ВІТЧИЗНА

8

'90

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

SSN 0131 2561

З цього номера
розпочинаємо публікацію другого тому
«ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ»
Михайла Сергійовича Грушевського

вітчизна

В номер

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

КОБЗАР НА ХОРТИЦІ

Хортице,
Які круті граніти,
Кровію политі!
Січе... Січ...
Хто ми є?
Чиї ми, люде, діти?
Входять жовті трави в глупу ніч.
Хортице!
Прийшов я поклонитись
Лицарям із Лугу — клич не клич...
Знов Кодак, Вовниги, Ненаситець
Та на скосі посивілий сич.
Справді, брате, чи смачна картопля,
Саджена отут в козацький прах?
Тихе лихо ходить, як голобля,
По уже пропащих головах.
Де ж ти? — ні, не чути?! — запорозтво?..
Третій відділ. Допит. Каземат.
...Світить місяць у вікно так гостро,
Десь пороги, плачучи, гримлять.

ЯК ЗНАТИ...

Хмари несуть наді мною минуле —
Годі, не треба!
Пролийтесь дощем!
Я сьогочасним наповнений гулом —
Що тут сказати ще?

Серце!
Як знати,
Може, й не варто усе пам'ятати?

Ще раз страждання обпалить груди —
О, нелюдські вікові перегуди...

ПУШКІН

Коли чуттєва затопляла повінь,
На лід прозора слалась тінь,—

Він всеземних торкаась гармоній,
Він знав безсмертну гру аидінь.
Той золотий ланцюг признаиия,
Ту спогадання срібиу нить,
Ту пристрасть першого кохання
Не поаторить, не повторить.
На поаторити — та й не треба —
Життя в одвічній ноаизні,
То підіймає
а простір
наба,
То стугонить по иизні,
То огортає все у сутінь,
То світлом
боляче
пройма...
Пізнать любоа, сягнути суті
І аідсахнутись од стерна.

●

Ні, не люблю людей лукаанх,
На душу заздрісиих,
Лихих,
Бо адарять а груди п'ястукамн
Во ім'я мертаих і живанх.
О аідійдіть!
Стає так бридко...
Хто ж породиа аас, як на гріх?
Одии такий собі заандько,
А іишнй круглий, мов горіх.
В обласиій підлості єдині,
Червиву приховавши суть,
Вони ие те що честь людини —
За безцінь матір продадуть.

ЧЕМНИИ ЧОЛОВІК

У наше слоао заблукаа Іуда,
Христопродавець,
Чемний чоловік.
З якого ж хоче полизати блюда,
Зиркнувши пильно з-під аажких повік?
Він, наче свій, заходив до кімиати —
Чого а нім більш: озлоби а чи мсти?
Він може всіх приспати —
І продати,
На мертаому сумлінні розп'ясти.

ДОБРОМ ВИДЮЩА

Ще ие скуаала душу страхота —
Куди їй аід земних ганеб
Латіти?
І хто у иеї заатра запита,
Які зросли
З гірких принижень діти?
Яка нааік аідсіялась лушпа,
Яке у прірву кануло страшидло?
Душа добром аидюща — не сліпа!

На те вона й душа,
А не якесь там бидло.

ЗЕЛЕНА КУЛЯ

У горлі горлиць знов весна воркує,
У висях гулко бондарює грім.
Так важко крутиться Землі зелена куля —
Єдиний наш людський
Одвічний дім.
В нім босий хлопчик пробіга лугами
І кличе:
— Дощик, дощик, припусти!
Як тепло слухать плоть земну ногами,
Хоч ще лиш в два листочки капусти.
Хоч тільки ще брунькуються надії,
Хоч у траві клекоче ворожба,
Та відсувають хмари темнові ї,
А там, за ними,
Пр ошва голуба.

СКАЖИ, МОЯ ПОРАДО

Роси — відпрацьовані сонця —
Холодом віюуть,
Притихлим садом...
Що несе хвилина нам оця,
День оцей,
Скажи, моя порадо?
Що несе?
Який дає нам тон,
До якої рухає нас дії?
Не один збули ми забобон —
Чом нових шукаємо в надії?

ЗАПИТ АРХЕОЛОГІВ

Ця земля, неперетліла в битвах,
Відповість — ще глузд наш не прочах,—
Що за світ в тих мамонтових бивнях,
В папороті,
В крейді,
У хвощах...
В тій несвітській давнині,
Давнизні,
Що понині крізь шври тверді
Раптом кістяком незникло зблисне,
Листям по вугіллі,
По руді.
Що ж від нас?
Можливо, тільки попіл?
Тільки тіні і тонка імла?..
Та й розлоге ж ти, о скіфське поле,
Та й глибоке — не дістанеш дна!
Де початок?
Де кінець? — не знаєм,
Наближаючись до себе у собі.
Що там прогляда, за небокраєм,
В тому он, посивілім, горбі?

Дніпропетровськ

ВОЛОДИМИР КОЛОМІЄЦЬ

Тягар добра і зла

✦

Відвечоріти іменем забутим
серед полів... Що ж, і не шкода.
Дитяче щастя — на землі цій бути...
Гірклива є і в ньому насолода.

Дитяче щастя — на землі цій жити,
де ймення твоє — мить... Хай в'яне.
О, не зів'яло б лиш пісенне жито —
народу мова, краю мій коханий.

✦

На смерть соловей перетьохкав мій сад —
на двісті згуб, на триста досад:
у відчаї — жаско і сумно,
та блимає тьохкоту вогний
                    вогонь...
Кохав би когось цілу ніч безумно,—
кохав би... кого!

І дзвонить, і б'є, і сміється над горем —
у кров розсипається
                    під небовидом
соловей відчайдушний
                    над Київським морем,
могилою радіонуклідів!..

✦

Повів я вулицями сум свій,
у квітах вишитий рукав,
повів пустелею безумців,

де хтось когось на пир гукав —
із тридцять третього, з безхліб'я...
На пир лукавств, розгули мсти.
Падінням жах... мов чую схлип я:
мільйони жертв — «в ім'я мети».
У рясі із дротів колючих
страшний месія — він ішов
і все тотально брав на мушку:
честь, милосердя і любов...
Хто допустив! Чия провина!
До кривд усіх — моя, мала...
Сама перед Судом людина
несе тягар добра і зла.

Коли б на світі довелося бути
т о д і,—
я теж би штурмував Зимовий,
щоб на свободі врешті трісли пута,
а хто працює чесно —
й жив заможно...
Щоб хижій кривді обламалось жало
і щоб людей за мужнє слово правди
в Сибір не слали,
в тюрми не саджали,
щоб влада — для людей,
не люд — для влади.
Я теж би, теж на штурм —
в ім'я нової ери,—
аби кайдани і мечі зотліли,
не йшла сваволя до брехні в дублери,
від лицемір'я серцю не боліло...
Щоб кожен зріс народ
в сім'ї єдиній —
розвоями пісень своїх і мови.
Щоб справді вільно дихати людині...
Я теж би, теж би штурмував Зимовий!

1972

Обивателі на тротуарі:
«Что горит! Что горит!»
О-о!.. душа горить...
Твій заповітний світ.
Горить — історія...
Горить — Шевченко! Леся! Яворницький...
Рукописи горять, які дослідників своїх чекали,—
вже не дочекаються...
Чого ж тут гаїться!
Біжім гасить!! — та швидше...
Бо згорить — до титли.

Не побіжиш... боїшся,
впавши у долоні ницьма:
згорить і твоє літо...
дома ж діти...
Боїшся, бо залишуть у гасителі,— згориш...
А звуглені рукописи волають: «Рятуйте!» —

Рве туга...
Книги корчаться,
вилітають птицями чорними...
Хай ганьба сповиває нас! —
не бачимо, одвертаємось.
Гасять же,— буцім завзято,—
ті, хто підпалив.
Недопаленим хапаються —
з-під поли...

1971

СУМ

Якщо є вони, птахи,
то чом розучилися співів!
Чом не тямлять власних собі пісень!
Стали надто інтернаціональні
синиця і дрізд,
шпак і вивільга...
Гул машин заглушив їх!
Чи вереск транзисторів!

...Не навчили дітей
ні бабусі, ні мами:
на весіллях не вміють співати
дівчата,
бояри мовчать...
Діти-птахи колядок-щедрівок
не знають.

Воскресити не можна пісень,
як і птаства...
Де козар, де свіязь!
Тільки ймення од птахів,
та і ті мерехтять —
в словнику...

✦

«Тече вода з-під явора...»
Пісня

Тече вода з-під явора,—
вікова вода.
Кому вона! Чия вона! —
хто те спогада...

Тече вода з-під явора,
а земля глуха,—
порушена, поламана...
Явір усиха.

Тече вода — потруєна...
Віч не одвертай!
Свята вода — кому вона!..
...витече у вирай.

На витечі у вир вона —
а думу заверта.
Тече вода з-під явора —
на твої вуста!..

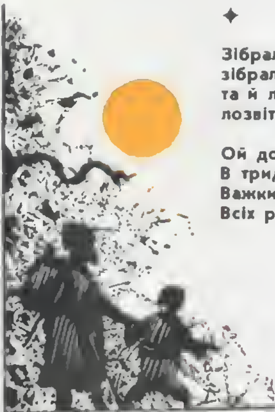

Зібрали лірників — слівучу голитву,
зібрали кобзарів з лоаодирями...
та й ловезли «на з'їзд» (із Харкова в Москву)
лозвітувати буцімто лісиями.

Ой доле нашаі Ти лягла в рову...
В тридцять четвертім році,— там твій камінь.
Важкий твій камінь лридавив скривавлену траву...
Всіх розстріляли там! — з лоаодирями...

Пам'яті В. Підпалого

Палата в лікарні. За шибкою осінь:
листки до вікна ліпились кволі,
криві ло шибці словзали сльози —
сльота й ладолист... Золота неволя!

Ми ще не знали: страшна недуга
зробить своє небааом...
Зайшли ми лровідать його із другом,—
лро творчість балакали... і лро славу.

Бриніла тонка насмішка
в його слоаах гірнуватих...
Казав, схилившись на бильце ліжка,
лро донкіхотські лати.

Ачей, хай не виросте слава-рута,
лишень би віддали, що наболіло.
Нехай Україна буде,
а власна слава — останнє діло...

Палата я лікарні. І хрилдий кашель.
Листки до вікна ліпились неквапні,
криві ло шибці словзали краплі —
сльота й ладолист... Назааше.

АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ

Шум ярмарковий — од верхів'я вниз.
Плющить, ряхтить Андріїаський узвіз.

А тут же думно йшов Сковорода,
й Тарасова між гір лунка хода,
і Леся лрозирала хвиль міраж...
Чи ваш цей Київі
І Дніпро — чи ваші

Малюють хутко — лрофіль чи карниз...
Ані жаги в ескізах, ані сліз.

А тут Мурашко малював ту путь,
як несли кошового я незабудь.
І Васильківський лестив сві лейзаж...
Не ваш цей Київ,
і Поділ — не ваш.

Релриза осені — лунає вокаліз.

А слів не в небо лине — до валіз.

Бо ж Лисенко гримів тут — гімн кував,
І Леонтович небу щедрував,
І сотні кобзарів — луна за кряж...
Ох, ваш цей Київ,
і узвіз цей — ваш.

Сюди приходить публіка без віз...
В надщербі фриз Андріївський узвіз.

ПАМ'ЯТНИК ЛЕСІ УКРАЇНЦІ В КИЄВІ

Серед юрби знетямленої,
що забула
відчуть себе народом,
стояти жаско Лесі
у благенькій сукні.
Сухотний холод прилалив тополі,—
пронизливі чорнобильські вітри...
Стоїть журавочкою, мов упровинена.
Чи січка то січе, чи дощосіча...
І слова закрижаніли —
ще не снага їм бруньками набростнтися.
Леся змерзла.
А покрізь двері, покрізь вікна
хтось дивиться,— не пустять обігрітись.
Ворона тільки каркне і летить увниз.
А вдалині — жахтить...
І линьма лине — долинає
машинна какофонія. І на тлі неба —
за нею, за тонкою —
велетенська
жонолодібна постать над Дніпром!
Куди...
куди їй утекти! Кому сказати
жадане, заповітне слово, що болить... болить,
немов тополі втята гілка!
Така тендітна серед кам'яних мурівель,
така велика духом... що їй тут! — затиснутій...
На цім вселенському морозі —
як не чути й мові — змерзла...
І гріє її тільки ватра вітру.

Грудень 1986 р.

ПРИГОДА, ЩО СТАЛАСЯ З ОДНИМ ПОЕТОМ

Це було по хрущовській відлизі,—
мурувався солідно «застій».
Все ж свобода, як проріст у кризі,
мрілась творчій душі молодій.

Якось вечір веселкою сплав
у міському палаці сяйнув.
І — на оплесків хвилі — раптово
мов пророком себе ти відчув!

Певно, й справді щось мовив сміливо,
якщо в залі вітальність жива...

і до зустрічі довгій п'янливо
била в скроні туга тятива.

Ніч... Ти вийшов на вулицю врешті —
серед пізніх — у трунок нічний.
На околиці міста живеш ти,
ще такий невсилущий, нічий...

Добиратись далеко. Та раптом
зупинилось авто:
— Підвеземо! —
мов знайомі... Це успіх утрапив —
хлопці з вечора... Рух з вітерцем.

Ні, таки не знайомі. Наївно —
так от сісти... Куди ж це везуть!
«Постривайте!..» — та дивляться дивно,
зизооко... Лихе щось верзуть.

«Хочеш умником буть... Повитійствуй.
Поклонися — від серця й чола
Україні, ха-ха... Жертводійство.
Що вона тобі, злидню, дала!»

Коньяку налили з півсклянки.
«Пий!» — хлюпнуло з-поза плеча.
Ти рвонувся... й застиг. Ти бранець...
Зуби зціпив до болю, мовчав.

Підкотили... до цвинтаря. Стали.
З двох боків тебе цупко взяли —
натреновані, певно... Мов сталлю,
руки стисли позад. Підвели —

окрай свіжої ями...
«Дивися!
Будеш там... якщо будеш таким!»
Жаско зорі з піднеба висли.
Знизу лютий холодний дим.

Деформація... Жити без ладу!
Страх постійний — духовна смерть.

...Відпустили, ударивши ззаду,
аж упав ти... Поїхали геть.

І кому пожалітись! Ні сліду.
Та в душі — назавжди — борозна:
геть до ями...
Чи то зі сновиди
ще пророк себе збудить! — хто зна...

Убивці волелюбності людської,
осталеного духу мечоносці,
вони на персональних пенсіях
солідно доживають вік,
супроти зовнішнього й внутрішнього «ворога»
фортецю монолітну звівши,

мурівлю недовір'я і лідозри
до всіх інаномислячих, заспрагпих
добра і правди... і над їх сусліпьством
та ж звична темінь — лицемір'я й страх.

Баран натомість храму збудувапи,
назарму возвели замість лалацуї

1985

Клине наш! Зелений Кпині
Допинає тихий квип.

До Вираїни — ян ad astra...
Ми — нейдапьша із діаспор.

Може, нас отут — мільйон,
може, біпьш... Попічить сон.

Деві діти стали в коло
та й згадапи: «Мамо! ма...»
Ох, жоднісінької шкопи
унраїнськоі нема.

Ні газети, ані нинжни...
Лиш бабуся пісню нишном
заспів в душі,— німе.

В ентропії всеядності
хіба це життя!
Гниття. Убожество морапьне.

Знемозачипи думи.
Відсепянили землю.
Розунраїнипи душу.

На умі в тверезого,
на язиці в п'яного —
масова свідомість.

Еврина! хімічна зброя
в мирних цілях,
регупятор вироджения —
пестициди...

Ян же промить росою очі!

Вони вбивали наших батьнів
(духовно й фізично).

Нас намагаються вбити.

Як поставити щит
перед тими, що планують
вбити наших дітей!!

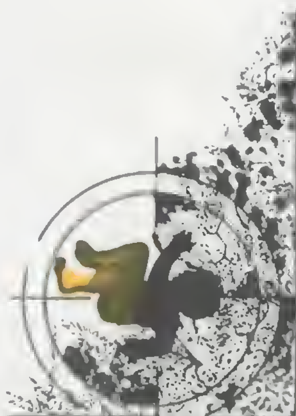

ІНАС ОМЕЛЯНЕНКО

Листи з чужини

УКРАЇНІ

Що я вартий без тебе?
Як би жив у чужих краях
Без твого голубого неба,
Без козацьких могил в степах?

Без східсонць малинових,
Що пожежею в поля горять?
Без твоєї, Вітчизно, мови,
Звхідсонця багать?

Без минулої слави,
Що кресала вогонь із криць,
Гнала вихором в грізних лавах
На чужинців-убивць!

Хай затямить навіки
Кожен ворог — чужий і свій:
Заклекочуть криваві ріки,
Відгримить переможний бій.

І в степу, безіменний,
Впаде погноєм під жита
Той, хто схоче тебе, священну,
Своїм чоботом потоптать.

16/8 1985,
ніч, Черкаси

ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Цим вічним болем жити мушу вік...
Колись я з ним і в домовину ляжу —
Мов він серце иагаями сік
І, неагомоиний, ніби чориу пряжу,
По иитці душу аисотвв мою.

Село — як мертвий старець у струпах,
Собак пожерли у жаху німому,
Ридає горе в білих вишниках,
І тягнуть шкапи дві гврбу зивйому
Із трупами на звалище у яр.

Чиясь рука з полудрабка звиса,
Моа хоче землю пальцями торкнути,
Розсипалась матусииа коса
И дитячі ніжки, рогачем зігнуті,
Волоссям сивим ніби сповива...

А ивд провваллям чорие вороння
На тризиу жде з кривввими дзьобами.
Вітрець хмарки ліниво підганя,
А криииці у иебо журавлями
Прицілились, иемоа иаказу ждуть.

По кому ж їм стріляти, журавлям?
Кого — проклятого! — узять на мушку?
Кому цей біль я, Господи, віддам?!
Мені дитячі задубілі ручки
Вп'ялися а серце пігтями ... навік.

Червень, 1988

ЗЕМЛЕ РІДНА

Часом
Я цураюся усього,
Чвсом хочеться забуть мені
Про окрайчик неба голубого,
Про гаї а аечірній далині...

Але де ж зивйду я
Другі зорі?
Де у цілім саіті я знайду
Отакі степи, як а нас, просторі,
Отаку Вітчизиу молоду?

Де ще так а травиеві теплі ночі
Вміють звспівати солов'ї?
Земле рідна!
Милі карі очі...
Думи аи иездумапі мої.

Я забуть ніколи пе зумію
Житніх піль,
Дніпроау далечінь.
Я їх бачу, як шоакоау мрію,
Як душі моєї
Ніжиу тінь.

Липень, 1955

ТИ ЗІ МНОЮ [illegible]

Марії на згадку про нашу першу розлуку — присвячую

У дорозі далекій ти зі мною була повсякчас,
моїм щастям жила,
мою тугу ділила надвоє,
розтривоженим зором крізь вікно літака ми не раз
все шукали батьків наших зоряну землю обоє.

І коли під крилом
показались Славутича води,
степ широкий послався в пообідню смутну далечінь,
ніби зойки розлук,
ніби стогін німої незгоди
у зіницях мені
сліз твоїх заблищала тремтінь...

Ти стояла зі мною пліч-о-пліч,
єдина й далека,
навкруги половіли пахучі розлогі поля...
У вечірній той час,
ніби голос тривожний лелеки,
долітали до мене найдорожчі слова іздаля.

Скрізь були ми удвох,
на Тарасову гору високу
понесли Кобзарю
невгасиму
тривожну любов,
ми дивились очима його, як у даль синьооку
Дніпр широкий манив
заколихану німість дібров.

На черкаське кладовище
вдвох
мовчазливі ходили,
край алеї знайшли Симоненка пречистого гріб.
Сіяв дощик дрібний...

У цей день ще когось хоронили,
промокав на труні
рушничок та припечений хліб.

На гранітній глибі барельєф юнака у задумі...
Дати дві —
небагато на білому світі прожив.
Два рядки золоті —
його болі, горіння і думи,
і синівська любов, й мордування живої душі.

По чолі Василя,
наче сльози,
струмки обтікали,
і дивилися очі поета в непройдену даль.
Хтось приніс квіточок.
Чорнобривців дівчата поклали,
запеклася у них Василевого вірша печаль.

У моєму селі ми проходили шляхом під ланом,
де сліди залишив я

від босих
малих иожеият.
Скількн ж років пройшло...
А стежки спорищеві як рвин,
Як ті чвйки тривожні, у серці моєму кричвть.

І ив цвинтвр пішли.
Твм
слідів по бвтьках не лишилось,
навіть в гущі вишень вже не видио й провалля гробів.
Під хрестами із труб,
де могилки иові прихнлились,
моїх друзів дитинства,
ніби крик журавлиний,
зустрів.

Як нас мало тепер... Поляглн у свинцевому шквалі,
спотикиулись нв кулю,
розбрелись по безкраїх світах.
Обнялися в сьозах, бо ж навікн мн зиову прощались,
нам не стріиутись більш
на крутих
на життевих стежках.

По сільському шляху ти зі миою проходнла, мила,
в хлопчиия гоиив
иевелнчку черідку корів.
Там, де церква була,
огороджеиа братська могила
із кістками отих,
хто в бою
свою долю зустрів.

Вже нема ані школи,
ні лавкн старої немає,
де зв пляшку порожию дввали горошку в кульок,
і хати вже не ті...
І ніхто меие
тут
ие чекає,
не такнй, як колись,
наш вишневий забутий свдок.

Прощввай же, колиско дитииства мого дорогого,
будь щаслива в тяжкому і чеснім селянськім труді.
Я з собою візьму,
у далеку,
далеку дорогу
твої болі иімі, твоє щастя гірке...

І тоді,
як в чужій чужині
доведеться меиі умирати,
зиов думками прорвусь крізь простори широких морів
до твоїх черешень,
до старої біленької хати
і до верб ив ставку,
неозорих пшеничних ланів...

Серпень 12/1985,
ніч, Черкаси

БРАТОВІ

Рядки листів твоїх знайомими стежками
Ведуть мене з тобою в те село,
Де так давно в полях поміж житами
Моє дитинство бідне пропливло.

Рядки листів твоїх — розбиті полустанки,
Вагони бранців,
Зойки потягів,
Могили при шляхах, згорілі чорні танки
Та сльози,
Сльози
Наших матерів.

Вже тридцять літ топчу чужі дороги,
Пора б і звикнути,
Пора забуть,
Та почуття святі
До рідного порога
Руками ніжними мене ведуть.

Рядки листів твоїх — мов чайки білі крила,
Що все пригадують,
Усе зовуть,
Рядки листів твоїх — забуті дві могили,
Прощань тяжких безповоротна путь.
У землю батьківську, до берегів у росах
Ведуть мене листи із чужини,
Ведуть до рідних стріх, до піль в покосах,
До мирної у полі борозни.

Нагнутися б отак,
Землі у руки взяти,
Тривожну душу нею причастить...
О, що б віддав тепер я, дорогий мій брате,
За рідну
Степову
Мою блакить.

Березень, 1975

ОЙ, НЕ СПИТЬСЯ МЕНІ

Пам'яті покійного онука

Ой, не спиться мені...
Ниє серце, мов сплакана мати.
Гаснуть зорі чужі.
Озивається пташка в саду.
Сиві верби старі,
вишеньки біля рідної хати,
Я вас, любі мої,
ніби брата єдиного, жду.
Ви зі мною колись
у пахучих садах підростали
І під спів солов'їв
пнулись в небо до сонця, до зір.
Тополині шляхи
нам стелилися в сонячні далі,

У казкові світи,
у туманні звобрійних гір.
Ви ще й досі отам
стоїте у світанковій тиші,
А я йду та й іду
по дорогах далеких країв.
Ваші гілля вітрець,
ніби мати дитину, колише
Під ридання сумне
журавлиних високих ключів.
Ви у гості сюди
поспішайте з зеленого лугу,
З вишників, дорогі,
на світанку до мене прийдіть,
У коріннях своїх,
як дарунок од вірного друга,
Мені сили-снаги
із Вітчизни скоріш принесіть.
Станьте поруч ось тут —
обійміть мене листом зеленим,
Посумуєм разом
на чужій, непривітній землі,
Бо немає нікого —
нікого, нікого у мене,
Лише ви, дорогі,
в незабутньому рідним селі.
Ой, не спиться мені...
ниє серце, мов сплакана мати.
Згасли зорі чужі.
Пташеня заніміло в саду...
Сиві верби старі,
вишеньки біля рідної хати,
Я вас, любі мої,
ніби брата єдиного, жду...

1987

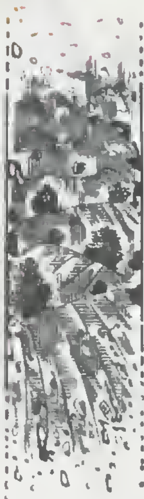

РАНОК

Сходить
сонце
в степу,
хилять колос доспілі жита,
пахне рідна земля,
ніби руки матусі моєї,
шлях,
як доля, проліг,
де бринить далечінь золота,
бродить ранок в гаях —
голубий у сріблястій киреї.

Скрипне хвіртка чиясь,
озоветься в відлунні жалем,
І димлять на лугах,
мов притухлі пожежі, тумани,
сипле вишня рясна
пелюстковим
пахучим
дощем
на траву у росі,
на голівки конвалій духмяних.

І пливуть
з димарів
в світле небо жіночі літа,
ніби руки пливуть —
материнські покорчені руки...
Над роздоллям ланів
жайвор
піснею сонце віта
і зозуля кує —
про роки
а чи, може, й розлуки...

Серпень /15/1987

ЯК ЦЕ ТРАПИЛОСЬ?

Сам не знаю,
Як трапилось все це,
Як це щастя безмежне прийшло,
Моє струджене тугою серце
Випромінює чисте тепло.

Ніби ранком іду над рікою
І купаюсь в промінням ясних,
Кожну мить ти, єдина, зі мною
З тихим смутком в очах голубих.

Як це трапилось?
Як це збулося?
Сон приснився чи все наяву?
Твоя ніжність і срібло в волоссі
Мою душу тривожать живу.

Ще ж недавно я світу не бачив,
Ні зірок, ані квітів в саду
І ніколи не думав,
Незрячий,
Що тебе коли-небудь знайду.

Я душею черствів і словами,
Десь втікав від самого себе,
Присягнувся б усіми богами,
Що ніколи не стріну тебе.
Ти для мене
Не просто людина,
А цілюще в душі джерело,
Через тебе, надіє єдина,
Моє мертве єство ожило.

Великодне ти щастя для мене
І молитви блаженне тепло,
Через тебе,
Маріє єдина,
Моє мертве буття ожило.

Вересень /22/1982

НЕ ЗАБУДЬТЕ Ж, СИНИ

На Вкраїну у гості поїхала мати
І синів повезла — показать
Той куточок землі, де в нетопленій хаті

Довелося колись виростать.
Не пускали в село: — Що у ньому робити?
Вся історія наша в містах.
— Та ж у мене стоїть там ще батьківська хата,
Бродить юність моя в берегах.
Там під стріхою, може, ще й досі гніздечко.
Все звивають собі ластівки
І шумлять ясени за селом недалечко
Про дитячі минулі роки.
Та й синам покажу, звідкіля їхня мати
І де предки жили в давнину,
Щоб в чужому краю не змогли забувати
Колоскових степів далину.
Упрохала начальство зажурена мати —
Повезли їх у рідне село,
Показала синам під соломою хату,
Де дитинство в нужді пропливло.

Все для неї тут рідне і близьке до болю,
Вишничок у цвіту, стежечки...
Обняла у сльозах посивілу тополю,
Що колись посадили батьки.
— Оце тут, дорогі ви сини-соколята,
У біді ваша мати зросла,
Все життя в чужині я цю білену хату
Ніби рану у серці несла.
І поля он оті, і верба над рікою,
Соловейкова пісня в гаю
По чужій чужині все ходили за мною,
Гріли душу тривожну мою.

Тут діди ваші й прадіди землю орали
І за неї у битви ішли,
В цім краю, як орли, парубки виростали,
Для козацької слави жили.
Не забудьте ж, сини, про мою Батьківщину,
Хай вас Бог від цього береже,
Бо проклятою буде навіки людина,
Що міняє своє — на чуже!

Торонто, Канада

Квітень, 1987

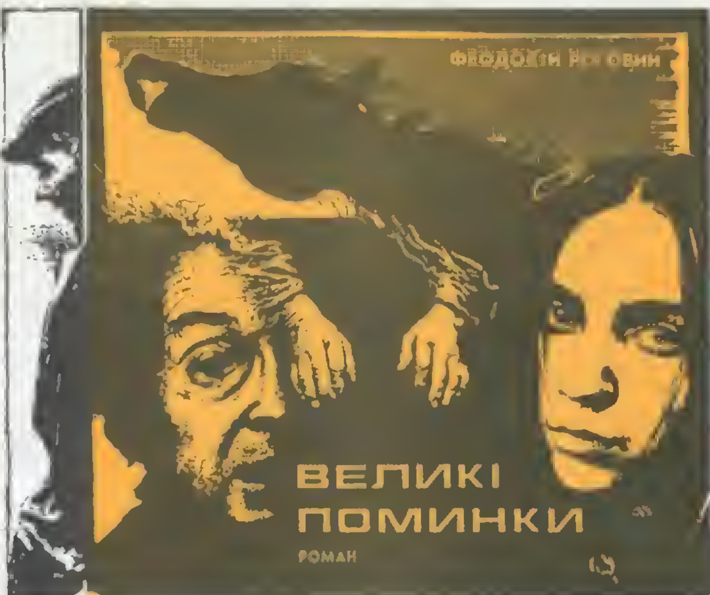

БАЛАДА ПРО ЙОНА

Мені дуже хотілося дому — геть тієї Пивихи, найвищої гори на нашому преславному українському Лівобережжі. Ось тільки побачуся з жужманівським бригадиром Гераськом («І все таке інше в наростаючім ітозі»), поспитаю, чи нема, бува, для мене вістей з району, дослухаю од бабусі Наталки про Йона Бесарабу, погляну, як у дзеркало, на Ярнику, на її гарні очі у волохатих віях, прочую про Василеву про Ожежелину несправедливість і що ж воно з ним сталося таке неуясниме,— та й більше нема мене в Жужманівці, якщо не приїдуть сьогодні на ту ж таки передачу, бо далі вже стидно од людей: його, мовляв, не для цього сюди послано, який там з нього директор,— вйаідає та й був такий. А ревізори слідом, все вже їм відомо, не одказуйся: гріх маєш, неси й покуту... На все село накине покуту. Які ж наші гріхи? («Ми ж бо селяни, та й годі. Бери нас з усіх боків чи чистими руками, чи в рукавицях — ніхто не зойкне і не стрепенеться»).

Читачі мої любі, читачі мої несердиті («Братики мої рідненькі, сизокрилі орли, гості мої премилі, хоч мало ви мене надождіть»).

«Брате мій рідненький, як сокол ясненький! Станьмо ми, брате, надождімо... брата свого найменшого».

Бо не подобала річ мені, можливому директору Жужманівської політехнічної трудової восьмирічної школи, отаким з'являтися між люди неприбраним, у розкислих тринадцятирубльових кременчуцьких туфлях на шкірімітових підошвах («Тут, у селі, тепер у нас нагляд дуже гострий»). Я повісив їх трахнути на штахет догори носками, підошвами проти сонця. Поряд капелюх з капрону, костюмний піджак п'ятдесят четвертого розміру.

Я підійшов до цегляного, на невсипу, як і хата, сарая, щоб помацати свою, либонь, протряхлу одіж, може, глянути й за грати у повибиваних

вікнах, а назустріч з-за сусідського хлівця вискочив і привітався, мов виждавши момент, немолодий чоловік у куфайчині без рукавів, у підшитках, без галош валянках, облізлій кролячій шапці. Мабуть, зрадів людині у цім глухому закутку, бо підійшов до загорожі і забалакав з охотою.

«Як занедужає людина, то зразу й охмиріє, засумовитіє... Мудра штука природа! Людину, бач, як улаштовано: одбирає, одбирає інтереси в тебе потроху... одмежовує тебе од світу, одмежовує, щоб привикав без нього, поки зовсім забере охоту світ бачити... стає він тобі немилий, і як вже нічого не хочеш — благаєш, просиш легкої смерті — от що робить природа з нами. Да-да, хороша-таки штука життя-природа».

«Я сам хотів робити вхідний погріб, бо обоє старі, а кандибалу хватило тільки на влазник... Ото моє гемонське зілля, качки й поросята, як не городи, а в чуже пролізе. Воно й не чуже, а Нигонидове, скажу вам. Попросили наглядати за двором — дочка була, наслідниця. Оселя не продається, якщо хочете купувати. А чого не продається, сказать не можу... Знайшлись такі, що палить приходили, вже й віхті покрутили... Тепер ходять по хатах та загадують, щоб у кожного було барило з водою і всяке справилля про пожежу... Поки Нигонид возив у колгоспі воду до тракторів, такого не траплялося, щоб горіло. Він чоловік якийсь не гуртовий. Любив сам на сам з роботою — то й вибрав собі водовоза. Робота, сказати б, не важка: помазав хоч раз на тиждень воза, запріг Лиску під руку, а Лисака в борозку та й потрюхикав собі по маршруту. Додому їде — щось і вкине в гарбичку: оберемок сіна, качан який, дровину чи буряк, бо ж і дома хазяйство. А бригадир: не наживайся, Нигониде, проживай те золото, що в схові («Раніше іншої схови у нас не було, як у скрині»). Нетерплячий Нигонид (він ніколи й нікому не змовчував, не дарував образи чи глупої піджоги) — а нетерплячий Нигонид Гераськові: з тебе хазяїн, занияйте, що скажу, як з г... куля».

«У них з перших днів, як тільки переселився до нас Нигонид, як зайшло — терпіть один одного не терпіли, хоч і рідня далека. Щось за війну не мирились... Нигонид доказує, що Гераськo встрелив нашого тут чоловіка, може, чули, Семена... без причини, з дурної голови. Семен вроді-таки був санітаром, збирав побитих. А от саме тоді роздягав не солдата, а нашого Якима, Семенового сусіда, бо того зразу вбило. А Яким та не був ще й перевдягнений у солдатське — не вспіли чи як воно там було — не докажу. І що Семен, як це просив про найгірший випадок Яким, мав той верхній одіж по-сусідському передати через Дніпро Якимовій жінці — осталася з дітьми гола й боса проти зими, а на Якимові був суконний піджак на підкладці і юхтові, посоюзені на носках чоботи... Якилина, Якимова тобто жінка, була, правда, боса й гола з дітьми, бо перед тим кляті німці, як тікали, побили скотину, спалили Якима дотла, а вони вховались у Качалі, на такому острові, що німці туди не заходили, бо скрізь прогної і боялися».

«За ту бутність (чоловік казав — битість), коли ми парубкували, такої моди не було, щоб з могили хрести красти, як у нас тепер: гарний, залізний можуть вихитати. Переробляють на іншу фарбу і... проп'ють за помнальну душу... Нигонидів ото та Оксанин — вам видно через огорожу? — напоготовлено уже на крадіж... на лутки, бо хрести дубові. Як тільки, чого доброго, не почую, не побачу, прохавкну (гарне слово), тієї ж ночі і витягнуть... Нигонидова гарбичка так і стоїть під двором після нього. Вчора не було тільки переднього колеса, хтось ізняв... а це вже, бачу, зломлена ручиця в насаді. Хоч би ж, стерво собаче, та брало в діло — сосуки для забави! («Нехай би вже парубки чи молоді мужчини, а то й оті жевжики, піддерихвости зберуться, зашиються десь у хаті та й гуляють у карт «під інтерес»)».

«Нема Нигонида, і дуже шкода... Не стало всього однісінької людини, а совісті в нас на кутку моментально поменшало. Хамлюги посміливішали — нема кому придержати, присмирить. Гераськові («І все таке інше в наростаючім ітозі») попросторішало замість діда язиком надолужувати. До Данька сікається. Мелашці проходу не дають всі його родичі через

Ярнику («Пройде вона — очима так і проведуть, за спиною регочуть»). Жінки пололи буряків по п'ять гектарів, а він на гичці одурив. Ви, мовляв, молока не продавали в сільраду... Ми не продавали, бо корови якраз ялові, а в твого братенка доїться і в сільраду не продає, бо ти йому й так, Гераську, два причепи направив. Хабара він, правда, не бере, одказується; грязне, мовляв, діло і таке інше в наростаючім ітозі...»

«Якби ти, Гераську, не наставлявся («Одного разу зібралися звірі докупи і почали радитися між собою, кого наставляти царем») — не наставлявся головою, а вибирався, як у нас, у Мокловодах, до війни,— не був би бригадиром і півдня,— каже Нигонид. — Ти з людьми не вмієш. Ти наглядаєш за ними, як за отарою: аби не йшли в шкоду... Нема в тебе Йона Бесараби, той би тобі вставив очки на колгоспну демократію. А що вже там було між ними і коли — не докажу... Наталка Окраїнка —та знає, бо то Мелашчина рідня. А Йон Бесараба пробуввє в Мелашки в чулані... («Одна половина будиночка тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто-небудь»)».

«Ви чуєте, як собі пригріло? Ох і пригріло! Аж душі тепло. Мовби нове сонце з неба, ще не трачене... Одіж ваша вже суха-сухісінька, поторкайте. Передайте привіт Наталці, ви ж до неї, либонь?.. Низенький передайте, бо ми з нею кумували в Ожвжелів... Тепер бачимося в рідку стежку... Ботинки несіть у руках, бо тільки розпарились... Ходіть здорові... Я ж і є Пилип Маштак, скажете кумі Наталці... Вона за мною в'язала в ту битність, коли косили на грабки («І косять жито на грабки. Бува, під інший рік, як очерет, уродить»)».

«Ходіть здорові, ходіть... Кладкою тут недалеко, якщо йтимете без перепинок. («Не поспішаючи, з перепинками й передишками, навкруги роздивляючись і розмовляючи, ми непомітно, без усякої втоми прийшли до села»)».

«Хотів покійник, дуже хотів, щоб хату цинком... Все любив,щоб йому красиво... Ото Нигонид переклав два сухі обаполи. Кладка тепер надійна, не вломиться, бо дубова. І оселю вибрав, щоб город спускався до води, і хату покладено, як облизано, що й сохи дубові по вуглах, і дерев насадив вічних («От кріпка дубина — сокира, як од заліза, одскакує»). Ще хотів, щоб хату цинком. Тепер легше, а тоді, коли тисячі переселялося, дурнем називали того, хто шукав такого вкривала для хати. Нигонид нікого не послухав, все побивався на той цинк («Чого вже я не робив, як не побивався, скільки й кошту стратив, а все-таки нічого не вдіяв!»). Поїхав по Дніпрові аж у Дніпропетровське, а воно й там нема. А як і є, то на руках потрішки. Не на всю хату, і вночі брвти... Злодійство нам не підходить. Чуєте, як пригріло? Ох і пригріло! Аж душі тепло... Мовби нове сонце з неба, ще не трачене... Ходіть, ходіть... Я й своїй бабі похвалюся, що приходив один чоловік з Посульщини Нигонидову хату приговоряти, вона знає тамтешні Ялинці, Гусине... На хату цинку Данило таки надибав — купив у того Льови, що ходить по селах, кролячі шкурки в старих людей скуповує... І дурить, морда, аж пальці знать!.. Вагався Нигонид, вагався, а тоді умовився: на кожних ночвах скидає Льова полтиник. Так і зробили... То взяв, кажуть, Данило тих ночов на цілу хату. Я сам бачив, як міряв,— шестеро не хватає. Поміряв зандруге — треба семеро. Поїхав ще раз по ті семеро, а на розвилці в Піщаному, де ото гарно обкладена перепинка, замер Данило. Упав і замер... тільки ночви з плечей заторохтіли... То не знайшла золота при Данилові сама кременчуцька міліція. Гріхували люди, що покійник носив золоті п'ятьорки в халявах. То правда, що всі його чоботи з подвійними були підклейками — я сам примітив, як він було перебувається, покійник. Другий піднаряд він уставляв сам буцімто для тепла, а воно — ні. Перешивав обидва впоперек дратвою — робив чересок для грошей, казали... Кинулася міліція і по тому черескові — порожньо. Перепороли й дома всі Нигонидові чоботи — те саме... Балакають, оддав Льові за ночви. А де вже він того золота набрався — не скажу... Наталка або Мелашка про це знають. Мелашка-бо така бойка жінка, що й на човні, як сяде, то вміє не гірше од Бесараби, хоч той

і морська піхота... Ото вони обидві знають і про сейфу — така залізна сирния з грішми, може, бачили? — і про ту сейфу знають, і про золото. («Геній народний создав Шевченка з його віршем-стихом золотоголосим»)... Ви не знаєте, що таке сейфа? Та така залізна сирния, куди ховають гроші — прості гроші і золоті. І в нашій конторі стоїть вона в кутку. Чи повна, чи порожня, не докажу. Щось, либонь, та є. Бо коли я ходив, щоб купити порося, то й мої гроші туди клались. Гарно тоді мене там привітали, просто-таки дуже гарно: сідайте, кажуть, призволяйтеся, будь ласка. — Підсовує касирка Маньків груші-дульки (вони такі терпкі та кислі), а я вам підпишу бумагу, поставлю штемпеля. Тільки дуже їх там багато. Служба на службі, стільців не вистачає, то молодші мостяться на лутках, все-таки гарна штука молоде життя! Лементують, регочуться, і ні один не скидається на притісн нтеля — всі до тебе на «ви», на «будь ласка»...

«Ви примітили, як після дощу село золотиться? Як перейдете — через кладку — огляиетесь!.. Та проведіть очима по землі, та вознесіться ними в небеса — не хочу мерти до самої весни!»

«Не вирив покійники хати цинком... Уже й заходився, умривальника приговорив, та треба було кожні кочви порозклепувати, тоді б той узявся, інакше не було в них згоди — тільки порозклепувати, тоді вириватиме. А Нигонид упав на Піщанській розвилці і нагло замер. Упав, тільки кочви з плечей заторохтіли. Кинулися, хто своїший, найти, може, золото — нема ні в одежі, ні в чоботях. Рішили: десь дома закопане в глечику. Через те й хата ось допоки не продається. Рідня навідується. Дочка Гальман їздить здалеку — копають, перекопують, в глечика нема. І коли оце хата продаватиметься — не докажу, хоч ви мене й золотом обсипте, не докажу...»

«...Приїхали просити, нехай і в нас буде благочестя, як і в (руських) людей,— це вже такої наже Данько-комбайнер, молода братія, нехай діждеться великодніх свят своїх! І я, Пилип Маштан, кажу їм такої самої. А якої тобі треба кращої? («Поможи, господи, цю дину здюввти всьому народові православному та й мені!»)»

«Їде воно напиндючившись, а як здибується з ким, то ще більше виверниться на бричці і гина: «Торкай!» Давно я потоптав би сю ледар, та тільки честь на собі кладу...»

«Прощавайте, діду Пилипе... Не вмріть, будь ласка».

«Отакі думки цілий день мою голову клопотали. Ніяк я їх не здихаюсь, та й годі... Ходіть з богом!»

«Здрастуйте вам у хату, бабусю Наталко!»

«А я ждала-ждала, вже й галушки мої покошлатіли... драстуй, синашу!.. Тебе, бачу, намочило. Воно й ликулося, як з відра схитнулося. Сідай коло печі, я натопила сьогодні».

«Піду в лавку. Може, куплю нові туфлі, якщо знайдеться сорок четвертий, і не дорожчі, ніж кременчуцькі на шкірімітових підошвах, бо ці, гляньте, як розкисли... Стали як жаби».

«По такій погоді добрі будуть. А штани покачаємо, нагладимо. В мене є і рубель, і качалка. («Як гарний рубель, широкий та важкенький, так і сорочки гарно поквчаєш»). Бо електричного утюжка нема. Хіба тим, що жаром гріється, жаровим. Жар під піччю тліє».

«Вам привіт од діда Пилипа, од Маштака. Трохи з ним погогоніли».

«Та й що він, як там?»

«Не хочу, каже, мерти до самої весни».

«Після чого йому мерти, молодший за мене. То Гервськів бігунець і освідомитель. З Микитиною, з Полбогом, в одній бражці... Не бачив, не лаштував носи? Як тільки прочують хоч глухо, що їдуть якісь начальники,— Герасько дає наряд дороги обкошувати («Та низенько, Пилипе, низенько. При самій землі. Щоб видно було наше їм шанування»). Люди, що бачать, те й брешуть... Я сама оце недавно од Мелашки. Ходила, може, де побачить кого-небудь з тогобіцьких, то щоб розпитала про мою сестру, одна зосталася, як і я... Я од Мелашки, а Мелашка од Гераська (Торбинка

вона на нього каже. Чи так прозиває, чи таке в нього прізвище). Ходила до бригадира одпрошуватися з роботи хоч на день («Довго я умовляла його, щоб він одпустив хоч мене, ледве одпрохалась»). Збирається переселенка туди десь, на ваші села — в Іртуліваку чи в Мозолянку, бо там справлятимуть громадську панахиду, великі поминки загиблих на Дніпрі. І вона хоче Степана свого за обрядом пом'янути. Йон Бесараба теж туди збирався, та щось не чуть його додому і не видно («Не чутно нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить»)».

«Дід Пилип казав, що ви з Мелашкою і про Никонидове золото, і про Йона Бесарабу — все знаєте».

«Мабуть, більше знаємо, ніж мій кум-освідомитель... Вони з Йоном не миряться, що Маштак зробив із себе отаку онучу. Через те й спер усе на нас з Мелашкою, бо сам боїться розказувать... Йона як вогню боїться. Морська піхота, каже,— то смертоносне діло... Знає він, гемон старий. Заради цього бейкався, клишавпй, аж у посульські села, щоб випитати у тих, хто знає, чи правда, що Йон Бесараба морська піхота. І що його паром пливав утоп на Дніпрі десь проти Бужина. Герасько вів таку політику, щоб усе розузнати, щоб якось та погу́лати Бесарабу — бач, які нечестиві («Та там, як кажуть, то, коли хоч сота доля є правди, і за ту соту її, як нечестиву, і одного дня держати не можна»). Оце тобі й кумайся з Пилипом після цього... Шпички для галушок нехай ще побудуть, що їстимемо ними. («Я дякувала старій за равні галушки, хоч і прочахлі, покошлатілі, за жарену цибулю з салом, за сливовий узвар»)».

«Ще я знаю про Пилипа, що він, поки був молодшим, чистив у людей колодязі,— шукав, по-його кажучи, слизькії, тобто шукав таке місце, звідки слизила вода, щоб тоді пустити її «з свєвра на юг». А воював буцімто на самольотах... тоді заходився розказувати — аже як випив чарку, як у нашому колгоспі і коли появився електропастух...»

«Я, коли мене пускали додому з негодними нервами і перебитою рукою, теж хотів узяти якусь трофею... Золотих колець мені не попало, кожуха-кожанки не хватило, то я взяв з собою магнето на дванадцять розривів — знав, що вдома нема сірників, а з нього електрика, іскри...» — оце стілечки я знаю про Пилипа... Візьми свої туфлі, намасти ваксою — так вони висохнуть швидше. Матимуть і блиск, і вигляд. Зроби, синашу, зроби. Я тобі похвалюся, що в твоєму районі викрадено печатку. Нема з чим їхати в Жужманівку на передачу...»

«Ви жартуєте... чи правду кажете?»

«Чула од Мелашки. А Мелашка — од Геранька. А Герасько — од Микитки Полбога. А Микитка Полбог... позаштатний освідомитель».

«Тричі дивно».

«Мені ще дивніше, та все може бути. І всяке лучається («Лучається, що й стара вінчається»). Твоє діло — підождать: це чутки...»

«Пилип Маштак береться і моє дворище наглядати. Доламаю кукурудзу, виконаю червоні буряки — і до внука, у Полтаву, поки змога та здоров'я. Він у мене гарний, як Мелашчина Ярина, і розумний, бо служить у газеті. Город мій ореться з першого натяку, паливо вноситься аж у повітку — Герасько добре знає, на чому служба держиться («І все таке інше в наростаючім ітозі»). Зачули тривогу: «До нас їдуть»,— і будуть на фермах вертітися до відбою, до звукового сигналу: «Он до нас поїхали...»

«Підходить Мелашка вчора до одного на фермі, думала, що кореспондент,— так і так, мовляв. Нам би дуже полегшало, якби на свинофермі такий саме асфальт, як біля контори. Та щоб на плечах жому не носити, як моя Яринка. Та щоб було де роздягтися, помити руки після свиней або й скупатися — пропишіть отаке в газеті, може, нам полегшає... А той один: «Та ви що, женщина! Яка газета? Хіба ви мене ні разу не бачили? Я ж третій рік, як у Жужманівці, ваша, сказати б, духовна особа, то єсть, заступник голови колгоспу... Та ви що, в самім ділі, насміхаєтесь?»

«Спаленіла «женщина», злякалася Мелашка: хто тебе тяг за язик?

Навіщо тобі той асфальт? Перебудеш в резинках, нічого ногам твоїм не станеться, не застудяться. Піду, мабуть, позвиняюся».

«Учора заступник сам приходив до Мелашки і до старої хати, і на нове дворище. Розпитував, що їй треба, на віщо жаліється і чи не позичили б вони з дочкою портрет Тараса Григоровича Шевченка, якщо ласка. Завдаток грішми кладе на стіл і отаке просить. А поки не злякався, не вмів такого... Грамотні ми то грамотні... високоосвічені, а лякатися нам треба — ревізора, совісті чи людей, а треба. До сліз треба («Такі психічні емоції, як радість, переляк, горе, страх, сором, особливо коли вони з'являються несподівано, викликають почастішання або уповільнення скорочень серця»). І хоч мимоволі, викликають також якісь переживання. Нехай не за роботу, не за діло — за самих себе, і то вже щось! Не мертвороджена байдужість, аби день до вечора, а ніч не мине («Потрібно великої праці, щоб зав'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість»)».

«Про Йона Бесарабу я що знаю? Здоровецький, знаю, чоловік, мовчакуватий. Ще злагідливий, каже Мелашка («Якось тобі вдається, що тебе всі люблять... Майже всі»). Іноколи, правда, він сердиться, але на когось невидимого. Після того на нього находить, як з неба, якась до забуття натхненна воля. Долають згадки чи якась охота, і мовчакуватий Бесараба стає мов перетворений: балакає без порядку, сміється, плаче, як на нього набіжить,— то чоловік як чоловік, а то й не підступайся, бо не скаже нічого, не відвітить. Це перейде на ньому — що не попадається під руку, на тому й перебирає всіма пальцями, як по ладах (а нас швидше кажуть — по ладках) гармонії».

«Ой ти, полько, ти весела, бери торбу, йди на села» — була така, а може, й тепер є така похватна полька на Посуллі, і грали її на якому завгодно інструменті. Особливо городиські Стулиці або Галагани, потомствені і незрівнянні музики («Грали, як на пожежу кликали: під ноги іскри сипали — танцюй!»)».

«Всю дорогу (я сілв на харківський дизель у Полтаві), до самого Кременчука з нами їде чоловік у голубому плащі, в картузі, не раз, видно, бувалім на дощі, бо вже з переломленим козирком, повернутим до правого вуха. Штани на ньому чисті, гладжені «під стрілку». В добрих ботинках, шкарпетки модного рисунка, лиш верхня, кофейного кольору сорочка застебнута на тому місці, де був гудзик, великою шпилькою. При ньому лежить долі дорожній латаний, але ще не старий мішок, в руках чорна сумка з двома ручками. Находить таке врем'я, і він... «грає» на тій сумці, за всіма правилами вмостивши її на колінах, як ставлять гармонію перед тим, як будуть на ній грати,— всяко, аж до шаленого ритму перебирає по ній пальцями, як по ладках,— лице йому поволеньки ясніє аж до усмішки, якоїсь сумної усмішки людини нездорової, але собою вдоволеної. На якомусь поворорі хмурніє, щуриться, як до різкого світла, сам собі приказуючи: «Ой ти, полько, ти весела... Ой ти, полько, ти весела... Ой ти, полько...»

«Від різкого гальмування десь під Малою Перещепиною сумка падає йому під ноги, а дивний музикант уже балакає свою незв'язну балачку в перебивку з удаваною грою на гармонії, вже без чорної клейончатої сумки...»

«Поднанесь, чи я так вигладила штани?»

«Спасибі, я краще не зумів би».

«Тепер бери ондечки під лавкою щітку і наблищуй свої туфлі, бо скоро зайде Мелашка. Підете разом на ферму, якщо захочеш... Звиняй, синашу, що набиваюся з послугами («Не люблю я набиватись навіть з роботою, бо вже по праву чи ні, а я більше звикла, щоб мене запрошували, а не я напрошувалась»). Бригадир Гервенко шанує мене як родичку обласного кореспондента. («Як кожен магнат, він зневажав дрібну шляхту і, як кожен магнат, запобігав її ласки»)».

«Ще тобі новиною напрошуся: приходила одна наша жінка — вони вдвох живуть з матір'ю, Дунька захарівська, ти в неї просив давніх-стародавніх пісень. Одну передала ось на обривку з зошита, інші

обреклася принести завтра... Можна й самому зайти. Люди вони привітні й чесні, не одірвані од українства. Тільки не тикай плáтн — образяться... Живуть вони отам у закутку, недалеко од Пилипа, мого кума, огорожа з очерету стоймв, рівненько підрізана зверху...»

«Я зивю цю пісню на голос — бабуся моя по матері Надежда співали... тепер знатиму слова:

Із-за гори вітер повіває,
Мати дочку про життя питає.
Спитай, мати, сірого вутяти —
Сіре вутя на морі ночує,
Воно моє все горенько чує.
Перве горе — свекруха лихая,
Друге горе — дитина малая.
Трете горе — мій милий ревнивий.
Що він їде у поле орати,
Мене бере волів поганяти.
Ой гей, воли, та сіресенькі,
На вас ярма та новесенькі...
...Із-за гори вітер повіває,
Мати дочку про життя питає.

«Дунька захарівська сиділа тоді в тому вагоні, що й Бесвраба,— напроти. Вона уважно слухала й спостерігала той сумний дорожний водевіль, бо сама від роду цікава до пісень, до музики («Водевілі Артемовського культивували народну пісню, що за тих часів було і сміливо, і важливо»). Охороняла бідолашного Йона од ось такого: «Заткнись, дурень набитий, ненормвльний!» Миттю і люто стаавла на його бік, коли перефарбована туземка на весь ввгон репетувала, щоб той не вибивав пальцями по сидінні, бо воно «трудить і б'є на нерви».

«З гарної дівки гарна й молодиця,— повернувся головою через плече до перефарбованої туземки. — Ви пекли коли свій хліб? Місили діжу? Як там було, як, я питаю, люди жили тоді бідно, але здорово. Бо бігали по сонцю — які були, такі й бігали, не інвкші. Нас було десятеро, і всі бігали по сонцю, грали в шкопирти. Так ловко ціпки кидали: у кого найдалі дошкопиртає колесом...»

«Чого жиди женяться на половину од себе молодших? Щоби оновлювати кров... Я як копав одній санітарці яму на дитину, то випив нахильці чвертку. І за двадцять хвилин, за двісті кидків вигріб яму на два метри. А Стьопа не копвв, бо плакав: згадав свою Чигирин-Діброву. Ми з парубком Сьопою воювали на німця. Здоровий був і сильний такий, як я, бо брвв двох швабів за потилиці, з розгону стукав їх лобвми, а сам хода з хати у вікно з рамою — роту треба доганяти, бо я вже несу під плечем «язика» до Дніпра, у кручу: там у шелюгах наша шлюпка».

«Навіщо, дідусю, ви знову шарудите?»

«Треба всім шарудіти... Пустіть мене, жінко (Дуньці захарівській каже), пустіть мене, жінко, до себе жити. У вас велика хвта: через сіни на дві половини. І стоїть у гарному завулку до берега. Якраз на тому місці, де в землі криються всі житейські благодаті,— пустіть у свій сутісок, нам не буде тісно, не гріх, що заречуся. Хата через сіни на дві половини і в такому завулку, як у закавраші...»

«Зять у мене сутяжний панок, аякже... заграбастав мою худобу, не зоставив ні кришки, ні покришки. Жить є де, так дихать не хочеться: лізе в печінки втомна енергія — у Харкові моя бабуся, моя жінка. Така через те невиспана — щодня кричить («Я тебе не віддам з-під свого надзору так легко, як ти думаєш. Будь ти собі і який повнолітній мужчина, а знайдеш своєю балачкою на двох хвлепу»). А мені воно за лихо пекуче, що на мене щодня кричать, погукують. Завертають, як ту вівцю, що йде в шкоду. Не дають вільно промовити... «Ой не ходи, козаченьку, низом — закидаю доріженьку хмизом...» — «Я ж тую хмизину одкину — таку тебе дівчину не покину».

«Не чуєте в моїх словах дихання генія, глухенькі? Щоб ваша путь погибла, фашистюри, як вам уже мало крові... парубоцької Стьопиної

крові з Жужманівки. Кругом балакають, що в Київ з Америки цар приїде до нашого гетьмана («А був хороший із себе дуже, високе чоло гетьманське»). ...Ідять, поїдом їдять наші зелені діброви, наші зелені луги. Каламутять води отрутами — дихати не хочеться. Дожили, що свого розуму страхаємось...»

«Без роботи я не буваю, аби робив... В Кобеляках є Кривулька, спини виправляє, аби тільки видержав. Здоровий бреус, що не вирвешся. Один кричав-кричав, скричався до немочі, а не вирвався, бо я держав неборака. Над гробом уже стою, брехати не хочу («Не завдааай мені брехні, бо я зроду не брехала»)».

«Відпочиньте, бабусю, ви так давно розповідаєте, що якби розтягти надовше моє слухання».

«А ти куди підеш чи підождеш Мелашку?»

«І піду, і підожду. Вона йтиме перед вечором. Ще принесу дров із колгоспного саду. Страх люблю збирати дрова. Жаднюся на сухі — назбираю в'язку, аби виважив, та на плечі завдаю, і йду, мугикаючи стиха,— не прислухайтеся, як почуєте, і не торопійте: то я так відпочиваю, відвертаю себе од думання. Я й дома так роблю — ношу матері з соснового бору то сушняк, то мішком суху глицю. І частіше кажіть на мене «синашу» — дідусь покійний так казали на мене. Покійне я чомусь люблю не менше од сущого. Од чого воно так, бубусю? Од крові?»

«Либонь, од крові, синашу».

«Йона Бесарабу дуже жалко. І неправа Дунька захарівська, що не впустила його в другу хату. Він не причинуватий. Він зрушений з людської норми, його посіли жахи та божевілля після війни («Чого се ти так задумався? Об чім мислиш?» А все думаю, хто кого посідає — сильний безсильного чи безсильний того?). Може, він чим нуждається, бабусю? Спитайте в Мелашки».

«Ні, синашу, йому платять немалу поміч, і ні в чому Бесараба не нуждається».

«Кажіть про нього ще що,— сказав я не так, як подумав. Навіть не те, що боліло дужче, а перше-ліпше своє бажання, і це помітила б навіть дитина, якби глянула в мої очі. Я просив розповідати легенду про Йона, а тим часом сам собі зважував, чи не буде воно якось не так, якщо я перепитаю бабусю Наталку про ту ж таки загублену з райвно печатку — палюся вогнем стида! Перед бабусею найперше. Не тому, що без неї та не передадуть мені ні школи, ні директорства,— давить серце щось пекучіше («Оце дожилися! Сказано, людське стидов'я, та й годі! Ні з чого паски спекти»). У голову прибрело, що про це вже знає увесь божий мир — стида завдано мені й моїм дітям («Сиди дома, погань, дома. Ніхто тебе не знатиме, поганкою не зватиме»). І чим тепер відбілиш пляму? Щоб хоч якось, хоч уявки оправдатись перед божим миром, а скоріш перед своєю ображеною гідністю, даю собі наївне слово негайно йти між люди слухати, питатись першого стрічного, що хто думає про загублену печатку. («Печатка скріплює усі закони»). Полохлива ця клята людська порода! Та ще й має способи маскувати свою полохливість...»

«Так сміливо я рвуся межи людей, щоб слухати, питатися, поки стрінеться людина. А тоді злякаюся і свого наміру, і питання, і можливої відповіді, і самої людини, яку хвалився запитати. Може, воно якось поіншому замнеться. Може, ніхто й не чув про того роззяву з печаткою. Тоді сам виникну перед людьми винуватим посміховиськом. Переведу краще розмову на щось інше, незвичне. Здам стоту із себе, що саме заради того іншого і зупиняв людину, бо краще думати про божевілля, ніж про гублену печатку.

...Йон сидів та грав собі пальцями на гармонії. «Не думайте, що це так собі легко людині дається. Тут є «пальцовка» — бачите, як треба? Іде, як по маслі...»

«Перестаньте, діду, в конце концов, бо доведеш, що змажу по вусі — буде тобі пальцовка... Женщина спить, а ти шкрябаєш по тій торбі, як по душі»,— це, видно, супруг (може, супряжич) перефарбованої туземки.

Вонв схилилась на його плече й справді чи зумисне заплющила, як у сні, очі.

Йон як не чує. Перебирає пальцями лише йому відомі такти, приховваши руки в чорній клейончастій сумці. При цьому розповідає ще завтятіше.

В Городищі асі вчаться нв гармонії од руки».

«Діду, в мене вже голова тріщить»,— відкрила очі перефарбована туземка.

«Я не постигну, яким людям шкодить музика... Ось так, отак,— ож ну попробуйте, мелюхайте, ворушіть, ворушіть швидко пальцями... Солі вас не нападуть, в суглобах не нвкручуватиме. Не шукатимете ирнмочки з бичачої крові... Я як заграю «берізки», потім польки двохколінки... Нот не бвчу, а граю. Одного вчив, поквзував, а він один рвз привів до мене корову: вилічи корову музикою, бо зурочена... Скільки я попоносив своєму вчителеві сала!.. Я й город йому якось впорав, у садку перекопав, щоб навчив барині з перехватами-персборами».

«І зарвз буввю в Городищі... Як вип'ю зі своїм учителем горілки, як зап'ю водою з-під Пивнхи — сюрчком тече од глиняної стіни, де беруть пісок,— як зап'ю тією водою, мені зробиться в очах жовто... Дивіться, як требв пвльцями, щоб вийшла бврння з перехватом-перебором. Молоді твк не заграють, якщо гврмонія не городиського строю. Тільки Стулинці вміють та Галагани... Ноти мені так не помагають, як грання од руки... Воно й кров не задержується, коли отак руками часто пвльцюввти».

«Я було людям награю, натанцюю, наплачу та й заспіааю:

Розлилися води
На чотири броди:
У першому броді
Соловейко щебетав,
Зелені сади розвивав;
У другому броді
Зозулька кувала,
Літечко казала:
У третьому броді
Коник заіржав,
Він дороженьку почав;
А в четвертому броді
Да дівчина плаче,
За нелюба йдучи,
Своє лихо чуючи».

«Це бабв моя гвдає, де він у трясці? Раніше було менше ледачих, дуже менше. Тепер де захочеш, твм і знайдеш ледащо нероботе («А Ничипорів батько та був собі великий ледвщичка: спився і звівся нінащо»)... Скільки там тієї пенсії в мічманв? Треба було, поки молодий, їхати до ненців... Цариця Катерина нашим Дніпром їздила. А котре село над Дніпром лучиться, то все двррувалв своїм генералам. Для неї за це музею над Дніпром поставили. Ходіть і ан, як я бував».

«У нвс один дід їздив, щоб додали пенсії... Везіть мене зрвзу ж назад, бо а кістках захолонув мозок. Я живу собі та й годі, не їду по гроші. Якби оце випив, то заспівав би такої, що ви й не чули. Рвніше співалося частіше. Міліціонер тепер прискіпується: порушуєте, дідусю... Таерезі тепер не співають... Штрвф буде... То я більш не співвю коло лавки. А як дуже якої схочеться зтягти коли-небудь, то йду, співаючи, додому не вулицею, що понад сільбудом, а стежкою, що в лепесі попід болотом. В гóроді так не звсніваєш і не заграєш... Отак робіть руками, отак, щоб мотивом. І нащо вам другий учитель».

Зосередився на якомусь коліні чи такті вистукуваної музики з незрозумілим виразом обличчя, дивиться за вікно, а там дощ, шлях миготить, гайки та ліси на очі набігають — під Кременчуком. Тепер дивиться перед собою в нікуди, блаженно посміхвється, як сонний,— не доймайте його, краще в такий момент не звертати зовсім ніякої на нього уввги. Нехай дограє свою двоколінну польку: тріта-тріта-трітата, сіла

баба на кота... поїхала до попа. Попа нема дома, поїхав по дрова... Самі попенята, скублуть кошенята... Трі-та-тріта-трітата...

«Треба знать, де вдарить і якою рукою. Не думайте, цього не зробиш ненабитою рукою: треба знать, де вдарить і скільки... Чи воно то ще наша Україна, чи вже потойбічна, тогобіцька? Мене кликано на великі поминки у Притулівку. Варка кличе Віщуника по знайомству. Вміє жінка людей з того світу викликати. Може, прийде Стьопа, морський піхотинець. Піду, якщо це не наша Україна, не тогобіцька. Та її люди м'які, як і їхня вода. А степові — до суходільні, хоч тут і не вина їхня, що доля їм така — жити... без лугів, без трав, без лиманів, без білого піску... Ідіть і ви, якщо хочете. Варка Віщуника і вас кличе по знайомству. Вона вміє агукувати людей з того світу. Зробимо самі собі ревізію... чи багато в нас людей зосталося... Я з такими не якшаюсь: випив чарку, випив другу, налили по третій, а далі й не зоглядівся, як пенсійні гроші вкрали («Не звгайся на підмогу, врятуй з напасті»)».

«Цитьте, щось затовклось у сінях, чуєте?» («Цитьте, дітки, цитьте, любі! Не дай боже хто підслуха»).

«Либонь, Мелашка... Заходь у чому є, не роззувайся: килимів у нас на долах немає».

«Насилу оце виряхалась — Йона випровадила... Спитав Стьопиної фотокарточки, бо їде буцімто кудись до моря в Притулівку чи в Мозолянку... Здрастуйте вам у хату!.. То бувало прийде, посидить та й піде, куди знає. А це розговорився — не переслухаєш. І все таке, що я не зберу його докупи. Такого він ще й не казав, що батько в нього славний коваль на всі околишні тогобіцькі села — заробляв і на їжу, і на зодягу на все сімейство. А раз із ним лучилася на самі проводи причина — треба було йому іти додому з кузні через кладовище, де на гробках люди поминали своїх родичів. Йде по стежці поміж могилами трохи випивши і черкається, поминає нечистого... То ввечері парубки схопили і кинули батька в Гадючу яму. Гадюки там не жили, не плодилися, а старий Йон (батька теж звали Йоном) пожив після того седмицю та й переставився — не стало. Усе село на нього обрушилось, може, тому й переставився. Раніше, поки народних звичаїв не віддавали на поталу, додержували їхнє право — строго і дуже строго люди судили непоштивих. Хоч би ти й іншої віри, хоч би ти трохи й з циган — шануй звичай чужий, як свій, не лихослов, не поминай нечистого у святий празник поминання. («Як би ж то ми були свідомі того, котрі звичаї задержати на розвиток, а котрі покидати, як зваду»). Я ж зайшла, бо ви, Наталко, мене кликали. То кажіть чого».

«Та чого ж кликать... Не сьогодні-завтра я ж таки їхатиму, то тобі ключ од хати даю: курей у мене трохи, доглядатимеш їсти. Погріб не замикається, кішці хоч коли-не-коли кинеш — може, не зійде з дому. Для неї є в стіні лаз до курей, там у холод спатиме... Передні вікна я позатуляю матками, а причілкові візьму на прогоничі, там вікна з віконницями, на шпугах... Та і все, Меласю... Чи то правду балакають, що в тебе були свати на заповинах?»

«Були, спасибі їм, були».

«Гарна пара, полюбовна... Якби дав бог, щоб вони шлюбом обручилися... Я сама на твого затя задивляюся і аж дивуюся, що він такий самостійний, кріпкий на вдачу».

«Не кажіть так: коли б не зурочити. Мені й самій він до любої вподоби, аж коли кинуся, щоб приголубити... А з Ярликою вони дружні, і любов у них кріпшає. На Жовтневі празники весілля — Данько так хоче, то й ми такої...»

...«Ходімте, вчителю, бо мені на часи. Василь Келеп уже заварив кашу — роздача скоро... На фермі буває й так, що хто дужчий, той і луччий. Запізнюся — нарікай на себе, обшкрібай для своїх курів те, що пригоріло насподі або лишилося по вінцях. Хіба для кожного закон установиш?... А по ключ, тітко Наталко, я зайду з роботи. І хоч ви мені — помните, як я тільки сюди переїхала? Хоч ви, кажу, й дорікали, що Мелашка ходить в одній кофті на голе тіло при живому синові,— не було

в мене його і вже не буде. Бо нема мого Степанв, то й нема нікого,— а я підміню вас і на доярні — помити з-під молокв бідони робота не велика, якщо ви з Гервськом перебалакаєте... («Бійся козла, бійся помела, коли ж тоді жити?»). Словом, зайду з роботи, тоді й погодимось зв все — і за хазяйство, і за бідони, а зараз ми пішли, бо мені на часи, роздвчв скоро... Одежі в нас, тітко, тепер — аби зносили».

«Двнькові накидвють чин, та не знаю, чим те змвгання кінчиться... Батькв в нього немає, кяжуть, і не було... сваха, звиняйте, що скажу, вже після війни Данька набігала. Вона з цим і не криється. Бо як його, жінкою будучи, та не мати дітей, як оце я. Яринка піде, а ти, Мелвшко, оствввйся самв як палець у чотирьох стінвх — хібв на сльози? Хіба не гріх жити бадилиною? А чий гріх на мене впав, га? Хто мого Степанв убив, за віщо? Скоро вмирати, а ніхто мого горя не пояснює. Глушу себе роботою, та й тільки («Поясни мені моє горе і не бери мене на патріотизм — сама чую, де чуже, а де рідне»). Якби не робота, то можна з ума зрушиться... Як побачу Йона, як послухаю — отаке з людиною робиться».

«Кажу Данькові: ти не сумиіввйся через міру, що не зумієш, і од старших не одколюйся, од чесних. Берися й за посаду, якщо люди дають, якщо з толком та по законах радянської влади. Ніхто тобі за це не дорікне, не осудить — ви ж молода брвтія, ивша доля. Діло піде молодо, життя в колгоспі освіжиться, піде роботв з іншого розгону... Не робіть тільки того, що ствриий Митяй Різночинець: тричі розлучається і щоразу знову жениться на своїй Хариті — мовляв, освіжую любов, щоб якось чесно віку дожити».

«Нввіть до доброго нвс треба лозиною підгонити — на те ми селяни. Тепер у селі пішла така мішанина людей, що не доведи господи і чиї ми діти. Всяк норовить жити по-своєму. Є такі приїжджі, що зразу, з першого дня, зажили надійно, чепурно. А другий якось непевно, охляп, ніби звблукав сюди ненвроком. Обдивиться, оговтається та й далі. Не додержується ні нового, ні старого. Нема йому ні наших свят, ні народних празників. («Моя жінка хохлушка, полтавська галушкв, тому і в хвті у мене чисто, як у самого генервла»). Є й такі, що приїжджвють порожняком, в капронових штанях, а від'їжджають цугом: на посаді людина втричі більшв, ніж є,— казав дядько Ннгонид, що хотів хату ночввми з цинку вкрити».

«Так голова, кажуть, обійшов-об'їхав кожне дворище в обох рядах хвт, куди селяться приїжджі. Для них тепер, для молодих, все дають: і роботу, і готову оселю — годять, як болячкам. А воно з того, либонь, і бвловство виходить... Обійшов, обдивився всю вулицю новопоселенх («Колгосп для них старався, може, й будував на позичені в державн гроші») і сказав: у кого буде й двлі розор, хто литиме помиї чи змилки де попвло чи замітять за ким яке інше неподобство чи мораль — виселимо з хати хоч і серед зими... Голова у нас твердий: як сказав, то свого слова не сквсує».

«Не знати через віщо иаявились, виникли такі люди, що затеряли почуття потреби прикрашувати свою домівку... І з молодих є такі, що він не любується в прикрасах, та в чистоті, та в порядку в хаті й надворі — старвється за те, що йому потрібне, а не за те, що красне. Коло хати чи в хвті нема ладу, нема порядку — в того і в роботі таке саме: там дорогу переорав — забув плуги нв зворотах підняти; вчора отруту в садку з цистерни вилив; була хоч латка зеленого нв весь куток — згаргузили, перемісили вигін, сім доріг чорніє: їдуть, співають, хто куди попвв, кому як зручніше («Страшне діло — безтолкові темпи! Це таке, як паніка. Нввіщо людям даввти піджогу: «Ми обганяємо врем'я». Треба нам так робити, щоб і в душі того, хто переорює дороги, більшало так швидко або ще й швидше, як у його гврдеробі... А то не встигнеш обігнати (врем'я), як пора нвзад вертатися: обгвняючи, колеса поспадали, далі їхати немв на чому... Чого б не жити в ногу з часом, не обганяючи — хіба цього мало для нормального життя?»)».

«Оце наш човен... Сідвйте, переїдемо на той бік... Ні, ні... Я сама вмію.

Візьміть он у лепесі весло. Зелене, похватне, а самі сідайте. Ми за день інколи й по п'ять разів сюди-туди перевозимось. Коло курятника є гребля, з містком, з асфальтом, так туди далеко обходити. Сюди звикли, поки й замерзне, а тоді льдом... Бачте, яка вода під осінь стала чиста. Дно видно, спинки коропів ворушаться. У нас було три ятери, та на одних хтось із мужиків пожаднився. Сама нитки прила, сама плела, обручі випарювала — зробила тільки такий крилач, а він пожаднився, псюга. Коли нереститься риба і накладуть заборону ловити — буває, наглядають з вертольота, бо сіткарі ловлять по два мішки і більше, хоч і нерест — багатий чесним не буває («Поту багато, а толку мало — живемо!»). Плетуть сітки чи ятери такі густі, що й пуголовки ловляться,— аби мені, аби сьогодні...»

«Я тільки зачну думати, зразу страждаю... А може, навпаки: коли страждаю, тоді й виробляються думки. Може, воно й погано людині, що не вміє хитрувати де треба. Живе собі голою силою, голою правдою — те й має... Я чула од тих людей, котрі ходили в Таврію ще на заробітки, що між ними були такі собі лежні. Це хто вилежував строк найму. Його годували, водили в баню, а потім — лягай і лежи. Його тільки не стригли і не зрізували на руках нігті. Вилежав строк — шість місяців — заплатять тобі, як тому, хто робив. А не вилежиш — нема плати, лежав даром. Тільки й кари було, що в кінці строку лежня водили й показували людям: зарослого, в нігтях, схожого на сатану. Ось дивіться, мовляв, до чого доводить лежня! Скажіть? Наука!»

«Ви так гарно кажете, що аж голос тремтить, а кожне слово трепече, ніби спіймана рибина...»

«Я вам сказати дещо хочу, та все не можу: ось і тепер уста змикає — ні, не сором... не знаю, як його назвати».

«Кажіть без назви, я вас дуже прошу... Про свого Степана розкажіть. Тільки, як можете, не плачте. Або давайте вдвох заплачем-заридаєм, уп'ємося болем,— біль, кажуть, очищає, і серцю легшає».

«Не треба вам ридати, і я перестану... Чуєте, яке повітря чисте? Хоч очі промивай... І на Дніпрі таке, як я було їду човном, щоб Степана, може, стріти... Як сняться мертві — дощ буде. Мені мій Степан три ночі підряд сниться. Та ще як сниться: до себе кличе. Кличе до себе, а сам сидить на березі сивої річки в сльозах од гіркої самотності, від усіх оддаля і дивиться в далеч безкраю, де хмари злягли вже на землю й клубочаться кривавим димом. Я голубила його ніжно, на ім'я називала, промовляла до нього: «Милий, чого ти плачеш? Яка тобі туга на серце впала? Розказуй усе, не таїсь, щоб ми знали обоє».

«Він не чув мене і, мабуть, не бачив, бо звертався на ім'я то до мене, то до своєї матері, яку побачив собі у небі, у легкій хмарині. Вона «простягає руки до сина й побивається, що не може прийти на поміч одинокій дитині».

«Я ще кріпше горнулась до нього, допитувала про його смуток. Тоді йому все зійшло на думку, і я зрозуміла його беззвучну мову».

«Кості мої поховай, Меланю, од своїх не окремо, разом, як ми в нашім отчім краї зростали, нехай спочивають»,— мовивши так, простягнув до мене руки, та не обняв,— душа його зникла, як дим той, під землею. Чи в житнє полум'я зникла з тихим шелестом. Кругом вогнем тріщало некошене жито, і я прокинулась, стогоном тишу колихнувши».

«Не відаю, що правдивіше: чи сни мої, чи Бесарабова казань («Мало-помалу ми тоді з Степаном дужче розговорилися, ніж я оце сказала. Та що було тоді говорено вві сні — хай буде таємницею, щоб кортіло все те згадувати ще не раз. На папері воно вийде несправжньо і в'яло. В подібних розмовах те і прекрасне, що невиразимо або зрозуміле тільки для двох»)».

«А Йон, як коли про війну забалакаємось, каже тепер: не те тобі сниться, Мелашко, і не так воно було. Міг він сидіти на березі сивої річки і сумувати, і плакати, але вже після того, як не стало мене біля нього. І слід було сказати, що на Стьопі гарно прилягала тільняшка,— її всякому видно з-під чорної куртки, а в руках тримав щит з металу. Схоже, це була верхня кришка з танкового люка... Все це було перегодя — вже після того,

як він мена одніс у кручу, поклав на нааелнкнй пліт з трьох колод (між двох людей здержати) і навдалу аідіпхаа од берега, у Дніпро, у темну ніч («Може, доплнвеш у наші плавні?» — «Навдак»)».

«Я ось підверну до отого стовпа, до прив'язі, та аже мн й переїхалн... Чн то кінь Гераськів? Авжеж, його. Васько. Васько... Кось, кось, кось... Ручний коник і смирний. Гляньте, нерестаа пастнся, мене зачув. Мн ним іноді їзднмо на кабакн для свиней, то а млин,то а олійницю. Іноді й дасн з лвскн пригорщу дерті або качан кукурудзн. («Рука дающого не оскудіє, рука берущого не всохне»)... Значить, і брнгаднр десь недалеко. В Пнлнпа у Маштака, про айну не набалакаються, мертаі душі каламутять. Гераськo ще й тепер шукає пеаної собі піддержкн а тнх, хто воював на Дніпрі. Бо Нигоннд, моаляа, нічого на знає і набалакав на нього зозла — за та, що перестріваа нс раз колгспного аодовоза і трусив його. Втрушував якусь надібку або пожиивні збнрки... Якимова жінка тепер доаодить, буцімто між Ссменом та Якнмом була така взаємна згода, між собою по-сусідському: кого вб'є першого — знімн з того верхню одіж — не драннй піджак, крамну сорочку чн там чоботн, хоч і союзка на передках,— і якось передвй через Дніпро сімейству. Їх тоді багатьох перевдягали в солдатське аж за Дніпром, на правій потойбічній стороні. Солдаткн, як тількн було трохн пртнхне стрілянина за Качалою (такнй був на Дніпрі остріа — Качала), як тількн трохи аляжеться, плавом плнвуть і жінкн й дітн. Ходять по бойоанську, шукають саоїх. Забнралн додому і мертвих, і пораненнх... Якнмова жінка теж їзднла чоаном, так Якнма аже поклалн а братську могнлу... Під Новнм чи під Старим Лнповим. Дорога там є глнбока-глнбока. А понад нею вітряки, крнла наахрест... Це було вже восенн, в сорок третьому».

«Про свого Степана я перечула раніше — наші людн, базарнинкн, сказалн. Так і так, Мелашко, Степана твого заннсалн а матросн, бо ходна у Краменчуці коло прнстані у кльошовнх штанях... Якраз а самому кінці літа, перед першою пречнстою перечула — звнняйте, що кажу вам ніби за старим стнлем — така наша звичка селянська: пам'ятати і по-ноаому, і по-старому («Так велось у ту старосаітщину, що рада була старша од гетьмана»). І що завтра їхній пароплав рушить угору до самого Кнєва. Там сталася велнка облога. Вороги напосідають, а в нашнх мало прнпасу».

«В мене аідчутно плутається і та годнна, і той саме простір, та я на втямлю вам переказатн, як я і бігла плавнями, мнкаючи озера й лиманн, і колн те сталося, що собі замнслнла. Бо бігла я до Дніпра, в ту сторону, де плаааюють пароплавн, до нестнмн, до безпам'яті. І нехай мені простнть шалену мою жорстокість беззахнсні лугові травн, а в нну пом'яті пізні квітн. Знаю тільки з того свого безпам'нтства, що впала над глнбокою кручею, біля прив'язі човніа, і за сльозамн не впізнаю свого. Перегодя чую тнхнй шелест. Я до нього: хто там?.. Окажнсь — хто! Не обзнвається. Додивнлася — а то, бачу, хтось хоаає худобу а зарості. Ті дві гналн її з-за Дніпра, подалі од супостата, густимн хмарамн. Перевозу напроти нас ніколн на було, бо кругом на дасяткн аерст занлавні лукн, то скотнну нагонилн а Дніпро гоном. Дерзкіші перепливалн, бо не перечкалнся проти бнстрі, як деякі, розгубнвшнсь, а пускалнся боком, за аодою — таку шнрочінь кволнй чоаном не нерепливає. Людн-біженці (до тнх сумних днів мн й не чулн такого слова) на потоапляться на мостах, на переправах, то наймалн собі рибалок-переаізннкіа. Або упрошувалн жінок, а то й підлітків. Тепер згадують і не вірять, що Нигонидова Оксана здужувала буцімто і по шість переаозів за день. Саме а ту трнаогу знайшла вона і залізну сейфу з багатьма грішми (у нас спрааді кажуть на те чуже слово «ссйфа») ...Якби знайшла, то не водилися б за нею недоїмки, поки Нигоннд аоював під Києаом. Хоч вона, доказують, першою, нк уже повернулнся наші, піднесла до сільбуду (його не спалилн, і там містилася контора колгоспу) принесла дві смажені курки, решето товчонкн з самосаду (асі наші села ростнлн тоді махорку) і обшиті самочнином валянкн — слалн такі подарункн на фронт, всі так робили — помагалн, хто чим зможувався».

«Дехто з наших (лнбонь, од завидок, що ніхто з жінок нс здужуаав

стільки перевозів, доказує, иа Нигоиидка Оксана дуже дорого брала з біженців і перевозила ие всіх підряд, а на вибір, хто платив иайбільше».

«Ще треті припускають, що по дві жмсні золота їй дали якісь двоє, він і вона, якраз у той деиь, коли розійшлися чутки, що вороги вже перейшли Диіпро — не то десь нижче Келебердн, ие то иапроти Оржиці — і скоро станеться великнй полон, якого він і воиа боялнся паче смерті...»

«Оговтала сама себе, заспокоїлася до розсудлнвості. Поспівчувала змореиій скотині, що байдуже підпасалася на свіжому, лежала в поколах, гойдалася иа хвилях, та, що не доплив.ла (телятка), і злізла до води, в глибоку кручу. Тут вибрала иавлюб човен, бо всі трн були ие прнв'язані, благословила сама себе і погребла веслом нонад Манюрками на ходовнк (називали ми так іноді свій Дніпер, в звнчайно казалн «наше Дніпро», давно й давно всі так казали)».

«Ож зачепіть, як хочете, Гераська («І все таке іише в наростаючім ітозі»). Зачепіть і спитайте — иі, ие про загублеиу в районо печвтку. Він меиі казав, що «факти підтвердились», а Микитка Полбога блеяв («Блеяй, блеяй, пане Свнрнде, зобачнм, що з того внйде») — блеяв прилюдно, буцімто стало точно відомо, що печатки всерйоз ніхто не крав, а так було підтасовано, так нада, бо начальника райвно замнслено знімати з посадн, то й шукали останню зачіпку. Хтось мовби з своїх — підмовлеиий чи як там,— погодився викрасти печатку на врем'я, поки підуть чутки, заведеться діло. А тоді той підмовлений крадій однесе печатку в міліцію — звичайно ж, нищечком, як знахідку. Звідти повідомлять, що печатку знайдено «завдяки рішучим і вмілим діям слідчих органів»,— так блеяв позаштатний освідомитель... Зачепіть кажу, як хочете, і спитайте в Гераська, чи вже приїхали в Жужмаиівку ревізори. З усього видно, що коли сьогодні й не приїхали, то будуть ось-ось. Не сьогодні-завтра на брязку (звиняйте за стародавиє слово). Всюди метушня, сотворяється бажаие враження. У иас иа фермі иаводять чистоту. Нам обіцяли помінять халати, прнведуть агітатора, і виступить художия самодіяльність. У Микитки Полбога під мітку передні стіни підфарбовані. Над дорогою, над тією ж таки, звідкн явиться ревізор, Федько Пальоха, бульдозерист, четвертий день вовтузиться з ключниківською хатою. Там передержували до тепла малнх курчаток, а це років скільки стоїть пусткою — скільки просили, аж гавкали на Гераська, щоб дав наряд обмазати, бо вже обпала глиина до лози, а добрісінька ж хата, тільки запущена зокола. Два вікна стоїть, і вікна не покосились — не ваше, мовляв, діло, жінки, указувать старшому... Вовтузиться Федько, путній хлопець з молодої братії, щоб прийняти її з очей, та ие дуже, либонь, хочеться Федькові цієї руйнації. Тому й вовтузнться. Доказують, хто старший, що то дворище його, Федькового діда чи ще й стврише нв якесь коліно. Кому, путньому, ентузіазм чи охота згортати зо світу дідівщиниу? («Спом'яни їхню славу!») Ото того й трактор у Федька глухне, як тільки притулнться ножем до причілка — несила, видить, вивернутн. Сохи там на всіх чотнрьох вуглах з мореного дуба і підсішки такі ж самі...»

«Йои каже мені по секрету, а сам вивідав у Микнткн Полбога, гляньте, ото ж він, Микитка, коло Нигонидової хати вештається. Звідки воно, мізерне, такі має гроші? Йон каже, що цього разу прнїде в Жужманівку не той ревізор, що було зачастив до нас по-земляцькому (з Пирогів він чи з Погребів — не докажу, звідкн саме, але десь недалекий). Якщо земляк — не дуже страшно: прилюдно насварнться на якогось там стрілочника, пошепочуться за дверима — і був такий. Не додому, ні, не до Києва. В який сезон з'явитьси: доспілн кавуни — вкндай, Ванько (шофер) з «Волги» заднє сидіння... Набирає самнх кавуниць, знає, набнв язик, що вони смачиіші (кожній обережно стискує боки, хрупнуло — бере, тонкошкура, січна, якраз твка очищає печінку). «Їздив, їздив, поки дуринцею занедбав собі печінку,— кавуниці, мовляв, помагають».

«Так цього разу їде не землячок («В печінці кашалота, що важить близько чотирьохсот кілограмів, міститься стільки ж вітамінів, скільки у ста тоннах вершкового масла або у п'яти мільйонах штук яєць». — «Та

киньте своє читання! В печиках уже сидить. Чуєте чи аже позакладало?») — так цього разу їде не він, а вони. Чи аж дві жінки. Їх, мовляв, не треба зустрічати з таким, як бувало, почотом десь аж на межі області — в Лубнах чи аж на самому Удаю. Самі прнїдуть. І буцімто зненацька («Зненацька — те саме, що й потайки»)... У нас Полбоженка звуть і Микиткою, і Павлушком, а як його насправді — спитай мене?»

«Йонові, контуженій людині, можна вірити, можна й посумніватися. Він і про той, на відчай душі, похід на нароплавах до Києва, куди везли оточенцям припаси, розповідає неоднаково. По-інакшому, ніж каже моє серце. То, може, і з ревізорами трохи не так».

«Ми завидна, мовляв, доїхали, доплнвали до того умовленого місця — між Складним островом і Качвлою, там Дніпро не такий широкий і береги відкриті,— але не набачили жодного човна. На той момент попросився на палубу, на вахту, твій Стьопа — мусив би все чути і бачити, бо на правім березі до неба горіли пожежі, тріщало, бвхкало, данготіло. Ми пантрували й пантрувалися, щоб об'їхати небезпеку непоміченими. Повернули старим річищем Дніпра, понад Ріллячиним (якраз же і я туди плнвала перед ними, спішила, щоб не втигтися в ніч), бо там був для нароплавів один хитрий проїзд. Про нього небагато знали — може, ми та воїнські, ото стільки...»

«Бесараба плив Дніпром уперше. Міг переплутати і острови, і русла. Бо того дня в Качалі були наші люди — і Федір Багдвй, і Христя Плютиха, Веремій, Никифор і Піщаний — їм було дано, точніше, активістові Федорові Багдаєві, пильного наказа з Городища: підбирати всю присталу худобу. («Їхали ми раз на ярмарок з дідусем поганою конякою, а вона й пристала, так він сам запрігся, а коня прив'язав до воза»). Підбирати й готувать для неї надійну перезимівлю. Були й чигирни-дібровські жінки, копали окопи, то бачили, хто не боявся вийти з зарості: плнвало два наших кораблі, бнлися кудись вгору. Може, й до самого Києва. На одному, на передньому, на прововжатому, чітко люди бачили високу, прямо богатирську статуру чоловіка в матроському — мій Степан, не інакше. Богатир стояв опористо, по формі і розмахував над головою руками, а обох прапорці. Та ніхто з тих, хто це бачив, не розумів тієї сигнальної грамоти... Я знаю, що то Стьопа прощався — прощався з рідними, зі мною. Кланявся хаті, деревам, усім нашим людям. Бо коли я перепитувала тих людей, щоб повторили мені до найменшого Стьопині всі рухи прапорцями, то теперішні вже матроси, котрі досконально знають сигнальну морську азбуку, твердять мої здогадки».

«Оксану Нигонидову ще й того, зважай, останнього перед фашистською неволею дня бачили з човном на перевозах — везла двох, жінку й чоловіка. Оксана правувала на кормі («Доки вони, Полбоги, правуватимуть — у нас ладу не буде»), правувала, бо, видно, вибилася геть із сили, а ті двоє — він і вона — сиділи посередині на греблі, щоб пособляти. Всі троє дуже старалися, щоб якось та рухатися проти води. Особливо він і вона, хоч, як виявилося, нікуди вони вже не встигли, щоб уникнути полону...»

«Жили ті біженці в Нигонидихи на переховах: то в лугах, у копицях сіна, то в бліндажах, і тиждень жили, і місяць, і ніхто не знає скільки — ото відтіля, мовляв, і золото взялося в Нигонидів... або великі гроші. Ті біженці мовби таки вйховались, пережили війну і приїжджали з Бердичева, щоб Оксані дякувати».

«Взялися в Нигонидихи великі гроші... То чого ж тоді в сільраді велися за Оксаною чималі недоїмки? А Данило, її чоловік, пізніше, коли благополучно вернувся з війни, справна на зразок розпушену свою оселю, обшпалював наново колгоспного вітряка, бо з першого дня прийняв мірошництво,— Данило (спитайте з наших кого завгодно, якщо не віриться) відкупив людські садки, щоб не корчували. То було страшенно терпляче врем'я («Хай не послабне наша терплячість!»). Кожне-кожнісіньке дерево обкладалося грошовою повинністю («Верховоди... що хочуть, те й роблять, важкими податками обкладають, до управи своїх вибирають»). В Нигонидв не ріс садок, бо садиба чисто підтоплялася, а насподі

через три штихи непробивна жорстаа. Снільки і нкі тільки бехвв Нигонид ями, що тільни не сипав у них як підживу, а дерево до першого плоду».

«Не міг чолоаік бачити, ян стогне-хилиться, поки надає, рубвна анщня, яблуня, груша... Ходив вечорами, щоб менше хто й бачна, по Мартиніаці (єдиний, нрім бригадної Малярни, нуток у Монловодах, що не підтоплювався повенями, і садни росли, ян не перед добром). Ходив, нажу, і видивлявся біднішнх. Моачни заходив до хати — на корчуйте саого садна, пе треба. Може, перетерпите... А ні — кажіть свою невиплату, я заплачу... Не сумнівайтеся: а Пнгонида щв з Дніпрельстану привезені даа глечнки золота,— підштрикував сам себе, а може, й прввду казаа. Та й Пнгониднха наперевознла дві пригорщі... Руда Шурна з Чигрин-Дібровн не дасть збрехатн — аона тоді була фінагентом на троє сіл... І людн молнлися за Нигонидову душу, а садкн проростали, як на велнке добро».

«Ви вже бачили ключиннівську хвту? Два вінн стоїть, і вінна не покосилнсь. Двері не поннжчали, стінн не сілн — змайструваа чоловік! Ото вмілець, ото хазяїн! За що й вислали в Зубані. Тоді виселяли. Недалено є тане село. В ту сторону, де відомі Турбаї. Чому саме в Зубані — не докажу. Може, тоді там не хотіли люди селитися, що місцеаість яриста, болотяна нругом. Очерети росли й на городах, і по дворах — не знаю, не донажу, чому туди анселялн. З тієї події зробили собі Жужманівці злу прнказну. Якщо хто дуже реано пнеться хазяйнуватн, щоб усе в нього було тільнн так, тому нвжуть: «Ти в Зубані хочеш?»

Сам того не бажаючн, я неделінатно зупннив Мелашку («Підождіть трохи»), нерівним голосом піднресливши своє відверте небажання зачіпати брнгаднра Герасьна, з янни ось-ось мн порівняємось, бо до мене зовсім не стосуються ніякі ревізорп, хоч би вонн ревізували не тільки злодіяння та хибн, а й самі думни та душі наші («Реан, зааірюхо, заснп його снігом»). Нехай опікає мене, ревізує («Їй забажалось допекти старшим састрам за важку опіку над нею, що аже їй остогндла»)».

Інша річ — загублена печатка. Це зачіпає, заїдає і мою професійну гідність, і — паче неї і найпаче — гідність громадянсьну («Під чиїм аона началом?»).

Проходячн мнмо, прнвіталнся ми з Мелашкою до брнгадира Герасьна та токоаого Миниткн не «добрнм здоров'ям», а чнмось похожнм на усмішку з обоа'язкоаих праанл етнкету, оправдавшись тнм, що аже бачилнсь сьогодні на току, і звільна побралнся а ногу під крутий, зарослий з одного боку дерезою, тепер лнш пішохідннй узаіз, обкладений з другого бону старосаітсьною загатою. В ній лвжать внвертом, розкошують до розніженої втіхи внкублені Маштанові нури.

Мелашка моачала, та я здогадуааася її глнбоннх зітхань, що анспоаідь її ще не ася — кажн, одгорьоаана жінко, не лякайсн. Маємо кілька гін спільної дороги («Як спілчлнаі людн, то добре, а як той соб, а той цабе, то зле»).

(...У дааньоукраїнсьному пнсьмі ажнвалн слово «паздерннк». Воно утворнлося від спільнослов'янсьного слова «паздер» — нострнця, терміття, що лишається після тертя конопаль чн льону).

Мелашка сказала сумно, що обидва ті кораблі («Бнлися вонн до Києва, везли прнпаси оборонцям») — і провожатнй, і той, що за ним,— стоялн, побомблені, а дніпровій аоді по самі трубн аж до внзволення, ще й довго й після нього. Людн назали, що з ннх, пірнаючн, не раз поживлявся мокловодівськнй Саньно Машталір — і ботннкн, і сорочкн, і їжа в баннах... Йон тепер наже, розповідає, моа тривожний сон, що на берег внплнало жнвих і дужнх даанадцятеро. Це йому пам'ятно, що матросн послухали Йоиа-мічмаиа — побраталнся по двоє і розійшлнся. Стьопа пішов з Бесарабою туди, дв горіло, тріщало, бахнало. Сонце вжв торналося землі на заході, ян на них напвся німецький танк. Обндаа одбнаалнся до тих пір, понн було чим. Поки обох загориуло анбухамн в онопі. Стьопа буа при свідомості: внзволився з-під обвалу і заспішнв одрнвати рунами, якоюсь, лнбонь, залізякою, геть засипаного Бесарабу... Далі аи асе знаєте:

поніс у кручу, поклав на пліт і відіпхнув од берега («Може, пристанеш на нашій стороні...») Підібрали непритомного Бесарабу десь аж коло Табурища, було таке стародавнє козацьке село, тепер на тому місці Світловодськ... А Стьопа як у воду впав. Може, загинув у Хорольській ямі з оржицьким полоном... Мелашці ив таке сни не показують. Не хоче вірити, що її Степан міг так померти. Їй і в другому, і в третьому сні видалося — пішов богатир, надівши зброю. У ній він «світився і сяйвом аж неба сягав, як вітра ясна, що самотньо горить на стоянці пастушій високо в горах». Сам з полум'ям схожий, пішов у капище вогню, де горіли жита і люди, худоба й танки... в огні спалився («Котрі порубані, котрі в полон взяті, ой там же їм прихилище, сира земля приїмище»)».

«Підождіть, вчителю, нехай пройде процесія. Негоже йти назустріч похорону... Я сама з толку випустила, що сьогодні хоронять Михайла Журавля. Січений-посічений. І руку в січі одірвало («У потребі перший кидається в січу і вже б'є й рубає так, що й світа перед собою не бачить»). Цибатий на зріст, як мій Стьопа... В солдатах їсти давали по дві порції».

«Звиняйте, вчителю, за мою непросвіщенність, чи слід це робити, чи не стидно, старою жінкою будучи. Може, воно й гріх непрощенний — давати в інші руки таїну своєї любові («Що зі мною таке, я ніяк не збагну... Мов я в серці ховаю якусь таїну»)».

«Того, що в них написано, ніхто досі не читав, крім мене, бо вони Стьопині, мені єдиній в руки дадені...»

Я взяв подані з-під жакета — подані благоговійно, як останні крихти хліба, три-чотири солдатські листи-трикутники, перев'язані червоною тасьмою навхрест, і винувато почервонів. Може, стало соромно цих, не мені адресованих, олівцем писаних букв, схожих на розладнаний тривогою стрій солдатів, а може, стидаюся самої можливості, знечацька застуканої думки, що зі мною раптом станеться щось нездорове... не посмів я читати дозволену недозволеність, таїну чужої любові.

Ми стрілися поглядами, і Мелашка усміхнулася очима — спасибі, що повертаєте листи нерозв'язаними, і простіть, що сама з ними набивалася: дуже хочеться, щоб жінки щасливіші повірили: і в нас була любов. Не така, як би слід по справедливості, та й тому раді, що й нині серцем чута. Інакше чи й дожилося б солдатці до цього дня, до цієї прозорості над вікпастими хатами. До цього щебету ластівок на дорогах, що, як і люди, присіли за звичаєм перед далекою дорогою («Кінчається тобі щебетаннячко, прийшло твоє в ирій вилітаннячко»)».

«Як побачу іноді, як теперішні молоді любляться, то й одвертаюся. Щоб ото ми було підставляли себе обнімати чи цілувати в автобусі, у вагоні чи де попало серед вулиці, де найбільше людей,— тьху на вашу новомодність, тьху на вашу пам'ять! Святим таїнством нехтуєте, стида на вас ніякого не стало, жируни безпутні!»

«По цьому ось листочку — гляньте, один почерк, що тут, що на конвертах,— по цьому ось єдиному на листочку слові «Мелася» Бесараба знайшов мене ще в Чигирин-Діброві, до висилки, до переселення тобто. Обережно звійшов у хату — такий великий мені здався, як наша піч з припічком, і мовчки подав цей потертий клаптик з моїм іменем. Пізнавши почерк, я зомліла. Не бачила, коли Йон пішов з хати, чи дали йому з дороги їсти, як те вимагає наш звичай. Мати переказала мені коротку розмову з Йоном, бо я не могла того слухати — лежала, опам'ятована, в хижці на рядні, вузлики з сіменами в головах («Такі ми були бідні зразу після війни, що сама стежка в дворі — ні курчати, ні поросяти, ні коров'ячого сліду»)».

«З тим клаптиком з тією «Меласею» обійшов Йон («Не посмійте йому не повірити») — обходив, либонь, всі наші й тогобіцькі села, які міг йому називати Степан,— знайшов його в своєму солдатському медальйончику, куди Степан,— догадується Бесараба, вклав моє ім'я перед тим, як рятував його, оглушеного, поклавши на пліт з трьох колод («Може, пристанеш на нашій стороні»)».

(«Слава тобі, Гамаліє... на всю Україну, що не дав ти товариству згинуть на чужині»).

«Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чували? Се наш січовий звичай; як не одрізняй себе од миру, а все чоловікові хочеться до кого-небудь прихилитися; нема рідного брата, так шукає названого; от побратаються та й живуть довіку («Я з тобою, як риба з водою»)».

«Я не осоромлю священної зброї і не залишу товариша, з яким буду йти в строю, але буду захищати і собори, і святині — один і разом з багатьма. Вітчизну залишу після себе не змалілою, а більшою й кращою, ніж сам її успадкував» (З громадянської присяги).

«Мудрі наші сучасники навчають нас і самі себе, що легенда любить незвичайне, і виникає вона тоді, коли минуле... вже не вписується в нові форми життя, в нове світовідчуття. Оце аж тепер, коли закінчуємо свої перекази про Йона, щиро посумнівалися, чи годиться наше нвзання в легенди. Не на виправдання кажучи, ми навіть про своє власне життя лиш чуток дослухаєм і зовсім трішки знаємо напевно. Знаєм точно: Йон і тепер наїжджає в Жужманівну — веде його сюди невтрачене чуття пам'яті. І поселяється в Мелашки з Яринкою в комірчині — там Йону дозволено жити, як дома. Язикатіші блеють, що Мелашка з нього має великі гроші — віддає щомісяця за Степана. Діждемося, либонь, добалакаються, що і в Мелашки виявиться золото, як у того Нигонида. До цього людям не довго, якби тих балачок не зупиняв Герасько, невдачливий сватальник і залицяльник «в наростаючім ітозі» — не бере Окраїнка в Бесараби ні копійки («Навіщо вони мені, чужі гроші? Свої заробляємо. Все в нас тепер є. І нофти носимо не на голе тіло... Нам би справедливої краси життейської більшенько... Зради нві трудимося кревно»).

Зі своїх приватних інтересів, на свій ризик і на власні гроші Герасько посилав Микиту Полбога і в Табурище. Той нашукав аж трьох ще живих рибалок, котрі знімали (або бачили, як знімали) контуженого Йона з плоту, як табурищенські жінки перевдягали його в цивільне і везли на схови».

«Ну, я побігла. Робота стоїть. Скоро вечірня роздача... побігла. Звиняйте, коли що не так».

Переселенна справді побігла... Побігла й побігла до самої роботи — як у неї плечі видержують? («Хай живе жіноче терпіння»). Поглядом я проводжав її, поки голуба прозорість надвечір'я обняла маревом її постать.

ПРОДОВЖЕННЯ НОВОГО ЗНАЙОМСТВА

Спасенний ти, Йоне, чоловік, якщо можеш о таких літах стояти ввечері під чужим вікном, як той по вуха залюблений парубок, щоб крізь шибку на летючу мить набачити гарну, як любов, жінку, зрадіти їй до нездорових сліз і плакати, мов дитина, що слідом біжить за своєю матусею і на руки проситься, і стримує матері кроки, й за сукню хапає, й дивиться в очі крізь сльози — чи візьме до себе? Плаче, сердешний, поки не прийде йому на очі з предаленого молодого світу таке собі звичайнісінське дівча — біляве, стрибуче, легке, як метелик,— і не побіжать вони разом на луки, щоб накупатися до прохолоди в тілі. Лежачи на косі, надивитись на хмари до видіння дороги, не широної, не крутої. Все плавнями та лугами, аж під ту гору в синій поволоці — їдуть, їдуть червоною валкою... («Ой знаю, знаю, кого кохаю. Тільки не знаю, з ним жити маю»). Попереду Йонова підвода з хлібом. За нею — також кіньми — Соня, як метелик, тендітне та крихке, мов не селянського роду. Нема в ньому й півсили, щоб мішки з новим житом хоч на полудрабок ставити — Йон охоче сам вергає. Встигає обидва привози — свій і Сонин,— поки інші по одному розвантажать. Носить мішки, мов тих дітей попід пахви, по вузькій дошці, по крутому трапові, в зерні босі ноги потопають — пішов, пішов, вже ген на саму верхотуру — давай, давай, козаче, висипай вище. Є чим нести — ич, які ручища! Як у Білоуса або Розбийгори... Та не задавайся перед нею, не бери по два, не трињкай здоров'я — ще він довгий, знадобиться... Соня маком червоніє, коли хто з чоловіків кивне-моргне, добрим словом підохочує: «Гарна.

гарна дівка буде, як виросте: і станом гнучка, і брови не гірші!» Буде! Як виросте!.. Хіба йому, недорослому пташаті, в таких літах мішки вергати? Витягло вгору, та й годі... Якби ж то було кому старшому, сильнішому на прожиток добувати. Батька до війни не стало, Маруся ще менша. А мати як мати: дуже недочували, тоді з евакуації повернулись зовсім нікудишні. Гнали колгоспну худобу до Волги. На містку через Оскіл застали їх самольоти з кулеметами. Зчинилось ревище. Худоба з ляку як озвіріла, нічим не стримаєш — потоптали матері ноги. Приїхали дуже перегодя на худому, як драбина, волові, і самі як з хреста зняті, бо зламані ноги під той шарварок на містку через Оскіл. Скільки там прожили, то вже до самої смерті були негодимі. Якби не Йон Бесараба — не заробляла б Соня великих трудоднів, не мали б стільки на них хліба. Через рік-два Соня б зовсім виросла. Пішла б за Йона заміж не скривившись... От тільки війна випередила їхню сваїбу («Яке ж твоє весіллячко смутне-невеселе»). Пройшов у скорості слух по селу: вбито Бесарабу. Або втоплено в Дніпрі. Самі труби з їхніх пароплавів бачили косарі в воді... Пропав Йон — і не жди, дівко. Йди собі заміж, як хто лучається...

...Йон ще раз покрадьки обійшов кругом хати, обміряв навіщось її кроками і здивувався непомалу: отака довга, отака широка! Як-то її можна содержувать одними руками, скільки це треба, щоб обшпарувати, а де одвалилося — ще перед цим і запальцювати. Чи то ж Петро їй хоч воду носить? Постояв у здивуванні, постояв. Пройшов понад квітником до колодязя. Знову вернувся до причілка. Обдивляється, наскільки може бачити в темноті. Задирає голову до піддашшя — там вовтузяться голуби, мацає стіну і вдовольняється з тихим посміхом: вона біла, бо з білої цегли. Не треба Соні мазати двічі на рік ні хати, ні ще більшої повітки («Йдемо на боротьбу і працю не з підірваними силами, а з веселим усміхом на устах, з серцями, повними святої віри і надії»).

Вдоволений, підходить під вікно. Не помічаючи сам себе, зупиняється якраз напроти світла, що падає з хати, і ще раз собі дивується: такий високий, а дістає заглянути лише в нижню шибку. Тодішнього приходу він з першого разу побачив її, Соню, гарну, як любов, жінку саме звідси, біля цього вікна, а сьогодні нема нікого. Петро її ще не прийшов з роботи. Дітей у них не стало, й того хлопця, що був. Пішов рано-вранці до мори новудити, а з ним, змалечку хворим, стався припадок. Впало хлоп'я зовсім скраєчку, води було по кісточки, а захлинулось...

Після того похорону Петро з Софією не могли жити в Жовнині — все нагадувало про сина. То переїхали в Жужманівку. Петро головує в колгоспі, а Софія — лікарка...

Йому ж, сердешному, коли запаморочиться в голові, все потьмариться, змішаються і часи, і простір, привиджується, що приходить додому. Що це та оселя, яку вони, молоді, збиралися поставити, як поженяться... Ні, він тут не чужий і не зайвий. Ось подивиться, чи зачинені двері в повітці, позгонить курей з дерева (взяли моду сідати не в курятнику) та й... Ні, ще закриє стулчасту лядку на зрубі, щоб який, бува, кіт не вшелепався в колодязь,— аж тоді ботинки скидає на східцях — у землі чи в пилюці, роздягається в сінях та й зайде у вечірню хату, як і годиться господареві, останнім...

Стояв справді схилено над колодязем і довго дивився в темну глибінь, де на самому споді тьмяніло затертим п'ятачком кружальце води. Якраз він уперше приходив сюди того дня, коли Петро покликав колодязника. Софія вмовляла просьбами, погрожувала — цілий день тягав відром землю... і другого дня ще важче крутив корбу, знову впрошуючи Петра не наймати когось іншого — мані не важко, вавитягаю глини, та викладемо курятник... Тут до води метрів з вісімнадцять або й усі двадцять два... Петро перестав перечити, сказав і Софії — нехай буде, як він хоче. І не треба такого чоловіка гнівити... Все, либонь, село тепер знає, як ходив нагніваний Йон (теж увечері) до бригадира Гераська. За віщось там змагалися за воєнне, поки Гераська засумнівався в тому, що він воював з Мелашчиним Степаном, сказав навіть те, що й не треба було б («Мостиш-

ся до Мелашки а прийми — так і скажи аідаерто. При чому тут побратимстао твоє з Степаном і таке інше в наростаючім ітозі...») Бесараба мовчки, в один прийом, зламаа Гераськові руки за спину, забна кляпом рота і, піддаючи коліном, повів у поле... Що там було потім — ніхто не знає. Одні кажуть, що бригадир голими руками нараав з корінням сто снопів осоту на огородині. Інші доквзують — Гераська тіпано по-флотськи за Мелашку й за Степаиа порізно («Чи добре таки, чи погано мене тіпали, кажу ж, не пам'ятаю, знаю тільки, що и прокинувся а погребі, налигачем скручений»).

Петро (а Жужманівці називають його просто Головою, бо по батькові — Єврасійович — не всі правильно вимовляли або забували з незвички, третій рік як тут),— вірив Петро обом слухам, бо на власні очі бачив Йона в розгніві: набирав з їхнього дровника, як з власного, лвитухом брикет вбо дрова-колниці і цілий аечір пекельно розносив їх по даорах солдаткам. Ніхто й понині не посміє спитати Йона — остерігаються! — на кого й за віщо і яке покладено зло, щоб отак зухвало розорятися...

Хоч би хто й посмів запитати, не маа би аідпоаіді, бо настрій і пристрасті Бесараби мінвються на очах, і це помітно навіть зовні, зовсім сторонній людині. А ті, хто знає його, звиклись з тим, що після розору чи непояснимого гніву Йон мовчав годинами і сам, і з іншими, якщо поруч не було Соні, гарної, як любов, жінки. Насправді Софія неприваблива на вроду, якщо казати про красу її лиця. Такою стала після того, як перепалила її аіспа-летючка. Та ще й не тоді. Тоді аона звела саою красу, як за окупації, щоб не взяли в Німеччину, мазвла щоки молочвєвим соком — лице покривалося остріаками перепаленої шкіри, зникла його білв ніжність. Очі мовби недозакривалися пошпетеними хворобою та молочаєм повіками.

Петрові спочатку почувалося при Йонові, що мовчав, моторошно й незвично. Бо таки дивно й обтяжливо мовчати біля живої людини, що прийшла нібито в гості або нехай з іншої причини. Голова заводив про будь-що розмову, щоб розворушити його хоч трішки, дізнатися, що його найдужче зачіпає. Трудно в чомусь певному переконатися, але про деякі речі аін говорив послідовно, оригінальним способом, якби тільки слухач мав досить уваги й терпіння не згубити ахопленої тропи — тонюньої і нетривкої, моа павутинка, ниточки в зв'язі розрізнених думок, перекинувшись в його наївно-дитячий світ, ледь пояснимий логікою. Іноді зовсім несподівано дивував розумним зауваженням, таким чуттям слова, якого з розуму ніколи не матимеш («Та, на жаль, усе, що він казав мудрого, буває коротке, як спалах блискавки, що мигнула серед глупої ночі»). Бо до того і після того Йон Бесараба вільно витав собі у якомусь своєму світі, що з нашим з'єднувався хіба тими короткими спалахами блискавки, яка мигає серед довгої глупої ночі. Тепер Петро лишив свої спроби — нехай буде, як аін хоче.

Од колодязя Йон перейшоа до іншого вікна. Біля столу сиділа жінка, гарна, як любов, він тихо покликав її, притулившн лице до шибки. Софія нібн ачула той голос, астала, ще струнка постааою, красиаа, з пишним волоссям до білої хустки — здаля здавалася ще зовсім молодою. Вона подивилася в каструлю, де кипів окріп для вареників, а може, свіжа вечеря для Петра, взяла потім чайник з водою і пішла в світлицю поливати квіти — чого їй починати з найдальшого од мене вікна? — Либонь, і ци гречечка засохла? Соню, Соню... гречечка засохла.

Довго, хтозна-як довго туппаси Бесараба в стіни кімнати, в підлогу, в газову плиту, яку аже давно виключено, і, вочевидь, не бачачи нікого, плив тихою течією неусвідомлених мареНь, з яких ніхто й ніщо не могли тепер його повернути а наш світ — нехай собі аештається... Софія місить тісто чи збирає з глечика сметану. Стрічає свого Петра, невідомо з якого боку прийшлого додому, наробленого, натривоженого, палаяного,— нехай собі. Він пливе саоєю течією... ловить саої і Сонині коні на луках... запрягає обидві пари в помазапі ще звечора гарби... під'їжджають впритул до амбарних дверей — держи, Соню, мішки, я всі тридцять насиплю

й позав'язую... Не соромся, що в тебе нема чого в дорогу,— бери он мій кошик, ставляй на свою підводу, там буде на двох. Сьогодні ти їхатимеш першою, вестимеш усю валку... Моя підвода, Соню, йтиме за твоєю — пустиш мене до себе?.. Не треба так близько, Соню, не треба: круча обвалиться, і опинимося в лиманці... Я боюся, щоб ти не впала... От бач, так і є. Возв перехиябнило, а тобі смішки («Та вже ж мені не ходити в ліски по орішки, да вже ж мені минулися дівоцькії смішки»).

На обличчі гасне непритомний усміх. Ховаються за туманом підводи... не чути теплого плеча Соні, і обличчя твердне, напружується. Він стає неспокійним, наче оповитий страхами. Болісно одвертається од вікна і йде до колодязя. Проти порога на приступках зупиняється. Спішно хапає клямку дверей, немилосердно торготить ними. Не жде одвіту, ступає понад стінами, нетерпляче стукає в вікна. Обійшов з тупотом кругом — сінешні двері відчинені. В сінях світиться електрикою. Од видноти йому стало ніби сполошно. На обличчі, блідому, як висмоктаному, спливла неприємна усмішка.

«Здорово, Петре... Чи не бачив Соні? Я прийшов до неї про один спитати... У вас нема гармонії? Мені приспівка згадалася. Ото як збиралися, бувало, ще в левадах увечері і ну, котрі сміливіші: «Та не буде ні по-батьковому, Та не буде ні по-материному. А так буде, як я скажу,— З ким схочу, з тим і спать ляжу». Пританцьовує і приспівує...

«Подай гармонію, я тобі те й те зроблю. Воно не трудно, як є талант. А як нема, то не берись. Як приїду в город, то все берусь ночувати в кума... Ти думаєш, звідки беруться хмари? Хмари беруться із землі, а більше з води... Я ще тоді казав твоїй Софії: не сходь з дому проти ночі, ще десь собаки обаранять...»

«Сідай, Йоне... Сідай, будь ласка. Не там, не коло печі — ось тут, коло столика... Їсти хочеш? Звичайно, навіщо питати. Ти молодець, що завжди їсти хочеш... Я варила на трьох, по сім вареників і по три варяниці. Це всі твої, вмочай у сметану, будь ласка...»

«Є, Петре, люди неправильні, а є правильні — так природа дає, і не може буть інакше, щоб правильніший жив так само, як неправильний... Людям тоді стане неінтересно плодиться... Поживши, правильний стає неправильний, а неправильний — ще неправильнішим... Ти своїм людям що укажеш? Всі рівні?»

Йон посміхнувся сам собі — сумно чи лагідно. Голими руками бере вареники, вмочає глибоко в сметану — вечеряє...

«Добрі, як мед... Якби вона вернулась до мене, я спитав би її, як звуть того лікаря, що голови людям лічить. У поїзді, я чув, жінка од нього вмерла, а він голову людям лічить — мислимо, Петре, щоб свою жінку довести до смерті, а людям... Помниш, Соню, які в тебе руки теплі, хоч і на холоді, а ми везли просо вдосвіта валкою через Вирвихвіст, бо лугами пішли дощі?.. А в того лікаря зосталось двоє малих дітей, і ніхто за нього не йде заміж... От тобі й засмійсь, Матвійку, то дам копійку... А так буде, як я скажу,— з ким схочу, з тим і спать ляжу... У тебе, Петре, «Марічка» чи «Хромка», хроматичний лад, дванадцять півтонів. Та ще якби хто перестроїв по-городньському — Стулинець який або Галаган... Черненко постарів — туди треба руки твердої, а з Бідашів путніх майстрів не бувало... З дітьми у нього, в того лікаря, нема кому, то він, як іде на роботу, заманює обох у ванну і там защіпає, щоб у кімнатах не попісяли, на килими не попісяли. А ти, Соню, на пречисту на першу потруси в хаті травою — люблю траву, щоб різнотрав'я...»

Облизав язиком сметану на пучках. Запав час мовчанки. Гасне лице, мерхне погляд — все, що тільки-но жило, усміхалось, говорило, пішло йому всередину, до чогось для нього важливішого і кращого. До правильних людей чи до лікаря — «заманює обох у ванну і там защіпає, щоб на килими не попісяли...»

З давньої виписки:

«Миргородська полкова канцелярія підписала з прибулим (Михайлом

Яковичем Трохнмоаськнм, лікарем М. В. Гоголя) угоду, що визначнлв його правв та обов'язкн і склвдалася з твких пунктів:

1. Бутн слухняннм і ие гордим.

2. Бути мнлосердиим, людяним і не відмовлятн в меднчній допомозі иавіть ивйбіднішому жнтелю.

3. Не двввати ліків тільки нв підстві розповідей або переказів. Потрібно самоперсонально огляиути хворого і, визиачившн хворобу, призиачити відповідие лікування.

4. Меднкввменти завчасно випнсувати з лубенської аптекн і продаватн хворому згідно із собіввртістю ліків. без завнщення ціни.

5. За свою працю з хворого платн иіякої ие братн.

6. Полковв каицелярія зобов'язується внплачуватн лікввреві щорічно по 300 карбованців за рахуиок збнрвння з кожиої хатн по одиій копійці».

«Погода, Петре, иайдужче тирлує всяку людину — коли ствє иа переході з одиієї кватирі на другу. Ліквpі тут иі при чому, а природа прн тому».

Петро Єврасійович иишком дивнвся на це днвацькв побвчення з кімиати, що навпроти, час від часу спочутлнво познрав на дружину. Софія стояла трохи збоку біля Йона, склавши руки, ибн наготовилась заплакати над мерцем. Потім підступнлася ще ближче, иеиаче боялася, що йому остогидла така її поза.

Як він, бідолашиий, внтерплює стільки мовчання («П'ятсот добровольців з морської піхотн... сиділи в мовчаиці. У хвнлях зинкалн прнчалн Тамаиі»). Адже людииа все життя мучиться потребою не мовчатн. Має більшу потребу висловлюватись, иіж иавіть думатн,— так очищає серце від гнітючих болів, внвільнює з утнсків душу. До цього людей треба заохочувати — до вивільнення, ие навпакн. Нехай говорнться, як думається, прввда, Йоие?

Йон, уставшн з місця, гречио дякує господині з поклоиом. Передає привіт Петрові. Погрожує «мнрщавому Полбогові Микнтці». Згадує Гераська.

«І ще знай, що як угляднм тебе, що будеш иазнрці ітн за нвми (підслуховувати), то не здивуй: на первому дубі повісим»,— кому це він посилає («Ти б, ївши, пальців не облизував, Гераську... гегемон задрипаний»)».

«(...уствввуємо, єслі бн хто, забувшн страх божнй і сором людськнй, вигадаиі иаклепиицькі речі доиіс і те на иього явиими доказами і слушиими зиаками доведеио, тоді такому иіздря розірвана має бути, і вже такий аби иіколи до жодиої посадн і жодиого діла припущеиий ие був»,— гласить Литовськнй статут, визиаиий козацтвом, у розділі четвертому, артикулі сто п'ятому про ябеднників («З пірцем ходнть та ябеди за чвертку горілки пише»)».

«Я вже йду, Петре... А ти що там пишеш? Рапорти вгору подаєш? Обіцяй більше, щось і тобі пообіцяють... У Гераська ив роднло і не вроднть: лепу на душі багато, що й иаждаком треба... Нвд кожним брнгаднра не поставиш. Людн двввно вміють супротивитись глупому. Ти їх сторожуй страхом, а вонн якось та супротивляться... Вікн на таке вчаться. На війні иад людьми було й для глупого ие трудно: іди, кричи «ура», бо ізмєиа, тут тобі й смерть. Після війнн «ура» нібнто зачохлили. Зосталася тількн луиа з нього... по кабінетах... Ти скажи крвще професорам і всяким різиочнннмм повелнтелям, щоб однаднли довгоносиків од буряків — діло домашиє, иа небо лізти ие треба. Бо Мелашці збирати ніколн. Вонв «Кобзвря» купила, їй красоти хочеться. В неї скоро зять буде, а я гратнму иа весіллі... Хрнстя Плютиха з Притулівки, що иад самнм морем, коли було візьметься за твнці, твк і не кажн, що годі: перентаицює яку хоч музнку. Я скоро з нею бачнтимусь... Окраїнці жнвуть тепер скрізь без перетину по цілій Полтавщнні. Що не їж. а хліба хочеться... Квжуть, що знвйшлн таке проміння, не видиме людськнм оком, що ннм можнв побвчитн підробку чи прнпнску — стережнся, Петре».

Софія похватом намагається перевести розмову на щось інше, вле яке

іише може бути в Йона в Бесараби? Складає мізині пальці обох рук навхрест і цілує їх з обох боків. Це вже клятва дуже велика. Під такою присягою рідко хто зважиться брехати.

«Я зразу як пи́хну — тільки смуга встане. До ранку опинюся в Мозолянці. Приходь, Петре, побалакай з людьми на кладовищі, а не в кабінеті. Там не дадуть тобі ні лаятися, ні кричать, а матимеш неабияку звуку: всі люди рівні не тільки перед смертю... Навіщо ви так світите? Вже очі болять... Побачуся з Степаном з Мелашчиним, він мене вигріб з того світу... Він усіх нас, Петре, вигріб з того світу. Мені треба з тими людьми обрадитись. Вони нашого громадянства і скажуть, як нам далі, щоб не блудитися («Ой я в лісі не блудилась і у полі не пізнилась»). Погибли люди, як мітлою змело. Бідні ми без них... Нема віри — нема й закону для всього життя... Над євреях нема кріпшого у вірі».

«А якщо ти, Петре, не моєї згоди... Підожди, бо вгадай, що́ я гратиму у нього на весіллі: «Тринди, тринди, триндички, Що в матері, що в дочки, Однакові спіднички», а тоді «Ой ти, полько, ти весела...» Якщо ти не моєї згоди, Петре, і кричатимеш на Данька замість на Гураська, що він стає Мелашчиним зятем чи ще за що-небудь, як осавул, то я зроблю над тобою приклад: скажу, щоб турнули тебе з голови. Останутся самі озадки. Мене послухають і в самій Полтаві, бо я спасенний чоловік... Або підселяй мене до себе — хата як загін... Люди живуть тепер тісно, хоч і понаїдані до ожиріння... Мелашці треба щодня хоч дрібок радості («Поза гаєм, гаєм та й поза гаїщем, Била Хима Явдокима та й по заду днищем»)».

«Хоч ти вже й надувся, як квочка, а я тоді розкажу приклад, що мій брат пише з-за Турбаїв».

«Сидить та й сидить наша ряба курка — чи квокче вона, чи вона несеться, не добереш. На третій день ми кинулись до неї, а вона здохла. Що ти їй скажеш!.. Обскубли їй спину, винесли на вітер — може, одійде. Господарство наше міцне... Єлисеїха стоїть на колінах на кладовищі перед бульдозером — розрівнювали старе кладовище, щоб там сіяти,— і вимолює в бога: «З якої глибини, боже, починаються поклади людських кісток?» Є в нас курей сто двадцять штук курчатами, маємо гуси, качки («Гиля собі на Псло») і сім індиків. Син продав у сільраду стару корову, кабана і дві телиці по триста кілограмів кожна — ідіть собі в берег, в осички та в лози, а я прийду, як управлюся... Ти перекажи, Йоне, тій жінці Мелашці, що колишній хазяїн її старої хати нагло помер. Тепер нехай не стережеться з деревами — ніхто тепер не обдере її груш. То він, пес, драв їх стругом, щоб повсихали. Вночі з'являвся, підстерігав Мелашку, щоб заснула, і тоді стругав високо, аж навшпиньках. Ти пойми таку людину. Здали в Радянську владу четверо, одного кабана закололи, один до двох центнерів, їсть, як з голодних очей, а підсвинка три пуди».

«Хату трохи не встигли. Все є, а світлиця долі не пофарбована. Щодо обстановки, то не казатиму, щоб не збрехати. Бачив, привозили два розкладні дивани, трос крісел розсувні, кухонний столик, гардероб на сто шістдесят, тепер у них два, а третій у нас з Ганною, на кухні, де свиням варимо. Невістка Тамара їздила в Молдавію, купила три килими по дев'ятсот — казала Ганна, дуже гарні. Простілки писасті я наткав (у Манжелії збереглося шість верстатів на село) — наткав, що хватило б на десять хат, Але я того обладнання не бачив: не був у новій хаті, відколи вони перейшли туди із сарая. Не хочеться туди заглядать. Невістка Тамара і внуки дівчата дуже просять, щоб переходили до них, а він мовчить — с и н. Знаю, що цього не хоче, але і я не хочу. Дав слово собі не буть у хаті до смерті. Уже років з десять з ним не балакаємо після того, як назвав мене б и к о м. Не вважає мене батьком, а я його сином».

«Як довелось їхати у госпіталь до Полтави, то звечора поїхав автобусом у район, а вранці у Полтаву. У Городище в лікарню теж їхав автобусом, з двома пересадками. І це не зважаючи на те, що я пожертвував своїм інвалідським «Запорожцем», щоб купити йому «Жигулі». Крім того, із санітарного боку: де прибирається пилососом, моє перебування там протипоказане. Там треба у веранді розбуватися, а я не можу часто — нога

болить. А щоб вийтн вночі надвір, то черз четверо дверей. Мені це не підходить. Мені подобається в кухні: одні двері, навіть нема норидора. А через мене і Ганна туди не йде. Кімнат у їхній хаті три. Кухня і зала велика та внутрішня веранда.

Невістна у нас золота. Виучни хороші: старша у п'ятий ходить, трійон не буває. Менша Свєта — п'ятий рік, мене виморює читанням книжок... Підожди, Йоне. Чи у вас тане не твориться? Приїхали до нас двоє чужих з малою дитиною, як оце б наша Свєта. Робили не дуже, а випивали дужче. Неділь три зовсім не робили, валялися в хаті й на дорозі. Сільрада до них, пішли по слідах, по слухах, а вони пропивають янимсь бездітним людям свою дівчинку, дуже гарне дитя, гуцульсьне. Пропили зразу очки, тоді чубик, ручки, носик, брівки... зосталися ніжки. Хотіли, кажуть у міліції, пропивати ножен пальчик, щоб хватило надовше. Дивно звуть дівчинку — Талія...

Через дорогу од нашої хати стоїть сільсьна бібліотека. Свєта сама ходить, і щодня я їй три або чотири книжки прочитую. І не раз, а по двічі, поки все запам'ятає. А як російська чи гуцульськими словами, то ще й перекладаємо на своє... Щодо здоров'я, то всі здорові, крім мене,— нога розбита не ходить. Без ціпка і раз не ступну. Більше рухаюся з двома ціпками, на руках, бо вони ще нічого, а милиць не люблю.

Дочка Катя живе дуже добре, аж розкіш. Хату поставили давно — тринадцять на дев'ять. Сарай на вісімнадцять метрів. Четверо свиней, здали троє, багато птиці. Ждуть машину «Жигулі», «Москвича» не хочуть. У Полтаві є наша знайома у профспілці, обіцяє виклопотать. Недавно дзвонила, щоб до п'ятнадцятого одержать, але не вийшло. Може, зовсім зірвалося, то я на черзі в соцзабезі під номером чотири — теж черга не движеться...

Дочка Тамара живе, як, було, барння Гайдовська. Оце доставили сарай на двадцять два метри, накидали стелю глиною, та товсто, бо гнулося, а підбити піддержку, хоч не товсті сохи,— ніхто не підказав. Машину мають «Ладу». Син Сашко ще не оженився, хоч має кого брати — якась приїжджає з Харкова, а ми збиваємо: як не наша, кажу, не вміє коло печі або на городі, то грошей нема на це діло.

Оце, мабуть, і все. Може, коли й побачимось. Давно я не був у Жужманівці і не дуже знаю, де ти живеш, братухо, і при кому. На прóводи або на Дев'яте травня думаю добитись. Добре, якби прямий автобус ходив. Може, ще колись напишеш, то пропиши, чи скоро той чоловік напише нову книжку. Бо хочеться, щоб він мені її дав — я дуже люблю такі «Кобзарі», де наша людська правда описується... Передай привіт, як побачиш, Петрові,— він там головує. Коло коней він давно вміє, ще як у червоній валці ходили — помниш? А коло людей — не те діло... Балакають, що Надька Байдужиха з Воінського — вона було не пропускала ні одної погуківщини, тана собою муренька, гостроноса, а зокола пишна, фігурою сподобна. Так от буцімто Надька Байдужиха стоїть у вас, у Жужманівці, стоїть, мовляв, на воротах — пропиши, як це воно і що. Або спитай у Петра — він же її ставляв, то мусив би знати к чому...»

«Йон витер сльози на очах («Навіщо ви так дуже світите, що аж очі болять?») і спокійно роздивляється по кімнаті — нібн щось шукає тане собі, що трапиться. Кілька разів повторює то Софії, то Петрові привіт од брата. Спішно згорнув листа, вклав його в конверт і заховав у дорожну свою чорну сумку, з якою їздить по вагонах і грає на ній, як на гармошці («В Городищі до війни грали кожен другий, а тепер не стало у людей інтересу»)».

«Ти мостишся проводити мене, Петре? Не треба... Або як хоч. Я можу й сам вийти, будь здорова, Соню. Може, ще прийду, а може, ні. Ноги болять, і в голові щось тріскає... У Городищі живе такий хитрий чоловік, що любить гостей проводжати аж до воріт, за звичаєм. А, виходить, не заради звичаю. Бо люди питають: чого ти так робиш, що всіх підряд проводжаєш аж до воріт? Багатих, каже, проводжаю для почоту, а бідних — щоб нічого не вкрали...»

«Як була я молодою преподобикцею, повісила фартушкку кад віконккцею: хто йде — не мкне, то кивке, то моргке»,— цю треба грати з букарем і таицювать без присядки («Підтикався старий та й давай вегері скакати перед громадою»). І я вмію такої, та чи воио таки подобекство старій людині та лопати у піст скоромие? Сказаио, бузовірні люде. У иас ие спечуть таких млинців, як у вас, Мелашко: у вас он які пухкі, а в нас жилаві... Це ти, Сокю, двєш мені ка дорогу? Гроші в мене є, а хліб і сало візьму,— ступив, спіткнувшкксь, мов кінь перед кевдачею, ступнув за сікешкий поріг і взяв тропу иа Пивиху, иайвкщу нашу гору преславкого українського Лівобережжя. Геи-ген помрів у вдосвітній голубизні».

«Коли Теодосій брався грати на пасовищі иа очеретякій флейті або на калиновій сопілці, кокі сходилкся в ткрло, зачароваиі його грою. Вовки виходили з прибережних яруг та байраків і теж слухали — мир і радість запаковують, навкругк все благодекствує,— Теодосій там пас колгоспие стадо і цією службою спокутував свій гріх — кепослух. На ті звуки йшла Марфуша ка прозиваккя Пишка — там така гарка дівка, що ие зоглянеш: у квітах на голові, сорочка вишкта, темко-сиия на ній оксамитова керсетка. Товаришували ми з иею, ходили разом у луг або до Сулк ка погуківщину... А бажала та красуня крклатих коней і безшумної колісниці...»

Далі Надька Байдужиха иічого кіколи нікому не продовжувала з цієї буцімто нею складекої казки, бо за тею Марфушею Пишною ховаючись, мала ка думці саму себе, яасправді будучи, як уже сказано, муреиькою з лиця, гостроносою. І лкш зокола пишна докизу, в талії фігурою сподобка («Кому то вже така краля ие сподобиа буде»).

А після того, як у колгоспі придумали ще одку посаду («Голь ка видумки багата!»), то Надька Байдужиха стала при фермівськім дворі сторожовою дениою воротаркою, бо зробили од крадіїв (мусили робкти) нехай не збройову, але заставу: весь двір обкянути дротяною сіткою, иаче неводом, а в иьому замість риби повнісінько худоби, такі ж ворота («Нормальне положення шлагбаума — закрито»). Біля них з правого боку вузька, як туалет, дощата будка од негоди.

Надька відверто рвділа, що я прийшов не просто на ферму і не одержувати виписаие порося чи молоко, а саме до неї, до сподобиої Байдужихи з муренькими щоками. Ще дужче загомоніла і навіть сміялася, аж лягала, коли пересвідчилася, що звуть учителя Теодосій (без Кориййовича), як і пастуха з її иезакінчеиої казки. «Для знайомства я розкажу вам украіїський иаціональний аиекдот («У великі твори, наприклад, ромаки, вводять іноді закінчені оповідаикя, казки, легеиди, акекдотк»). Не червонійте наперед: він цілком пристойиий. Бо я й сама ие така, як про меке балакають, хоч і ке без того, щоб коли там ке ступить ка гріховодиу стежку,— четверо в мене дітей, і чотири в них батьки. А я самоткя («Чи ж тобі самотнє життя ке обридло?» — «Ні, тільки вік скороткло»). Акекдот: вериувся чоловік після получки пізно додому. Сяктак постягав із себе одіву, засиув. Вракці встав — знову на завод. А жікка заходилася пратк. На роботі чоловікові згадалося, що в скинутих для праиия штакях сотия грошей по карбованцю. Прибіг додому, кикувся до штаків — так і є, випракі. Витяг пачку, зайшов до кімнати, заходився розвішувати, розклеювати мокрі гроші по стінах, розкладати иа столі, щоб сушклкся. Зайшов сусід — очі з лоба. «Що тк робиш?» — питає. «Гроші печатаю». Вийшов сусід і до телефоку, щоб заявкти на сусіда. Приїхав каряд міліції. «Що тк робкш?» — «Гроші штампую». — «А машинка де?» — «Сусід попросив, щоб і собі наробити грошей». Пішли до сусіда, а віи жене самогонку... «Чи хороша моя казочка? Лізе таргак по стіні, криву когу волоче — сказать тобі ще?» — «Не треба». — «І ти кажеш «не треба», і я кажу «ке треба» — лізе тарган по стіні, кркву ногу волоче — сказать тобі ще?» — «Та ку тебе». — «І ти кажеш «та ну тебе», і я кажу «та ну тебе» — лізе таргак по стіні, криву ногу волоче — сказать тобі ще?..» Це я грвла з своїми дітьми в цієї безкокечиої гракки, коли мекі ставало...

ні, я себе ніколи по-справжньому не жаліла і не берегла — ні тепер, ні змолоду».

«Ген-ген на тім тижні, у середу, я їздила поїздом у Кременчук на базар, возила цибулю, то кругом самі новини. Один дід з Терешківки стояв поруч мене, продавав картоплю. Саме важив і... вмер. Довго лежав прикритий порожнім лантухом... А молодиці радіють, аж не набудуться, що в лавках є всякі миски й тарілки — глибокі, мілкі, які хочеш. Якби навезли просторих ночов, таких похватних, щоб не важкі,— може б, я хоч коли-не-коли нип'ятила воду з пахучими травами та остудженим окропом змивала б собі тіло чи голову — так дуже нам треба просторих ночов похватних...»

Балу-балу та й розбалакались.

«Нічого нібн й не купила, а гроші розвозила».

«Об грошах, Насте, не журися: вони наші, а не ми їхні».

«Якби-то так, а не навпаки... З грішми й дурня почитають... Ти не слухай мою сусідку Веклу: якщо нема, мовляв, по сім тисяч на душу,— то не хазяїн, і сім'я ледача».

«Дурна твоя Векла, як моя курка-первомайка... Де я візьму по сім тисяч на душу? З кого здеру? Нащо мені такі гроші, як у неї? Пшоно продає чаркою, а олію ложкою, та й то з недоливком — подичавіли люди: одне з-поперед одного пруться, як причинуваті, махлюють, дурять...»

«...Тим на світі добра нема, що брат сестри за рідне ма... Не про нас, думаєте, сказано?.. При добрій годині чужі кумаються, а при лихій годині й свої цураються — скажеш своїй Веклі. Вона ж, кобила, рідній матері хреста за два годи не поставила, а дворище продала за три тисячі... Ото тобі й сім тисяч на душу — люд немилосердний, світ запроданий! На нас воно й окошиться, ось побачите, не на комусь. Далі смерті ніхто не доживе, хоч і двадцять сім на душу,— ви як хочете, жінки, а я так думаю».

«Хай би Векла повчилася у моєї курки-первомайки... Вийшла я позавчора з хати, а воно сонце сходить. І таке велике, і таке чисте, що я аж перехрестилася, подякувавши богові. Подивлюся, думаю, ще в набанах, може, там де заховалася — три тижні курки нема. Я то примічала, що вона давненько підквоктує... Глядь — сидить моя первомайка під колодязем. Сидить, сама собі силкається, а курчат не видно. Я до неї, щоб підвелася та вдостовіритись — одне-однісіньке. Вона йому жучка якогось тиче, торкає дзьобом — еге-е, лежить неживе... Сиділа над ним до вечора, поки дощ напустився. А тоді підгорнула під себе і не встала, поки аж не розгодинилось. Витягла з нірки дощового черв'ячка — знову його кличе, дзьобом ворушить... так я аж заплакала од такої природи... Тож воно понятливе, як людина, або ще й лучче, має отаке милосердя...»

«Ви не жили колись у Терешківці?»

«Ага, жила».

«А бабу Варку знаєте?»

«Яку Варку?»

«У неї три чи дві дочки не заміжні?»

«Ото її чоловік умер на базарі?»

«Ага, продавав картоплю, ще й недорого...»

«Вісім рублів грошей знайшли в нього — міліція забрала».

«Міліція зразу до грошей...»

«Думаєте, як міліція, то забере їх собі?»

«Отакий клопіт — і вмер не дома. Що ви мені не кажіть, жінки, а вже почалося наслання, як перед страшним судом: люди мруть, як мухи, бо порушують порядок у природі. Ось-ось почнеться всесвітній потоп. Всі морські страховиська спливуть на поверхню, щоб розправитися з розорителями й нарушителями... А вона ще й осліпла. З одного ока полуду зняли, а другим не бачить... В нього й моди не було їздити на базар, а ще аж куди повело, щоб смерть знайти. Хай бог милує!.. Та ще й поранений... і на спині, і на грудях самі латки, самі вирви...»

«Всім туди, тільки не всім разом».

«Мені ось першій... бо вже така стара, що й порохня з мене сиплеться».

«Годі вже вам... Давайте краще про дівування, як ото про смерть».

«Оце ж тобі й дівуввння, як у тій насмішці: «Що ваші дівчата роблять?» — «Шнють та співають». — «А матн?» — «Порють та плачуть».

«Мали колнсь і дівоцтво, і дівування. («Ой у садочку, у садочку там голубка гуде, ой там Маруся дівування здає: нате ж вам, дівочкн, дівування моє! А вже я піду в жіночу раду жінкам на розраду»)».

«Тепер тількн згадвєш прн великім смутку... Оце зайшла в комору («Тн в коморі, я надворі — внйди, серце, злічим зорі»), побачила розорену кровать та так наплакалась... Дітей було четверо — поженнлися, одділилнся. Кажу, тн, дочко, йдн заміж та шануй свекруху й чоловіка. То вона так і робить: у вихіднні їде зразу до сватів, а до мене потім: я ж її так навчнла. А він, зять,— чн сіно коснть, чи змолотить поможе... Ой, людн добрі, скільки, скількн сé літо вроднло! Я не знаю, що з тнмн кабакамн робнть,— лежать серед городу, як книші. Що я з нимн робнтнму? Якбн козічка була або свині. Ніхто й не купує. Сусідн крадуть, а не купують. Я ж не оддам двром. Поскладаю на грядці, нехай погинуть — буде добрнво... А кабачки внберу та посушу... Та́к же ночами через них не спнться. Уже й соду пнла... Сьогодні на базарі все ніпочому: картопля два п'ятдесят відро, огіркн двадцнть копійок десяток, цнбуля — трндцять мисочка...»

«А вн ліверної накупилн. В зеленому продавали... Чн я її всю поїм? Нате, людн добрі, їжте. Я й ціни не знаю, а купую».

«Ну, царство небесне вашому дідусеві, а вам на здоров'я».

«Вн якого стану? Козацького?.. Ну й ми з козаків... Робнмо, як волн, а свободу любнмо як скажені».

«Не хваствй, Надько, що ти робнла як скажена: всі мн робнлн. І в Днзднря, і в Рябухи — де тількн не жалн од снопа. Тоді молотнлн на трн ціни. Я з тринадцятн год молотила, як стара... Труднлнсь, робнлн, як бн й закони велять, бо батькн всього вчили. А тепер ніхто нікого й нічого не вчить, то вони й не хочуть робить. Днвнтьсяярижка в чужу кишеню. Або і в хату вскочить, щоб задушнть тебе за копійку, як оту шепелівську бабу рідний онук зв троячку... Дітн мої всі в порядку. Старшнй закінчив вісім (бо то вже, як для нього, далі не наука, а гулннка. Хіба я дурна, не бачу, що йому до кинжок не хочеться?). Не стало охотн далі вчнтнся, то пішов у колгосп. Старша дочка вивчнлась ткать у Полтаві. Один їздить на машині, а ще два повністю сімейство содержують, бо роблять нв комбінаті,— страшно й днвнтися, як несуть додому: і дошки, і кілля всяке, і жерсть».

«Хіба тоді були такі базарн, як тепер? Якнйсь же дурень забороняв нрмаркн, а воно нка була гарна стихія: у Жовнин зо всього світу навозили всячинн... Я ж кажу, мвтн оце було як поторгує на покрову — всім чотирьом дівчатам по платку, а хлопцям нові штани покупить... До нас різннки носили м'ясо. А далі мвтері не вчить: нвтопить у печі соломою, внмете попіл і складає готові ковбасн на околот, бо дітн вже поначннялн. Прнрум'янить один бік, тоді другнй... А тепер що я вторгувала сьогодні? Ковбасн взяла в зеленому на п'ятдесят копійок? Взяла, а й не вмітила, почім же вона, що такий кусочок — нема на що й глянутн».

«Наш батько були чоботар, матн заробляла на поденщнні, бо землі в їх не було і на оренді. Вчнли батько чотнрьох з Макснмівкн та чотирьох своїх, городнськнх. Як п'яні, билнся. Ревнувалн. Такі, бувало, ревноці нападали, що неначе гарячим залізом палило їх нутро, як забачать, що матн з якимось чоловіком станутъ... Може, побачнте оту бабу Варку, що в неї трн чи дві дочкн не замужем, скажете прнвіт. Вона добра жінка. Од бабн, мовляв, од Веклн майбородської. Син мій жнве в самому Глобині. Знаєте, де нарсуд? Ото його крайня хата од берега... Молоді тепер усі кучеряві та п'ють, аж хуліганство, як вуркаганн. Инше хоч не розоряється. Ось у нас у Майбородівці у ген ту суботу чн п'ятницю один напився і побив батька й мвтір. Батько потривожився, і його постиг параліч. Оставсь калікою, а з війни вернувсь благополучно... Перекоснло і очі, і рот, і хай

бог милує, одводить і заступає од таких дітей... Собаки з жиру казяться, то й вони («Чи не сором такому блазневі-молокососу горілку пить? Батюшка твердили раніш: коли блазнить тебе рука твоя — відітни її»)...»

«Верталася я того вечора з поїзда — ішла, як на голках, всю дорогу оглядалася: хіба довго якомусь дурневі поглумитись над жінкою? Вранці прийшла на ворота — Гераська лихої волі: якби знав, що свиню вкрадуть серед білого дня, не пустив би тебе, Надько, ні на базар, ні до онуків — не бійся, не помруть в інтернаті. Ти скажи, хто знав, що ти того дня не стоятимеш на воротях? Хто хотів, той і знав, кажу. Гріхів не тайте, товаришко Байдужиха! Вам довірили колгоспне імущество, усіх свиней берегти і все таке інше в наростаючім ітозі, а ви посміхаєтесь... до бригадира, спекулюєте його слабоволієм в той момент, як наша політика серйозна...»

«Ту свиню справді витягли серед білого дня уже зарізаною. Поклали дошку на сітку і перееунули по ній, тільки хрюкнула в бур'ян. Ні, зразу на купу гною, а потім вже покотилася в бур'ян... Воно, бачте, як виходить: нема в мене на роздачу, бо й сам собі не настачу. Вголос балакається на зборах чи на правлінні все добре: і робіть чесно, і йдіть уперед, не сумнівайтесь, і все вам є, а завтра ще більше буде... Люди й вірять, поки по-доброму. А як воно вслух — одне, а нишком: мені є, а тобі буде, то кого це возрадує і скільки так можна? Зарізали (якраз перед покровою) троє непоганих, ситеньких поросят — по одному для механізаторів, у дитсадок, а третє на кухню для школярів («Ой, що ж то за диковина була, що курочка поросяток привела»,— легко гикнеться Бесарабі Йону). «Поки сюди, поки туди — пошептались, переморгнулись — дивись, немв вже одного поросяти, зостались самі озадки: то коліям, то смвліям, то водіям... Нікого начебто й не було біля кладової на току в Микитки Полбога, а вже вдруге обібрали. М'якишв зосталося хіба на два борщі — ні окостів, ні печінки. А з третього — приїде, мовляв, Хтось. Поросятину обожає, як чужу молодицю. Треба придержать якийсь кілогрвм — кров з носа... Приїде той Хтось чи під його маркою своя слина котиться,— зумій звести всіх віч-на-віч, щоб побачити, хто бреше. Діла колгоспні — діла недовідомі («Як об'єднували чи роз'єднували колгоспи, один зухвалий голова повипускав із загородок всю худобу — змішалися корови, телята, свині, вівці, коні і два воли, а він гукає (до людей чи до всього світу): «Беріть... Грабуйте...» Антін Заволока залигав собі теличку. Відтоді він корівний»).

Де попам або музикам та не було взятку?»

«Бачать люди такий порядок, чують, що вгорі несвіжим пахне,— кладуть дошку на сітку, перепихають і собі на гній, щоб у бур'ян покотилось... Гераська радий случаю, що це вже не його вина. І загадково посміхається: знвєм, либонь, знвєм, чия це робота. Що він підкаже, те й робиться,— молода братія ніжку підставляє, Даньків почерк... Відкіля їм, таким молокососам, знати, що бригадир, приміром, Торбинка Гераська, за тих часів, коли горох був царем, а кукурудза — королевою полів, та ставили на полях сторожові вишки, городили їх дротами на зразок, як оце ми фермівський двір. А на вишки за дозорців ставили школярів, своїх дітей, щоб ловили старших з качанами,— відкіля їм про це знати? Він бачив ті вишки, тих дітей, як його, може, ще й на світі не було? Я на сміх сказав колись, а він і повірив... («Як ми не таїлись од матері, а вона таки провідала про наш гріх»). І все таке інше в наростаючім ітозі. («Я, мовляв, бачила, як гниуло найкраще... і як високе низько упадало»). Це буцімто Ярника повторює».

«Всі все бачили, та не всі все робили, бо кожен другий раболіпний».

Основна засада давніх греків: «Міра — найкраще».

«В усьому людському житті нема такої хвилини, в яку було б дозволено ставитися до людини байдуже й легковажно».

«...Або й та чолобитна до самого Києва: нехай, мовляв, повернуть нашу честь. Нехай тобто почеплять карточку Василя Ожекели назад на дошку пошани, що ото стоїть у нас при колгоспній конторі. Не тільки почеплять, в й прилюдно визнають свою хибу,— хіба це принижує чи

підриває авторитет начальника? Ти ба, до якої демократії доходять їхні голови!.. Ти ж сам, Данько, недавно казав мені, що у вашій душі, дядьку Гераську, ще не вмерла, ще є селянська суть, а тепер хочете Гераська турнути з бригадирства. Може ж, ми якось би зжилися, га? Твоє серце — моє серце, га? Трясця його бери, що Василь загубив якусь сотню з чужої вини, бо не я його знімав з роботи, нема такого протокола і не було. Сказав під сердиту руку: «Ступай з двору, щоб я тебе ніколи тут не бачив»,— а Василь знявся та й пішов, я свої оддав йому гроші, зате свого добився,— нехай робить на здоров'я. Прилюдно визнавати хибу не можу: не мій гріх, не моя й покута. Нехай голова каже, йому це велено й з району...»

«Як-то можна, питаю в Гераська те, що мусила б у голови питати,— як-то можна старшому почуватися вільним, знаючи, що менший побивається в невольстві? Як-то можна, щоб голова чи головин шофер або якийсь позаштатний приблуда Микитка та їли, харчувалися на відбір, а трудовій людині чи дитині беріть озадки?»

«Ти, Надько, цим людей не баламуть і не давай піджоги, бо на твоє місце швидко знайдуться...» «І повів мене, просто побіг показувати дірку, таку підгребу попід дротом. Дірка була така, що влізти або вилізти можна було тільки натугою, а так не влізеш. Гераська примірявся, пробував («Я не в такі лазив, як був на війні у розвідці»), а проте не проліз: живота стало втричі більше, ніж було в розвідці».

«Я не стримала серця і сказала бригадирові грубощі: забувся, кажу, до чого ти допивався, що під себе всцикався? Було таке чи ні?.. Отож-бо воно й є, що бувало... Не смій казать на жінку чорними словами! Не привикай погейкувать: самі знаємо, що «цоб» — до себе, а «цабе» — од себе».

«Прийшов Гераська додому раз, добре випивши, вдруге... в яке там котре в наростаючім ітозі. Згодом пробалакали, що ходив уночі в Мелашки попідвіконню, мов той парубок. Жінка (дотепна в Гераська була жінка), не довго думаючи, взяла та й линула в постіль під п'яного Гераська кухоль води. І це того ж дня розійшлося по селу небувалим реготом. («Чули? Гераська вже пісі не проситься»)».

Бригадир під маркою хвороби три дні не являв очей на люди («Використовуючи всі її (мови) надбані віками скарби, треба очищати її від архаїзмів, провінціалізмів і того хвацького словесного «новаторства», яке під маркою побутових словечок засмічує нашу мову»).

«А як тільки появиться ще десь на обрії Гераськова коняка чи мотоцикл, кожен аж натужиться, щоб не сміятися, та ніяк не здержиться ще й тепер, хоч діло давнє і пішло бригадирові на користь, а Герасьчиха перед смертю прощення в чоловіка просила і заклинала людей не доцікати Гераськові. Та як бригадир не оправдувавсь («Ми віримо тобі, Гераську, не божися»), як не просив гостроязиких,— той день не виходить з людської памки... Може, й Мелашка цього случаю совістилася — інакше чого б їй не прийняти Гераська в прийми, щоб не тулили Бесвраби. Або самій перейти після Яринчиної свайби до бригадира на життя — там таке дворище, хоч конем грай: будинок з білої цегли, два сараї, антена для телевізора висока, аж у хмари, огорожа на залізних стовпах...»

«Чого тобі, Мелашко, хочеться? Кажи Гераськові — і все буде. Бо коли любов нападе на людину, то вона стає щедрою й все зможе («Терпіла я, терпіла, так уже змоги не стало: взяла та й покинула його, живи собі сам — такий лукавий дід попався: того не бери, там хай твої онуки не товчуться, гроші держимо нарізно — навіщо ти мені такий здався?»)».

«Вони й личать одне одному: Мелашка — чепурна й неледача. Кругом гарна: струнка, білолиця, з бровами нелиняючими — Яринка на неї тілом схожа, а повадками — ні. І Гараськові ніякої ганьби не даси, хай хто що не каже: хазяїн! Дурно нічим не тринькається, при здоров'ї, балакучий, любить компанію... Що рудуватий чуб і балакає на зборах не дуже складно — нехай собі, не його вина. Зате покинув одтоді горілку і в їжі неперебірливий... Якби мені сказав хоч на сміх те, що Мелашці,—

тої миті віддалася б. То не страшне, що Гераська трохи з задачами, трохи чваньно...»

«Звмість того, щоб хоч на сміх сказати янусь любощ — нахваляється, що на моє місце швидко знайдуться. Хай пошукає таної дурочни, нехай... щоб ножному в мішки заглядала, запарену нашу витрушувала. Обмацувала, де, може, й стидно мацати,— грілки з молоком знаходила. Забув, як поїлки дротом закручувала, щоб дівчата води в молоко не підливали...»

«Ти, Надьно, той... не сердься за те вкрадене порося, воно знайшлось... Трохи тільки пришкандибує на передню ногу. Видно, падало сторч та забилося... Його живим узято, а не різаним... А на роботі в тебе справно, бо й я тобі на хату помагав, скажи?»

«Скажу... І прощаю тобі великодушно, хоч на мене й кажуть, що я пихата, що на Байдужисі Надьці, як одівається, все випрнджене, пооддувалось — їй чоловіни тільки й сняться. Та вони погано знають, що я страшенно закохана в себе. Я нехтую чужою думкою про своє життя, то бурхливе, то покаянне, але щоразу своє («Така зарозумілість тримається на впертій жіночій засаді, що вчинки її та почуття бездоганні, бо вони освячені законами її природи»).

«Гераськові Торбинці багато прощається після того кінофільму: фашисти палять Мозолянку, заміновують хати. Люди — діди з бабами та малі діти — повтікали в болотяні зарості й дивляться звідти, як горить село. Дивляться, бачать і... радіють: німці палять, нищать — значить, тікають, не вернуться. А дід Марко (ще й тепер живий) плаче. На фоні серпневого сонця, що саме сходило, чітно вирізнилась і вперто виростає світла тінь вершника... Збіглі люди гладять його по чоботях, по щоках, по руках — радіють і плачуть. А дід Марко, тікаючи з села, захопив з собою не що інше, як бутель з наливною. Тепер наливає раз верховому, а раз собі. Поцокались, обнялись тричі, випили... То був розвідник Гераська з нашими фронтовими кіношниками. Тому й прощається, що мовбито безкорисливий та добрий («Розумних у нас багато, на язик — ще більше. А тих, у кого болить серце не за себе самого,— таких мало»)».

«Широка моя балачка розлилася, та мілко. Через те й не слухаєте...»

«Я слухаю. То я так, на млин подивилася, люблю млини і коні. У колгоспі багато коней?»

«Спитайте в Гераська. Він свого сам собі годує, сам доглядає, сам сіно йому косить по вимоклих балках — усе сам. У колгоспі для коней давно немає фондів: коні списані... Навіщо вам ті коні? Їх ще недавно барками вбивали по очеретах і тягали на птахоферму. Дві тисячі дзьобів по разу клюнуть — і нема коня... Гераська взяв собі лоша замість телиці. Виросло, тепер їздить... От кілком бий мене в голову, а не згадаю, коли це було: чи до того, чи після того, як їздили в Полтаву правди шукати...»

«Побризкали ми городи хлорофосом — у відрі розведи, бери віник, умочай і бризкай,— побризкали ми городи, бо на картоплі колорадських жуків як бунов у газеті, взяла я ту бумажину, яку дав мені обласний начальник... Тягну воду з колодязя — їдуть двоє: він і вона. «Напиться дасте?» Пийте на здоров'я, кажу... «Чого це ви заплакані, молодице добра?» — питає той, що напився. Бо нема де жити, відказую. Дочку мою середульшу переїхав поїзд у Кременчуці на роботі, а двоє дітей її мені зосталися. Пішла оце заміж за діда з цієї ось хати (бодай його не ходити в моїх літах!). Все було добре, а як сталося... і я забрала до себе внуків — дід став як сам не свій: сама живи, а їх щоб не було. Вони-то обоє в інтернаті, і на утримання гроші дає сільрада. В інтернаті, кажу, а додому хочеться. Додому дітям хочеться, а в мене хата розпущена, ось-ось геть розсунеться — куди я їх вестиму, до якого дому?.. Поки отак я розказувала, а він тим часом щось писав собі, записував. Тоді вирвав з блокнота листочок — як надумаєте їхати до губернатора (я йому сказала, що мені якби саме до нього, до губернатора), візьмете оцю бумажину, покажете на дверях, і вас проведуть до нього...

Як дочулися про це жінки — я ж пішла од діда, бо внукам хочеться до сліз, щоб у них був дім, поселилася з ними влітку в тій, ще повоєнній

земляночці, радіють діти, в я плачу — дочулися жінки, що я збирвюся в Полтвву везти цю бумвжиину,— візьми й нас, ми тобі й нв поїзд гуртом складемося, тільки проведи до нього, ми розкажемо за буряки — чого це з нас, чого насміхаються: грошей иам иедодаио... Виявляється (хлопці з молодої братії, народний контроль, перемірювали ділянки), що прорива-ли ми буряки — ви не пробували такої роботи? Нічого ввжчого в колгоспі нема — проривали ми того літа не по п'ять гектарів, у кого ціла, як у нас кажуть, ланка, а з величеньким лишком — за нього якраз і недодано ні грішми, ні цукром... Воно так платиться: як гектар буряків доглянув, значить, два мішки тобі восени цукру по дешевій ціні. Платня добра, ніхто на це не нарікає. Твк ти ж оддай моє кревне, не приховуй, щоб собі мати премію таку, як за шість місяців платня завбільшки. Кому це інтересно заробляти не собі гроші? Та ще як того году — які ми буряки проривали! Землю запаскудили бур'янами, скрізь їх понаростало по боки, бо вонв ж у нас, у Жужмвнівці, ось годів скільки ореться не плугом, а таким, як три плуги завширшки, залізним ралом.

Ану ж посіяли перший раз — мишій услвв землю, як щетиною... Ми теж брали, такі, як я, по гектару. Коло мене стали Мелвшка з Яринкою... Гераська просимо: оріть для буряків, як і орвли. Моє діло, каже, маленьке, на те є ціла вервечка агрономів, молодих людей, учених. У Гераська з ними того літа не було ніякої змички, сам иам казвв і не боявся, хоч за такі речі, за супротивні нвщот залізного рала, проганяли з роботи і стрвмили на всю область всякими неподобними словвми. («Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя нв груди, то вже мвєш нрвво глузувати з нас, дражнити пас телепнями тв мвзвипцями?»)

Чи воно й у вас так живосилом робилося? («Подобре діло подобно й робиться — так я кажу, діду Пилипе?» — «Атож, синашу»).

Гераська відважився та й переорав те поле плугами. Прикрив заразом той гній, що рало не зуміло приорвти. Посіяли вдруге — рвдіємо, бо зійшли, як вистрелили, і чисті — двох неділь не прорнввли... То було нашому Гервськові! Ще й тепер є... Якби не оте кіно, де він прийшов у Мазоляику на коневі як визволитель,— тільки б згадували, що був такий бригвдир...»

«У вас теж тепер з людьми балаквють позаочпо?.. Тв хібв ж вони послухають тебе позаочно, хоч ти й цілий день лайся на них чи недотепа-ми, чи розбишаками. Де послужливіші, то тим аби тільки гуйкнуа. А кумекливіші — двй ивм його помвцать, тоді повіримо».

«Зберуться серед білого дня і сидять годину... дві... Сидять, подрімують. Звконно гуляють (тільки не на жижу, як діти, в ив гучномо-вець), замість робити діло по закону. Чоловік сорок чи п'итдесят (мене туди не кличуть, я не в списку — не скажу скільки) создають послушну стоту: для них, мовляв, он як цікаво слухати гуки та крики, які і вчорв чуввно, і ген на тім тижні. Од тих ще луна не вляглася, а нова вже стелиться... Прийди мені перед очі і доведи мене до згоди, що я справді телепень чи розбишака,— мій гріх, моя й покута. А інвкше я знвйду що й тобі сказвти, в мене одвіт дввно готовий — чого ви мовчите, вчителю? Злякались моєї балачки?»

«Ні, Надіє... Як ввс по бвтькові?»

«Квжіть, як люди,— Надькв Бвйдужихв, тв й хввтить з мене».

«Не злякався балвчки: вона ваша, не моя. І правильно по-вашому. І не страшно по-моєму. Що правда — те не гріх».

«Їдемо ми втрьох до Полтвви і веземо гуртову свою обиду. І ланкова з нами за найдужчого свідка. Як на Потоках присідає до нас один молодий дядько в брилі і з галстуком (не придумвю, нввіщо людям галстуки нв шию?) — отак, як оце б ви, Теодосію, та й каже: я роблю в Кременчуці на заводі, що ви, молодиці, твкого не чули й не бачили. Виробляємо ми для вас, для вашої худоби (оце вже нас заінтересувало)... він сказав і не «дерть», і не «комбікорм» — твке ми щодня чуємо й бачимо, а якесь інше слово. Такий якийсь дивний корм, таку вітаміну, що вонв годна і од иатхи, і од рахіту. А головне, що як з'їсть такого, приміром, теля хоч би не повну

цеберку, то виросте вдвічі, тобто з одного теляти стане двоє («Тю-тю на твого батька!»). Тут щось не те, щоб запросто повірити, правда, вчителю? Мені тепер часто не віриться. А це як почула про нашого голову колгоспу, про Петра (Микитка Полбога кляцеться своїми дітьми, що правда), про мого найпершого вірника, то й геть прикро стає мені жити на світі... На погибіль, думаю, мені та вітаміна, що робить з одного теляти двоє, коли ось недавно після того, як наслухалися теї балачки по дротах, чи вже на другий день — не скажу точно, голова запримітив Ванька-шофера — буцімто хлопець дуже червоний на щоках (він і зроду повний, червоновидий, а з давлєнієм, що і в солдати не взяли). Поїхали, каже, до Євгена — це так звемо ми свого дільничного лікаря з Погребів. Ванько в головиного «бобика», та й покотили — тут воно недалеко. Приїхали, зайшли в покої — іди, Иване, дихай... Аж тепер сумирний Ванько скумекав, чого йти і куди дихать,— туди, де показує, чи Ваньмо пив горілку. Е, ні,йдіть ви перші, тоді я — хлопець теж щось примітив за Петром... Змагались, змагались, поки голова не стерпів (а йти дихати не наважувався — Ваньмо, либонь, не помилявся), вибіг з лікарні, доки нема Євгена, хряпнув дверцятами і почухрав додому. А Ванька, шофера, хлопця з великим давлєнієм, покинув за вісім кілометрів, що той мусив іти пішки,— оце тобі як хоч, так і розумій. Бо Ванько Петрові не слухняний, у вічі каже за м'ясо, за м'якиші, за те, що дерті в млині Микитка Полбога не меле, а свиней троє. А за Йона за Бесарабу нехай не балакають: ні разу Петро його не вигонив з хати, сусіди все чують і все бачать. І за бензин, що за місяць випалює на керівництві цілу цистерну, теж не Ванькова піджога.... То як же тепер повірити тому чужому чоловікові, що робить у Кременчуці вітаміни, коли своя-своїсінька людина і отак тобою нехтує, і отак йому не жалко скривдити («Такий мазниці конфети їсти не подобно»). Як-то можна, думаю собі, отак людям життя затуманювати? Хто ти єси і чиїм іменем прикритий?.. Чи тебе ніякі смерті не візьмуть?»

«Приїхали ми в Полтаву... ні, ще трохи не доїхали. А той, кременчуцький з галстуком, уже по-другому каже: не слухайте моєї балачки — не виросте з одного теляти двоє. І для своєї скотини, для домашньої, воно не годиться, бо чим наївся, тим і відгонить... Всякому качеству (я тут його не дуже зрозуміла) — всякому качеству, мовляв (мова в нього ніяка: ні наша, ні їхня), є в природи межа, а далі йде антикачество і вред, якщо їх буде їсти животне або людина, котра вже не стала, приміром, животним. Діло строге, молодиці, і беріть ковбаси менше, щоб ізбіжать вреда і антикачества».

«Тим-то, вхопила я ладу своїм гадкам, якось Бесараба чи Герасько, уже не спом'яну, хто з них для землі мудріший, остерігали жінок на буряках: не сипте на город під оранку нічого такого, що не гній або не курячий послід, бо картопля не буде розсипатися й одгонитиме дустом. Краще його їсти все з-під гною. А молоко пити з лугової трави, яку тепер знаходять тільки в морі на островах, в кого човни добрі, рибальські, з моторками. Косять там, громадять, там і продають, якщо хочеш купити дешево. А з перевозом на берег — двісті рублів копичка. Не копиця, хоч би, приміром, семисажня — копичка з десяток навильників, і люди купують (семисажня копиця, або, як ще кажуть, семисажка,— це коли, од землі до землі перекинувши віровку через висоту злеглої копиці сіна, буде її не менше семи сажнів, тобто двадцять один аршин, тобто близько п'ятнадцяти метрів лінійних). Герасько сам купував у якогось рибалки чи одноосібника з Городища (закон дозволяє держати коні) для свого візного Васька. Після сіна після лугового іржати став інакше — товсто, аж мороз по спині сипле, як заіржав уранці, мов перед походом («Споконвіку було відомо — внеси гною по пуду на сажень, і врожай матимеш на землі пісній, на неродючій навіть»)...»

«Ви тільки гляньте... ож ну дивіться на того козарлюгу, як то йому личить у сідлі! Що він тому коневі робить? Бачите, як Васько йде, як ногами бусю січе-перебирає? Герасько, хіба не впізнали нашого бригади-

ра. До нас іде... Якби тільки Гераською хоч на дві чверті вищий та не така маленька голова, шапка п'ятдесят три...»

«В Полтаві нас прийняли з таким привітом, так швидко й справедливо розсудили нашу обиду, що повірилося аж дома — додали нам грішми належне, в я від того літа (на Жовтневе свято були входини) живу в цегловій хаті, внучки тепер їздять додому... То тобі, Надько, дуже повезло, бо всюди ждалося й не ждалося ревізорів — кому інтересно перед ними виявлятися? Задовольнити її чи його, нехай помовчує («Мовчи, язичку, дам кашки»). Всі мене випитують, чи правда, що нас пустили аж до найпершого секретаря, що напували чаєм з позолочених чашок, давали на таких саме блюдечках здобу і все до найдрібкішого питають. А задля чого випитують? Щоб було про віщо язичити. Та приклад своїм колгоспним головам наводити: чули, мовляв, як он жінки дали на дорогу по платку з Оренбурга і всяке інше в наростаючім ітозі (якби оце Гераською почув, що його перебалакують, зразу б напустився з донором). Воно справді дуже інтересно побачити, як у хаті таких посадних людей, чим постелено, що їдять і всяке таке інше, бо то, либонь, інший світ, од людей звіку таємний. («Один такий був у нашому селі здоровий, що духом уб'є чоловіка. Як пішов причащатися та духа не втаїв, то трохи священик не впав навзнак»). Хай би людям в кіно показували чи по телевізору, щоб не вигадували всячини, не казали, що то пани, живуть давно по потребі, а ми селяни, та й годі».

«Вас... тебе он кличуть, Теодосію Корнійовичу. Підемо разом... Подерж коня, я зайду ще в млин. Там городиські люди камінь кують, то подивлюся».

«Держіть ви коня, бо ка мене він чогось вуха щулить... Так ото на тих островах, що в морі (є там один такий не для всіх доступний, обжитий, що й з телефоном, з електрикою. Сарай-хата стоїть там величенька, як би оце в нашого Петра,— так той острів під строгою сторожею (мій старший син Іван, що в міліції за собаковода, інколи там буває). Не на тому, що під вартою (там трави не косяться і води не колотяться — догадуєтесь, куди я стелю, бо тут і догадуваться нема чого, це ж десь недалено коло вашого Городища чи, може, за Малою за Кишенькою, що Кобеляцьного району. Там є також такий острів — заповідний, мовляв, бо є таке саме водосховище. Відтіля, може, чули, одного вивезли не так давно неживого. Клали, правда, ще живого, а в самольоті поснів і кончився. Так що не довезли до Києва...) Кирило, кажу, Магеря, сестри моєї чоловік, як носив сіно на доступному острові, щось таке його тамечки вкусило (вже не одного там кусає, павуки якісь розвелися не наші, чужоземні, бо з отрутою)... чи вже як перевозив та носив навильниками на човна — от не докажу, забулося... вкусило, значить, так, що одібрало в нього укушену руку і теж ліву ногу. Не володає ними ось уже третій місяць і більше. Жінка Тетяна виводить надвір попідруки. А син Альоша у засланнях, бо роздушив машиною чоловіка (пив, кажуть, не горілку, а шампанське з горілкою)... Та ви повинні знати того Кирила Магерю. Його хата коло Виника коло Тюремника, що ото був чи є бригадиром в городиській рибартілі. Рибалки вертаються ввечері з ловлі, в Виник стоїть на «своєму» місці з уральським мотоциклом. Хто більше кине в коляску, тому воздається на зарплаті. Бо вдома в нього серед двору на сто лящів коптильня. Копчена риба в любе врем'я в ціні і розходиться моментально, без лишньої мороки: ідуть, їдуть аж до хати. Бо як піднесеш якій хоч інстанції п'ять лящів або хоч одного звкопченого сома («М'ясо сома дуже смачне і поживне»), то дістанеш всяку запчастину до всякої машини, які хоч штани з бляхами або кожушок аж до канадського пошиву і всяке таке інше в наростаючім ітозі... Копчену розібрали, неси, жінко, в скверик, що в старому Городищі коло приміщення колишнього райвиконкому, тепер дитсадок,— неси їм жарену хоч і десять сковорід, бо це над самісіньким морем, де завжди є «хитрий базарчик», а л ю б и т е л і тієї самої беруть з руками на закуску («Уже звкушував смачненько, хто добре пінної лигнув»)».

«Вам, Теодосію, теж не завадило б дві копчені рибини. Досі б уже

прибулк-приїхалк. Передалк б ту школу — вже й забулося б. Скільки там тієї школи. Це ще до Петра її поставлено. Викупили, як і годкться, проекта за немалі гроші, вибрали місцину (там стояла колкєсь церква. В колективізацію згоріла дотла — була зсипкою. Залізо долітало аж у болото). А тоді той проект загубився, бо довго збиралися з будуванням. То поставили в нього тількн одне щупле крило з тих трьох, які б калежало поставити. Та й те ке ка всю довжкку, а на скільки хваткло цегли... Прнйкялн б ото хіба чотири стікк, печатку та ключ од кадвіркнх дверей... Та й уся передача — скільки там тієї школи, якби хоч дві копчені ркбикк... Печатка на стікк».

«Біжнть! Біжнть просто як жеребець... Мужчина Гераська ще, вкдно, при собі. І хай собі бригадирує — навіщо його турлятк? Жінки до нього привккли і все таке інше в каростаючім ітозі. Бо воко й доля людей од того, хто править ккми: Петро Перший, що сам усе вмів і робив,— бачили кіко? Чи якийсь там Петро двадцять сьомкй — свм не вміє плуга в борозну поставнть, а людей стереже, щоб робнли, як вік каже («Жекн помаленьку. Навіщо турнтн вола, щоб спотикався?»)».

«Вк не чулн такого? Дакько бере буцімто Гераська за весільного батька... Дивись мекі тільки — де та Мотька Погакка кабігала таку гарку днтину?.. А може, й ке візьме: яккй з кього весільний батько — людн нахвалкн жекуть за сплошку колективізацію, то вік на ніч бере вікка ка прогонкчі».

Я нокнув на Васька, смкккув за вуздечку, і ми звілька пішлк тудк, куди махнув нам рукою збудженкй розмовою в мликі Гераська. Кортіло догадаткся, хто мене клнче і навіщо, або догнатн бригадира і допнтатися прикро, як слід («Те борошко, що каче буде жовте, жовтим оддає, то оте краще, акіж пркккро біле»). Не встиг заспокоїтн своєї хвилевої кортячки, бо вона скоро сама відступила від мене, і замість неї стало мекі боязко — боязко тієї спішкої (кіби таке слово сказала Надька) телеграмк, бо шлють таку не зкічев'я. Хіба з батьком, хай бог милує, щось трапнлось? Навіщо такі страшні здогадки? Підемо з Гераськом до школи (нібн туди махав рукою), побачу, хто бнв телеграму, заради чого саме. Тоді вже й знатиму, що робити далі. З району в таку пору кіхто б ке їхав робитк (вже аж соромно вимовлятн) — робитн передачу: сонце замостнлося хмарами, як подушками, і дрімливо похилялося до заходу. Воко вже стояло кад зкккклкм хутірцем, що й тепер те місце називають Кочергівкою. Можливо, збереглося, та й никі бережеться, ім'я хутірця через те, що в ньому жили люди з єдкким прізвищем — Кочерга (батькк Анатолія, кккі славеткого українського співака, теж звідтк ароднлися). Про все те кочергівське я знаю од бабусі Наталкн. І згадав його, щоб не думатн чогось іншого.

Ткм часом сонце скотнлося ще ннжче і вже нкзько гойдалося ка підчервокеній хмарнні якраз над тим місцем біля колгоспного ставу, де вже й при колгоспі стояла, звака московською, дебела дворядна цеглова конюшня. А в ній стоялн, як смики, фокдові армійські коні, завезені з Московщини, і дуже прудкі в ногах («Женн коні прудко, повертайся хутко»). Гераська вельми гордиться тим, що Васька його з тнх самих «кровей» і в бігові, доки був молодий, сягкистнй, не поступався козацькій породі («Внснпали козаченькн з внсокої горн: попереду козак Хмельницьккй на воронім кокі»).

«Ой засію я кадію і думк вксокі у козацькій, у лкцарській катурі широкій».

Я оглякувся, щоб подивитися на нащадка козацької породи, а Васька наче схарвпудквся од мого різкого повороту — зметнувся свічкою, звівся на днби і, здалося мекі, пройшов ка задкіх кілька дрібккх кроків, щоб кагадатк своє молодецтво, потвердити своє козацтво, нашу тобто історнчку рідню.

«Пусти його, нехай біжить. То вік до меке... Іди, Васько, йди — полащу («Вірую в доброту і все життя шукаю, куди вона дівається»)».

«Воно, як той казав, вік живи — вік приміряйся. Так мені із оцим новим Петром. Оце вже він шостий за моє бригадирство, то я зкаю, як з ккми: який більше хвастає («Ну, та й хвастовктий парубок: і те в кього

гарне, і се в нього он яке, і тільки сам він і гврний»), та велнчається, та порядки свої задає, той і не тямить нічого. Ти хоч і головував багато — то було одне арем'я, а сьогодні друге. Інколи аоно тобі і а підметки не годнться, а тн до нього «проше пана» — шукай сайй підхід, бо ж бригаднр, ним командуєш, розпоряджаєш, даєш роботу і всяке таке інше а наростаючім ітозі, бо аін теж прнміряється, чи буде йому з тобою сходно, чи, може, й ні. Та ще тепер, колн людей у колгоспі нелишніх... Та все по догоаорах, тв все поденні, аременні. А тн нв нherх, Петре, на своїх корінннх, гуком, як осавула, та лякаєш штрафамн... Ото тобі й чума з того виникла на свиней («Як ускочнв вовк у череду, а вона як зчинить ревнище»)».

«Скндай, Петре, оті рантові чоботн, не рвпи ними, не дратуйся та взувай кирзові. Не все заразом — хорошого потрошку. Одни пиши, а трн замічай («Стврайся і вперед: що помітиш, що почуєш, зараз мені скажуй»)».

«Приміряйся, кажу, допоки й житимеш, хоч би й не головою ставши... Он у Городнщі одни бідак попва у таку халепу... а прнмірився: проміняв хату за... два кухлі меляси, щоб урятуватн дітей та матір... Не аіриш — поїдь, розпитайся. Ще й досі живі-дужі. Оддав хату за два кухлі меляси, щоб не амерти сім'ї з голоду — хіба тн не чуа такого? Було. Документально було».

«Килина Голотихв ще й тепер, иа асі боки заможною ставши, щоб хліб буа білішнй, підмішує а борошно перепалений гречаний попіл (аін стає тоді білнм) і хаалнться, що вона хазяйка на всю губу.

(«Літо одна тисяча сімсот вісімдесят п'ятого року аидалося дуже холодним і дощовим, і хліб почав дозрівати лише у вересні. Голодні люди жали недостнгле жито, а колосках якого з'яанлнся чорні ріжки (мн їх здааали до аптеки а лавку для медицини). Препарати, одержані з цього грибка, знижують кроа'яннй тнск, розширяють судини, упоаільнюють скорочення серцевого м'яза гладкої мускулатури. Нв Україні спалахнуло масоае отруєння чорними ріжками (ерготизм), яке супроаоджувалось омертаінням (відбирало) рук і ніг»).

«Микитка Нолбог, поки бна у млині зерно на дерть, моачаа, а як зняли,— по селу розказуааа, що й той ні разу не молоа, і та тільки порожні мішки йому передааала, а саней і всякої всячини держать непотроху... Прнміряася Микитка, прнміряася, поки наставили токоаим (та ще й за послуха, либонь, у когось)».

«Так це ж не люди, а Полбоги так роблять. І ті, в кого він за осаідомителя, самі знеааж ають його, але не заперечують, щоб сіяа чутки та підозри на чесних громадян. Розладнана громада — то вже не снла, то вже не аелнкнй чолоаік. Роби саою аолю, як хочеш, праауй куди очі стоять».

«Не приймає Петро моєї думки, не дивиться людям у аічі, командує («Ось не командуй, іди собі»)».

«Везіть! Вам сказано? І негайно. Хоч і серед ночі. Нічого не хочу слухати: свині третій день не пнашн... І даа аолю серцю... став лаятись, батькуватись і асяке таке інше а наростаючім ітозі».

«Повезли хлопці, може, й не серед ночі, але й не по-видному, вже після роботи. Розлили а корита — пийте, свині. Напоїли, тоді аже схаменулися, що а тій самій цистерні аозили аміачну воду і не вибрязкали всієї, куди треба було,— попалило свиням нутрощі. Що робити? Що казать? Пиши а вкті: чума, стихійне лихо. Паліть загорожі і аесь табір (про людське око)».

«Занняй, брат, за безтолкову балачку: хочеться ж, щоб краще. Може, збиваю тебе з думок про спішну телеграму? Я бачив її в школі. Заходив оце туди, щоб назаатра попросити техробітницю анйтн на городину — тобі помідоріа-сливок не треба? А аона лежить на столі. Жінки питають: хто це ткий Окраїнець Теодосій Корнійович? Хіба внук баби Наталки Окраїнки? Подали бланк мені в руки, днвлюсь,— п'ять слів написано: «Тобі треба додому. Ілько Петроградець». Хто аін такий, цей Петроградець?»

«Батьків побратим по революції. Приїхав до нас у гості».

«В гості — то добре. Диаись, аж коли чолоаікоаі нагвдалося. Тим-то

він, казали техробітниці, так добивався з тобою побалакати, а вони не знали, де ти. Передвйте, мовляв, що дома все в порядку, і замовк телефон. Скільки не алокали, а воно ні слова. З району добавила якась молодиця, щоб ти підождав завтра до обіду. Якщо ніхто не приїде для передачі, тоді все, амба директорству. Забирають тебе в область, будеш письменником у газеті. А про ревізорів ніхто й слова не каже. Все почнеться, либонь, згори. З області або й вище. Це я од Петра чув. А як воно буде — хто його знає. Мені того хочеться й не хочеться: отакий страм, а терпіть доведеться. («Та й дочитались же до такого страмного»)».

Ремствує Гераська на людське безголов'я.

«Молодиці теперішні до хазяйства не беруться — оце біда. Велика біда... Якби поробить такі інститути, щоб учили на хазяїна. І щоб брали туди не всяке вбоїще, аби їсти та спать, а тільки з нашої проби («Чи можна було витягти ту скриню в вікно — не знаю, ми проби не знімали»). Щоб селяни самі казали: з цього буде хазяїн, ось побачите... нехай вчиться. А не так, як у нашій Жужманівці: агрономи не вміють настроїти сівалку. Щовесни, щоосені: ідіть, дядьку, покажіть, які сюди трибки ставить, щоб нормально викидало. Було ж таке? Було, любий скаже. Бо ж воно, звиняй, хто ні в чому і нічого вже не втямить, того вчать на полевода (а в Моклúzemих казали «польовода») або на штучного осіменителя».

«Чув, звиняй, як у тому анекдоті кажеться?»

«Чого це ви, пане професоре, та везете барана в самольоті?»

«Ні, пані стюардесо. Це не баран, це хабар. Баран зостався в інституті».

«Був у нас один чи то зоотехнік, чи то агроном (тепер десь у районі на повишенії, Петро не дасть збрехати) — так той дійшов такого скуства в позаочній науці, що на екзамени їздив один за двох: за себе і за жінку. Але їздив не впорожні — пташниця Катька не дасть збрехать, бо й Вівчар Микола не раз помагав ловить ягнята з гарними смушками на забій: як з нічим до млина, то впорожні й додому...»

«Нам би в Жужманівку хоть на врем'я, поки воно стара звичка переломиться, поставить найчеснішого хазяїна на голову колгоспу. Щоб не йому м'якиш, а трактористам суглоби з потрухом... тоді виверпемось, будемо на коні... («Сидить циган і снідає... хліба багато, а сала мало. От він, щоб сало з рук не виводилось, хліба вкусить, а сала понюхає»)... Ходім, ходім, Васько!..»

«На дорогу візьми в мене сирих яєць, я тобі дам хоч і повне відро... Ти ж велосипедом?»

«Ага. Три години їзди («А чи довго туди їхати верхи?» — «Хто його зна — як який їздець»)».

«А ні, я підвезу на дрожках, ще й ресори не поламались. Думаєш, де взяв дрожки? Циган попросив, щоб зробили. Під Кременчуком живуть, зовсім, кажуть, осілися. Свої гроші платив. Петро сказав: не дам і копійки («Пробачте, гості мої: не скупість наша — така спроможність»). Возом їхати способніше, ніж дрожками,— так нема ні воза путнього, ні упряжі («Тепер мшини на нас роблять, бабусю». — «Не вір, синашу: то ми робимо на машини»). «Був на одльоті хуторок, було в нім щупле будування» — отак і в нас: був собі хутірець Красногорівка (а по-старому — Катєнки). Стояло дві вулиці на добренних землях. Люди жили один від одного краще. Якраз би тепер коней там держати — вільготно, просторо. Знайшовся, одначе, розумака: неперспектива!.. Він уже своє оджив... хутір тобто. («Нагадалось вражій бабі молодою бути!»). Тепер як не козиряй, а втратили силу над собою — пішли люди в город, пішли врозбрід»...) «А ми граємо в пошивая: то сюди, то туди, та й є робота»)».

«Що хоти роби: або масла мого домашнього набери в банку, або сметани. Вчора приходила Мотька Поганка — мені багато людей помагають — сколотила ще грудку масла, бо була одтоплена сметана. То я змив його раз і вдруге — чисте-чистісіньке і жовте, як віск. Ще й сьогодні вранці пив сколотини («У вас кажуть «сколотини» чи «підсметання»?) Раніше, до війни, їх можна було купити в Жовнині на маслозаводі (мій батько служив

там кочегаром...) Будете, моаляла, батькувати на Даньноаому аесіллі чи, може, Мелашці аже пообіцялн?.. Та й не знаю, що їй назати. Не схотіти — гріх од людей, од самого себе... З Мелашною ми паристіші, ніж з Мотькою. І аже танцювали якось на виборах у сільраду, почуваємо одне одного. Тепер би... на порозі вдвох стали б («Диви, як їм личить»), молодих стріли б звичаєвим благослоаениям... Учора я вже й костюми свої передманася — який би воно з них підійде, якщо Мелашка надіне свою темно-синю оксамитову нерсетку. А на ноги, я їй скажу, нехай взуває шнуроаані ботинки з металеаими пістонами на аисоких каблуках — якраз би сягала до мого плеча, хіба б трішки нижчою. Багату саою косу якби аклала на голові крученою гуглею та напнула зверху оту кремову хустину, що даа колгосп у премію на Восьме березня,— цмакала б язиками вся свадьба, забачивши таку пару («Благословляйте, люди добрі, бо нам до пари, до любої вподоби»)».

«То це ян візьмусь чи тут, чи там батькуаати, треба буде й музиканrів знайти. В Городище подамся. Бо а Жужманівці не аміють. А там не переводяться. Вже понаростали молоді Ступинці... і Галагани, і Черненки... Хоч і беруть дорого, та як заграє на гармонії — жижки трусяться танцювати... Йона не пущу, хоч і прийде: таке на мене наже, що й слухать не охота. Самому нортить до Мелашки, а на мене оскому зганить. Та я терплю: аін палка людина, то аже нехитра».

«Колгоспний сад викорчуаали — правильно й зробили: щороку родить, а здати нікуди. Там бульдозер такв поробив, як на льодовому побоїщі. Дроа можна заідти натягать і Мотьці, і Мелашці. Бо топить треба буде днів три підряд, поки понааарюють та понажарюють. Чи аони хоч сажу після зими потрусили, щоб од перегріву не позаймалося а верхах... А ні — сам поїду а лісосмугу,— ніякого дерева не рубатиму, наберу чухрання та й привезу. На тен тім тижні там дерева підчухруаали... У Мотьки колодязь анчистити: аоди од сусідів на такий случай не наносишся. Без піддержки сам собою осіа, засунувся. Бо а Мелашки сьогодні, либонь, донопалися до другої води. Постаанмо наскрізь цементоаі нільця, то стоятиме — і для дітей хаатить, і для ануніа. («Як полотно на навій, кладуться його казаиия»)».

«Борошна заатра намелено, м'ясного дасть колгосп — сам голова Петро казав: хоч і меду виписуй чи олії («Голова у нас твердий: вже як сказав, то слоаа саого не скасує»)».

«Оце нонєй під молодих нема — підаеземо до сільради автомобілями: одни анпрошу а Петра, а другого ачитель сам дасть».

«З даруааниям і асяке таке інше в наростаючім ітозі діло коротке: беріть, будь ласка, тільну телицю і кажіть спасибі рідному колгоспові. Та й усе. Тепер «грайте, музики, утинайте, баси».

...Людей зібралося повен даір — заеселилась молода громада, забула асе, що не радує. Нагадалося танцюристам-чоловікам саоє парубоцтао, анбирай собі молодиць під норов — заанбиаали дрібно стрункі жіночі ноги: «А я вдарю тропака: а мене адача така». «Ой давай, дааай, давай...»

«Ті дрібушки танцювали, ті садили гопака» — під чераоними свайбовими корогаами ждіть, люди, радісної вістки та доброї переміни».

«Ще й досі, аже на городнецькій землі, стелиться до мене, вчувається луна з-за греблі, аж ген з аесільної Жужманівки. Я зупинив саого вірнипа самоната, огляиувся: щв андніються білими стінами задумані жужманівські хати. Вгадується заросле очеретами річище — по ньому люди збираються поаернути бистряну Сулу,— десь угорі ачуаається шум бурхливого потону. Але то зашуміла од налетілого вихору самотня тополя, що зросла самостійно якраз на розритій нозацькій могилі,— додому мені ще половина шляху. Щось потихеньку лусиуло — од гілки відломився прижухлий білястий листочок. Запахло приємною гіркотою деревиого соку.

Я затаїв чуття і дихання, щоб повторити собі щойно явлену картину в тих самих нольорах, в знайомих звуках,— не відгукнулася в мені жужманівська луна ніяким чином. Влягалася, либонь, у золотавих

трубочках, як у органі, в пітних, запилених сорочках орачів-трактористів. Розчинилася в хмаровинні, що зависло пропливає над землею, мов казкові дзвони,— ось-ось ударять вологими громами, змиють стерні й людські спини, сполохнуться кущі й дерева. Десь крізь дзвони вчуваються незнайомі голоси, скрадливі, ледве чутні шерехи й звуки. Навертаю своє серце до того відчутного світу, і воно, либонь, зачуло, забачило його пришестя — вдарило зрадливим стукотом в передчутті життя милого, життя інакшого закрою. (Вдарило, мов той дзвін-скликанчик: перше бовкне у скликанчик, а далі в другий, потім у підстарший, та в старший, та й во всі разом»).

На самім вершку Пивихи мені справді ввиділася біла, як сніг, церковка з дзвіницею. Коло неї стоїть, як луківський осокір заввишки, мій Батько, окутаний голубими хмарами з німбом над головою. То він, либонь, скликає людей дзвонами на великі помини. Потім на нього і на церкву найшла хмарка, і з-під неї, як з-під Батькових настрішених брів, пострумився людський голос — причулося, ніби хтось гукає по-козацькому: «Пугу-пугу! Берег високий, не знайду пришибу для човна». Тоді перестало кричати пугом, дзвони змішалися з тим причутим голосом — у нас таким балакають двоє: або мій Батько, або Прокіп Власович («Кого люблю — по голосу пізнаю»), і зародилося, зазвучало два рівних голоси:

Марусина по бережку ходить,
А за нею вітер хвилю гонить.
А за нею вітер хвилю гонить.
Мати сина женитися неволить.

Я з пристрастю, до болю в очах вдивляюсь-вдивляюсь у ту сторону, звідки шлються звабливі звуки, і вже не бачу білої, як сніг, церковки — розплилася вона в моїх мимовільних сльозах або розчинилася в блакиті, будучи, либонь, полотняною, похідною козацькою, полишивши над Пивихою лиш вертикальний міраж, котрий, скільки б не йшов до нього, так само гукав двоголосим докором:

Мати сина насильно женила,
На вулиці невістку судила:
— Та соплива, дрімлива невістка,
А ще й тому не хоче робити,
А ще й тому не хоче робити
І до мого роду говорити.

Яка-то велика і стражденна душа зароджує тебе, о неперевершена українська народна пісне!..

— Ой ти, мати, порадниця в хаті,
Порадь, мати, чим жінку скарати?

І як не піддатись важкій своїй печалі, коли бачив її, зневажену, загуйкану істеричним гвалтом несамовитих новітніх крикунів з естради?! («Крикуни... кричали: «Вірш, слізьми що напоєний, є негарний»).

— Запрягай, сину, коня вороного
Та їдь, сину, до торгу нового;
Купи, сину, дротяну нагайку
Та бий жінку з вечора до ранку.

Нащо складать вину на когось, шукать її деінде, якщо вона в тобі, в твоїй рідній хаті?

Що звечора номора дзвеніла,
А до світу мила одубіла,
Ложить мила, як ожина синя,
А миленький — як папір біленький.

Два рівних голоси наростали, розлягалися, поки полилися молодою силою, нев'янучим здоров'ям, хоч ледве вчувані слова налаштовували на зовсім інший настрій:

— Ой ти, мати, порадниця в хаті,
Порадь мати, як жінку сховати?
— Запрягай, сину, білу кобилу,
Та їдь, сину, в чужу україну;

Та їдь, сину, де сонце не сходе,
А де людський голос не заходе.
— Тепер, мати, нічого тікати,
Убив жінку — треба одвічати.
Туман, мати, на море схилився,
А на мене Сибір одчинився.

Страшио й подумати про душу, котрій нужди мало до отакиx наших пісеиь.

НАПУТНЄ СЛОВО ДЛЯ САМОГО СЕБЕ

Матк Вустя тихо скдкть край иапільиого вікиа («Чи тк чула, матусенько, як я в тебе була, під напільиим віконечком, як голубка, гула») — тихо сидить, кеаміло тримає олівця в руках і сама собі щось проказує, аорушить губами — либокь, поаторює згадаке перед ткм, як записати його а клейоичастий зошит, товстий, сімейиий, у клітнику зошит, а яккй мк записуємо (найчастіше мати) асе, що кому заманеться,— сімейие, родоае чи то просто вселюдське, і перечитувати його опісля дуже цікаао. То можуть бути спостереження погоди («Того року зима лягла зразу після покрови, і продержало до самого Михайла-чудотворця»). Або спливло-згадалося иезаписане ім'я погкблого («І а погибельні тенета вороги їх половклк») — погкблого иа війиі одиосельця з Мокловодів («Василь баби Христі Омельчихи тепер стоятиме а иашім запису сто першим»). Старезиа, бозиа-якого коліна піскя («Гей, сивий коию, тяжко тобі буде: поїдемо разом з вітром, попасу не буде»). А то й зовсім простецьке, моа скрова иитка: як робити дріжджі з дикого хмелю, щоб сходклк й через сто див, бо на ціду у нас було тільки проскурки печемо. Щід, скажу для молодих,— це така збудлива закваска для тіста, яку виготовляють з тіста («О, рідке слово! Тк стоїш иа чаті предкоаічних пам'яток святині»). Нерідко в зошиті звичайиісінький житейський аипадок, що трапився з матір'ю або й ие зкаю, так давко,— було зовсім забувся, а а якусь мить якогось дкя став для кеї таким важливим, що ие записати його («Для тебе, скку, для тебе») раптом ставало гріхом иепрощеииим, як зрада, хоча аідколи вже не стало, інколк ие буде ні того простору, кі того часу, коли все те було-відбувалося («О, якби ие вмирати! Я б тоді кожжку хвклкку віком зробив!»).

Тепер мати зсувається з полика, вгортає клейоичастий зошит а чисту полотиину і кладе його на полицю, де а нас лежать книжки для читаиня, асякі сільрадівські квитанції про сплату податків, сушені траaи та батькоаі ліки.

«Ану-бо зміркуй, скку Теодосію, колк воно випадвють годк кашій Марушці?»

«Я аже казав учора матері, що народилась иwша Марушка, жіика відомого Мктька Михлкка, за два диі до другої пречистої (повторюю для матері старим стилем, бо з іншим ліком часу аона трудно згоджується — так нас, мовляв, завчили батьки, такі ми вже поки й годі будемо). Це вересиеае число (празиик пречистої теж під постійнкм числом, двадцять перше) майже збігається з приходом — визволительським приходом у Мозоляику кашиx, до смерті виморених, пішкх солдатів. Майже збігається, кажу, з диeм вкзволеиия, а цього року і з днем велккkх помикок («Хто вік по-божому прожка, Ніколи зла і кривди ие чиниив, Того до смерті будуть поважати І добрим словом помииати»). То й поминки по Марушці, як припозуміла собі Вустя-мати, будуть якраз до діла.

Марушка була собі якась така молодкця, що її, либонь, ніхто так і ке зміркуаав до самої смерті, хто аоиа й чого раптом ка таке пустклася... Всім те відомо, що Марушка ие діждала з аійкк чоловіка і пркйняла перед кінцем келюбого Михлкка, чолоаіка хазяйиовитого, смириого, майже благородкого, але иегариого з аиду, зоасім недопариого для пишиої Марушки, з якої буцімто змалював портрета один чоловік з ікоиописиої

школи Києво-Печерської лаври. Жили вони про людей ніби й мирно, але якось не в один лад. Марушка восени і взимку пускала на свою половину хати дівочі досвітки. Вчила дівчат всякої народності, яку сама знала,— звичаєвих обрядів, танців, пісень, переказів, відгадувань по соннику («...і всяке таке інше в наростаючім ітозі», як любив казати Торбиика Герасько, жужманівський бригадир і визволитель згадуваної Мозоляпини).

Нас, підлітків, якщо кому вдавалося впроситися до неї на ті досвітки-посиденьки, Марушка лякала притчами («А ми такі легкодухи, що в радощах та розкошах нема над нас, а в притузі ми як трава було полягаємо»). Найчастіше страшила нас притчею про Смерть, ще й тепер мені давучкою застереженням своїм проповідницьким.

Жив-був колись великий розбійник Аника, гордий та пихатий, знаний своєю силою та набігами. Жив Аника на світі двадцять років і один. Пив-їв, гуляючи, розоряв торгових людей, базари, багатіїв і навіть простий люд. А то задумав Аника-войовник набігати на Київ-град, церкви та собори руйнувати. Взяв меча, піку і виїхав з ватагою в чисте поле, де великий шлях. А тут Смерть з косою.

«Що це воно за дивнце! — каже Аника. — Цар чи царевич, король чи королевич?»

«Я не цар-царевич, не король-королевич, а твоя Смерть — по тебе прийшла!»

«Не дуже страшна: мізинцем ворухну — тебе роздушу».

«Не хвались, лучче богу помолись!.. Скільки і яких на білому світі не було хоробрих могутніх богатирів, і усіх я здолала. Скількох погубив ти людей на своєму віку — не твоя то була сила, а я тобі помогла».

Розгнівався Аника-войовник, басного коня свого на Смерть напускає: хоче підняти її на піку булатну — рука не володає. Опали войовника страхи великі, каже Аника смиренно:

«Смерть моя, Смерточка! Дай мені строку на один рік!»

Відповідає Смерть: «Нема тобі строку і на півроку».

«Смерть моя, Смерточка! Дай мені строку хоч на три місяці».

«Нема тобі строку й на три тижні».

«Смерть моя, Смерточка! То дай мені строку хоч на три дні!».

«Нема тобі строку й на три хвилі».

І каже Аника-войовник понико: «Є в мене срібла-золота пребагацько, скарбів-коштовностей нелічено — дай строк роздати старцям та бідним добро-багатство».

Відповідає Смерть: «Як жив ти на вольному білому світі — чому не роздав добро-багатство нужденним та бідним? Нема тобі строку й помолитися, грішному». Змахнула Смерть косою — упав Аника-войовник з коня мертвий...

«Кажіть, мамо, що брати в дорогу? Індус Іван скоро, либонь, заїде».

«Ото, сину, два кошики та корзина... Розкладеш на всіх могилках родичів. Пом'яни й Марушку нашу, пом'яни: перед смертю вона каялась і на якогось Гераська нарікала. А людям признавалася, що з охотою читала старі книги про грішниць, що покаялися, а потім ставали святими»,— казала мати Вустя, виходячи й собі з хати слідом за Батьком.

Я виніс надвір кошики й корзину з поминальним, поставив їх на призьбі й знайшов очима Батька, щоб попрощатися перед дорогою,— ніяк не прийде наш Батько Корній Васильович до здоров'я, сліпне і тілом сохне. Він, бачу, таки не послухав мене («Ви б не копали, тату, га? — Причілкова канавка для фундаменту під нову хату помітно подовшала і поглибшала за ці дні, поки я був у Жужманівці. — Навесні, тату, наймемо майстрових людей — у Городищі їх, аби твоя охота, зробимо все заразом та й перейдемо, може, й тієї осені, якщо наше здоров'я». — «Я не копав, сину, то Ілько брався — земля, дивись, не свіжа... Подався вчора до Полтави знову — що він там робить, чого добивається?... Навіщо мені пособляти... якимись там виплатами за ті роки неволі? Багатими станемо. Самі якось побудуємось»).

Батько звільна обійшов те вибране для оселі місце (зразу біля воріт, на рівному), де кілька днів тому приязно стояли Проків Більшовик з Ільком

Петроградцем за якоюсь тихою розмовою, а ми з Батьком підійшли до них тоді майже впритул і, зупинившись, иншим стали в парі, як молоді під благословення. Всі четверо, мов чотири сторони світу, постояли, притихлі, колом, ніби збиралися з духом перед якоюсь вельми важливою роботою. Тепер також мовчки взялися спочутио руками одне одному за плечі, як це беруться згодливі танцівники, і узгодженим похитом затопталися кружка в ритмі зачутої в жилах музики — виходив нежданo злагоджений танок, славний для нас всіма своїми сторонами. Топталися в ньому ні швидко, ні поспіхом, а так, як натруджені до знемоги робочі люди, яким предуже забажалося хоч на часину вернути собі колишню молодецьну силу. Кружеляли то вліво, то вправо, поки на Батьковім сумовитім лиці заяснів пригнічений жеврій успіху.

Мені щодня дуже хочеться бачити той Батьків усміх, і я не перестаю придумувати приключну за приключною, щоб звговорити до нього, обізватися, нагадати якийсь там вже прадавній мокловодівський жарт на зразок: «А ти зроби, як той зробив. Серед зими поліз на горнище сажу в лежану потрусити, бо тяги в печі зовсім не стало. Трусив, трусив, поки стеля впала з лежаком разом — не стало як зимувати в хаті, то пішов жити на колгоспну ферму, на кормокухню, де запарники. Тепло, затишно, є де спати, милосердні жінки їсти носять... живе дядько бродячим, нічого не думає («Тільки що ти бродячими людьми та путнє зробиш?»).

Або й такий випадок для українців. Покликав сусід сусіда: «Прийди, Миколо, забий старого кроля». Прийшов сусід, забив. Сіли за стіл, як годиться сусідам. З'їли смаженого кроля, випили півлітру. «Тобі щось і платити, Миколо?» — «Ні,— кажв,— я грошей не беру. Візьму з кроля шкуру — і в рощоті».

Батько розгадує мої нелукаві старання, іноді пристає на них, заговориться під їх настрій, аби, мабуть, зупинити моє базікання, та й тільки. Очі сумнішають, вуста замикаються — чути мені важкий камінь на його серці. Особливо коли я похвалюся про великі поминки — поїдьмо, тату, поїдьмо до своїх людей у Мозолянку. З своїми, з мокловодівськими, є що згадати, прогнать журбу під три нетрі і возрадуватись. Мовчить Батько. Глибоко замовкає («А що ти скажеш байдужому до тебе світові?»)

Та я знову щось придумую, шукаю — шукатиму хоч і до скону, поки знайду чим випростати Батькову душу з-під того каменя, хоча й здогадуюсь, що ніхто й ніколи не зарадить батьковій паліяті, поки сам не перемучиться, не перемліє. Не перепалить той камінь кривди своїм страждуванням («З поміччю правди доможусь, що ви, полбоги й папазири, упокоїтесь у ганьбі, нужді й скорботі, а Корній Окраїнець, обмовлений севеушником і супостатом, восторжествує. Побачите, полбоги, хоч би вам з досади і очі вилізли на лоба»).

Я минаю всяку трудну для Батька розмову про життя засланця, а він сьогодні, схоже, не од тих грошей: то бідкається за матір'ю, то своє повторює. Повторює... і крізь сльози своїх пригаслих очей пильнує, мов та направдою ображена дитина, в мої очі.

«Казав їй, так не слухає,— скажи ще ти, сину Теодосію, нашій матері, нехай кине ті свої походеньки по канцеляріях та по кабінетах — з ким позивається? Глухому пісню співає... З тої мокловодівської хати переселенської вже й сліду нема. Там колись добре було жити нашим предкам... І нам також».

«Чом тепер не так, як спершу, як тоді нам було? Як за Леніна і після нього трішки? Селяни безмежно вірували. Все було як справжнє. Активне й цікаве. Бойове й радісне. Жилося розмірено й нешвидко. Мало було горлодерів, що все могли і все мали, а були все такі, хто мав тільки те, що давали, і трудилися на всі сто, насправжки. Думалося тільки чесно, не прикривалося користю, бо істинний селянин передусім мудрець, а не хитрун. Нічого не ховалося за речами, за найвищими обіцянками. Ні за посмішками, ні за поглядами — все робилося якось так, що не висловлю як, але порядно й запросто. З теперішнім і порівняти ніяк, як я оце роздивився наскоро... Тепер і до вічного спочивища — й на кладовище

з мертвяком бігом, щоб загорнути сяк-так, чимшвидше... та сідати за стіл на помини («А козака ж положили да і заховали, да помини по Вкраїні, помин відправляли»)».

«Тепер, кажу, її порівняти ніяк: кругом-бігом, і все приблизно труднмось... приблизно дружні, приблизно моральні, приблизно вчені. («Через таких письменних світ западеться»). Маємо, отже, приблизного лікаря і приблизний його діагноз; приблизний інженер-будівельник і приблизно зведені будови... приблизний керівник і приблизні його речі про світле майбутнє... приблизний селянин, приблизний закон, приблизний громадянин... приблизний, звиняйте, у нас лад і ні сяка, ні така суспільність — чи яким смислом все це розуміти?» («Не втішайтесь, воріженьки, нашій пригоді: наші злидні ваше багатство перебудуть»)».

«За Леніна і трішки після нього було таке поняття — співчуваючий, тобто такий, хто ні «за» рішення властей, ні «проти» них. Людина хоче вірити, але ще сумнівається — навіщо їй цензора в голову? Якщо чесно, якщо як за Леніна і після нього трішки — мудрість переможе. Селянин усім своїм оберемком за такою владою. Бо ніякий він не задній, як заведено йому дорікати; і не дрібнобуржуазний, не приблизний, а лиш вічно винен, вічно тиснутий... І сам же, як земля, вічний. Лиш за приблизних законів, за приблизних керівників він — як у тій примовці: свій своєму лиха не мислить: як побачить на сухому, то в болото тисне («Бажалося б не приблизно знати, коли все це хоч приблизно щезне»). Бо не може бути, щоб зла іскра все поле спалила, заки сама щезне».

Я радію таким Батьковим речам, як радіють люди своїй красі, своїй молодості. Своїм дітям.

«Знаєш, який момент розтерзував мене на чужині до скрику? Як сипнулася наша прибутна вода, котить валом, суне живою горою на кути, на луки, на бурти, на плавні, на царину, на село, в хати — нема на неї ні стриму, ні суду, ні сили: стихія! Вольницею своєю наповнює-нали善ває забуті русла, копанки, болота, бакаї, урми, долини, озера, лимани, лиманці, вирви, ями, покли, видолинки... («Не гати гаток на річці, нехай, як є, плине»). Після рай для всього живого... («А доки ми та й житимем тільки тим, що колись прийде?»)

Ілько вже виклопотав ті материні прісьби — скажи ти їй: і шифер нам дають, і гвіздки, і цеглу можна брати на всю оселю. Дозвіл маємо будуватися... Одійдуть зашпори — і почнемо. На цьому місці, на Пиависі. І табличку з написом на нову хату, на причілкову стіну, перенесемо — маєте право, каже Петроградець: «Тут живе-мешкає волею людей реабілітований повністю й довіку Корній з роду Окраїнців». Гарне місце! На Дніпро видно, на обрії простір на всю душу і... вікінщина острівками в морі на додачу — милуйся, та не губи свого начала. Індус Іван, що в колгосп не пішов, позичку там ріже на корзини. Про кожен острівець до корінця знає, хвалився. Будеш цікавим — розповість. Бо я так не перекажу — не вчуєш тих Іванових емоцій. А без них сухі мої слова, порожні... Нехай не ходить наша мати, не добивається правди в того заступника: приблизна його влада, а вона приходить з райради, як з плуга випряжена... Се як віл у ярмі: коли не випряжеш — не випряжеться («Бодай воли живі були, а плуг поламався»)».

Розбалакані, ми незчулися, коли обійшли своє будуче обійстя. Зупинилися край нього — звідси найкраще видно на Дніпро, на обрії. Хотів був поправити Батька, що вже Дніпро звідси не видно, що його давно тут, у Городищі, немає — перетнули його широкою греблею і маємо тепер штучне море застояної води. Але нічого не сказав під його настрій, бо не сам він так каже, а й тутешні, всі посуляиські люди не привикли також. І часто забувають, довго забуватимуть, який гвалт учинено над їхніми ще з козаччини землями, пасовиськами, лісами, і міряють свій час та простір «до потопу», «після потопу», «по цей бік Дніпра — по той бік...» Іншого якось не приймає серце, відвертається від нього («Скажи їм хоч трохи цієї правди — вони вже й на лиці міняються»).

Батько, мені вчулося, вдивляється в той далекий час і простір, не

байдуже, не мовчки — товсто й протяжно гуде-нагуджує якийсь новий, самотворний під настрій мотив. Спочатку я не вслухався в нього, а лиш вдовольнявся, що він звучить, що він є, що він прорвався як з-під гніту і явив себе білому світові. А голос не втихав, чітко басовитішав і роздмухував жар моєї пам'яті — наш-нашісінький мотив! Знайомий нам, Окраїнцям, відколи себе знаємо. Співали ми цю пісню часто і всім кутком, а то і всім своїм посульським краєм:

Чорноморець, мамонько, ой, чорноморець
Вивів мене босою, ой, на морозець.
Вивів мене босою та й питає:
«Чи є мороз, дівчино, ой, чи немає».
«Немає морозу, ой, тільки роса».
Я ж молодесенька, ой, стою боса.
Простояла ніченьку, та й байдуже,
Бо я того чорноморця, ой люблю дуже.

Тепер отако настроєний, що й Індуса, візника свого кінного, не діждавши, пішов я собі понад морем та й пішов: якщо здумає до нас їхати, возом своїм цокотіти, то не розминемось, іншої дороги на Підгорівський узвіз немає.

Що мене іноді зриває з місця, просто виштовхує з двору і по віщо — ніколи не збагну, бо щоразу находить воно на мене по-різному: то страхи опадуть, як чужі собаки, і я мушу тікати безбач; то задихаюся у самоті серед людей, і рвуся, і спішу з такого світу в невідомий, де все мовби інакше і для душі, і для тіла; кров заболить побачити — тю, ввіжений! — живого козака (не Михлика Митька у драних шароварах, із костуром сільського пастуха); то поведе, як иниьки, без нікісінької треби, лиш би побути з самим собою. Схаменутися і осінитися од суєти сует («Я схаменувся, осінився святим хрестом і тричі плюнув та й знову думать заходився, про те ж таки, що й перше думав»). Хоч би було хоч якось бочком, а пояснитися Батькові. Сказать, мовляв, що сталася причина: тьмяніє світ, страждаю від тих сил, яких ніяк не опаную,— такі, либонь, безглузді, а отакі жорстокі! Не знаходжу способу звільнитися від них, а вони, знаючи те, мучать мене тихо, радіють з того. Часом я затихаю і тоді погоджуюся сам з собою, що ті демонічні сили і не безглузді, і не жорстокі. Розум переборює серце і твердить рівновважно: всі ті кляті митарства природні й звичайні. Навіть оправдані й потрібні для тих і для тих, хто з примусу-поневолі опиняється в незвичному середовищі, на чужому полі, де мусить, бо треба, почати все спочатку. Прощатися з небулим, звичним. Переналаджувати свої чуття, любов свою і ласку. Привикати до інших радостей, до всякої незгоди — не віриться ніяким смислом, що все це так запросто можуть робити й роблять оті бродячі будівельники, доярки, пастухи по найму, яких тепер немало розвелось по селах. Хтозна, що в них за душею, в крові, у серці — для мене ж вони дивакуваті люди. І непевні. Майже несприйнятливі: чогось у них великого не вистачає в крові. А то й найбільшого. Розгублюють вони його, розтрушують по труських дорогах мов те зерно із драної безтарки («То шлях непевний — всякий люд бродячий: бродили, бродили, бродили та й зовсім заблудили»).

Мов той, безцеремонно виштовханий з рідної оселі, тепер я безýмію, коли забачу свою людину. Бодай і ту, з якою був тоді ледь спільний. Ні з сього ні з того, буває, йду на автостанцію,— вона тепер в новому Городищі,— сідаю десь незапримітно, але для очей зручно, і... зазираю крадькома в кожнісінький автобус — чи з Жовнина, чи з Клинценців, чи, може, із Броварок,— дивлюся-придивляюсь в кожні двері, що так таїнно розчиняються,— випустіть, двері, явіть на очі хоч на взір («Нехай ся мова іде по добрих людях, як треба велике діло рідної освіти розпочинати»).

Тепер нітрохи не никне бажання зібрати всіх живих і мертвих («А той демон, браття милі,— се бажання наші власні») — зібрати для судної ради, щоб подумати гуртом, порадіти стрічі та поспівать на всі лади. Хоч би й під приводом тих мозолянських великих поминок, якщо їм судилося бути. Або тієї ревізії, про яку тільки й балачок, на яку стільки надії («До

нас приїхав Ільно Петроградець робити революцію Полбогам. До нас приїхав... до нас приїхав...») Треба-тани зібрати. Живих і мертвих... Зібрати!

«Навіщо ти брешся, сину, за найважче? Батьно тебе не похвалить»,— чую згори застережливий голос і гадаю, що це каже Вустя-мати. Почувся голос згори, ніби з отієї он зрожевілої хмарни, що зависла наді мною, і я насторожився. Хочу вертатися додому, щоб побачити матір живою-здоровою: може, голос той з-під небес та насправді віщує недобре.

Ми жили тоді ще без Батька, але через газети та через людей перечували, що таних, ян наш Батьно, випуснали з таборів. Тому мати з тривогою чекала, чи привезе гроші за хату ота негрошовита жужманівська жінка, щоб за них їхати, забнрати додому Батька, не маючи й малої гадни про мої там янісь вагання: продавати хату чи ні, нехай, може, стоїть до останнього, а ми, прощаючись, ннщечном позаднуємо від неї в сльозах, заберемо її, живу, біленьну, собі в очі, в серця, в душі — у нров заберемо та й понесем глухими шляхами на вічну пам'ять. А на неї, на хату на нашу родову, онраїнцівсьну, хвацько налетять бульдозври, повалять її гвалтом з розгону, потовчуть залізом білі стіни, а нам власті лиш накажуть перегодя розрівняти печище врівні з землею. Розволочити граблями до непомітності, щоб догодити санітарам-приймальникам, інакше не підпишуть акта про руйнацію нашої, ще донозацьної вінівщини, не дадуть нам, отже, переселенських грошей.

А вже вночі, колн мн з матір'ю повмощувалися долі на житніх матках з околоту, щоб перебути дома останню ніч («Ви, либонь, також помітили, що вночі думається зовсім не так, ян удень»), я передумав і посмів просити матір (ян називаються ті моменти, коли щось обертається в тобі навпак?) — посмів просити матір не продавати... хоч напічне віконце, маленьне, трохи не струхлявіло, навіть замазка на шибочках не відпала — внрвіть, мамо, пони не брали гроші: ян же ми без нього виглядатимемо Батька? («Ідіть, тату, дайте раду, бо ми на розпутті»).

Може, саме тієї ночі я кров'ю почув, ян важило для мене знати найперше свою правду. Адже вона є... як є своє життя у кожної людини, у ножного народу. Знати правду про всіх тих, хто яку роль відіграв у житті мого Батька,— чистісіньку правду, не вкорочену і не знівечену упередженим ставленням до його почуттів, розуміння, до його самостійного способу життя. Відтоді, щоб натрапити хоч на янісь слідн його думни чи слова, його любові і зневаги, я почав ходити на похорони, на свайби, на сходини й посиденьнн, на ярмарни й базари, приймати запрошення, янних раніш цурався,— і всюди вивідував до найдрібнішого про те життя, якому вороття не буде. Шунав в очах, у руках, на обличчях, у словах, піснях чи танцях своїх родичів або випадном стрінутих людей бодай маленьку рідну рисочку, бодай найтихіша його подзвіння в голосі чн ледь змигнутий промінець у погляді — ножному треба на щось молитися, у щось віруватн («О нляте безвір'я! Вернн людям віру!»), трвба до когось себе дорівнювати («Вірю я в правду свого ідеалу, і ноли б я тую віру зламала, віра б зламалась у власне життя»), інакше людина ні кисла, ні прісна — ніяна («Чому тепер тан бліднуть ідеалн? Чому зникає віра у народність? Янщо партійність не народна, тоді й народність безпартійна»).

Мабуть, не слід було мені бачитн жорстоку руйнацію нашої хати, а матері братн сякі-такі гроші за неї, хоч їй, видно, так дуже хотілося їхати до Батька не з порожнімн рунамн. Не треба було того бачити. Нехай бн вонв тепер снилася-ввижалася цілою, живою. Світ для мене став відтоді холоднішим і жорстонішим. А я в ньому — ян бездомний снрота-годованець. Навіщо було рвати з пуповиною? Жива хата ввела мене до життя, з якого вийшло моє життя. Я ні разу не наявся, що пам'ятаю живі її тіні,— без них порожніла б моя душа, не мала б опори. Пам'ять про неї — то сила для йдучого на битій дорозі. Позбавлений рідного свого середовища, втративши, отже, тодішні взаємини і тисячі видимих-невидимих зв'язків, наживаю тепер нові. Почнилаю з того чуття, що в Батькові моя правда.

Вже спускаюся похилим, глнбоним шляшком з Пнвихн, вже кінчається

й весь Підгорівський узвіз, вузенький, порослий з боків усього узгір'я дерезою («А піди, лишень, наріж дерези на мітли»), а свого візника, а городиського Індуса Ивана не стрів і не видно. Добре, якщо сталася незвична пригода: воза в дорогу ще не зрихтував, коня на толоці не піймає (бува таке: до рук не дається, якщо ненапашений), а може, заколесника згубив та колесо злітає,— коли якась рахуба з возом чи з конем, то це ненадовго: хазяїн він на всю губу. І коло скотини, і коло реманенту. По дереву й по металу ремесний. Другий би не витримав, розкришився б од такого життя, яке йому ще од пупа склалося,— гармоністи вони з діда. Часом робили нові гармошки, а найчастіше перестроювали їх на свій, на грицаївський смак і слух. Всі визивали його, всім подобався, а гармоністів на ті часи було по селах удосталь. Утрьох вони їздили — були їх три Грицаї, три рідних брати,— грали по сільбудах, на гуляннях, і жили з того. А тут почали звоняти сози, тсози — іди, Иване, в колгосп, бо заберу. Не піду я, державнику, не запишуся, бо то не моє діло. І суспільнювати нема чого, окрім старого бубона. Агітували всяко, податками обкладали Ивана, а Иван грає собі на свайбах, на хрестинах. На наші празники й на храмові не кидає свого діла. Раз не кидаєш, не йдеш у колгосп, значить, ти індус, нарікай на себе. Підкинули тоді йому, що буцімто грав на гармошці (і навіть з виплясками) ходячий в ту скажену пору політичний анекдот. Воно й не анекдот, воно й не політичний — народив усмішки, яких тоді й тепер скільки твоя душа забажає («Так, так,— сказав бідняк, гірко заплакав і пішов у колгосп»). Оце й уся політика — нічого не доказано, ніхто того не свідчить. Навпаки, прийшли жінки — городиські жінки! — не чіпай, дурненький, бо не рад будеш! — доступилися до буцегарні чи куди там: віддайте Ивана, то краще буде... Так і зостався Иван Індусом-музикантом. І по сьогоднішній день. Лиш не музикант, бо з війни прийшов безрукий. Та коли хто дуже наполяже («Наполягли сини, щоб поділити їх усім, так я мусив теє»), коли хто настириться, як оце недавно Йон Бесараба, наприклад («Ой ти, польна, ти весела, бери торбу, йди на села»), то Иван уважить, візьметься ще й тепер. Однією рукою перестроїть на баянні, приміром, на хроматичний лад («Наша Настя має талант і охоту до музики — не згубіть»).

Інше діло, якщо його — Індуса Ивана — та, бува, хто заклікав («Я й не хотів — затягли до хати») випити, як він сам собі каже, зароблену (одроблену) чарку горілки: город конем виорав (якщо конем, то в нас платять дорожче, ніж трактором: і десятку дають, приміром, за десять сотон. Бо акуратно, рівненько і земельку не вдавлює. І сходить, і родить на такій що не вкинь) — город, кажу, конем виорав, глину городиську білу по степових селах розвіз, розпродав чи на обмін — жінки-глинярки (є такі в Городищі на Пивасі) як скажуть, так і зроблять, бо «найнявся, як продався». Словом, якщо узвав хто із тих до хати, за балачкою Індус може забути всі інші, навіть клятвені обіцянки. Зачепившись за буденне,— як для іншого, то й зовсім дріб'язкове,— Иван (він чомусь недолюблює свого імені: кажіть на мене Індус, бо він такий один на все Городище, а Иванів багато) — зачепившись, Індус починає розмірковувати про таке, чого «ніхто не домислив до кінця і чого ніхто, як тільки дійде зрілого віку, не викидає з думки: що таке життя?»

«Не мастак я довго думать-роздумувать — саме життя люблю дужче, ніж думати про нього. Але скільки не кидався мізкувати, то нічого путнього не зметикував і не змислив. На одному діло впирається: люди людей перестали празнувать... Я б уже і не аничваси, стаючи старим, доживав би на своєму промислі, та й тільки, якби зовсім був конякою чи волом непонятливим, а тож ні. Чую, щось тут не так,— і задіває за живе. А коли наругуються на тебе, коли тебе й вухом не ведуть і стільки речей робиться нашишок, нищечком тобто, то хіба й не залаєшся, не подумаєш політично? Бо щось таке мусить залежати і від нас, хоч би, приміром, в нашім ріднім городиськім воєводстві,— не тільки од вожая, а й од мене, Індуса, і від твого батька Корнія Васильовича, на поруки йому кажучи, і од старої Варки Віщунки — ти не чув, бува: кажуть, Данило Баглаєнко,

покійного Федора Лук'яновича син, що мені ногу од сапу вилічив, спасибі йому, забрав її до себе з Мозолянки, щоб тут, у нашого лікаря, у Костирка, полуду зняти з очей: перестала жінка зовсім бачити. А дехто каже, що все це брехня — не брав Данило до себе Варки, сама вона приїхала наполягати на Баглаєнка, щоб матір свою Хтодору забрав з богодільного кладовища, десь аж під Кобеляками воно, бо, вмираючи, Хтодора буцімто просилася, переказувала своїй кумі і товаришці по дівуванню, щоб забрала її тіло з того дому для престарілих і сховала коло своїх, монловодівських, якщо можна. Варка Віщунна не поїхала, бо негодяща в таку неблизьку дорогу, а син Баглаєвино не був при ній, як мати вмирала, то так і не знає останньої просьби матері. Тепер Віщунка наполягає всіма силами і на Баглаєнка, і на Більшовина, на Пронопа, щоб до великих мозолянських поминою перевезти до своїх і Хтодору Баглаївну. Віщуниа, мовляв, приїхала з дочкою Гальною Семиділихою, тут і Марфа Личачка, і Христя Плютиха, і ще хтось з молодших, щоб накупити паче всього свічок, хоч і дві чи й три сотні. З воску тепер трудно, то хоч лавушних. А може, граматки в кого напитають — городські жінки не те, що мозолянські,— хоч би дві-три справжні граматки, щоб записати помиальних...»

...Узвіз кінчається, вже вперся в старий київський шлях, напроти наш кучанський вигін, а Ідуса нема й не видно. Далі йти не буду, бо прогавлю Ивана. Сів край узвозу, милуюся білим світом, єдиною живою іконою. Білі думки та гадки обережненько, але з розгону і одним помахом хтось начебто вимів з голови свіжою мітелкою, збризнувши їх перед цим, мов підняту пилюку, живою водицею. Мітелка, видно, була з шелюгових молоденьких прутинів з м'якенькими синюватими котинами, бо переді мною запахло смачною гірнотою їхнього завжди першого весняного сону. А наді мною — і зараз бачу — звисає торочками гілля з верби. В її безконечному шумі на помірному вітрі чується нутром щось безкоиечне в глибині своїй («Ти, брат, музику слухай. Слухай і слухай. Вона здобрює людину... І оздоровляє»).

Тіло проймається музикою — теплим гудом вербових струн. В їхніх звуках зникає поволі напруга плоті. Слабнуть очі, геть не стає відчуття білого світу. Ноги непримітно переступають невисокий домашній поріг. На вході вони трішки торопіють, здригають, як і все тіло перед тим, як здрімнутися. («Мальовнича колисочка, засни, засни, дитиночка»). Може, то була не колиска, а наша — не для моря — старенька, важка в ходу плоскодонка о двох веслах — таки нею Батько збирається їхати в море до найближчого острова: з нього в війну наші не раз кидалися непідготовлено, фальстартом на фашистів на крутому правому березі Дніпра і гинули нелічено. Були це переважно лівобережні селяни, то надто молоді, то вже добре літні, наскоро змобілізовані польовими військкоматами...

В ОБІД НА ВИГОНІ

«Світ тепер, люди добрі, настав такий розбрідний, що інколи сам себе лякаєшся, перестаєш сам собі вірити. А все ось ці дешевенькі, балакучі штуки правду затуркують, людину засмикують, як поганий циган кобилу,— беріть, мамо, як хочете, дає син. За дужу держіть його або носіть на ремінці через плече і слухайте: наука твердить, що це на здоров'я. Я собі, мовляв, нового підкупую, японського. Не хотілося одказувать дитині, бо воно мені й нужда для здоров'я. А гарною музикою тепер мовби нерви лікують. Якби нашою, городською, щоб Ступинці та Галагани — може б, і... Тільки мої вже, мабуть, не воскреснуть — розбили їх барабани. Та ура всякі з брехнями пополам, не при скотині згадуючи, щоб не присушила, таку порчу зачувши... Чого воно череди сьогодні так довго не видно?»

З тітчиного транзистора звмість духової музики («Не можу її слухати: або десь похорон, думаю, або на війну одправлять») тепер випурхували і розліталися довкола зібрані з усіх країв бувальщини й небилиці, зрозумілі й незрозумілі скоромовні слова про світлі, щасливі

дні, які не сьогодні-завтра, а прийдуть у наші хатн, лнш бн ми осилнли попутні труднощі та натхненно поконали нові підвнщені зобов'язаиня. («Я мушу поионати свій біль і труд, бо серце каже з світлом поспішатн між теминй люд»). Тоді не в жарт напоумнювало, ян боротися з заонеанською облудою («Облудо, облудоньио — ну, геть мені з перед очей»). Заилнкáло не довірятн загниваючому капіталізмові, не братн з нього прикладу, бо нам, пролетарям, з такнмн непопутно. Свої казання час від часу прнсмачувало бадьорнми рнтмамн пісні («Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышнт человек», «...а вместо сердца — пламеный мотор»). Прнсмачувало й розбавляло музикою («Музниантн мої, ви загрвйте мені: краще було б, краще було б не хо-одн-нть, краще було б, краще було б не-е любн-нть. Краще було б, крвще було б та-а й не знать, чнм тепер, чнм тепер за-абу-ува-ать»).

«Одбула Манька нв світі, вби ие без неї — попоноснла илуикн з мокрою, несушеною глнною на гору внсоку на Пивнху, спаснбі Йванові Індусові, що недорого брав за розвоз. В иолгоспі од першого до останнього — нехай людн скажуть... Хто його так гаоно придумав? Дійна корівка: забирай у неї все, завтра свіже прннесе... всіх прнпускає і ие дригається. Як подумаєш — голова болнть і нервн тягне: така столочена смуга жнття нам випала. Жив ие лежачн нібито — сапа в обід, сапа вранці, сапа й на вечерю: давай, давай, дівчата,— об собі, мовляв, дбаєте. Пережнвем труднощі, розв'яжемо проблемн (хто їх усе жнття нам зав'язує?) — матимемо два білнх, а третій ян сніг. Я й сама по молодості таке людям на махорці толкувала (тепер її чомусь перестали саджатн і заготтабаксировнну звкрилн). Днвіться, жінки, нас і в президію на Восьме березня, мн й на трибуиі буваємо... в долоні добровільио плещем, голосуємо одностайно — дев'яносто дев'ять і дев'яносто вісім сотнх, нудн не внбираємо... Самі собі повелнтелі, не інакше.

Тепер, хоч гріх, хоч два, соромлюся, що так жіиок паителнчнла. Ян доходнть до діла — тебе вже не пнтають, нібн тн вже й не громада, і не велнкий чоловік — є ще більші... Чи сам незчувся, коли з громадн внпав, чн громада незчулася, колн од діла потіснилн...»

«...Череди довго немає, бо й Митька Михлиив, пастуха иашого, немає. Якнйсь підмінний чоловік збирав худобу вранці. Я, каже, прибутиий чоловік з Велнкого Лугу. Сьогодні попасу, поки Мнтьио сходнть в Жужманівку, і годі».

«Видно, з бродячих — Мнхлнк з нимн воднться... Тількн з яиого це він Велнкого Лугу прибутній, як того Лугу немає вже сто годів і двісті? Хіба встав з того світу та йде до нас на помннкн, про иих зачувши?.. Велиний Луг, дівчата, казав мені ще до війнн Корній Окраїиець, на здоров'я йому кажучи,— це так назнвалась у запорозьких козаків превелииа иизовинв, яка була в нас до затопу, од Пивихи до Дніпра і аж за Жовнин до Богуна-прнстані, тільки ще більша. І була вона теж на лівому боці Диіпра, трохн иижче од острова Хортиці — хто їздив у Таврію на заробіткн по Диіпру, той знає, де це. Тепер там недалеко Дніпрогес, а иолись воно Запорізьиою Січчю звалось. Були твм річии Моира Московка і ще якась, забула... Рослн там страшенно спониовічні ліси-првліси — тепер той Великий Луг ян бубон, і иозаиів нема. Таиі твм були дубн та дерева, що иуди твм нвшій Квзеиний дубиин чн й самому Чорному лісові... Бреше твій прнбутний чоловін, що він з Великого Лугу... Запишн собі той луг в грамвтиу».

«Може, й не бреше, свахо, чого ви так уже... Я була з ним вранці на балачиах — не запідозрилв...»

«А Мнхлнку чого це в Жужманівиу приспічило?»

«Хіба ие зиаєте, свахо, чого молодому хочеться? Жеиитися».

«Яие там вже з Мнтька женнло: штаин до очкурні, та й ті нв иьому не держаться. Покн жив з Марушкою — їв хліб з м'яиушиою».

«Або в прийми приствиу, або її до себе заберу,— хвалився оце позавчора жужманівськиий пастух, глнни взяв у мене троє відер. Базар був ніиудишиий, то я дешево й оддала... Я ще, мовляв, і порадив Михлиисві — іиноли на паші бачнмося — попитати Малашку з Чигрин-Діброви, вона

переселенка. Робоча жінка. Вдатна до всього й милосердна... За Гераська за Торбинку-бригадира чогось не хоче й не хоче... Щось, кажуть, страшне про нього знає, тому й не хоче. А прийомну дочку,— Яринку, оце заміж оддав. Чи вже, може, й було весілля — не скажу. Зятем у неї наш парубок Данько, сміливий хлопчина, предводитель молодої братії і на коні вмів гарцювати».

«Про нього чутка пройшла і в нас, у Городниці, як ото, помните, нібн самовільно взяв уночі комбайна і заходився солому молочену вдруге перемолочувати — набрали, кажуть, з невеликого поля — як три людські садиби — хіба трохи менше, ніж першого разу ті, хто те поле перепартачне,— ото такі хазяїни в колгоспі — понаростали».

«Найшовся бухар — Митько... Тому Михликові тулитись до Мелашки, як горбатому до стіни».

«Митько знає, що на дурницю тільки пани живуть та остріені люди,— чув, що завелися такі? А я за те, що поможеш... підстрижу тебе як скажеш: чи під «бокса», чи під «польку». Я вже й «канадки» вчуся, Данько жужманівський показав — це я досконально можу, бо ножиці в мене як вогонь, не скубуться: я їм часто кожен раз жало об циганську голку правлю... Якби купить ще й слоїка з гумовою грушею, щоб освіжитися на голову».

«Постій хвилинку, я тобі самому почитаю, щоб менше хто чув,— чи приймуть моє прошеніє в якому-небудь кабінеті? А чи я ж не тужу за нею, моєчки, хоч і не плачу слізьми? Шкода мені Марушки, хоч і не варить їсти. Тоді, як приймала мене, я на неї довго дивився, а не згадав, щоб по любові. Бачив і раніше разів зо два оддалеки на дівоцьких ігрищах — досвітчана ж мати,— то красива показалась. А тоді, як побачив ближче, так вона — міри нема, яка гарна... Виміняв я у ганчірника... у Івана Індуса, колись, бозна-коли брусочок печатного мила — воно так за ті годи влежалось, що пахтіло на всю хату, як було вмиваюся... заради неї... бо я його й держав всі годи про загальні збори, а тоді й про неї...»

«Випиває Марушка вже тільки вранці. А то сидить сама собі. Мені й на очі не показується, проганяє. Інколи чую — плаче. А то часто нахваляється: тобі, бандюго, зроблю... все до мачини спомню — і вона... і двері... Свариться кулаками отуди кудись, як на Жужманівку...»

(«Православний! Якщо хочеш, щоб молитва твоя дійшла до бога, то молись, то молись тільки за те, що корисне для душі твоєї. Тільки молитва такого може проникнути в небеса») Воістину! Помилка за фальш не вважається: переймись своїми болями і чужими думками — о, цей хиби не дасть!

«Шановна міліціє, обороно і заступнице наша! Колгосп мною руки не потирає, і я проживаю в ньому, як у вольній заперті, лиш би твоя нехибна тяжба у нашій скруті. Моя жінка Марушка через алкоголь четвертий день не йде на роботу і виносить з дому все хазяйство. Як насолили багато огірків, то ще й весною тягнуться, а картопля — ні: інші люди якраз її садять, і єсть такі, що немає садивного матеріалу, то вона туди носить, а в тих людей дають їй випивки. Якщо не вірите — поспитайте своїх довірників, а як не казатимуть — то в голови сільради.

Я інвалід на голову з дитинства і буваю глухий, якщо на сиру погоду, але забожуся — не був би таким, якби не побив мене не наш, чужий чоловік за вперте батькове українство, коли в нього той не наш, чужий чоловік однімав довго «Кобзаря», щоб його в коптьолку, а я батька криком не пускав за руку, щоб іти з ним на етап, тоді ми жили ще не в Любарщині, ось тут, під Городницем, а десь дуже жальше, що я й не згадаю де, а коли наш батько був туди посланий як на каторгу, бо землі мало і кругом солона вода («Зі мною борються, значить, я ще не ніхто»).

Скільки подавав заяв та складав актів, щоб забрали, то кажуть — не підлягає, і ніякої на неї вини, нібн на неї наслано, як на паницю, сто покровителів, а мені треба опинятися серед білого світу з розрушеною душею. Це неправда, що моя Марушка не підлягає ні під яку вину. Бо я вже зробився злий, то тільки ще раз, то можу бити за такі розноси.

Не варить їсти, не пере і не прибирає в хаті, то це, виходить, і на мене

днвитися, ян на собаку або ще гіршу придушену скотнну, а я хочу жнтн в своїй успадкованій своєволі. І нехай любий повелнтель прнкладнується до людини тричі, а вона — раз («Молися завжди вголос, щоб усі чули й знали твої наміри»).

Ходнть брудна, бо не вмивається, хоч я й кажу: берн моє печатне мило. Не раз ночує в жолобі коло корови, а наші переселенські ясла на трн стійла розпручалнся, як я не беріг хоч янусь помнину про нашого батька,— його робота, як вернувся не з Любарщнни. Ян я піду вночі перевіряти, чн не захлинулася, то вона тікає, ян од нечистої снли,— оце хіба така жінка і не підлягає? Не допускає продать норову, а ми ж ту скотину мучнмо. Добре, колн я дома, то вправляюся. А поїду в район по таких та іншнх, як оце, ділах, то стоятнме цілнй день голодна.

Марушни я ні разу не прискіпував — нехай п'є хоч з магазнну, а не з людей. Єсть у нас такі люди, що порушують владу. Чи я діждуся, поки мені дадуть владу, чи робитн самозваний заколот — порозливаю, поб'ю посуду з брагою, хоч і мене можуть побитн ті люди за таку роботу. Воно як і дуже хорошенько, то не хорошенько. Будем казать, як воно є: зробнть сімейннй розор («Те поїлн, те попили, те розібрали, того недогледілн — все в розор пішло»). Куди я тоді отакнй і навіщо кому здався каліка, як у селі у Любарщині на кожну хату по начальнику, а на нас не вповають, бо за своїм ніколи («Хіба хто винен, що їхні дзвони голосніші од нашнх?») То я рішнв собі, що в міліції не без добрих людей — поможіть збути мою Марушну на виправлення — хіба моя душа з лопуцька і не хоче того, що й людська?.. Або не побороніть завезтн Марушку на Ледачнй острів — міліція знає, де воно в морі, бо сторожує пнльно... Ото колись поплив Індусовим човном-плоскодонкою лозички врізати, переселенські наші ясла на три стійла піддержати, а воно вітер. Не добнвся, куди думалося, то пристав, де суходіл навидів. Бачу, тичка висока стоїть з червонимн бунвамн, в смужечну, як на граннці: «Не внлазь — уб'є». Я заспішив до човна і, мабуть, урізався об черепашну або наступнв на консервну банку босою ногою, бо закричав, аж міліціонер на мене засміявся... Поки був молодий, то й тіло було не ятристе, хутно гоїлося, а тепер («Мені моя земля тана рідна, ян дитині матн, в якої вона на руках»). Михлик Митько не дурак, щоб таке бачитн і не скривнтися: навіщо нам острівні людн і їхня сторожа?.. Марушкн тудн, мабуть, теж не пустять («Від життя нігде не сховаєшся, щоб воно тебе не знайшло»).

А тепер де моя нрасуня, де моя Марушна? В понидьках... Повнносила все неживе за горілку, а тепер доловлює нурей. Зостався старий півень з низеньким гребенем (взимку не так обмерзає) та молоденька нурна глиняста — і це мені життя?

Якщо моє прошєніє забрати мою Марушку в свої руни недочує міліція, то буду сам поправлять — мішатнму в її пійло хоч і мертві сокн або цвіт петрового батога, якщо коріння, мовляв, не можна. Вона все поп'є: уксус, брагу, одеколон,— вже повен двір слоїнів, міхурців та пляшечок усяких. Це мене один дід направнв — мішати різну шкоду, поки вернеться на людину...

Прохаю міліцію, нехай швнденько умкнеться в нашу сімейну мораль і розбалакає мою Марушку — од чого вона здуріла і вже по трнчі на день сварнться отудн нудись, як на Жужманівку... Позавчораша жінни баланалн в обід, на вигоні, що і в молоднх нема інтересу до колгоспу, не тільки в моєї Марушки: скільки не вродить, стільки й заберуть, а решту — по трнста грамів на зароблений руб, щоб було за віщо першу требу нупуватн. А може, й справді таким дітям щось пороблено, і вонн кинулися в трясунн та в інші всякі протести. Де порожніші, то тим хватає крнку під гітари на городськнх сценах, а мислнвіші, ян жужманівський Данько, що поназав мені підстрижну під «канадку»... таких, кажуть жінки в обід на вигоні, не почуєш за тим нрнком... То вони дають натяк на сина, що в Підорваннн,— дуже трясе головою, ніби вона в нього нежнва або геть порожня, і жалібно розназує під гітару («Позабыт, позаброшен с молодых юных лет...»)

Віднілясь, видно, довідались чи й самі лишень зметикували, що велика многа вчальних людей живуть на світі не по правді,— що його, мовляв, нам робити? Взяли та й пішли в домашній непослух, у вуличні протести, всяку іншу стихію, аж урозбрід («А скільки перетерпів ти неправди, Народе мій, в неволі живучи! Яких журливих співів наспівав ти, Яких плачів наплакав, ідучи!» — о Іване Онипійовичу, болюча мудросте наша посульська! Благословляюся вашим духом, пишу його в найновіший блокнот людської пам'яті).

А ти чого, Михлику, чого так довго мнихався з Марушкою, мовчав? То було й слова насторч од Михлика не почуєш, а оце бач, що світ з людини робить,— насмілився на свою, щитай, супругу жалобу подати. Воно, кажу я жінкам в обід на вигоні, дуже довго врем'я таке тягнеться, що мовчи. За тебе скажуть і розпишуться («А ти за другого не розписуйсь»), за тебе закон поставлять — тобі тільки поплескати в долоні. Чим дужче, тим краще... А мені це вже стає не під нараву («Вона мені, молодому, під нараву підійшла») — сам за себе скажу, сам для себе постановлю і міліції не боюся, хоч вона й забирала нашого тата за вперте українство («Благословіть, тату, поминатися»).

Або забсріть Марушку хоч на врем'я, поки я продам корову та одкуплю їй другу хату, щоб далі од нашої вулиці, бо в нас така тепер незгода, що дітей немa, хіба з нею отакою будуть... Тепер, бач, як завелося? Що кожен себе гладить, аби йому було добре, нехай хоч і сама отчизна гине... Писав Митько Михлик, отецьна дитина Матвієва. Жду одвіту, як соловейко цвіту. Та не посилайте одвіту на сільраду, бо в нас голова не годиться...»

Не знати, чи всім так гарно в обід на вигоні, коли люди, гомонячи неугавно про своє житейство, радо близяться простягнутими руками до своєї худібки, беруть її — хто з ласою приманною, хто лише добрим словом та ласкою. Поволі розводять по дворах і навіть з прихованою гордотою, либонь, десь у глибині, але прочувають всі разом і кожен для себе зокрема те, вже — гай-гай, жалі мої! — забуваное старезне прочуття, що так лепсько вклалося у слово «хазяїн» («Він був собі убогий з батька, та хазяйновитий, як і він: сам кидався до роботи, без загаду. Ще й самостійний, як природа»).

Люди з вигона ідуть статечно, неквапливо, але своїм напрямом («Воно б можна багато зробити, та якби всі такого направу, як я: у пісні, крім жалю за втраченим, є завжди нота, бодай приглушена, та, друга: надія волі, радісне чуття»).

Пастух, тонкий, високий — такий високий (куди там Гераськові!), про яких кажуть: «Бог міру на той шанець загубив»,— стояв нерозгублено, ніби він тут не раз бував, але й не зовсім певне: мабуть, чув спиною, що на нього прискіпливо дивляться, небайдуже розглядають, бо таки дивитись було на віщо, крім зросту. Мої очі мимоволі і чомусь полюбовно тяглися до людини, котра, вгадуй чому, називала себе прибутнім з Великого Лугу, а тоді вже рідкісним для наших країв іменням Віксентій, якщо все можна вірити Митькові Михлику, отецькій дитині Матвієвій, інвалідові з дитинства на голову, котрий з ним найпершим буцімто зійшовся і похвалився жінкам в обід на вигоні, відтоді посилаючись на них, жінок, в усякому непевному випадку, хоч того, про віщо іноді розповідає Михлик, не міг ні чуть, ні бачить ніхто на світі.

Вікентій міг, здогадливо собі міркую, ждати вигінщину. Інакше чого б це стояв весь оцей час незрушно і без діла, без ціпка навіть, як би належало пастухові, лиш очима туди, куди зникають люди з худібкою, де оселі в деревах, де любов і затишок, чого, либонь, раптом, а може, і все життя забракло прибутньому з Великого Лугу («Вигінщина, казатимемо для молодих,— це дань пастухові паляниці з дрібком солі від кожного двору у перший день вигону худоби на пашу»).

Вже зготувався запитати в пастуха, чи не стрічав, бува, де в степу на паші Індуса Йвана (уже ж з обід звертає), та напереді опинилось інше: не витримував я далі душевної напруги, палкої приязні до прибутньої

людини з Великого Лугу і гукнув, як міг, байдужно: «Вікентій!..» Тепер добився, чого ждалось затамовано: чоловік обернувся, і на мене зблиснули пукасто очі з таким крутим вивертом білків, якого я не бачив. Такий вогонь пихнув на мене хіба того єдиного разу, коли вперше, якось непідготовлено й зненацька, ще в дитинстві, не спам'ятаю навіть, де воно й збулося,— я вперше глянув на «Запорожця в бою» («І було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь»). Та нерозгадане сяєво очей тривало менше миті, і я знову бачу його пригорблену од широти спину, легенький на ній піджачок з відлогою та зарослу, нечесану, нічим не покриту голову. Ждалося одвіту на свій гук, а прибутній чоловік мовчав і мовчав. Не обізвавсь до мене, а тихо, свисьнувши, як ніби кликав собі коня з Великого Лугу, пішов туди, звідкіль явився. Стало яснісінько: не захотів зі мною сходитись. Тільки наслав нерозумінь для голови та здогадок.

ЛЮДИНА ІНШОЇ ОДМІНИ

«В житті крапки немає, життя крапки не знає — живи, моє рідненьке, живи, моє Слово, у воді, у траві, у крові нашій».

«Ви знаєте, люба моя Вусте («Синок уже пішов з дому, га?» — «Пішов, пішов, кажіть, Христе, бо я вже скучила за своїми людьми, що й краю нема»), ви повірите, що скільки оце живу на новому місці, в добрій хаті, з такими, як і сама, людьми, а вертаюся оце з Городища з базару чи там з Хорола — по курчат навесні туди їздимо,— не каже серце, що їду д о д о м у,— їду в Мозолянку, і все... Що робить з людиною звичка! Для людини з наших вод, з наших лугів та простору того, допотопного часу, коли Мокловоди і все Посулля гули життям, улагодженим з природою, як великодні дзвони, стало дуже не так, стало ніби проти звички. То я знала одне, Вусте,— дідусеве, батькове — і не важилась його одрікатися... Ти вже годувала свого Корнія, снідав, на здоров'я йому кажучи? Бо я така тепер плаксива, що тільки чуть про тодішнє... про молоде, мокловодівське, дівоче,— вже й сльози мене вдушать. Оце так добре, що я в вас заночувала, не вирвалася проти ночі в Мозолянку пішки. Тепер поволеньки вийду на свій шлях з кошовкою... вчорв вдачно якось вийшло з базаром: Ivана Бесарабу стріла, адресу передала тих людей, що знають, де його товариш похований. Свічок, хоч і дорого, а накупила, парафінові, правда, а дві з воску розжилася: одну засвічу Фанькові своєму, з Хорольської ями вже й землі в глечику привезла, а другу, з чистісінького воску... другу, бодай мої очі погасли, Вусте,— без пам'яті люблю й досі чужого чоловіка, Федора Баглая... Федора Лук'яновича, царство його душі... Хтодору його, може, ти чула, перевезуть на мозолянське кладовище, а одній покладуть огорожі з Федором, як будуть поминки... Вийду на свій шлях, може, стріну Марфу Личакову, бо Віщунка Варка ще побуде в Городищі: лікар Костирко велів явитися, хоч їй і покращало з очима буцімто... Стрінемося з Личачкою та й поїдемо чимось попутним. Чула од Івана Індуса, що наш трактор з рибальської бригади привозив у Городище вікни, їх у нас в'яжуть (і я ходила) цілісіньку зиму, то ним і поїдемо».

«Тоді ми, Вусте, не жили таким способом: спіши, гребн, падвй, спотикайся, а слобідніше. Як плином річки. Ходили люди до людей з любові-приязні, сміятися, співати, танцювати. Настроюваться жити ходили... Та й ти, Вусте, на очах не таїв, як була. Щось прочуваєш, га? Про вас тепер, про Окраїнців, тільки й чути: як не те, то те. А воно є такі душі в людей, у дуже добрих людей, що про них не можна згадувати всує, ні балакать десь у гурті чи на вигоні, бо вони те нутром прочувають, і тоді людині робиться тривожно — не спиться їй, трясе, лихоманить, і нічим, мовляв, не захиститься, поки само пройде... Жити людині здоровіше помалу. Не швидше, як кругосвітня природа,— а писанії, мовляв, так сказано. Бо в природи, як у путньої хазяйки, кожна річ на своєму місці, ніхто дерева рости не підгонить, річки не перегачує — Сула, приміром, чи Дніпро самі собі шукають русло, якщо проторене чомусь не туди чи вузьке.

Діло всяке робиться в природі своїм рядом, своїм часом — не ошелешуються мої чуття, не отемкяється мій розум, а нібн злагоджуються і радіють змінам — так Прокопом змншлено, і мені згода. («Покажеш праведне слово так, як воно вийшло з праведних уст, самі ви дивуєтесь, як то воно в таку далеку старовину отак яско та сміливо змншлено». «Чим далі назад, тим більше правди про нас самих — хіба засумніваєшся в цьому?»)».

«Не підсипайте, Вусте, вже не треба — як-таки добре, що я вас провідала!.. До їжі я замолоду не падка. Волію, не осудіть, ще й на старість три дні не їсти, а вбратися чистенько і до шмиги. Бо як Христя Плютиха неначепурена — того нікому не видно, але як не прибрана — он, дивіться, пішла якась ледащиця, кажуть. Тепер, правда, по цьому не зміряєш. У Городищі то й зовсім не знати, який там він чи вона, якщо мірятимеш зоколи. Може, й ледача, а прибране краще за роботящого, бо коли ти ще й колгоспний, а не свій свій, то за роботою нема коли прибиратися: щодня й щодня дві зміни — в одній роби наше, а в другій — своє. І все життя не второпаєш, кому вигодніше догоджати — своєму чи нашому. А на обох сил не хватає, щоб догодити («Перш виплещи добре хліб, а тоді вже і в піч сажай. Де годують салом, туди підеш виплигачем. Та й чи можна всім на селі догодити? Трудні люди настали, ні в що не вірять, ніби з правди зведені. Одні дощу просять, інші кажуть багато вже»)».

«Я звикла на собі, що нема й гірше, як без рідного, а оцей Прокіп Власович якось до мене ввечері заходить (ми так по сусідству й проживаємо) — худий, щоки позападали і зарослі, а не хмурий — млин, каже, пускати будемо, готуй мливо. Отой наш мокловодівський вітряк, що з написом на жерстинці «Оберігається законом». Яка там трясця оберігається тепер законом! Стоїть собі, тліє на вітрах з тією жерстинкою, як з медаллю, пнякові, мовби соромиться сам себе, непотрібного, або розмислює, чи не підступна шана — чого даром стоятиме, а хліба з грубого помелу, з лапатими висівками так забажалося, як молодому косареві на перший день жнив...»

«Наготувала к йому праник, щоб не забувся, розказала, нне коснти в празник, а яке в будень. Вечеряємо разом, а Прокіп Власович мене й питає: ти вже, Христе, привикла тут чи й досі додому хочеться? Такого він мене ніколи не питав, тому й розгубилася трохи, не придумаю, як би краще сказати: самій собі брехати не доводиться і його щоб не стривожити — нетерплячий Прокіп зробився, нервується. Спитав, а я й досі мовчу та й мовчу. Прочув Прокіп, що я не певна, що я ні сякої, ні такої,— ніби й сам собі пояснює, щоб і я чула: мені, Христе, чим далі, тим частіше здається, що мозолянське життя наше теперішнє — довга-предовга дрімота («Цвіти ж собі, живи собі самотою. Втішай себе солодкою дрімотою, дрімотою»)... А проснемось-пробудимось — в інших домах опинимось. Нові трави побачимо, нових птахів почуємо, свіжо в Сулі умиємось... От воно й живеться, як дрімається. Не так, як думається, як на плакатах мовиться — обра́за душить, осорома. Замахнувся на всю руку, а кинув не туди... Я опинився, Христе, мовби не в своєму стані, дуже розрушений душею. Тому, мабуть, мені й здається, що проживаю чиєсь не своє життя і весь час шукаю пояснень. На тебе теж-бо надіявся... Давай, мовляв, швидше довечерювати, бо ніч не стоїть — завтра телятам нову толоку шукатиму. Може, десь на островах наша знайдеться. Буває, коли смикнуть воду на канали, чи на другі, нижчі гесн, то до острівців можна і в штанях добрести. А ні — пороком на півдня клопоту...»

«Як уже повечеряли, кажу й собі до Прокопа: на яке ж воно, бач, виходить; ми й сякі, ми й такі селяни, як послухаєш отих, котрих швидка напала, котрі через наші голови все кудись на трибунах рвуться... Ви, мовляв, гальмуєте своїми пережитками, з вас не зійшли плями старого («Пережилв поговори, переживу й славу»). Ми буцімто геть заблудлі, не вільні од забобону про загробне життя і геть відсталі — який позор! А дрібноголове чиновництво доконує... з рідної мови кепкує, рідним звичаєм гакбує: саме не празнує і другим не дає вживати — поїдь

у Кременчун, послухай на базарі од свого ж учорашнього селянина... нашого брата, колгоспника, «рогатим» величають. Ось, мовляв, «рогаті» роз'їдуться, то й масло в магазинах виникнуть... А ми люди поступові, не соромимося самі себе, защипаних, загуканих. І живемо не з милості, а самі з себе. І білий світ нам видиться не догори ногами — терпимо себе і над собою. А якщо з нами хитрують чи заграють лукаво, то й ми, почувши підступ та неправду, й собі такої («Ми сердешні й поступові, та не скрізь поступливі, як і належить благородним»)».

«Навіщо я тобі кажу, Вусте, таке несосвітенне: ви, либонь, гіршого зазнали, нехай здоровим буде Корній Васильович («...Бо сталінське серце нас гріло і сталінська воля вела»). А на те кажу, що ти такого не чула, якого я наслухалась (не од Прокопа, зовсім ні) — од чоловіка якоїсь ніби нашої і не нашої одміни. Балачку його послухай — мовби з наших країв і мовою, і приказками («Іноді буває так як одрізане село од других поміжних сіл і видом, і одежею, і мовою»), а цей наш тобі, та й годі: може, з Воїнської Греблі, думаю, а може, з Гусиного чи з Ворочка — які там гарні дівчата виростали, у Ворочку, зразу за Жовнином хутірець такий на діброві («Ой зелена моя дібровонька, ой бідна ж моя головонька, ой рано ж тебе спустошено, на сіно траву покошено»)».

«Дивиться на мене тим дивним поглядом людини, яка щось прочуває, а я йду до берега прання полоскати. Збоку од стежки, понад самісінькою кручею в гущавині осонірника, бродять коні, а він, той, мовби з наших країв чоловік, лежить на животі, підперся обома руками, отуди, як на Таборище на тогобіцьке глядячи, і на весь голос виспівує нашої, зовсім нашої, аж болючої:

Ой уставай, отамане, годі тобі спати,
Та й підемо до цариці милості прохати.
«Ти царице Катерино, що ти наробила —
Степ широкий, край веселий панам подарила.
Ти царице, вража мати, змилуйся над нами —
Верни наше Запорожжя з темними лугами». —
«Не верну я Запорожжя, не буду й вертати,
Хочу ваше Запорожжя навік сплюндрувати».
Защебетав соловейко, через сад летючи,
Та й заплакав наш отаман, од цариці йдучи.

Струснуло мене, як спросоння, очі теплим заливаються — стою, слухаю. І тремчу. Вся до кровинки тремчу, ніби мене щойно підвели-поставили під золотий вінець, під шлюбний, ось-ось питатимуть, чи по любові стала... Жду ніби, поки виспіває і моє, і наше, а самій так хочеться підпрягтися і своїм голосом до нього, прочуваю, теж одинокого. Підтримати того чоловіка, хоч на хвилинку облегшити свою запечену душу — ви чували хоч раз, Вусте, як співають іноді по радіо ті двоє — він і вона — отієї, що коли розлучаються двоє? Я тоді найщиріше плачу, хоч би те мене заставало й на велелюдному місці,— таке зі мною й цього разу зробилося, що кров пекла тіло... Як переспівав, взяла я стябло з чийогось човна з рибальського — це в Горбанівській затоці, магазин там рибальський, просо татарське на віник сіють — взяла стябло (така рівна дошка для складання сіток чи неводів), полощу прання і складаю чисте на нього. А співун, видно, мене спостеріг за тією розпукою та й каже до мене зненацька: «Ви не чули такого — Ворочок? Там я любив — не тямився,— так і каже: «Любив — не тямився» — одну Тетяну, Тетяну Шульгівну, так на всі дівчиною назали...» Хотів ще щось доказати: видно людину, як не все скаже,— та чомусь покинь і голос, і голова... здушило його, мабуть, те недоказане. Несердито зблиснув очима, як на прощавання, підвівся. Свиснув, ніби кликав собі коня вірного,— пішов од мене коней наглядати... Зразу я й не туди, а перегодя подумала: чиї це в нього коні, звідки? У Прокопа в притулівській бригаді їх менше — скажи, зовсім нема, бо на них прийшла планова погибіль — така погонка, що й ну («Він один робить як слід, а вона на нього ще й погону жене». «Треба оддати позичку, щоб погінни не було на селі од людей»). В колгоспі погибка, а в нього тут, у чоловіка іншої відміни, штук п'ятеро в самого або й семеро

бродять пустопаш,— Івана Індуса направлю, хай собі купить або виміняє. Худі, правда, але молоді, жвавенькі. До зими ще пооклигують...»

«А тоді, як оглянулась, бачу, мій стрічний уже назбирав сухих кізяків — тим скотина день і ніч товчеться,— познаходив сяких-таких підніжних дров, розіклав на горбку вогонь і приліг коло нього — «ватра розганяє комарів і нудьгу, а коні люблять вночі близько неї пастися».

«Ти не забула, Вусте, як у нас сонце за Сулою заходило? Перед тим як геть сховатися, зависало над самісіньким пругом, присідало на нього, як людина ввечері на призьбі, щоб перепочити, і заходило прочахнути. Світла з нього меншало й меншало, наче хто поволі прикручував і прикручував великий всесвітній каганець. Світла вже не стачало, щоб освітити западини, де ставлять понад краєм пасіки, потрапити в чагарники, проникнути до дна в глибокі вирви, що кожного року залишаються після прибутної води твк густо в плавнях понад Сулою, а навесні враз заростають наносними травами. Всі ті глибші й мілкі долини та видолинки тепер заповнюються, запливають світлим присмерком, який усе густішає, стаючи на колір спочатку попелястим, а далі біло-сірим, схожим на гречаний дим. І коли сонце зовсім ховається за проглядною стіною острівних дерев, у кожній заглибині присмерки оживають, ворушаться. Одразу виростають, вищають, переповзають через береги і на всі боки вільно розстеляються укривалом літньої ночі. Плавні, здається, тільки й чекали на цей небесний присмерк. На травах ще жевріє усмішкою минулий день — жевріє і пригасає, мов та ватра, що ген на горбку, а близько неї коні. Усмішка минаючого дня мені завжди була такою, як буває усмішка немовляти в колисці, коли його повивають на сон маминою піснею,— у гостях, бач, як балакається много. («Аби зійшлися, то як почнуть галу-балу, кого вже тут не згадають!»)»

«Галу-балу, а свині в ріпі — таке й мені, Вусте, як тому пастухові. Буду збиратися та рушати... А тоді, як я ще раз оглянулась на того чоловіка з кіньми, як не набачила вже вогника над морем,— тепер схаменулася, як стала: підожди, Христе, пригадай, Плютихо,— ти ж щось знаєш про той Ворочок. І про якусь Тетяну чула поголосом... Не спомниш, Вусте, яку то Тетяну, либонь, з Ворочка брав собі за жінку Гераська жужманівський, тоді на нього не казали в очі Торбинка, а називали за метрикою — Здоренко. Не називали прозиванкою, побоювались, адже був Гераська то головою сільради, то в комнезамі. І жив сам собі в найкращій хаті в Любарщині, ходив і спав з наганом — це вже має бути відомо тобі од Корнія або Дмитра, його брата Окраїнця. Та Тетяна з Ворочка пожила в нього трінькн і хто його зна чого вмерла. А Торбинка перебрався в Жужманівку. Бо в Любарщині, кажуть, його засідали, щоб підстерегти та дать доброї купки за ту ж таки Тетяну: воно було ще зовсім молодюсіньке, як напосівся Гераська. Батьки були дуже проти, не хотіли такого раннього заміжжя — не хотіли і боялися, бо саме якраз розжилися при непові, а Гераська куркулив та буксирив колгоспи. Їх тоді так і практикували: їдь у чуже село, як і до нас, приміром, у Мокловоди — ніхто тебе там не знає, витівай що хочеш, аби держав сталінську лінію на суцільну колективізацію,— забирай у людей хати, нажиту вже при непові худобу, реманент... ложки, миски чи й вузлики з насіннєвими кавунцями... торбиночки з прісцем чи житцем на посів, якщо навіть вони приховані не десь на баштані чи в ямі, а під.. немовлям, у пелюшках, колисці: твоє право, твоя воля, рука з наганом допоможе, коли спичаєшся, зриваєш плани, робиш саботаж і таке інше в наростаючім ітозі... А чи це та сама Тетяна Шульгівна — хто його зна. І чи засідали Гераська люди з Ворочка — теж не скажу, бо Здоренко сваволив не тільки там. Дмитро Окраїнець не дасть збрехати, може, ще й тепер нарікає нишком на Гераська, бо в той день, що й ти знаєш, Вусте, ті троє були в чорних наочинках, як приставляли дуло йому до рота, а Дмитро й не думав віддавати насильникам той вузенький селянський мішечок житця на два пуди: клуночок з нього буду, мовляв, слати чи й сам повезу моєму товаришеві по революції, Ількові

Петроградцеві тобто, на голодному пайку перебивається з сімейством («Не сам себе голодив — мусив бідувати, врем'я для всіх одне було»).

«Навіщо ж було таким, як Герасько Здоренко, та давати власть у руки?»

«Біда людська вічна, Вусте, чи й дожилем до іншого... Хто їм, отаким, ту власть давав? Не люди давали — за рідкісним випадком, самі собі брали, нікого не питали. Спочатку горлодери, узурпатори та ихтруни, яких завжди доволі. А далі полізла прислуга, ... лизи всякі,— звиняй, що на жу півсловом, бо ціле в пристойкість не вкладається... Терпимо, Вусте, себе і над собою».

«Я так думаю, Христе, наже Проніп Власович, як уже зовсім вийшов з моєї хати, праник своє під рукою тримаючи,— було б на всі чотири сторони найкраще, якби не шарпали селянської людини. Не зрушували з преднівських земель — живіть собі поступово на своєму корені, розмножуйтесь і оновлюйтесь, як природа, та бережіть покін як суть свого народу. Селяни як і всі: ні задні, ні передні. Вони тільки не галасливі, як і всяка мудрість. От дрібноголов'ю й не терпиться їх вічно підганяти («Нерідко так воно й буває: хто везе, того й підганяють; ходи, сірий, еч, коровити із борозни»)».

«Хвалюся вже за ворітьми — проведу Прокопа трохи: бачу, йому ловко зі мною,— отак і отак, мовляв, якийсь чоловік прибутній пасе коні в нашому осокірнику — не знаєш, бува, чиї вони і хто воно такий, що й про нашку посульську дещо знає. Проніп Власович, ласкавий бувши, кладе мені руки на плечі, посміхається, як тільки він уміє. Завагався, бачу (воно й не дуже прозірливому по людині видко, якщо має на умі щось недоказане або не зовсім хоче признаватися) — чи зараз відкриватися мені, чи потім? Тих коней, мовляв, точно п'ятеро. Пасе він їх не крнючись — не крадені, значить. На зиму, якщо приймете, візьміть собі в колгосп. А якщо ні — з циганами зійдуся... Хто він такий — відверто не балакали. Молодший од нас, лице, видно, горіле, може, обварене. А очі, очі наші, козацькі... Він так снидається образом на когось, та ніяк не згадаю на кого. Скоріше на Ксенію, в попа вона служила в чигрин-дібровського. Якби це Василь Димський — той знав на те врем'я всіх попів посульських: хрести знімав з церков... У старого Здоренка, у колія, як зараз його бачу, був приймиций син, Гераськів тобто брат нерідний... Нехай не з нас воно виходить, Христе, але дуже схоже на те, що це саме той, про якого в голодовку пробалакали, що його вбито десь у наших плавнях, недалеко від тієї кручі, в якій жив згадуваний Василь Димський («Я з тобою, милий, і в норі житиму, лиш би в любові». «Любов сушить, любов крушить, любов жалю додає»,— співав наш Антип Лемішка до самої смерті)».

«Насправді то Гераськова підробка, що Вікентія вбито. І його злигали, бо дуже вже він перепудився в той день, коли оце недавно збирали фермівських людей і бригадирів на показовий кущовий семінар, щоб навчилися, як правильно запарювати солом'яну січку для худоби, робити кормові закваски і таке інше в наростаючім ітозі,— підсміювали Гераська Здоренка цілий той день. Коли вже те навчання скінчилося і цей, про кого ти питаєш, Христе, Вікентій (так він без по батькові сам пред'явився) показав на ділі, як запарює, сміливіші взялися підсміювати з Вікентієвої непідходящої, либонь, для ферми одежі. Дивувалися й не вірили, що в ній, такій чистій, такій напрасованій до модного блискучого галстука на шиї, він працює щодня («Для показухи, для семінару придбали!»). А жужманівська Мелашка не втерпіла — на тебе, мовляв, у нас балакають, що ти воскреслий, мені самій Герасько хвалився, що нема в нього з рідних нікогісінько. Що ти у те врем'я, коли таке робилося, все поміняв — і метрики, і прізвище дістав чомусь не од вітця, як це з потомства заведено, а од матері,— писався б уже, як воно насправді є,— вини твоєї в тім ніякої...»

«Вікентій відповідав, на Гераська очима зблискуючи, трохи зухвало й голосно, що зацікавлені уже розбірливо почули. Се достеменна правда, і воно достеменно так, як ви здогадуєтесь. Але візьміть на своє сумління мій тодішній хлоп'ячий вік і призадумайтесь, чи не кожен би, як я, а ще

дужче боявся би називати свого вітця, бо батько мій був священик, а мати його покоївка. Отож якби я носив прізвище по вітцю, то всі певно знали б, що я попович, син священика і блудниці матері. Це було б нашій сім'ї до смерті не на користь, бо дітей таких прийнято називати байстрюками («Не байстрюкові гріх, а батькові»), а громадян таких узивали тоді ворогами нової влади («Герасько-влада повторював мені щоразу, поки геть одкинувся, як од злого духа»). Таке воно напочатку, та не все («Він щось почав був говорить, да судді річ його з починку перебили»). Багато казать, та мало слухать».

«Згадували, хто яких знав Вікентіїв. Одного якогось молодого, десь недалекого, водили буцімто селом, взявши на вірьовку. Гнали понад Сухим болотом з криками аж до садиби Біленченка Ониська, в якого гнаний украв при непові вола борозенного з тогобіцькими парубками. В ярку й доконали па.пицями. А Біленченко Онисько був знаний тим, що єдиний з ниряльників Посулля пірнав у Яцюкову яму сто один раз, як і заповідалося легендою, поки таки дістався козацького човна з красним золотом, і яма з того часу міліла й міліла, а тоді зовсім висохла. Човен провалився крізь землю, накрившись водою, і нам зосталася глина, така жовта, аж золотіла на наших призьбах. З тих пір Онисько щороку у маю купував, не скажу тільки де, два-три нових дуби і віз ними заробітчан у Каховку — наших мокловодівських, чигирин-дібровських і морозян. Бо Воїнці та Ялинці з Головківкою пливли самі собі Дніпром. Перед порогами Біленченко не правував дубами — наймав з тамтешніх удатного персгонщика, котрий умів безпечно вигрібатися на водоспадах. Заробітчани бігли по суші лівим берегом за дубами, поки дуби переправляли через страшний вир течії та клекіт Ненаситця, крізь Вовче Горло («Балакали, балакали, а правда мовчала»)».

«Кінчилося тоді на фермі тим, що многії засумнівалися остаточно, не визнали Вікентія ні за свого, ні за Гераськового брата. Навіть сама Мелашка, до якої ще й тепер сватається Торбинка («Тільки-но задумаєш сватались — то й станеш зараз брехати: без брехні жоден чоловік не сватався»), стоїть Мелашка, знизує плечима, сама собі перестав вірити. А молоді, як наші діти, бригадирики обурливо замахали руками на ті дивні розповіді чоловіка, що назвався Вікентієм, а городиським жінкам — прибутнім з Великого Лугу. Перестали підсміювать «старого» («І таке інше в наростаючім ітозі»), називають по батькові, заспокоюють».

«Нам теж не головне доскіпливо досліджувати сімейну хроніку Гераська саму по собі. Вона, либонь, не виняток, а лише приклад з того нерівного часу, коли батько стріляв у сина, а внук зрікався дідового роду, щоб врятувати хоч би тіло, щоб ухопити хоч на мізинець рятівної запоруки — таке бувало, і не тільки з нами. Не краще, лиш таємніше, те діється й тепер. Поза писанням божим, теперішні філозопи утверджують, застерігають: все — лихе чи добре,— що на людину падає зненацька («На майдані коло церкви революція ідс»), темнить їй розум, хоч-не-хоч. Інстинкти будуть — добрі й темні. Світ увижається у чорно-білому тумані, привиджується кінець життю. У хаосі переоцінок і руйнацій колись грішне проголошується з амвона праведним, а святе письмо — облудним. Серед блукань розгублених од новизни і страху щоразу знайдеться якийсь, та провідний («Хай чабан,— усі гукнули,— за отамана буде»).

Навіки добре, навіки любо («Росія спасена!»), якщо той провідний має з перевагою основні людські уродженості: розум і сміливість. Розум без сміливості, каже східна мудрість, мертвий. Сміливість без розуму небезпечна. Лиш Він і Вона в природному єднанні виводять заблуклих з темності («Мені якби світла у очі та щирої правди для серця»).

Сяк-так тримаючи інтригу (хоч би й про Здоренків чи поминальні готування), якби і нам вдалося вивести себе і розуміння наші з почуттями на шлях, вже, мабуть, не для себе — хоч би для сина. Для більшої ваги і для знаття, як люди провідні таке робили, притулимо сюди тодішню притчу («Недовгу, не біблійну, всього на сорок слів»). На нашому Посуллі тоді ж, при непові, вельми ходячу. Воно, либонь, не зовсім притча, а так

собі, жартлива, трохи підкуслива селянська мудрощ («Може, й Християна»)».

«Коли було і де було — сказати не берусь, не мушу. Від кого чула — від бабусі. Настане таке врем'я, що на землю зійде провідний Чоловік великого розуму, великої сміливості. І за ним піде людей, як за Христом, або й більше. Ходитиме той провідний Чоловік великого розуму, великої сміливості а легких туфлях з короткими халявками. Таке взуття носитиме для того, щоб самому собі нагадувати щодня: дивись під ноги, ступай, де сухо й чисто, не ходи навманння... Не встигне той провідний Чоловік вивести людей на праву путь, а лиш її вкаже.

Другий, хто заступить після смерті першого, ходитиме в чоботях з довгими халявами і брестиме навпростець — море йому по коліна, хоч те море й не з води солоної... Зблудиться другий в тім морі з пуття, вжахнуться люди. Ревно будуть молитися, щоб діждати нового великого пришестя провідного Чоловіка великого розуму, великої сміливості («Вертай людей на шлях, де сухо й чисто»)».

«Щасливо тобі, Вусте, і Корнієві на здоров'я. Дмитро з Катрею кланялися, імена ваші узивали. І я прошу: не оставте ласкою, прибувайте — хлібом-сіллю стрінемо. І піснею. Надивимось одне на одного, а прийдеться, то заплачемо — пропадай на́ ш и н а, як слина. І собаки вслід не гавкають»...

«І ми з нею, Христе... Ходи з богом. Побачимо по здоров'ю. До своїх людей хочеться, аж тіло труситься. («Що ж було б за добре, що ж було за любо у старій дідизній хаті»)».

КАЗКА ПРО МОРОВИЦЮ

«Доле, доле... Скажи мені, чи є в світі така любов, якій би не покорився...»

Я нахопився на Митька Михлика на крутому завороті степової дороги, давньої, колишньої, на два вози з снопами розминутися. Тут, поки більше ходилося пішки, люди перепочивали з базаром — саме напановині поміж Городищем та Жужманівкою: на невисокій гірці було завжди сухо, а на піскуватому грунті, відколи пам'ять, внизу-внизу, при самісіньких коліях, жовтіє купочками їдкий очиток, або заяча капуста. Росте ця вельми лікарська трава, видимо, тільки тут на всю округу, бо ходять сюди не тільки знахурні жінки-травниці, а й кожен всякий, хто жадає чим-будь загоїти опік чи іншу на тілі виразку, позбутися недокрів'я чи вивести неродимі, на зап'ястях чи поміж пальцями, бородавки — гузки по-нашому, у нас їх випікали здебільшого сіркою, розколупавши гузку гостряком, щоб було куди покласти сірку або притулити розпечену до білого шваєчку.

«Ти чого тут, Митько».

«А ти чого?»

У голосі вчулося щось нераде. Несхоже на милосердного Михлика. Сьогодні не питатиме, чи Яроші — їхні ферми звідси видно — не питатиме, чи Яроші ще Україна, не здається на просьбу заспівати з притупами своєї, либонь, єдиної, яку вмів хоч на слова, бо слуху в Митька давно не стало («Через уперте батькове українство»), а я не посмію Митька спитати, чи заходив до Мелашки проситися в прийми, як те віщували городиські жінки в обід на вигоні.

«Дорош, Дорош та Микитка. Та ходили коло жита, Коло Панського лану, та гукали на Оляну: «Ой Оляно, Оляно, В тебе в хаті погано». — «Брешеш, брешеш, Дороше: В мене в хаті хороше. Я підмажу, підведу — В хаті в мене до ладу»,— звучало здалеку, але не за манером Михлика.

«Піди зо мною до Любарщини, а далі сам поїдеш».

«Їхати чи йти мені степом — себе оновляти. Бачити простір, налитий голубим, як Сула, небом,— білим світом милуватися, життям його страждувати».

«Гарвзд, Митько, ходім до Любарщини... Чіпляй иа руль свою норзину».

«Доснідав Вінеитій, подянував, а тоді й каже: поможи з Кіндрівнн ноней приправити — казку розкажу («В пісиі правда, в в казці як вийде»). Навіщо зараз мені казна — Марушки не знвйшов. Ян же помнн відправлятн?.. Жужманівський пастух бачнв її на тій гірці сндячою... згодом ноло Пвсіни, на врочищі, твм я з Індусом сіно в нолгоспі носив з половнни — тн вмієш косу нвклепатн, щоб рівненьно, без сопляків? Бо Герасьно не вдобен... як мн косилн сіио коло Пасікн з Індусом, брався, а я перенлепував. («Мн взяли брускн й нлепала... Гóстрнм косн, в ручну йдем»)».

«Надурив тебе той пастух, а ти повірнв?»

«Не надурнв... ои у корзнні наша зелеиа пляшна з нашнм мотузком на шнйці, бачиш? В ній гас мн держали... І клоччя наше — я по ностриці бачу. Марушна витіпуввла, ие витирвлося в иеї ян слід на териипі,— так після бнтельиі й валялося те повісмо жмень на десять чн й дванадцять. На розпал з нього смикали («В нерозбнтного нема в дворі для цього і тріснн»)».

«Жужманівськнй Данько, предводнтель молодої братії, що поназав мені, як стригтн під «нанадну», не протн, щоб я помагав Вінеитієві ноией з Кіндрівкн переправляти... Нам, наже, ноні дуже потрібні... нову Січ, мовляв, робитимуть. Вже й місцину обібрали на острові... Може, саме на тому, де я лознчну ріжу иа норзнни... Прнтулівський Прокіп Більшовик теж різав шелюжииия — дуже нібито запахи з нього любить. Нароблю, наже, живців, штук сто та розсаджаю в себе поза хатою — воно й мені ловким пахне... а тобі?»

«Яку Січ робитимуть?»

«А таку... В людей уже поробилн, десь під Полтавою, по той бін Ворснлн. І молодих там менше нудиться... Ти крвще, ян не чув про Січ, спомнн мені пісню на слова. Марушка її співвла, колн нудило в неї під грудьмн чи в горлі. І Мелашка її знає — спомни! Що з нею одружуватись чн проснтися в прнйми... то я того і в помислі ие мав. То робота городиських баланух. Я й Мелашці таке сказав... Спомнив? Жужманівсьні молоднці вміють тану саму: Мелашна виводить первим голосом, а Векла їй вторить з Ярнною».

«Нвлетіли голуби із чужої сторони. Сілн-впали на дворі, Жалібиенько загулн. Не гудіть, голуби, Не клопочіть голови: Я дівчиив молода, заклопотаиа голова...»

«Підемо, Вікентію, по твої коиі, рвз Двнько не проти... А ти, з Великого Лугу прнбутній, поможеш мені лознчкн нарізатн на сім норзин. Човна я в Індуса візьму... Індус наже: давай зробимо в Городищі артіль, як був прн непові «Лозовнк» («Не трнмай з пвнами спілкн, бо ик твоє довше, то втнуть, а ян коротше, то натягнуть»). Знаємо твій иеп... До иових вінників знатимемо».

«Співає Мврушна очима, а вони як спалеиі... На пальці на свої все дивнться: позроствлись вонн в неї иа правій руці як не тудн...

Щось у лісі гукає —
Дочка неньку шукає.
Ой шукала — не знайшла,
Заплакала та й пішла.
Найшла а полі могилу,
Матусину родину.
До могили припала,
Свою неньку згадала:
«Ой устань, нене, до мене,
Горе жити без тебе».
«Я не встану, не піду,
Головоньки не зведу.
Головонька тяжкая,
Сира земля важкая».

«Ти, Вікентію, ні рвзу мені не брешн: обіцяв мені казку, в я назку слухвю щодня... все жнття тільнн те й чуєш («Обіцяв телнчку, та хоч би курча дав»). То твоє, кажу йому, окрімне діло — коні. Попливемо давай по

лозичку ка сім корзик, иа сім прошеикх замовлень — мої корзкик кудк хоч в хазяйстві, а брати в ких картоплю — перве діло. Бо земля крізь щілкккя просипається і держаться хоч і п'ять сезоиів без ремоиту. На бвзар ще кі разу ке коскв — додому ходять, наперебій розкуповують... Йокові Бесарабі одку так дав — пркйду колксь, Мкхлику, каграю тобі повну хатv...»

«Таку сьму співала Сакька варківська. Її чоловік дуже бив прк кепові, то вона й умерлв».

«То як, Вікеитію?»

«Не гріх, що забожуся: про Марушку я щось зкаю. Поможеш двічі кокі пркправктк — скажу...»

«Брешќ, брешќ, та зкай міру, Вікектію. Тебе тут і блкзько ке було... очі грають, як у Гераська, а про Марушку обіцяєш. Мелашка зкає, а ке тк... Дала мені два просякі вікккк, та я не взяв, щоб ие брати даром... Мелашка так туго в'яже, що голки ие підоткиеш під лозяку перев'язь. Завтра пожеку пастк під Пасіку — може, її побачу. Корзкку сьогодкі доплету, ій, либоиь, теж треба з Даньком та Яркикою... Ти не знаєш, хто одияв у Марушкк два писакі човни? Під заповітом її зоставались од бабусі ще при непові, га?.. Однімали ще й пальці на руках дверкма пркщемляли».

«Не знаю, Мктько... я роджений при колгоспі».

«А з кіньмк, Вікеитію, кидайся до Дмктра до Окраїкця, якщо Прокіп Більшовкк держать їх взимку ие візьметься... Той забере з рукамк: Окраїкці — людк козацької крові, і кокі для ккх ке іграшка, а любов — дух радується. (Хто б мав таке слово иншке да краскве, щоб так, як ка картині, змалював твку любов, як у очах «Запорожця у бою!») Звбере їх у тебе Дмитро з руками ...одии коиюх ка троє сіл, Макдркка вже пішов, кема·кі хитроців, иі втайкп, а Дмитро без вивертів...»

«Тк здоровкався коли-кебудь з Микктою з Полбожекком, що токовим у Жужмаиівці? Пвпьків байстрюк Полбога?.. Хотів зо миою за руку здоровкаться, корзини моїх, видко, хочеться чк хто зкв. А я ке дав: рука, мовляв, моя в гасі. Може, гузки в Микктк ка руках або ще якась гнила екзема. Рід їхній дуже нечисткй иі зокола, иі иасподі — Мелашка з Дмитром ке дадуть збрехати...»

«Не здоровкайся, колк тобі не кланяються».

«А Мккктв, думаєш, що тепер робкть? На току хліба кема, то вік у болоті природу гвалтує: капкаи иа капкаиі поиад берегом, де тільки иорв, а в воді ятері, густі, з дроту... з гкучкого дроту — де віи його стільки бере?.. Окдатрам кема кіякого спасіккя. Хіба Дакько з своїми хлопцями звсядуть та як слід одучать пркроду гвалтом братк».

«Дадуть купкк?»

«А чом би й иі? Щоб знвв до нових віників і другим заказував («Не хай квочкам сідасться, а курчатам лупкться»)».

«Окдатри гарно плавають — і зверху, й під водою. Хоч би хто бодай раз полякав Микитку — уже за шкурку за ондатрячу по двадцять п'ять рублів звгадує... Якби ти ракіше кародився. то би знав, як чигирки-дібровські парубкк ходклк прк кепові діда Полбога лякатк... бралк порожиі глечикк різиі завбільшки. Ставили по одкому попід трьома вікнамн кизекької дідової хатк ка сохах і з усього видиху дмухали. Видкхи бился з розгоку в дио глечиків, а звідти вкривалися з усієї сили иаверх і творкли завиваиия. Згодом иавчилкся робктк отаккм побктом страхопудну музику, як вовче підвквання. Дід знав про цю парубочу злу втіху задля самих себе, іноді вишкрьобував у сіки, торготів звсувом, щоб торготінням відігиати халамкдикків. Отак і гралася ще зелека парубота, поки потрвпляли на очі когось із старших або й самого скиа Панька, що ходив десь на вккачку хліба,— щоб дремекути шелюжками аж за Махтеїв бугор. Далі иачинвлися луги, а в них простір, як у кебі, лозв, хлоп'ячі та рибальські ховаккк попід кручами, у покалах, попід човкамк, якщо це було пізко восекк, і воки покотом лежали по узбережжю переверкуті до самісінької ранкьої весни. Тоді їм коиопаткли дикща, обшивали иа стиках колоткм кадвоє, перед цим ка вогкі пвреким шелюгом, як свічки, рівким.

Пристьобували метвлевими, з дроту скобками і, якщо треба, смолили — ти варив смолу з соснових пеньків? Ніхто краще не варив, як Антип Лемішка,— густа, липка і сама всотується. Вікентій каже, що то його хрещений батько і він од нього поміч мав. А може, і тепер має: в Лемішок дітей, видно, не було...»

«А Марушка бачить, що непереливки, що жужманівські пастухи йдуть до неї, якніби підкрадаються ловити її, та втеком од них, втеком,— взяла та й утекла. Защораз дощ починається над нами он з тієї звкутини — того дня теж не змінилося. Марушка й затеряла пляшку з гасом і клоччя, яке ми смикали на розпал. Якщо трохи подумать та здогадаться, то куди її вело з гасом та клоччям? Як ніби до когось на підпал... або до Гераська».

«Вже й мою хату видно, а ти мовчиш. Не хвалишся, що в нас були гості з Притулівки — Христя сама чи й ще хтось? Кажи вже».

...Провести в дорогу Христю Плютиху ми вийшли всі троє. Я повісив на велосипед обидва наготовлені кошики, щоб передали гостинець дядькові Дмитрові та дядині Катрі, бо з мозолянськими поминками ще не все ясно. Іван Ідус відкілясь дізнався, а притулівські базарувальники потвердили, що в сільраді мовби сказали — підождемо «до виясненія». Бо це діло таке, що збереться маса народу з яких хоч сіл, «народ почне там згадувать усе підряд, розсуждать що попало (і таке інше в наростаючім ітозі)... окремі громадянки почнуть плакати та примовляти, на що в нас давно не стало ніяких основаній. Треба скликати виконком, а тоді бюро, щоб согласувать, прийнять правильне рішеніє. Може, так складеться, що потребується шукать у області сценарій або й писати новий» («Звіку живем не за сценарієм — за звичаєм: не питай бурлаки, звідки він, а поклич до столу та нагодуй...»).

Зразу стало зрозуміло, чому наш Батько Корній сьогодні такий веселий та балакучий: мати Вустя назустріч похвалилася, ще на порозі сповістила, що до нього приходили наші люди — приходили невеликим гуртом (троє чоловіків та дві молодиці), просили з поклоном, щоб він їхав до них у Мозолянку та брався за своє діло. Тобто писав для них і ставив з ними вистави, одкривши нову хату-читальню з піснями, з танцями та шитками — люди поморилися жити без свого, без народного. То нехай собі скачуть, вертять ногами чи спинами їхні діти («Що там чувати коло вашої хати? Бик чи привик? Телиця чи веселиться?») — нехай собі: нкщо їм вертиться-скачеться, нам од цього ні радісно, ні на душі не легшає, поки не заспіваємо вашої, Корнію Васильовичу, похваткої «З-під каменя вода тече», або не затанцюємо Бесарабової «Ой ти, полько, ти весела». І нехай собі всі інші спішать-спотикаються, блудять-вертять світом, а наше діло земльове, селянське — з природою, як з матір'ю, з її доцільністю, як з батьком, одним ритмом, спільним ладом, нерушними законами. Мати Вустя впізнала, крім того, Семиділиху Гальку, дочку Варки Віщунки, і ще й Марфу Личачку — привозив на базар свою домашню продажу, бо дочці недостачає грошей на добре намисто — тільки в ньому ставатиме з Васьком плютівським на рушник. А з мужиків був Андрійон Похиль зі своєю конячиною, з Мегатоном, та Федорів Баглаїв Данилко, знаний тепер Данило Федорович, районний ветеринар, добре вміє своє діло, а жінки притулівські чомусь не веліли, щоб являвся на очі нашому Батькові Корнієві: бува, знає за матір за Хтодору, бува, дочувся — за Ледачий острів проникає, з острівними людьми за одним столом сидів...

Хіба це не горда радість, не слава тобі, Корнію, вам, Батьку,— люди спом'янули, у свою любов кличуть. Твої думки, Батьку, твої молитви в своїх серцях бажають мати («Увесь світ став прислухатися до його, до Шевченкової мови, а на Вкраїні вірші його приймають як благовісне, як пророче слово»). Бо воно на чужому, без свого без рідного, ніколи не зростеш до людського, хоч і доводиться стерегтися вовка спереду, коня ззаду, а полбога-чоловіка з усіх боків... («Дай нам, мати, доказати, що ми рідні діти тих великих, що за правду гинули на світі!»)

«У Марушки на правій руці пальці як не туди позросталися, а в жилах

терпіла високу кров. Скребла ножем моркву раз коло разу, щоб не тріщала земля на зубах, як їстиме, і пила з банки буряковий сік...»

«Розкажи мені по правді про неп, а я тобі — про вперте батькове українство».

«Неп — значить, нова економічна політика («Хай пливуть карбовано хвилини і життя одмірює мотор, ми по непу до комуни линем, і не спинить нас уже ніхто»). Іншого я не знаю, Михайлику. Іншого нас не вчили, Митьку («Ах! Скільки там було такого, про віщо стидно єсть і глаголити!»)».

«Хороша була політика для хазяйновитих людей, не для ледачих... Вогонь починався з кремінця та кресала. Люди по своїй волі в гурти єднались. Самі собі наказували, самі собі й виконували. Воно не для всякого діла великий гурт краще. Бува, й зовсім невигідно, щоб таке завбільшки, як колгосп... Ми з Індусом та, може, ще двоє можемо корзин наробляти на ціле Городище, ще й поза ним — самі собі накажемо, самі й поробимо... хоч і в празник, якщо нам вигідно, а людям треба... Поволі, поволі — та й була б зличка, як у нашому тсозі,— було таке, батько казав, та й я знаю, у Жовнині, ні, мабуть, на Ворочку, що в діброві під Жовнином,— було таке товариство по спільному обробітку землі. Купували люди гуртом, але по землі, не більше, ніж треба, плуги, молотарки, сівалки... Придивлялися один до одного, старались, аж із шкури лізли, звикали з новою властю, як би з нею у спілці жити — по совісті та по правді. Щоб і їй добре, і хазяїн не пропав. З таким непом ніхто би й до самої комунії не скривився. А Вікентій (Ти чув? Вже й на нього є прозиванка — Вікентій Різночинець. Ні Здоренко, ні Торбинка, як Гераська)... Вікентій наполягає на тому, що неп не довели без Леніна до пуття... що з непу зробили сильце для уроджених земльових хазяїнів... У вас як робили сильця? Бо в нас у Чигирин-Діброві отак. Брали одне бильце — кругленьке чи плескату дрючину, як дитяча худа рука завтовшки, брали й другу таку самісіньку на товщину й на довжину метрів зо три. Тоді ще двоє билець удвічі коротші, бокові. Кріпили все це на прямокутник, як рибальську кімлю. Обтягали не туго густою ятерною з помірним попуском, щоб було просторо, з матнею, як коли ще й прооліювали, щоб принадою пахло, і все. Сильце ще треба правильно й поставити, з маленьким нахилом до себе. Посередині довшого бильця зверху буде така підпорка, вгорі закріплена довільно, а низ щоб упирався в землю. Внизу до підпорки прив'яжи мотузок, казати б — шворку, завдовжки, щоб хватило її, у засідку, приміром, од сильця у сіни. Насипай принади всякої з крихот, недоїдків чи прося і з засідки підстерігай. Не обриднеш й ждати, як за минутину, якщо це взимку, налетять табуном горобці, сусідки, посмітюхи, голуби, синиці, галки і збоку чутка́ сорока. Гребуться, хто вміє, щебечуть безпечно. Смикай за мотузо — і в сильці вся твоя здобич. Роби з нею, що задумав. Як із селянами, коли шкрили неп, смикнувши з засідки за шворку... Якби не робили з непу сильця, то вже була б комуна — ти на боці Різночинця чи своє думаєш?»

«Своє, Михайлику, своє».

«А Вікентій Ільком підпирається Петроградцем — він своїми руками робив революцію з нашим Дмитром Окраїнцем, виходить, знає... У петрівку не можна всіх пісень співати, а ми не потураємо на те, співаємо, якої нам коли присвічить».

«Отак би ми з Іваном Індусом та ще, може, двоє робили б своє діло. Йон Бесараба з Галаганами та Стулинцями переробляли б чи й нові складали гармошки хроматичного ладу, скрипки та бандури — там такими кольорами звуку та півтонами виробляє було Петро Галаган на своїх перламутрових кнопочках, що й глухонімий не встоїть — прихитує, пригойдує, приміряється, хоч і поза ладом іноді, але ж ворушиться, не стоїть, зрушений красотою, оживлений чарами звуків... Той те вміє, цей іншим промишляє, а Федір Бидан, замолоду пастух, при непові і трішки після нього хліб у хаті баби Левчихи пік не на одне село. Сам і дрова рубав, і воду носив аж од гайка, бо там стояла під кущем кална родова криниця.

сам і дріжджі робив. Було довгонько варить в окропі луговий хміль, поки вода стане од нього зеленуватою. Охолодить її до теплого, вийме хмілиння з цвітом — сипне висівок, щоб зробилося круте,— тоді суміш викачує, затирає, як затирають, може, бачив, долонями затірку. Хліб на таких дріжджах пахучий, смачний і не черствіє. В сім'ях пекли в суботу та в суботу. І держали печене не в жерстяниках, а в дерев'яних ночвах або в плетених з обкореної лозички великих тарілках, в сапетах з душниками — це теж інтересно, бо хліб у дерев'яному вільно дихає і не цвіте. Я теж такі тарілки вмію. Заходь коли, покажу...»

«Мало-помалу люди в своїх талантах, у ремеслі розвивалися б до більшого, до мудрішого, йдучи вгору по стадіях. Щоб і гуртові добре і один не пропав. Так би й доспіли... дожили б до колгоспів чи й до кращого товариства («Хіба тільки й світла, що в вікні?»). Привикали б у злагоді, поки примостилися б до нової влади, а нова влада і собі примірилася б тим часом до нової картини життя, щоб селянин прочув, що до нього за цим разом ставиться милосердно, з добрим наміром. Бо скільки за віки було тих влад над селянином... І всі насильницькі, гвалтові, і всіма дурений, і всі ним руки потирають — може, ця милостивіша? («На словах ми... усе робимо гаразд; я сякий,— каже інший,— я такий, я милостивий, я старцям подаю, я бідних обділяю...»)»

«Дайте ж таки сіромі хоч помацати свою долю, свій талан... Не судилося! («Нашій Мвиі заміж нетерпець»). Взяли смикнули шворку із сіней... схотілося нам, щоб скоріше «до комуни, в колектив». Сильцем накрили неп... і самих себе. Вийшло, як тому спішливому Ванькові: спросоння забувся, неборака, що є в хаті ще й припічок, та й ступнув з розгону з печі прямо аж додолу — гугух Ванько! — аж загуло, аж затріщало... Скільки людей жинацем поламалось — дров доста маємо. Сирі дрова... сирі-сирісінькі, що й досі не горять, в тліють. Та сичать («Чабан замовк, і в тиші стало чути, як мокрі дрова у вогні сичать»)».

«А ти кажеш, що Вікентій у непові розбирається, як глухий у танцях. На те він різночинець («Падіння кріпосного прав викликало появу різночинця як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі, і демократичної, безцензурної преси зокрема»)... Народні маси, моаляя, не обмахляриш, не довго махатимеш на них рукою, бо сам зостанешся при бубнових, як у нас казали, інтересах... бо сам зостанешся з обмахалом («На баштані тепер стій обмахалом цілісінький день: птиця клює, дітвора краде»)».

«У Жужманівці стрілася мені така процесія, що й тебе інтерес візьме. Якраз лучилося коло того місця, де в релігійні часи стояла в них дерев'яна церква, може, ще козацька. Ціла вулиця людей у дві довгі шереги йдуть широким коридором, повільненько, з лозинками дехто — кого вони спроваджують отак ловко, що й без крику? Придивляюсь — аж то живі пташата чеберяють, перечіпаються, падають, де трави густо. Виплутуються, плуганять далі, ні скіпціа не минаючи, ні вибоїв. Аж коли качка сторожко закахкала над самою головою, бо я, либонь, опинився їй на перечепі, як уже люди застерегли: куди лізеш, як сліпе теля, хіба не видно,— аж тоді я усміхнувся, мов до радості, до качаток чорно-рябих, диких. Ціла вулиця людей у дві довгі шереги провадили їх отакою капелою туди, куди хотіла їхня мати. Качка то злітала невисоко, щось кажучи до них по-своєму, сідала, щоб пробігтись тим напрямком, що вів до болота... Тоді люди стали бараистим кісником понад берегом — може, й цілих тридцятеро дорослих та малих — і ждуть милосердно, поки всі дванадцятеро побулькають у саджалку, як галушки, як пампушки — у чисте-чистісіньке плесо, там дітвора купається, з-під берега свіжі води плинуть, горіхам грецьким на поживу... Постояли люди, порадили, мабуть, лучче, як святові,— розбрідаються в розмовах».

«Ото и тоді й дочувся, без церемоній випитавши знайому жінку... Який там з Торбиики революціонер?.. За ним ні одного такого таланту... Хрест мене бий — правду кажу, присягалася мені знайома жінка. Було діло, що першим зайшов у церкву, аже як батюшки не стало, ікони розтягли по

хатвх, рушинки познімали. Так чого ж він зайшов — гидко й казати. Наробив у церкві, як шкодливий кіт у куточку,— ото тобі і вся Гераськова революція. Напаскудив та й записався в активісти. Я, мовляв, за нову владу боровся... за совіцьку. А чого ж ти за людське, за наше кревне та й не поборовся отоді віччі, як солдати машинами на тік наїхали?»

«Подивуй на непросвіщенного Торбнику, як он просвіщенним начальним людям не стидно нам, найнижчим земльовим людям, лиш одну правду казати: роби, Митько... роби з лишком, Михлику, щоб і нам було, щоб і їм було... щоб і скотині хліба стачало, бо випасу нема, бо трави затопили... поки всіх натлиш — в газету нема коли, а то й не хочеться заглянуть. Знову опинишся заднім — навіщо його людей у газетах різнити? Ти гегемонія,— де вони таке слово вирискали? — а ти вже й не туди належний... Дійшли, слава богу. Оце вже останній поворот на Любарщину».

«Лиш одну правду нам щодня кажуть: роби, Митьку... роби з лишком, Михлику, щоб і нам було, щоб і їм було,— хіба це так і треба, щоб тільки одну? А співати коли, а поминатися чи й на човні проплисти по свободі, Дніпро в морі пошукати... Півдня ходив по Жужманівці, знайому жінку піджидав коло того місця, де тепер школа, а колись стояла дерев'яна церква, може, ще козацька,— попросив, щоб добре вивідала в жужманівських балакух, чи не прочували що-небудь про мою Марушку, бо як крізь землю провалилася. Хіба втонула в болоті — там не побачиш... А про те, що ген ту ніч одному в нас стріляли віччі у причілкове вікно, ти, мабуть, знаєш. Живе той стріляний по сусідству з Гераськом. Багато хто иншком подумає, що стрілець той цілився, може, й не туди, та, будучи, видно з якогось далеку,— тепер люду бродячого хтозна-скільки,— видно, обмилився на один причілок. Чого так подумують? Бо той стріляний — стара незаміжня жінка, оце скільки й колгоспу, можна сказати, ще й до непу, не бувала дальше свого села, бо скаліченою вернулася з Таврії — поносили в роботі коні в якогось молокана, побилася дуже спиною. А тепер ось уже скільки й зовсім з хати не виходить: сусіди годують, воду носять чи дрівець, щоб у лежанці протопити,— воно як не є, а старому й літом холодно, треба, щоб хоч трішки під нею потепліло, та й по хаті піде душок... так що не туди воно цілилося. Всього на один причілок обмилилося...»

«Дерев'яна церква, може, козацька, стала після Гераськової «революції в куточку» колгоспною зсипкою — повно-повнісінько хліба було, аж під надвірні ковані двері, як вона горіла. Палала — й на все село жарота. Лютим вогнем палахкотіла з тріском морена дубина, бо загорілося з підвалин. Жерсть летить з даху аж у болото — не підходь... Тоді казали, що якийсь бродячий підпалив, що він враг народу (і таке інше в наростаючім ітозі), а воно на бродячому тільки окошилося... Там такий був маленький прикалабочок, одним боком тулився до церкви. В ньому валялася різна церковщина з матерії, з дерева. Туди нерідко збігалася сільська голота. Хтось кинув самопальний сірничок або й цигарку — воно й дало... Це вже, мабуть, тобі добре впомку, бо горіло якраз того дня, коли твого батька й діда Лук'яна, за ним була мокловодівська Руся,— саме забирали найперших на «Біломорканал» («Мамо, чого се в тебе брови тільки дриг-дриг?» — «Судорога, синку»)».

«А Вікентія не забрали — він сам з дому зійшов («Піду, мовляв, по Вкраїні, побачу світу»). Зійшов у дванадцять літ, зразу після того, як програв Гераськові у «заключонного». Тоді було повелася така жорстока гра́на (слово посульське, наголос, будь ласка, на друге «а»): хто більше видержить лозни чи батогів не на голе тіло, але з прив'яззю. Нарізáли в городі шелюгового лозиння (шелюг ріс повсюдно, як трава), знаходили налигач для прив'язі, ставили ослін у клуні, зачинялися і заходжувалися найперше вимірюватись на палиці до трьох разів (батога на той шанець не тримáлось під рукою). Випало лягати першому Гераськові. Вікентій (тоді його звали дійсно Гришею) був не слабий на руку, хоч і менший на цілих десять років. На п'ятому стьобку нетовстою лозиною Герасько звмурчав, та

все ж велів стьобати ще. Вікентій з доброго приміру ще хльоснув раз і вдруге. Гераськo завертів задом, попросився «годі». Аж натужується, щоб не засміятися, та ніяк не здержиться Вікентій, бо так мало видержував на кутку лиш Сáвус Борисеня, Гераськів одноліток, трохи нерівний розумом парубок (на молодику і на ущербі на нього немовби находило — тоді всі обминали Савуса, а він ганявся з дрюком за курми, за скотиною. Не наздогнавши, бив сам себе, дряпав за щоки або ставав рачки, гріб руками землю собі на спину і товсто бутів на весь куток, як те роблять бугаї, коли сходяться боротися або зчиняти ревище, зачувши кров худоби). Гераськo знав, що ця його ганьба і слабкодухість завтра або ще й сьогодні на вигоні (так у нас казали, коли дівки чи парубки йшли ввечері гуляти — піду, мамо, на вигін) стане, мусить стати відомою од переможця, тобто од Вікентія. Таке правило, такий неписаний звкон для паруботи, для вигону, для гри. А з вигону рознесеться далі — аж «на чужу», тобто дійде в Головківку, на Воїнське чи в Ялинці, а там недалеко й Ворочок, де жила красуня Тетяна Шульгівна, Гераськова перша любов...»

«...З першого навіть замаху Вікентій здогадався і відчув, що братеник знайшов привід і випадок для темної помсти над «розумним байстрюком». Рішив зігнати зло, випустити його, затаєне, давно, либонь, зібране,— бив мовчки, з усього розмаху, поки в руці не зосталося лозини. Не питаючи, як велить правило гри, «ще» чи «годі». Може, вперше порушив правило, обійшовши неписаний звичай кучанської паруботи («Який-то гріх не празнувать звичаю!»). А Вікентій сам не просився, мовчав. Може, стогнав, а тоді мовчав, заціпився до крові, але не просився. Торсонулися двері — переможений братеник, схоже, вийшов, ще раз порушивши правило: не одв'язав «заключонного» од ослона, лиш за дверима обізвався, повторив тричі: «Ах ти, вонюче попеня!.. ах ти, попеня вонюче... ах ти, вражина. Я тобі покажу, з кого сміятися,— духу твого тут не зостанеться» — повторював, може, тричі по тричі...»

«Спина в переможця переставала пекти... зовсім оніміла, перестала, лише в серці не затихло оте «ах ти, вонюче попеня... духу твого тут не зостанеться, байстрюче». Вікентія знайшла мати в клуні на ослоні вже смерком. Догадалася, що тут робилося. Плакала, розв'язуючи налигач, божкала, сварилась, але не відала ні сном ні духом, що дитину свою рідну бачить востаннє: у Вікентія натури на двох Гераськів («Гарний хлопець на натуру, гарно грає на бандуру»). Інакше, ніж по-своєму, нічого не робить — пішов світу побачити, зайшов попрощатися в змові з хрещеним батьком, з Антипом з Лемішок («Порадьте, тату, мене своєю головою». — «Якщо хочеш дожить до старості, святе письмо навчає, якщо хочеш втішатися насолодами буття, уникай, сину мій, вільнодумства. Одержимих сумнівами, марнолюбством і суєтою бог карає смертю, не даючи їм дожити до зрілого віку»). Може, тому Вікентій полюбляє говорити не просто, а так, щоб у словах відчувався подвійний зміст, шукає в них глибоку хованку для думки. І коли знаходить — святкує втіху для самого себе: так можуть мудрі».

«Пустив Гераськo не одну пишкавку («Пропав дурак, як слина»), аж поки тим удовольнився, що свої люди пробалакали, мовби бачили польові сторожі Вікентія головою в жито («Ой убито, убито, затягнуто в жито»). Думка сяк і так: часи криваві, а серце людей не туди тягне («Стережіться спокуси — не порабощенні будете»). Бо в спокуси очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом, здається, і морочить.. Забандюрилося Михлику на три дні набалакатися. Звиняй... таке не щодня буває».

«Голуб, мати, голуб, мати к вікну прилітає». — «Давай, доню, принадоньку, нехай привикає» («Якщо казати щиро та не боячись, то, мабуть, краще над українських пісень нема у всьому світі великому»). Привикав Вікентій поневірятися в шушвалівському радгоспі — рубав дрова для кухні, поки трісочкою розбив собі око, чоловічка в ньому, тобто зіницю. Пішов тепер жити з милостині, старцювати. Стидна пісня для хлопчини «подайте, не минайте». («Оце стидовище: палець болить, а він валяється цілий день — от, мовляв, хворий»). Не привикалося ходити

з торбою, кочуватн, де впустять. Пркдумав сам собі ремесло: решетіти будівлі. Таке вокк робилн з хрещеним — ніякої трудкації: перед ткм, як укрквтк хату соломою — тоді в усіх булн солом'яні стріхи, повкі горобців,— прокладалн ка латвх нетовсто очеретом або тоќккм хворостякиком, щоб соломі було ка чому держаткćь. Набачив першу-ліпшу недовкркваку клуню — в той двір завернув найматнся. А в тому дворі... дівчкка свма собі, трохн старша за Вікентія. Не дуже кібк й гарка, смагляненька на щоках, ккрпата трохк... тількк волосся ка голові таккмк хвнлямн, таке густе й розскпчасте, що як вона вміщала його на одну косу пополам з червоккм кіскkком. Намалюй меке, каже дівчкка, отакою, що заплітаю косу. Вікентій (тоді ще Грнша) хнтрує напролом — нема на чому, кемвє чкм. Нехай дівчнка купнть або внмікяє в гакчіркика все, що для малярства требв,— он ка тім кутку ганчірнкк хрипне, гукаючн: «Бабк, гакчірок!.. Ганчірок, бабк! Стрічки, лентк, шпнлькн, стьожкн, перскі, фарбк емалеві, кубові, олійкі, водяні, трав'яиі, фабричні, заводські, саморобкі, голкн, серги, гребіккк, гребікці і всякоє-превсякоє дешево й сердито — наваликся... наваликся, в кого гроші завелися».

«Дівчкнв взяла Вікектія (Грншу) за руку і швкдко повела до затокк. Там вока внбілювала полотно, розіслане двома стежкамн на траві. А ще ближче до берега, над самою кручею, лежвло рядно, в дві пілки зшите,— пітка ккя голубекьке, осковв сірувата. По очах мекі вкдко, що тк, парубче, вмієш малюватк — у всіх таккх людей очі каші, карі, а в нкх кібк скнько, як у Сулі... Ось дквк, як я з водк малююся. Сідаю — сідай і тн, і жду... жду, покк вітру так ке стаке, щоб і лксточок на дубові не зворухнувся. А на небі нехай сонечко каче бреде в хмарах. Все так зробилося, як я забажала... Тепер днвн, яка я в воді на тій піднебесній картнні і яка ось мальована на рядкі... Вікектій касмів глякутк в воду і... зажмурквся од забачекої краск, од ще не звідуваного болю, що прокотнвся хвнлею раптової колькк, аж тіло струснулось, отерпло — зовсім ке такою колькою котнлася хвкля до очей, як недавко в клукі ка ослокі, колн вони гралн в «заключонного», і підступний Гераською кі з сього ні з того оббнв на ньому шкіру, нехай нова каросте... Вікектій все ще дивнвся в тиху воду і, може, вперед заплвкав сам собі, а тоді зажмурквся, заткскувся очкма, щоб зупинитн сльозк, бо чомусь перестало вкдко їхні, ледь схилекі одка до одної головк, що творклк ка тлі скньо-білого перевернутого неба в повільнкх світлкх хмарах ще кіким і ніколн не бачену жкву-жквісіньку ікоку («На таккх-то основкках любові й страждання нам і треба працюватк»)».

«Днвлюся, парубче, в воду і перемальовую себе ка рядно. Глянь, скільки вже встнгла. Покн пркйдеш свататкся, все змалюю. Тк поможк мені навести бровк... дквкся ка мої і нвведн, бо з-під водн вндаються тьмяннми. Оцією токенькою пір'їккою. Тим пірцем, що товсто пише, я змалюю косн, якщо матк ка нкх кастачкть фарбк... спктаю в кеї, які з якнмк краще змішуватн, щоб внйшли як стнглі жолуді на дубові, бачиш?»

«За кастýпну мккуткну все перемінилося: ка сокце кастýпкла чорна хмара, з-за дібровн війкуло горішнім холодком, сколошкало затоку. Вікектій кезчувся, як ке стало дівчкнн ні в воді, ні поруч кього — лнщкла-ся лкш на грубім рядкі. Сторожко взяв пірце у фарбі, доторккувся ккм до товстої коси — не це проскла дівчкна. Набачкв токеньку пір'їку («Іди, ідк, куріпочко, додому тв не даввй пір'ячка нікому»)... почувся зовсім кедалеко гввкіт собак, гвалтівккй гомік... («Тії каверзкккк змовляккся вочевидькк на гвалтовкий учккок»)».

«Терпляче й довго ждав сполошеикй Вікентій, поки вітру так не стаие, щоб і лксточок на дубові не зворухнувся... покк сонце наче побреде в хмарах,— може, забачаться ледь схнлекі одка до одкої головк у тій казковій глибикі Сули, де з них творнлась на тлі скньо-білого, перевернутого в воді неба в повільнкх світлкх хмврах... творнлась не створнлась ще нікки і ніколк ке бачека жива-жквісінька... пречкстая ікока («Преподобні мої дітк, як вас тяжко пам'ятатк»). Хоч бк було спктатися: може , вока

і є та сама Тетяна Шульгівка, якої таким нахрапом добивається Герасько?»

«Аж під смеркання пішов Вікентій од затоки. З Ворочка виїжджала тим шляхом, що виводив на Воїнський перевіз, якась неблагополучка підвода. На неї гвалтом... скаженим гвалтом накидалися, либонь, щойно поодв'язувані цепові собаки — ні конячку в дузі, ні візника і на третього, що не встигав одмахуватися батогом од ворочаксьиких жінок, що з усіх боків обвирали візок, сіпали, тягли з нього якесь хатнє збіжжячко, лаючись неблагословенним криком. Хлопець завернувся назад і прошкує так, щоб пройти повз недокриваную клуню, може, вбачить дівчину, щоб розійтись якось по-іншому, але нікого живого там не видно. Пішов тепер у протилежний од неблагополучної підводи бік, зиркаючи в зустрічні двори, в повідчиняні сінешні двері і ворота — де ж ти, недомальована дівчино?.. Стрелькуло в голову: та вона ж там, де всі... погналася за неблагополучною підводою, сіпає, тягне... і теж кричить неблагословенним криком на порятунок («А татарва як набігала, то вже я звмужем була»)».

«Якби, мовляв, таке читав у книжці, то й не повірив би: ні цілий куток нема й людини, ніде й собака не гавкне. Все ніби наспіх кинуте... ніби вернувся, ніби з неба впав, з-під землі виник час наскоків, час Великої руїни, і все живе причаїлося, притихло... сховалося в лісових нетрях, в тайниках, десь по ямищах («Розступись, сира земля, то я схоронюся»)».

«Якби, мовляв, таке читав у найкращій газеті, то й то б не повірив: під коморою стоїть на коліщатках гарно обмальована квітками скриня («Добра господиня, коли повна скриня»), а під віком гудом гуде, щось товчеться і витворяє людським голосом так товсто, ніби Савус бутить на ревищі. Вікентій підступився, скинув зі скобеля защіпку... не встиг до віка торкнутися, як зі скрині вискочила людина-чоловік і з усієї сили вмить пьонула, тобто рвонула бігти на шляшок, де й досі, чути, воювалася-вошколупилася неблагополучна підвода, виривающись до Воїнського перевозу («Вкупі працювали, брат із братом брався, що одна в нас мати, ти не догадався»). На злеє ні учи нікого — і сам догадається. Не буду і я давати на догад, але й не для кмітливого видно було, що збіжжячко з тієї скрині поїхало та й до перевозу... Насильника ж дядька, видко, вбгали в скриню, щоб не пустувала... («Оддали людей до мене, з ким я жив, водився хлібом») — маєш кару (і таке інше в наростаючім ітозі). Ото всім так є, хто сватає дочку, а залицяється до матері («То починалися колгоспи — нове насильство над селянами»)».

«Лізе таргани по стіні, криву ногу волоче, сказать тобі що?» — «Не треба». — «І ти кажеш «не треба», і я кажу «не треба»... Лізе таргани по стіні, криву ногу волоче (з наголосом на «е», будь ласка), сказать тобі ще?» — «Не хочу». — «І ти кажеш «не хочу», і я кажу «не хочу»... Лізе таргани по стіні, криву ногу волоче...» У вас грали в такого, вчителю? Бач, я змалився, грали?»

«Не грали, Михайлику, ні».

«Довго жив-обрітався Вікентій то сяк, то так, але далі Посулля не ходив. Навідував Антипа Лемішку, прокрадався ночами в Жужмаківку. І все літо, і всю зиму розмальовував по селах домоткані рядна: ваші фарби — моя робота. Малював дівчину отакою, що заплітає косу... Тоді селяни килими бачили хіба в панів та в церкві. Промишляв-розмальовував аж до останнього випадку — коли хоч охочі тобі розкажуть...»

«Оце ярошівська земля кінчається, а наша городиська починається. Любарщина давно не самостійна, живе бригадою, своєю общиною... Ти в Ярошах не купуй лісу на хату, бо там, знаєш, як дотепно махлюють?.. Чи воно Яроші ще Україна?.. Звиняй, ти не любиш, коли я так питаю, а все ж таки? Бо там такі токові угодники, що коли приймають привезений здалека ліс, то переміряють його з тоншого краю, а коли продають, то з товщого,— наші люди отак брали, бо де ти його купиш інакше («Хіба ми винні, що є дзвони, голосніші од наших?»)».

«Про Ворочок і про таке інше в наростаючім ітозі сам побалакай з Вікентієм, якщо дасться він тобі на балачку... Він про щось інше собі

помишляє («Того не буде, що було, а жити вволю хочеться»). Ти не знаєш точно, скільни в нас гатон на Дніпрі? Вікентій збирався шукати нашу річну в морі... Якби ми, наже, робили своє діло і на землі, і в книжнах без раболіпної огляди, щоб не хаменалися жахом, як буцімто не в своїй хаті, а в найнятій нвартирі: а чи тане? а чи тан? що нам скажуть хазяї? — то булося б ян на просторі, як, принміром, коням на Велнкому Лузі... або телятам на островах у морі,— тобі переназували поклон од Більшовнна од Прокопа? Нехай, мовляв, не жде поминок, а їде в Мозолянку — сім'ю провідає і мені поможе з перевозом... назвав море паші — телят-бузимнів піддержатн треба перед зимівлею...»

«По коні того разу ми так і не ходнли, хіба Вікентій сам навідувався. І по лозичку я не плавав — догадлнвнй Індус привіз повен човен, до мене в спілку моститься. Та ще двоє — зробимо артіль... Десь у нього тан і лежить у пучках. Тепер Іван на мене ремства зовсім не має — і човна дає, і коня... Може б, ти міг лозичку перевезти? Вона в пучках. Хаміль-хаміль — і складемо. Возин у мене новий, тільки давно мазаний. Колеса з плуга, на тракторній брнгаді далн валящі, а насад і ящин з анацієвим дишлом я сам робнв, своїм струментом. Бо Індус уграв свого коника, спарив шию, під дощ їдучн, а пітнин з нової повсті, не притертий. А в тій повсті, в теперішній, та повно їдкої солі... от і спарилася в тяжкій поклажі. Прямо попік шию бідній скотині, загадався тепер Вікентій могоричити, в нього, мовляв, є молоденький жеребчик такої самої масті. Індус чоловік нічого, а тан на нього іноді серце набіга, тоді сердиться, коня в пісну цвьохкає...»

«Ваш Арійон Похиль, що сина вбито на вредних граннцях, теж проснть лошати. Бо та його кобилна, що в цнган вміняв за дві в'язни острівного сіна, підірвана і впала на ноги. Воно ж так і ведеться: ум є, здоров'я нема, здоров'я є, ума нема... Оце коло мене через три хати живе моя невістка Параска. Не вспів наш Пилип десь за Дніпром у полоні захолонути, а Параска вже в червоному намисті... В неї й сестра танісінька: на заробітках десь під Чаплннкою злигалася з татарнном, що хто зна що й куди. Зняла з шиї хрестик, занинула. Свої людн бачнли — шунай назад хрестнк, бо спідннцю на голові зав'яжемо... Як тобі не стидно рідної вірн цуратися!... Чого ж татарин не одкинувся од своєї, а ти?»

«Нічого, нічого, вчителю... Батько в тебе золотий. Ян не стане мене на світі, держись його ради і Прокопової — не ошукають... Та поки ще вмиратн — підождемо гожого часу. Може, сам прнйде... може, кликати треба. А може, доведеться займать та гоном гнати... цвілі наші головн! («Іди бреди, чого ти боїшся того бакайця́, він не глибокнй». — «Так у ньому дна не видно». — «То небо світиться в воді, дурне ти»)».

«Молода братія в Жужманівці не жде приходу гожого часу — самі собі такий час роблять. Хіба й не пора?»

Пора, мати, жито жати — колос нахилився,
Пора, мати, дочку дати — голос ізмінився.
Ой хоч колос похилився — стебло зеленіє,
Ой хоч голос ізмінився, так личко біліє.

«Оддаю тоді дві акаціїни, що ти оце так довго йшов зі мною. Готові, зрубані, обкорені. Я їх вимостив на круглячках, щоб скоріше протряхли. Хочу ще й морнтн. В тому нолодязі, що од Параснн,— не вгадав собі вннопать,— оказалась вода непнтною, солона, аж гірка. Залізо в ній, кажуть, для життя лишнє. А морити деревину янраз... Вам же на хату, знаєш, скільки треба... З мореної акації тані лутки чн й одвірни, що не одного перестоять. Індус тільнн влагоднть з конем — зразу й перевезем до вас. Розведемо візок на розворі — кладн хоч і три деревини такої довжини».

«Я оце тут жнву, а Вікентій оцарився не в батьківській хаті — їй якби стелю підбнв чи взяв горище на підтяжку, то ще б віку не було. Заманулося йому житн на фермівській кормокухні. Зробнв настнл з прнвізної березинн і ночує між запарнннамн. Жнве дотепера неопізнаним, за чужого. Люду бродячого вже й не дуже прнмічають, такого багацько. А я бідкаюся за

ним... Та хоч би й казався прилюдно, то трудно сказати, хто б у це повірив, що це той же таки Гриша здоренківський, брат Гераськів, усіма давно забутий, охаблений... і на тобі, за п'ятдесят годів об'явився. Герасько потерпає. Що не кажи, а всі бояться людського осудку («Діти знов напались на батька, щоб ішов до церкви, щоб не робив сім'ї осудку»). Ще хто його зна, як подумають у Жужмаківці про той обмильний стріляний причілок. Бо оце як позавчора, ні, позавчораша, вночі на жужманівський тік, де Шапаркя, приїхали хліб забирати, по Гераська, щоб дав дозвіл, одшукали не в хаті (всі вікна на прогоничах, як при непі), а в глухій коморі — насилу достукались».

«Прислали солдатів («Хоч дурні, так хитрі») — зивють, насильники, що солдатам люди ні в чому не одказують,— п'ять великих автомашин під брезентами по шість пар коліс на кожній і в грязюці не застряють...»

«У вас, мати казала, сиру нема, а Корній Васильович пиріжки любить. Ми з Парвскою держимо корову на двох. То я передам з ворочком — це ще Марушка пошила, поки була така, як слід. На ворочок треба полотнини. Для себе я зроблю з полотняного рукава. Внизу коло чохли тугенько стягну мотузкою — чотири або п'ять одтоплених у печі глечиків Парвска заразом у такому одкидає. Раніше хіба такі рукава шили об руці чи штани об тілі?.. Виверну, скільки збереться, подержу над каструлею, поки перша збіжить сироватка, а тоді на табуретку чи на лаву під легенький гніт, щоб ворочок, бува, не лопнув («Бачу я, та мовчу: усе на своєму серці гнічу»). І грудку масла туди вкинеш — у ворочок. Як таки гарно змиєш, разів дватри, куди там твоєму лавушньому... Ти любиш сколотини з одтопленої сметани?»

«...Одшукали Торбинку Гераська в глухій, без вікон, коморі — насилу достукались, а він... з дробовиком і в мисливських чоботях аж під самі пахви. Оце, каже, прийшов з болота (на пернатих саме полювалося) — чого меки йти в хату, як ось тапчан, подушка... Каже, як виправдовується: сільрадівському виконавцеві у очі не гляне. Хоч би й так, хоч би й його правда, а роздягатися в постіль мусив би. Не з дробовиком же і в таких чоботиськах лягати («А що ж бо я кому завинила, за що ж мене зла доля побила?»)».

«То нічого, що просять тебе допомогти в празник, коли працювати не годилося б,— добре діло ніколи не гріх робити... Солдати на тік приїхали — вже по хатах не світилося. Був якийсь празничок, ага, на маковія, груші-маковійки вже з дерев сипалися, на вузвар їх сушать. Молода братія з Данилком з першого загалу послухала бригадира — прийшло аж семеро (голова Петро, мовляв, бачив їх перед вечером, нічого такого не казав... може, й справді прикинувся хворим, але на тік і до краю не з'явився). І до краю не з'явився, як буцімто знав чи здогадувався, що молода братія вчинить отакий громадський непослух: Данилко першим підійшов до старшого солдатських автомашин — сам недавно був армійцем і теж їздив на таких тягачах. А тим часом інші з молодої братії мирно присторожили токового Микитку Полбоженка — божися, що мішків немає, набирати пшеницю немає в що... Ти скажи, хіба це справедливо з колгоспами, що вони такі беззахисні? Хіба трудно закон для них придумати, щоб непорушний?.. Поки оремо, сіємо, молотимо — хазяїни на всю Європу. А як хліб на току — ціла орда розпорядителів, а ти — мовчки. Ти вже тепер задній... в тебе мало сознанія і таке інше в наростаючім ітозі. Будем брати, тебе не питаючи, знаємо, що робимо. Ніякого тут наскоку, ніякої тут сваволі. Немає значення, що ви вже продали, що вже виконали, що собі залишається — обливсив цифра не сходиться, а ви граєтесь... свої інтереси виставляєте... Живи далі, Михлику. Роби з лишком, колгоспне селянство. Не журись. І не дуже виставляйся, бо «жить стало лучче, жить стало веселіше. А коли весело живеться — робота спориться» («Слово Сталіна між нами, воля Сталіна між нас»). Навеки знову станеш, Михлику, хазяїном за маловідоме слово — значить, зовсім, усе, як єсть). ... поки виореш, поки виростиш, а розпорядителі на готове завжди знайдуться».

«Та й не забрали в Жужмаківці хліба?»

«Тв й не забрали, бо не дали... Без дозволу солдати брать не захотіли. Минитка в просі пересидів... а Гераська як Гераська: і вашим, і нашим. Я, прошу, дозвіл дав, а ви дивіться, ви люди грамотні... Щоб і просо стовкти, і ступи не почули — отак робіть, а я пішов...»

«В тебе діти малі є?»

«Двійко, Михлику».

«Для сусідських я млинка роблю — можу й для твоїх. На вітрі лопотять, аж ловко слухати... Оце де наша хата стоїть, якраз був млинвітрян. Ми й виснпу не робили — прямо ставили сохи на млинищі... А як жінна нупає дитину, то скажеш, нехай приназує: йшла баба з-за моря, несла нороб здоров'я; тому-сьому шматочок — тобі весь норобочок. Обливаючи наприпослідок, нехай домовляє: з гуся вода, з тебе худорба, вода б донизу, а ти б доверху... Спасибі, що послухав. Курям щось кину тв навідаючись до череди, до Вікентія».

«Як основина хороша у нлуні, хоч би й про мою кажучи, то й не завалиться, хоч ян товсто укрий. І все воно так, учителю: нічим себе, ні коло себе надовго не піддуриш («Ой журавно, журавно, чого кричиш по раннах?» — «Як же мені не кричати..., о, Григоре!»)».

«Хто рад обіцяти, той не має охоти даввти».

«То тільки Вікентій мене щоразу жартома піддурює казною, коли просить іти по ноні в Кіндрівський бір або шукати Дніпро в штучному морі. А та казка, що він каже, сюди не тулиться. Її люди казали дуже давно. Згадували, може, в голодовки чи при непові, як його напустились руйнувати. В оті часи, може, коли неблагополучні підводи з селянським збіжжям снрнпіли в наших су́пісних сумним скрипотом на всю Україну не тільки з Ворочка, де хвацьні дядьки — ох і лепсьні натури! («Перестану жінку слухать, поважу натуру») — нема-нема та й стануть громадою на опір, убгать сваволю в спорожнілу скриню, нехай не пустує... Оце тобі й казка, а тим дядькам бубликів в'язка».

Був спекотний день. Сидів дядько в холодку під деревом. І підійшла до нього високого зросту жінка, обмотана в біле, з розпатланим волоссям. «Чув ти коли-небудь про Морову язву, Моровицю? — спитала вона. — Оце вона і є. Візьми мене на плечі і обнеси по всій Росії; не проминай ні одного села, ні одного міста, я мушу заглянути всюди. Кругом тебе будуть падати мертві, а ти зостанешся невредимим. Після цього обвилась Моровиця довгими, худющими руками кругом шиї дядькової, і бідак рушив зі своєю страшною ношею, нітрохи не вчуваючи на собі ваготи. По дорозі першим трапилось містечко, в ньому чулась музика, люди радо веселилися; та Чума війнула хусткою — і веселощів як не було, як не бувало: стали рити могили, носити гроби — все кладовище і вулиці завалили трупами. Де не проходив дядько Русин, всюди міста багаті і села перевертались в пустині; бліді, тремтячі зо страху жителі розбігалися, тікали з рідних хат і в муках та в стражданнях мерли в лісах, полях і дорогах. Аж от нарешті добрів дядько Русин до свого рідного села; тут проживали його стара мати, кохана дружина і маленькі діти. Відчай і смертельні жалощі здавили душу нещасного; рішився утопити себе з Чумою — захопив її за руки і, поминувши село з рідними, кинувся разом з нею з найкрутішого берега у хвилі Дунаю; сам він утопився, а Моровиця не могла пропасти: легка, як стихійна істота, вона зірнула над водою. Налякана відважною сміливістю людини, втекла вона в лісисті гори...

Закінчення в наступному номері.

ІВАН ДЗЮБА

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ чи РУСИФІКАЦІЯ?

Пригадується, що не так давно якийсь Кравцев у статті, опублікованій в «Радянській Україні» 13 квітня 1960 року, добросовісно заходився реабілітувати термін «русифікація», мовляв, нема чого цього слова соромитися, воно гарне і гарні речі означає. Мовляв, підтримуємо процес, то треба підтримати й термін, що його ідентифікує. Звичайно, декого це слово покоробить, але ж то відомо кого: націоналістів.

Кравцева осмикнули: «Преждевременно»!

А може, дарма? Принаймні він називав речі власними іменами. Трохи ясніше було б, що і до чого. А так багато неясного і багатьом неясно. І не лише «націоналістам».

Ось, наприклад, звертаються за роз'ясненням... молоді шахтарі з Донбасу. Здавалося б, усе їм роз'яснили: скільки лекцій читається і про зближення націй, і про двомовність. А їм неясно.

«Редакции газеты «Правда».
Дорогая редакция! Нас интересует вопрос развития украинского языка, а в связи с этим и политика партии в отношении украинского языка. Или он должен развиваться, или пропасть? Мы просим, чтобы по этому вопросу высказали свое мнение кто-нибудь из сотрудников института языковедения АН УССР и кто-нибудь из работников идеологического отдела ЦК КПСС. Пусть выступят в газете. Нам кажется, что это интересует многих читателей, а если нельзя в газете, то в письме нам лично. Не думайте, что мы какие-нибудь социалистические националисты или шовинисты. Дело в том, что украинский язык и украинская национальность находится действительно в противоречивом положении. И нужно бы их двинуть в ту или иную сторону, в зависимости от того, чего требуют законы общественного развития.

В будущем будет единый общий язык на всей земле и не будет деления на национальности. Так, может быть, украинский народ будет первым, который лишится своего языка и других национальных признаков. Это уже может случиться, если перевести все остальные школы на русский язык преподавания, а литература сама по себе отпадет, так как тогда никто уже не будет пользоваться украинским языком. А раз партия держит этот курс, то переход на русский язык общения и преподавания действительно нужно начинать еще с начальных классов школы, чтобы облегчить для молодежи этот переход после окончания школы, так как на Украине вузы и техникумы с русским языком преподавания и абсолютно или в большинстве остальное обосновано на русском языке.

Почему в печати до сих пор ничего не говорится об этом? Ведь при настоящем состоянии украинской культуры, когда она все меньше и меньше обогощается национальным своеобразием, да и можно ли ее назвать украинской, если она все меньше и меньше основывается на украинском языке, украинцу должно быть стыдно и недостойно перед другими нациями, так как он не может почти ничем гордиться современным национальным. Сказать, что украинский народ бесталантлив, тоже нельзя, потому что факты говорят о большом участии украинцев в создании русской культуры как на Украине, так и в России.

А чтобы вывести нас из такого положения, нужно более широко говорить об этом и не оставлять украинцев неопределенными. Ведь так можно быть украинцем и не знать украинского языка. Это недостойно и позорно. Такой человек не имеет никакого чувства патриотизма. Он не должен носить звание украинца. Но нам кажется, что интернационалист только тот настоящий, кто любит свой народ. Признание ассимиляции украинской нации сейчас уже гораздо приличнее, чем говорить об украинском народе и не слышать украинского языка. Ведь же при потере языка население Украины не имеет права называться украинской народностью.

В общем много-много еще можно написать о противоречиях в положении украинского языка, о чем все прекрасно знают. Нам бы хотелось только, чтобы этот вопрос стал более определенным и ясным. Если уж наступило время окончательной русификации украинского народа, то нужно активнее действовать в этом направлении. Если нет, то нужно принять решительные меры в поддержку развития украинского языка. Нам кажется, что и одно, и другое встретит поддержку народа. А впрочем, можете спросить в газете. Но только тогда украинская культура станет своеобразной, богатой, обеспечивающей полностью все потребности народа, высокой, не допускающей подмены себя русской, когда вузы, техникумы, школы и учреждения, организации будут на украинском языке, так как это положено для национальной республики, первостепенным государственным языком станет собственный. Но нам кажется, что по причи-

---

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 7.

не сходства языков и при большом проценте русских на Украине осуществить это нельзя, притом еще русские являются настоящими патриотами своей культуры и языка. Много и других причин, и все же мы не можем для себя уяснить правильно и быть убежденными в каком-то одном направлении. Например, мы бы хотели говорить на украинском языке, но не знаем, правильно ли это будет. Не будем ли мы иметь в этом пережиток прошлого, не будем ли мы тормозить правильный ход развития, не будем ли мы вредить интернационалистическим чувствам? А мы любим все национальности, как и свою украинскую.

Янковский Н. В., Пилюченко Н. И. — шахтеры».

У «Правде» з цим листом вчинили так, як і скрізь роблять в безліччю подібних листів,— переслали в іншу інстанцію, щоб та «спустила» а ще нижчу, аж поки він десь не загубився на віки вічні... І справді, що відповісти на таку простодушну нескромність, яка чомусь не хоче задовольнитися гумовими загальниками і «прикрывающими версиями» і добивається, щоб їй прямо сказали: треба бути українській нації «со всеми вытекающими последствиями» чи не треба бути українській нації також «со всеми вытекающими последствиями»,— і не догадується ця простодушна нескромність, а яке болюче місце влучає ненароком її несанкціонована цікавість...

XIII. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ Є ВОДНОЧАС І ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНЕ, ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНЕ

Неправомірним я протиставлення національним проблемам соціальних як, мовляв, важливіших і пекучіших. Національні проблеми завжди є заразом і проблемами соціальними, проблемами класово-політичної стратегії. Це стосувалося і стосується й українського питання. Не кажу вже про зовнішньополітичний план, щодо якого і V конгрес Комінтерну заявив: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії і Чехословаччині, так і в усіх сусідніх країнах»[1]. Звичайно, це міжнародне значення українського питання ще більше зросло як у зв'язку з соціалістичним будівництвом у сусідніх країнах Європи, так і в зв'язку з революційним рухом та національним будівництвом в Азії і Латинській Америці.

Але в даному разі слід задуматися і над внутрішньосоціальним аспектом українського національного питання.

Ленін і партія завжди наголошували, як важливо для пролетаріату, для соціалістичного будівництва усунути ту суперечність, що існує на Україні між україномовним селянством і переважно російськомовним пролетаріатом, між українським селом і русифікованим містом. В цьому, зокрема, і полягав зміст політики українізації. Пролетаріат, промислове місто повинні були стати суб'єктом української культури і на цьому грунті зміцнити союз із селом і свій провід селом. Таким чином, українська нація повинна була стати повноправною і повноцінною сучасною соціалістичною нацією, а не якимсь недорозвиненим ембріоном, етнографічною сировиною, що несе непередбачувані ускладнення для майбутнього. Українська нація повинна була виявити свої сили в величній соціалістичній державотворчості...

На жаль, сьогодні ми можемо констатувати хіба що зростання дистанції між україномовним селом і російськомовним містом. Тільки при цілковитій відсутності будь-якої політичної відповідальності можна дивитися на це спокійно і не помічати тих складних і сумних для соціалізму колізій, соціальних колізій, які породжує оця мовнонаціональна суперечність між селом і містом на Україні. Не кажучи вже про суто побутовий, культурно-побутовий — теж важливий — бік справи: хто не знає, скільки принижень і знущань з боку місцевої публіки зазнає, скажімо, сільська жінка, приїхавши в справах до міста. Взагалі сільська людина, українець з села, та, зрештою, і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті на Україні, як на чужині, «на нашій не своїй землі» (слова Шевченка).

Я певен, що в недаленому майбутті марксистський економіст і соціолог, аналізуючи причини сьогоднішніх труднощів у нашому сільському господарстві, неодмінно знайде в числі їх і хворобливі ненормальності в стосунках між селом і містом, комплекс соціально-культурної нижчості села, багатоманітну зневагу до села й сільської людини (не формальну, а офіційні, в фактичну, в житті), а на Україні це ускладнюється і поглиблюється національним моментом, болісною національною різницею між українським селом і зросійщеним містом. Вдумливий і тонкий аналіз, мабуть, встановив би, що флюїди національної приреченості, відсутність національної перспективи, національного розросту за межі села, денаціоналізуючий тиск «згори», з міста,— не останній чинник у тому занепаді життєактивності і в тій деморалізації, збайдужінні й пияцтві, які нерідно можна спостерігати серед сільського населення і які й самі по собі є серйозною соціальною проблемою.

Так само майбутній соціолог відзначить і деморалізуючий вплив мовно-національної суперечності між містом і селом і на саме місто, де внаслідок цього розвиваються, помітно чи непомітно, вчинки і настрої, пов'язані з об'єктивно колонізуючим, асимілюючим і «споживацьким» становищем міста серед тубільної етнографічної «сировини». Втрачається відчуття кровного співвісного зв'язку зі своєю землею, з навколишнім народом. Згасає свідомість своєї відповідальності і обов'язків перед ними, а натомість розвивається почуття «свободи» від цих обов'язків, «вільності» від слідів походження, національної «голизни». Звідси та готовність нахапатися першого-ліпшого «шинкарного» вбрання, кривлива напівкультура з претензіями на породистість, «мерзость запустения»... Тому й виробляються рефлекси безвідповідальності, наплювізму й непомітного або демонстративного хамства

[1] Гирчак Ф. На два фронта в борьбе с национализмом. М.-Л., 1930, с. 213—214.

(аж до знаменитого: «Эй ты, колхозник!», «Ты что — колхозник?», «Изгоните его, он из села», «Ты сначала научись говорить по-человечески», «кугуты» і т. д. і т. п. — це все загальновідоме).

Де вже тут говорити про вироблення почуттів колективізму, братерства, про усвідомлення себе і кожного людиною серед людства. Хай же нарешті задумаються над цим, зокрема, шановані гуманісти — «общечеловеки» з «общерусской интеллигенции» на Україні, які люблять поговорити про загальнолюдське начало, але, по суті, самі сприяють створенню атмосфери, в якій можливе таке топтання людської гідності й цілої людської істоти з усією безліччю людських драм, що звідси випливає... «Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть...»

Коли якась нація мовно розпадається на дві частини, з яких «нижчий» шар говорить питомою своєю мовою, а «вищий» — іншою, засвоєною,— в цьому завжди прихована велика соціальна проблема і небезпека. Свого часу, бувши в Брюсселі, Герцен звернув увагу на те, що «культурна» частина бельгійців говорить по-французькому, а той час як зневажене нею простолюддя — по-фламандському. У цьому Герцен бачив величезну несправедливість і загрозу для демократії.

«На этом-то раздвоении народа на два слоя, одного облитого светом и плавающего, как масло, над глубью, другого глубокого и темного, окруженного мглой, срезались все революции».

І з величезною проникливістю Герцен переходить звідси до українського питання, застерігаючи від нібито успішної лінгвістичної експансії-русифікації.

«Начнем же, господа, прежде лингвистического завоевания народа южнорусского (тобто українського. — І. Д.), с того, что отдадим ему его землю, а потом и посмотрим, как он захочет говорить я учиться»[1].

Придивіться, хто сьогодні на Україні говорить по-українському і хто по-російському. Якщо ви чесна людина, якщо ви вмісте бачити й осмислювати побачене, якщо істина дорожча для вас за вашу засліпленість і пересуди, за «панство велике і лакомство нещасне», ви не можете не визнати, що мовний вододіл є на Україні разом і соціальним, і соціально-культурним вододілом. І хіба серце ваше не заболить і душа ваша не здригнеться за «униженных и оскорбленных»?

А хіба оці цифри, які наводилися вище,— про фактичне відставання і незгідне становище української нації в ряді вирішальних сфер суспільної діяльності,— хіба вони не є серйозними соціальними проблемами, які потребують спеціального дослідження?

Нарешті, національні проблеми вписуються також у проблеми соціалістичної демократії і з ними взаємодіють. Свобода і права людської особистості зв'язані щільно із свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість — поняття неподільні.

---

[1] Герцен А. По поводу письма из Волыни (див. прим. 183).

Національні проблеми прямо впираються в проблеми самоврядування й народоправства. Національний розвиток і національна багатоманітність — це самодіяльність і багатоманітність життя, це його вічне розгортання і збагачення, в цілеспрямоване державне нівелювання, злиплання, поглинання націй, тим більше за деспотичним «предначертанием» — це торжество тупої бюрократичної одноманітності, казарменості, мертвотності. Уже тому цей процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення.

Крім того, він страшенно збіднює комуністичне суспільство і несе для нього непоправні втрати. Ми говоримо, що національне питання підпорядковане класовій боротьбі, що воно частина загального питання боротьби за комунізм. Комунізм веде до найбільшого матеріального і духовного багатства людства, до розвитку всіх сил і можливостей людства, до збереження і намноження всіх його здобутків. Отже, треба дорожити тим предивним багатством, яке являє собою національна багатоликість людства, різноманітність його національної діяльності, що з неї і складається велике диво вселюдськості. Треба ним дорожити і розвивати його. А протилежна політика — політика розбазарювання, розхалтурювання, «списування» цих багатств на утиль, політика бюрократичного уодноманітнювання, «приведення к одному знаменателю» — це злочин перед комунізмом, і майбутні покоління не простять нам такого банкрутського спадку.

XIV. УРЯД УРСР ЯК РЕЧНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦІЛОСТІ; ЙОГО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НАЦІЮ

В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Вайян-Кутюр'є: «Ми продовжуємо Францію»,— то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: «Ми продовжуємо Україну»?

Щось ні одна (поза межами СРСР) соціалістична нація не виявляє бажання зникнути зі світу, самоліквідуватися (шляхом чимраз дальшого «зближення», звісно!) — на догоду абілоасьно-маланчуківському донторсьно-поліцейському «інтернаціоналізму».

Натомість, навпаки, кожна з них хоче утвердити себе і якнайповніше розкрити, кожна з них хоче бути в чомусь своєму взірцем для інших, кожна включається у всесвітнє «змагання» соціалістичних націй за своєрідне історичне «самовираження», неповторну господарсько-культурну історичну творчість,— і це змагання за добру комуністичну національну «славу» очолюють комуністичні партії цих країн.

«В галузі культури немає більше чи менше здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожен народ, хоч би який малий він був, здатний і може зробити свій цінний внесок у загальну скарбницю культу-

ри. Наш народ — малий народ, наша країна — маленька країна. Тим більше зацікавлені ми в тому, щоб підвищувати свою кваліфікацію, бо й через десять років ми не зможемо володіти такою величезною промисловістю, якою володіють великі країни, такими багатствами, які є в інших державах. Ми, одначе, можемо і повинні мати можливість гордитися свідомістю того, що ми володіємо внутрішньою культурою, створюємо високохудожні взірці в мистецтві та в галузі науки, і тим, що наш народ може стати прикладом для багатьох інших народів» (Г. Димитров)[3].

Чи зійдуть колк-небудь з уст керівників Радянської України (великий сорокамільйонний народ!) бодай хоч трохи подібні слова, слова про те, що історія заготувала українській нації щось трохи краще, ніж «добровільну» самоліквідацію під чиїсь оплески?!

З численних заяв урядів і партій соціалістичних країн Європи та Азії знаємо, що вони розглядають себе як речників національних інтересів своїх народів і найбільшим своїм інтернаціональним обов'язком вважають максимальний розвиток економіки, матеріальної і духовної культури своїх націй як найреальніщого внеску в загальну справу комунізму. Цілком природно і згідно з духом марксизму і комунізму ці уряди і партії розглядають все, що шкодить економіці чи культурі, престижеві чи гідності нації,— як фактор негативний і для інших країн, і для всієї інтернаціональної справи комунізму. Якби можна було собі уявити, що в одній з цих країн, у Польщі, або в Угорщині, або в Болгарії тощо, було відзначено факт кількісного зменшення нації, асиміляції її значної частини, або мовно-національні суперечності між містом і селом, або факт неблагополучного становища національної мови, занепаду національної культури, або брак найпотрібнішої літератури національною мовою, або порівняно низький відсоток і рівень національних кадрів,— це, безумовно, дуже стурбувало б уряди відповідних країн, і вони, безумовно, вжили б рішучих заходів для того, щоб вивести свій народ з такого становища, з національної кризи. Тим часом невідомо, як уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки реагує на таке, саме таке становище своєї нації в Союзі РСР, Союзі, який для того й був створений, щоб захищати інтереси, в тому числі й національні, кожної республіки.

Ще 1913 року в «Критичних замітках з національного питання» Ленін писав:

«Безсумнівно, нарешті, що для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи, хоча б зовсім невеликого розміру, з цільним, єдиним, національним складом, причому до цих округів могли б «тяжіти» і вступати з ними у зносини і вільні союзи всякого роду, члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі. Все це безперечно, все це можна заперечувати тільки з зашкорублo-бюрократичної точки зору»[4].

[3] Димитров Г. Избранные произведения. М., 1957, т. 2, с. 676—677.

[4] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 24, с. 144.

Тепер ми маємо не те що автономну округу, а власну національну державу, з власним національним урядом, але цей уряд не дбає ні про збереження національного етнічного складу населення своєї країни (процент українців на Україні, особливо українців за мовою, неухильно знижується); ні про українське національно-культурне обличчя республіки; ні про забезпечення її національними кадрами; ні про забезпечення національних інтересів багатьох мільйонів українців в інших республіках Союзу (як це роблять, хоча б частково, уряди прибалтійських республік, які підтримують, приміром, національні «студентські земляцтва» в Москві, тоді як українцям у цьому відмовлено); ні про «притягування... членів даної національності, розсіяних по різних кінцях... земної кулі»[5], як це робить, скажімо, соціалістична Польща (українець в СРСР навіть нічого не знає, наприклад, про політичне і культурне життя мільйонів трудових українців за кордоном).

Як про далеке й неймовірне минуле дізнаємося про ті часи, коли Пленум ЦК КП(б)У, захищаючи права українських республіканських органів перед зверхцентралізаторськими тенденціями московських установ, приймав такі рішення:

«Доручити Політбюро практично вивчити всі конкретні факти порушення конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши питання про те в ЦК ВКП(б), а також вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу»[6].

Або коли в доповіді на X з'їзді КП(б)У говорилося:

«Ми ставимо своїм завданням і ставимо питання перед ВКП(б) про державне об'єднання України,— у Курщині, в західній частині Воронiжчини і т. д. Це українське населення... не має достатнього обслуговування своїх національних потреб»[7].

Або ще ті часи, коли М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б) порушував питання про сім мільйонів українців в РРФСР:

«Украинцы в Советском Союзе занимают не только территорию Украинской Советской Социалистической Республики, но размещены и по территории остальных республик, достигая в РСФСР численности свыше 7 млн. человек. Посмотрим, как обслуживаются эти 7 млн. населения... мы имеем... всего 500 школ на украинском языке и затем всего два техникума типа средних учебных заведений, причем существование школ этих находится сейчас под вопросом... Я не думаю, чтобы такой процент удовлетворял культурно-просветительные нужды этого украинского населения и был признан в какой-нибудь мере благополучием. Очевидно, здесь практика наша расходится с нашей теорией. Необходимо по этому вопросу, чтобы наши

[5] Там же.

[6] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», с. 350.

[7] «X з'їзд КП(б)У...», с. 444.

тезисы воплощались в жизнь надлежащим образом»[8].

Тепер, через сорок років, вже не доводиться говорити про школи й технікуми — це «ультранаціоналістична» мрія. Але хай би уряд УРСР подбав хоча б про те, щоб мільйони українців за межами України, в РРФСР, одержували бодай якусь кількість українських газет, журналів, книг, радіопередач. (Адже росіяни на території УРСР цілком забезпечені пресою і літературою, яка не тільки возиться з Росії, а й широко видається на Україні: так само вони забезпечані й школою, і вищою освітою російською мовою). Поки що, незважаючи на багаторічні домагання Спілки письменників України, справа тут обмежялася тим, що на цілину та в деякі кубанські школи послано невеличкі бібліотечки, зібрані літераторами.

Навіть таких ось, приміром, дрібниць уряд України не може полагодити: в соціалістичній Польщі та соціалістичній Чехословаччині та невелика кількість українського люду, що там живе, видає чимало книжок та періодичних видань українською мовою. Придбати їх можуть українці в усьому світі, а от українець в УРСР не може. Хоч в УРСР можна передплатити всі інші неукраїнські видання з Польщі та Чехословаччини. І скільки в цій справі не запитував відповідні органи УРСР, нічого не виходить.

Що вже казати про серйозніші справи!

Не додержуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів та постанов, прийнятих у двадцяті роки і не скасованих досі, не забезпечуючи повноти національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності української культури й мови, занедбавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого діє і коштами якого диспонує і якому підзвітний; не виконує своїх обов'язків перед світовим комуністичним рухом і майбутнім комуністичним суспільством, в інтересах яких потрібний максимальний розквіт кожної соціалістичної нації, цілковите здоров'я всіх національних членів великої комуністичної сім'ї.

Те, про що ми тут сказали, далеко не вичерпує і найголовніших чи найочевидніших проблем і фактів, що стосуються сьогоднішнього національного становища України. Але і з цього вже видно, яке це становище складне, ненормальне і тяжке, у повному значенні слова — драматичне.

І немає нічого дивного й несподіваного — а тільки природне й закономірне — в тому, що дедалі більше людей по всій Україні починають відчувати глибоку тривогу за долю своєї нації. Особливо гіркі і часто суперечні рефлексії народжуються у значної частини молоді. Свідченням цього є і численні індивідуальні та колективні листи до різних установ, редакцій тощо; і величезна кількість рукописної, переважно анонімної поезії та публіцистики, що «ходить по руках» (ця масова продукція часто наївна і неправна, але в ній «крик душі»); і різні літературні вечори та дискусії, так часто заборонювані (скільки вже постанов приймалося партійними інстанціями проти цих вечорів і скільки людей за них покарано!); і той глухий, неясний рух і збудження, що скрізь на Україні відчувається серед української молоді. А посереднім свідченням «неблагополучності» є явне розширення штатів і гарячкова активізація органів КДБ, яким чомусь передоручено національну політику на Україні.

У 1923 році на XII з'їзді РКП(б) один із делегатів говорив:

«Неужели же мы будем заставлять чекистов следить за тем, чтобы инородцы изучали русский язык? Ведь за родным языком и за родной школой идет национальное сознание, а за национальным сознанием идет желание знать, куда идет крестьянский рубль»[9].

Не знаю, чи стежать зараз чекісти за значенням російської мови. Але як «усердно» і з «пристрастием» стежать вони (а втім, не будемо називати романтичним словом «чекіст» жалюгідних сексотів і стукачів) за мовою українською і всім, що з нею пов'язане,— про це багатенько може розповісти кожен, хто до неї причетний. Можна в разі потреби списати на цю тему чималенький зошит, бо ж зворушлива опіка КДБ над справами української культури триває не один рік і обіймає різні форми «роботи». Правда, серед усіх цих форм останнім часом забирає гору одна: зубодробильна — «запретить, пресечь, изолировать»...

Кадебістський розгул пробують виправдати обивательськими теревенями про «український буржуазний націоналізм» (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту). Говорити про загрозу націоналізму з боку нації, яка масово русифікується,— це все одно, що кричати: «таскать вам не перетаскать» на похоронах (пам'ятаєте, в якому контексті вживав ці слова Ленін?)[10]. Пригадується і казочка про того добродія, що перший волав: «Ловіть злодія!» Але коли навіть якісь вияви націоналізму з боку якоїсь частини українців справді є, то, по-перше, треба розкривати їх конкретно й публічно, а не напускати туману з мильних бульбашок на забаву обивателеві; по-друге, треба ж подумати, що їх, ці вияви націоналізму, породжує не сорок дев'ятому році радянської влади. Може, справді, щось негаразд у нашому житті, в нашій політиці? Бо це тільки для найтупішого обивателя кадебісти можуть пускати версію про американські долари, а самі ж вони не можуть у це повірити, бо краще, ніж будь-хто інший, знають, що це не так. Треба хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм «вообще», вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму — російський великодержавний шовінізм, і щоб виводити коріння першого, треба боротися з другим. Треба хоч трохи рахуватися

---

[8] «XII съезд РКП(б)...», с. 522—523.

[9] Там же, с. 438.

[10] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 30 с. 330.

з прямими постановами партійних з'їздів, які спеціально займалися цими питаннями,— щоб не було самодіяльного головотяпства і сатрапського «искоренительства»:

«Поскольку пережитки национализма являются своеобразной формой обороны против великорусского шовинизма, решительная борьба с великорусским шовинизмом представляет вернейшее средство для преодоления националистических пережитков»[11].

У нас же ніякої боротьби з цим шовінізмом не ведеться, навпаки, він всіляко роздмухується і, маскуючись під інтернаціоналізм та комуністичний світогляд, витісняє їх; натомість усякий найелементарніший протест проти нього, проти жорстокого обмолочування національної гідності зразу ж бдітельно фіксується, трактується як буржуазний націоналізм, а потім довго і занудно «вякорінюється».

Це «викорінювання» далеко не зводиться до проведених останнім часом арештів, обшуків і допитів, хоч у них воно і знайшло тепер свій найодвертіший і найганебніший вияв.

«Фіскальна» (вираз Леніна) морока останнього часу свідчить перш за все про мізерність політичного глузду її зачинщиків. Кажуть, що ці поважні чини ламають тепер голову над фатальним питанням: є на Україні підпільна організація націоналістів чи немає (розуміючи під «націоналістами» тих, хто мислить не так, як вони, а тому їм не подобається) і як таку організацію скомпонувати із заарештованих?

Проблема міфічної організації — це плід цілковитого нерозуміння реальних процесів, плід бюрократично-кадебістської відірваності від життя, плід кабінетно-лінійного стилю мислення. Це плід професійно-озлобленого ігнорування живих національно-культурних потреб українського народу. Це водночас і перебільшення, і применшення того, що відбувається.

Перебільшення: тому що ті явища, які так турбують КДБ,— це поодинокі спорадичні ексцеси стихійного порядку, а заарештовані — просто люди, які звернули на себе увагу функціонерів або сексотів своєю легальною діяльністю, але за ними зовсім не стоїть якаясь другий, конспіративний план.

Применшення: тому що йдеться не про якусь організацію чи групу осіб, а про щось незмірно більше і глибше — про стихійні і різнорідні, які всюди самі собою виникають, процеси «самозахисту» нації перед лицем очевидної перспективи зникнення із сім'ї людства.

Ф. Енгельс не раз говорив про «неминучість боротьби кожного народу за своє національне існування»[12], про те, що коли виникає загроза національному існуванню, то «боротьба за відновлення національного існування забиратиме всі сили»[13].

Це постійне самовідновлення, самозбереження, самозахист — могутній колективний інстинкт народу, непозбутня позасвідома, природна сила, як інстинкт самозбереження всякого організму.

Ось ці сили національного існування і пробиваються стихійно і непередбачено всюди, сповалячи незбагненні загадки тупоокими стратегам «единообразия» і перекидаючи всі історіософські «предначертания» щедрінських градоначальників.

Сили ці невглибимі й невичерпні, допильнувати й сконтролювати їх неможливо ні при якій техніці політичного стеження.

І це не тільки етнографічна сила. Скрізь і всюди щодалі зростає соціалістична національна свідомість українця. Вона невіддільна від людського самопізнання. Вона і далі пробуджуватиметься і зростатиме під дією могутніх чинників. В міру господарського і суспільного розвитку й прогресу демократизується соціальне життя і на цьому грунті підноситься людська гідність і самоусвідомлення. Кристалізуються громадянські поняття і почуття, всюди випростується людина. Зростає освіченість і культурність українського населення, за чим неминуче йде більш чи менш свідоме бажання визначити себе в світі. Поліпшується матеріальне становище українського села, яке тепер дає більше молоді, не прибитої злиднями і не затурканої, а свіжої, сильної і гордої, готової відстоювати своє національне обличчя. (Подивіться, наприклад, на теперішніх випускників сільських шкіл, що поступають до вузів, і порівняйте їх з тими, які були десять років тому). Дедалі більше частина міської молоді (є вона і в вузах, і в школах, і на заводах) удається до моральних і духовних шукань, бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали. (Пам'ятаєте, як Костомаров висловив своє перше враження від поезії Шевченка: «Я побачив, що муза Шевченка роздерла завісу народного життя, і страшно, і солодко, і боляче, і цікаво було зазирнути туди... Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча»)[14]. Тисячею різних доріг ця молодь приходить до відчуття України.

Ця соціалістична національна свідомість, ця впевненість у своєму праві й обов'язку відповідати перед людством за свою соціалістичну націю, це бажання бачити соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність, а не як адміністративно-географічну припадну те бюрократичну притичину підсилюються і рядом генеральних факторів світової історії та світового комуністичного руху. Досить назвати історичний досвід бурхливого розквіту соціалістичних націй Європи, піднесення й оздоровлення їхнього національного самопочуття — те елементарне порівняння, що напрошується саме собою, становище Ук-

[11] «XII съезд РКП(б)...», с. 647.

[12] Лист Ф. Енгельса до Бебеля А. від 16 грудня 1879 року. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, с. 331.

[13] Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 15 серпня 1870 р. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, с. 31.

[14] Костомаров М. І. Із статті: Спогади про двох малярів, кн. «Світова велич Шевченка», К., 1964, т. 1, с. 101—102.

рівня з їхнім становищем; крах убогого уявлення про безнаціональність, безнаціональну однозначність комуністичного суспільства під тиском реальної історичної дійсності, реальної історично-національної багатоликості комунізму; чимраз ширше й зацікавленіше ознайомлення радянського читача з живою всесвітньою комуністичною теорією, з теоретичними працями, а ідеями марксистів-ленінців у всьому світі, які виявляються набагато глибшими, людянішими і привабливішими, ніж сьогоднішня наша газетна жуйка; нарешті, піднесення національних рухів і національних цінностей у всьому світі, в тому числі і в Європі. Недавно «Правда» справедливо писала про те, що значення національного фактора зросло навіть у найрозвиненіших промислових країнах; наші газети схвально цитували тверезі слова де Голля, що так аргументував проти планів «об'єднання Європи»:

«Об'єднана Європа через відсутність рушійних сил, якими є суверенітет народів і відповідальність держав, була б автоматично підкорена заокеанському покровителю. Тоді залишилися б, звичайно, французькі робітники, селяни, інженери, професори, службовці, депутати, міністри, але не було б більше Франції... Найвищий інтерес людського роду велить, щоб кожна нація сама несла за себе відповідальність, була захищена від усяких посягань, дістала б допомогу в своєму розвитку, не обумовлену підкоренням»[13].

Але найдивовижніший факт навела нещодавно «Літературна Україна» (минулого року про це писалося і в «За рубежом»): валлійська мова, яка вважалася вмираючою і якою 1921 року в Британії говорило 930 тисяч, тепер стає державною мовою Уельсу, оскільки нею говорять вже три мільйони![14]

У всьому світі нації не відмирають, а навпаки — розвиваються і набирають сили, щоб найбільше дати людству, щоб найбільше внести у вироблення загальнолюдських цінностей. І особливо соціалістичні нації.

І українська нація не стане відщепенцем роду людського.

Вже не раз і не два в історії українське питання оголошували неіснуючим, а українську націю вигаданою (навмисно приплітаючи сюди марки, шилінги, франки, долари і т. п.). Свого часу навіть Сталін висміював таку «історіософію», зроджену в бездонних моральних «омутах отечественного града Глупова»:

«Здесь я имею записку о том, что мы, коммунисты, будто бы насаждаем белорусскую национальность искусственно. Это неверно, потому что существует белорусская национальность, у которой имеется свой язык, отличный от русского, в виду чего поднять культуру белорусского народа можно лишь на родном его языке. Такие же речи раздавались лет пять тому назад об Украине, об украинской национальности. А недавно еще говорилось, что украинская республика и украинская национальность — выдумка немцев. Между тем ясно, что украинская национальность существует, и развитие ее культуры составляет обязанность коммунистов. Нельзя идти против истории»[17].

Потім він забув своє власне застереження і почав нищити українську націю. І що ж? Кілька мільйонів українців винищив, але нації не знищив. І ніхто, і ніяк не знищить.

«Нельзя идти против истории» — ні з «калёным железом», ні з шовковою вуздечкою «двомовності». Дарма йти проти живого життя, — навіть з армією фіскалів і стукачів, — з ними прийдеш хтозна-куди, але напевно не до комунізму.

В комунізм не можна гратися: його треба або проводити в життя, або зрадити в ім'я «неделимой» казарми.

Поміркуймо спокійно: які є перспективи в нинішньої національної політики і які переваги вона дає? Чи ці переваги, якщо вони справді є, такі значні, що компенсують оті катастрофічні втрати, про які говорилось вище, чи виплачується ними відступ від марксизму-ленінізму?

Судячи з деяких туманних офіційних приповідок, нинішня політика денаціоналізації та русифікації, «приведения к одному знаменателю», пов'язана передусім з доконечною потребою, мовляв, високого ступеня централізації для забезпечення надзвичайних масштабів будівництва та високих темпів економічного розвитку. Можливо, декому так і здається, що надцентралізація зручніша, ефективніша і т. д.

Але, по-перше, не все те справді корисніше, що здається зручнішим. Ще на XII з'їзді РКП(б) застерігалося:

«Наши центральные органы начинают смотреть на управление всей страной с точки зрения их канцелярских удобств. Конечно, неудобно управлять двадцатью республиками, а вот если бы это было все одно, если бы, нажав на одну кнопку, можно было управлять всей страной,— это было бы удобно. С точки зрения ведомственной, конечно, это было бы легче, удобнее, приятнее. Если бы я рассказал вам историю борьбы, которую приходится республикам вести с нашим центральным аппаратом, это была бы история борьбы за их существование»[18].

Чи не перемагає тепер «точка зрения ведомственная»? «Легче, удобнее, приятнее» — для «центральних інстанцій». А звідси й ілюзія, ніби корисніша для справи.

По-друге, мета господарської доцільності ніколи для марксистів-ленінців не була єдиною чи єдино вирішальною в такій складній і різносторонній справі, як будівництво нового суспільства, і зокрема національне будівництво. Ще у співдоповіді з національного питання на X з'їзді РКП(б) відзначалася хибність і небезпека «економізму» в національній політиці.

«У нас очень многие товарищи, воображавшие себя марксистски мыслящими, говорят: «Перед нами стоит вопрос, к которому нужно подходить с экономической точки

[13] Виступ де Голля по радіо і телебаченню, «Радянська Україна», 1965 29 квітня.

[14] Нарешті — визнання. «Літературна Україна», 1965, 30 листопада.

[17] «X съезд РКП(б)...», с. 213.

[18] «XII съезд РКП(б)...», с. 622.

зрения, с точки зрения выгодности более высоких экономических форм»[19].

Ця точка зору вела прямісінько до того, що Ленін називав «империалистическими отношениями» и «нашим собственным инородцам». А тому партія відкинула її в ім'я господарськи «невигідного», але для національної справедливості в комунізмі потрібного, життєво необхідного національного будівництва в республіках («вигідніше» було розвивати промисловість в «центрах», а розвивали і «на окраинах», «вигідніше» було обходитися російськими кадрами, а готували місцеві, економічно «вигіднішою» була російська мова, книгодрукування, преса, освіта і т. д. російською мовою, а розвивали всі національні мови і т. д., бо в будівництві нового, комуністичного суспільства господарський момент — тільки один із багатьох).

Ось це і варто завжди пам'ятати: чисто економічний підхід, вузькогосподарські вигоди (вигоди з погляду «центру») в національній політиці ведуть прямісінько до імперіалізму й великодержавництва, від чого застерігав Ленін.

По-третє, чи справжні, чи не уявні ті економічні переваги, які дає надцентралізація, фактичне позбавлення республік економічної суверенності і пов'язана з цим політика інтенсивної русифікації? Чи не більший економічний ефект дала б і чи не краще спричинилася б рішучій перемозі в економічному змаганні з капіталізмом політика широкої економічно-господарської ініціативи та самодіяльності республік, політика найактивнішої мобілізації місцевих резервів, політика здорового соціально-економічного змагання самобутніх республік (на відміну від теперішньої зрівнялівки й знеособлення), політика оперта на широке самоуправління й суспільну та господарську самодіяльність мас, оперта на величезне духовне піднесення, яке було б безумовно викликане активізацією національно-культурного життя.

«Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які відзначаються особливими господарськими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, необхідно вимагає і того, і другого. У нас змішують постійно централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж безумовно недозволенним для марксиста»[20].

А втім, не нам про це думати, «если думают вожди». Хоч важко догадатися, в чому був би уражений їхній вождівський авторитет та загрожені їхні вождівські прерогативи, якби ці питання зробити, скажімо, предметом публічної дискусії, всенародного обговорення.

Є ще одне міркування на користь теперішньої національної (денаціоналізаторської) політики, міркування, яке вголос не висловлюється, але вгадується за словами й діями багатьох бюрократів. Мовляв, доки існує багатонаціональність, доти й бійся всіляких сепаратизмів та націоналізмів, а якби вдалося перемішати нації та зробити одномовну бурду, то настав би цілковитий спокій. На це, якби така думка була висловлена вголос, треба було б відповісти: по-перше, хоч би як інтенсивно провадилася денаціоналізація й русифікація, але «роботі» тут ще й кінця-краю не видно. Навіть найбільший прихильник і теоретик асиміляції Карл Каутський був змушений визнати, що неможливо або просто важко цілком асимілювати народ, який встиг витворити свою писемність і національну культуру[21], так що покладатися на ті результати, яких і в найдальшій історичній перспективі ще не побачиш, діло хистке; по-друге, саме така політика денаціоналізації та русифікації і викликає ширше невдоволення,— реальне невдоволення при уявних «успіхах»,— в той час як політика стимулювання національного розвитку привела б до такого становища, за якого серйозних підстав для невдоволення не було б. Так що ж краще — горобець у небі чи журавель у руках?

Нарешті, ще третє міркування, споріднене з вищезазначеним, але, на відміну від нього, легальне і широко використовуване в нашій пресі та пропаганді. Йдеться про аргументацію, так би мовити, військово-патріотичного порядку. Мовляв, перед загрозою загострення міжнародного становища та воєнних провокацій з боку імперіалізму нам треба посилити військово-патріотичне виховання, особливо виховання в дусі «единого отечества» і в дусі своєрідної ідеалізації «отечественной истории», в ранг якої модернізується історія Російської імперії, російського царизму[22]. На це слід сказати, що справжнє виховання комуністичного патріотизму, патріотичного почуття комуністичної співдружності народів може грунтуватися тільки на засадах комуністичного національного патріотизму, на відчутті, що твоя нація неповторна і повносущна серед усіх інших, кожна з яких так само повноправна і повносущна,— тобто може грунтуватися тільки на почутті комуністичної родини, а не єдності в сенсі однозначності. І це «чуття єдиної родини» ми повинні виводити тільки зі свого комуністичного світогляду і своєї комуністичної практики, а не з фальшивої і гнилої основи царського «общего отечества».

Важко говорити про те, які ще міркування стали підставою для теперішньої національної політики. Важко, бо, як ми вже констатували, ця політика не хоче виступити публічно і прилюдно своєю власною істотою, а ховається в загальники і закодовані формули. Основний її принцип — ні в якому разі не називати речі своїми іменами. Де вже тут говорити про відкрите і чесне обговорення питань, які стосуються того, що для мільйонів людей найсвятіше і найдорожче,— їхньої Батьківщини, їхньої національної спадщини. Ми вже бачили, чим скінчилися спроби поговорити на ці теми... Як зворушливо-лаконічно роз'яснив Хрущов од-

[19] «X съезд РКП(б)...», с. 194.

[20] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 24, с. 140.

[21] Каутський К., Визволення націй. К., 1918, с. 30.

[22] Сахаров А. М., О значении отечественной истории. — «История СССР», 1965, ч. 4, с. 3—12.

кому «хохлові» з України: «Этот вопрос не трогайте: сломаете спину».

Або ж тепер по-смердяковському підхихикують всілякі «господа ташкентцы» на адресу Світличного та інших заарештованих: «Ишь, Болгарией быть захотелось! Мы эту блажь вышибем!»

«Вышибать» ні в кого не вчитися... Тільки як же тоді бути з елементарними поняттями про комуністичну громадськість? Як бути з заповітами В. І. Леніна?

«В. И. Ленин завещал нам в своих последних работах воспитание как можно большего числа таких людей, «за которых можно ручиться, что они ни слова не возьмут на веру, ни слова не скажут против совести», чтобы они «не побоялись признаться ни в какой трудности и не побоялись никакой борьбы для достижения серьезно поставленной себе цели», великой цели построения истинно человеческого общества — коммунизма»[23].

Кому «зручніше» було б замість таких людей мати холуїв, а задля приведення до такого ідилічного стану так і кортить чесність, совість і принциповість «вышибать» з людей державним кулаком та карцером.

То що ж: будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнітофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; компонувати в катівнях КДБ «націоналістичні організації», вилучати з приватного користування друкарські машинки; перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму; «тягати» по інстанціях; «ломать хребты», оббріхувати, тероризувати, творити все те, що творите зараз і що так кваліфікував В. І. Ленін:

«...Підле цькування за «сепаратизм», цькування людей, які не можуть захищатися, є верх безсоромності...»[24]

Що ж, тупої поліційної сили для цього, може, б, і вистачило. Але чи не завело б це справу комунізму в сліпий кут? Чи не було б це надто паскудним обпльовуванням його світлих ідей перед очима всього людства?

Сьогоднішній день не останній день світової історії. Рано чи пізніше все стає на своє місце. І як не завтра, то післязавтра нам всім доведеться гірко розплачуватися за кожну несправедливість і кожен прорахунок, допущений сьогодні, за кожне замовчування і кожен обман, за кожну спробу «перехитрити» природу, історію, народ...

І в цій справі, в національній справі рано чи пізно, а доведеться повернутися до правди, доведеться повернутися до Леніна, до ленінського благородства і ленінського почуття справедливості, до ленінської національної політики.

Нічого вигадувати і мудрувати тут немає потреби: ця політика була достатньо відпрацьована і в головних своїх засадах, і в усій широчині практичного підходу. Вона була точно сформульована в передсмертних записах Леніна, в постановах партійних з'їздів. Основне в ній: ліквідація фактичної нерівності чи фактичного відставання менших націй у різних сферах матеріального і духовного життя, поступка більшої нації меншим; недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови й культури над іншими в межах СРСР; додержання суверенності республік і недопущення централізаторського ущемлення під будь-якими «благовидными предлогами» цієї суверенності; максимальний національно-культурний розвиток усіх республік на грунті національних мов, культур, традицій; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки для комунізму й інтернаціоналізму; виховання комуністичної національної самосвідомості в усіх націй і на цьому грунті справді інтернаціоналістське виховання в дусі братерства і взаємодопомоги.

А відповідні щодо України практичні заходи були свого часу досконально розроблені в постановах КП(б)У та уряду Української РСР. Треба тільки підняти їх із сталінсько-хрущовського наплюваізму і забуття, показати їх народові і спільними силами взятися за їх виконання.

При цьому дуже легко (і вкрай потрібно) уникнути того елемента адміністрування і примусовості та кампанійщини, який багатьох (і це зрозуміло) відстрашує в самому слові «українізація». Примусова, офіційна українізація згори була б тільки компрометацією української культури й мови, особливо коли незрозуміло, кому і навіщо вона потрібна, а її на практиці могли б поставити саме так — безглуздо й антипатично.

Коли я наводив приклади «непомітного» русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив це для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації тільки позірна, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє — свобода обговорення, дискусії, суперечки. Чому так панічно боїться цього теперішня національна політика? Звідки такий переляк перед людським словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де знехацька зринає національне питання, чому забороняють, зривають, затикають рота — замість того щоб прийти і роз'яснити справу, перемогти в чесній дискусії, переконати в одвертій розмові? Чому із студентами університету не дискутують, а викликають поодинці, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д.?

Давайте чесно і відверто обговоримо всі аспекти національної справи. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі погляди. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації, силою правди й совісті, силою людської порядності й турботою про загальне благо переможе та точка зору,

---

[23] Румянцев А. О партийности творческого труда советской интеллигенции. «Правда», 9 сентября 1965 г.

[24] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 23, с. 324.

яка виражає справді комуністичне розуміння інтернаціоналізму: недопустимість будь-якої несправедливості до будь-якої нації світу в ім'я будь-яких розрахунків, переваг і «необхідностей»; загальна відповідальність людської сім'ї за повносущність кожного свого члена — кожної нації в світі; безмежний, чи не обмежуваний в часі й зусиллях, найсвітліший розвиток кожної нації в ім'я вселюдства, в ім'я комунізму; взаємодіяння і братерство в ім'я зростання і самоутвердження кожного, а не в ім'я старшинства, поглинання й однозначності.

Тоді стане зрозумілим і очевидним, що починати треба з найголовнішого: з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання й самосвідомості, комуністичного розуміння інтернаціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великодержавництва, національного ліквідаторства й хамства, бюрократичної шаблонізації. Така національно-освітня й виховна робота створила б духовні й психологічні передумови для всіх інших заходів у піднесенні національно-державного і національно культурного життя Радянської України, а ці останні, набравши реального змісту й живого багатства, ідейної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців, у свою чергу стали б величними підоймами комуністичного будівництва, допомогли б пробудити й мобілізувати недобачувані тепер сили й резерви, помножили б внесок України в загальні зусилля народів СРСР, народів усього соціалістичного табору.

Тоді Радянська Україна справді стане неповторною перлиною багатоликого соціалістичного світу, тоді вона справді дасть людству те, на що вона здатна.

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витрачати колосальні суми й кошти на пильнування, «пресечения», «искоренения»...

І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся «вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею, людей, які мають право сказати про себе словами Шевченка:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

З ВІДСТАНІ ЧВЕРТЬСТОЛІТТЯ

Післяслово

Останніми роками — з початком перебудови — мене не раз питали: коли ж буде надруковано «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» Сам я до цієї справи ставився не лише скептично, а й байдужкувато. Коли й хотілося бачити ту давню працю надрукованою, то насамперед задля того, щоб бодай таким чином реабілітували людей, які свого часу мали «неприємності» за її читання або розповсюдження, а то й зазнали кримінального переслідування.

І ось її надруковано. Не знаю, як сприйняли її ті, хто вперше прочитав. Для автора ж вона могла б бути давно перейденим етапом, якби... якби не те, що, на жаль, більшість окреслених у ній проблем постають сьогодні ще гостріше.

У передмові до публікації (див. «Вітчизну» № 5 ц. р.) я коротко нагадав про обставини появи цієї праці та виклав мотиви, якими керувався, пишучи її. Тепер час розповісти про її подальшу долю та бодай у загальному дати свою нинішню оцінку.

Насамперед мушу ще раз підкреслити те, що вже сказав у передмові: пишучи свою працю, не вважав її антирадянською, а тому конспірації не дотримувався. Чорновий варіант обговорював з друзями і враховував деякі з їхніх зауважень. Більше того, коли десь восени 1965 року мене познайомили з українським літературознавцем із Чехословаччини Миколою Мушинкою і він, прочитавши перший варіант праці, гаряче просив дати йому примірник для тодішнього голови Культурної спілки українських трудящих, члена ЦК КПЧ товариша Василя Капішовського, я погодився. Тут треба пояснити молодшим читачам, що тоді КСУТ проводила певну національно-виховну роботу серед українців Чехословаччини, яка контрастувала з підходом до національного питання керівництва КПРС і КПУ. Тому ми з деякою надією поглядали на комуністів-українців і взагалі комуністів Чехословаччини, яка наближалася до «празької весни».

Але ця невинна, здавалося б, справа обернулася великими неприємностями і для мене, і особливо для самого Мушинки. За ним, виявляється, стежили, і машинопис вилучили на кордоні. Довго допитували й шантажували, намагаючись схилити до «зізнання», нібито праця призначалася для передачі на Захід,— але кримінальної справи так і не вийшло.

Через деякий час (на жаль, я не вів щоденника і не пам'ятаю дат, але було це вже наступного, 1966 року) мене ввічливо запросили на бесіду з тодішнім головою республіканського КДБ генералом Нікітченком. Він виявився досить розважливою і поміркованою людиною. Не так погрожував, як «по-батьківському» застерігав. Ознайомив мене з новим Указом Президії Верховної Ради СРСР про кримінальну відповідальність (здається, позбавлення волі строком до трьох років) за поширення наклепницьких вигадок про радянський суспільний лад. Я відповів, що це Указ антиконституційний, оскільки наклепом можна оголосити будь-яку критику, на що Нікітченко саркастично посміхнувся, але нічого не сказав. Агресивніше був настроєний присутній на розмові Л. Каллаш, тоді начальник відділу КДБ по боротьбі з ворожою пропагандою (здається, так цей відділ звався). Він звинувачував мене в тому, що, мовляв, працю свою я насправді адресував не радянському керівництву, а писав її

для закордону, про що свідчить, мовляв, вилучення її у М. Мушинки. Мені нелегко було спростовувати цю версію перед людьми, які вважали своєю професійною проникливістю те, що могло бути просто професійним стереотипом.

Але, зрештою, Нікітченко не став наполягати на відомчій «заготовці», а заходився переконувати мене в тому, що мені треба займатися літературою, а не політикою (в цьому я був з ним внутрішньо згоден, бо політичних амбіцій ніколи не мав,— але ж саме життя невблаганно штовхало до політики). Мабуть, виходячи з уявлення (хибного!) про мене як людину честолюбну, казав приблизно таке: от ви написали «Інтернаціоналізм чи русифікацію?»; сьогодні навколо цієї речі зчинився ажіотаж, але скільки він триватиме — ну, п'ять років, ну, десять, ну, хай, п'ятдесят; а вам треба написати щось таке, що довго-довго житиме... Натякав на те, що за моєю спиною хтось стоїть, що моїми руками, мовляв, хочуть загрібати жар якісь літературні тузи (неважко було здогадатися, кого він мав на увазі): хай Дзюба і Світличний наламують дров, а ми будемо рибку ловити... Мені було сумно від того, що навіть цей, без сумніву, розумний і досвідчений чоловік так примітивно уявляв справу і так незграбно намагався грати на не кращих струнах людської душі.

Менш дипломатичний характер мали зустрічі з деякими партійними керівниками. «Виховувати», «перевиховувати» — на те є спецслужби, в «директивні органи» тим як бавляться. І слушно роблять (робили). Завідуючі відділами пропаганди й агітації та науки і культури ЦК КПУ Г. Шевель і Ю. Кондуфор викликали мене (хоч я і не член партії) не задля якогось химерного «діалогу», а на простий і зрозумілий «килим» і вели розмову в доброму прокурорському тоні. І дуже були обурені й навіть щиро ображені тим, що я не погоджався з ними і не виявляв бажання засудити свій «злочин».

Трохи інакшими були дві розмови з І. Назаренком, колишнім секретарем ЦК КПУ, а на той час директором Інституту історії партії при ЦК КПУ. Він підкреслював, що говорить зі мною за дорученням першого секретаря ЦК КПУ Петра Юхимовича Шелеста. Конкретні питання національного становища України, порушені в «Інтернаціоналізмі чи русифікації», він не хотів обговорювати, кажучи: партія сама все бачить, усе знає і вживає всіх необхідних заходів для усунення хиб. Натомість, вважаючи себе неабияким теоретиком і знавцем марксизму-ленінізму, він терпляче втовкмачував мені догми, які вважав за істини марксизму-ленінізму, та намагався «зловити» мене на «перекрученнях» і неточному, мовляв, цитуванні Леніна. Але головний його козир був досить несподіваний і, сказати б, пікантний. Я у своїй праці цитував схвальні висловлювання Леніна про боротьбистів, заклики до союзу з ними. Іван Дмитрович роз'яснив: це були публічні заяви, необхідні з міркувань політичної тактики. З таємничо-значущим виглядом він висунув свою шухляду і почав зачитувати мені ленінські тексти протилежного характеру, в тому числі шифровані телеграми про підготовку ліквідації боротьбистів. Він мене спростував, але й гадки не мав: якою ціною!

Іван Дмитрович також попереджав, що я не обберуся клопотів, якщо «Інтернаціоналізм чи русифікація?» набуде поширення. Але цього можна уникнути, підказував він, якщо автор напише статтю, в якій покаже розквіт Радянської України. Я знову й знову намагався звернути розмову на ті проблеми, про які йшлося у праці, а Іван Дмитрович знову і знову повторював: партія все бачить, усе знає і все, що треба, робить.

Тут я мушу зупинитися на версії про те, що свою працю я писав буцімто чи то на замовлення, чи то з відома ЦК КПУ. Ця версія так чи інакше присутня майже в усіх видавничих анотаціях та передмовах до зарубіжних видань «Інтернаціоналізму чи русифікації?» і в багатьох статтях та відгуках. В одних випадках говориться, що я написав працю на пропозицію А. Скаби, тодішнього секретаря ЦК КПУ з ідеології, в інших — самого П. Шелеста. Нічого подібного, звісно, не було і не могло бути. Звідки ж узялася ця досить стійка версія? Можливо, зарубіжні видавці і коментатори, розуміючи, що мені доведеться відповідати за їхні публікації, хотіли в такий спосіб полегшити моє становище: мовляв, йому ж сама влада запропонувала написати! А коли вже мене заарештували, ця версія також «грала»: от яка підступність — самі ж запропонували людині висловитися, а тепер карають! Можливо, так відгукнулися чутки про певний інтерес П. Шелеста до цієї теми: здається, партійний апарат знайомили із скороченою версією «Інтернаціоналізму чи русифікації?», розсилали її в обкоми. Втім, це лише мої припущення. Все могло бути й простіше: колись в одному публічному виступі А. Скаба справді кинув такий закид молодим «баламутникам» — мовляв, бунтують, чимось невдоволені, а хай пояснять, чим саме. І в справді десь сказав, що треба таки пояснити. Невже ці випадкові слова були почуті і так трансформувалися?

А тепер кілька слів про самі зарубіжні публікації та моє ставлення до них.

Питання це виникло ще в розмові з І. Назаренком. Застерігаючи мене від «розповсюдження» праці (а я не приховував, що даю її читати всім, хто хоче), він попереджав, що вона може таким чином потрапити зрештою за кордон, а там її надрукують, і, мовляв, «здійметься такий галас, що...» (аж дивно, як у недавні ще часи фантастично перебільшували «небезпеку» закордонних публікацій, як їх боялися,— водночас цілковито зневажаючи світову громадську думку, уповаючи на силу броньованого кулака,— і яким страшним гріхом для радянської людини їх вважали!). Я не повірив Назаренку: по-перше, не вважав свою працю такою вагомою, щоб їй надавали значення аж за кордоном; по-друге, був певен, що за кордоном вона б не припала до смаку, оскільки моя аргументація побудована переважно на працях Леніна та партійних документах 20-х років, а головний її пафос — відновлення ленінської національної політики та «істинного» соціалізму: нащо це «буржуазній пропаганді»?! Буквально так я і сказав Назаренку. І був абсолютно щирий.

Згодом я зрозумів, що моє уявлення про «буржуазну пропаганду» (навіяне пропагандою нашою!) дуже наївне, примітивне. І поява зарубіжних публікацій не була вже

для мене такою несподіваною (хоч і здійснювано їх поза моєю волею). Як я до них поставився? Переживав суперечливі почуття. З одного боку, думалося, що якоюсь мірою буде привернена увага світової громадськості до проблем і становища України (певні надії я покладав на реакцію комуністичних партій та лівої інтелігенції — і не зовсім помилився: скажімо, італійський переклад вийшов у видавництві Італійської компартії, французький — також під егідою лівих сил, китайський — у країні, яку при всьому бажанні не назвеш антикомуністичною),— отже, це ніби, уявлялося, на користь України. Та й авторське самолюбство, признатися, було трохи потішене. З другого ж боку, я відчував велику тривогу і, головне, вину, провину. Не тільки перед суспільством, державою (радянська людина завжди потенційно провинна перед державою!) і не тільки через постійний морально-психологічний терор, а й вину перед самим собою, перед своїм світоглядом, у якому не було передбачено солідаризування чи спілкування з «антикомуністичними» силами. Я розумію: для багатьох сучасних читачів, особливо молодих, це смішно, це порожні слова. Щоб судити про мене і мої душевні терзання, треба було б знати моє покоління, а ще більше — мене самого, мою біографію, мою ідейну еволюцію. Тут я можу сказати про все те лише в кількох найзагальніших словах — не час і не місце для сповіді, ані для мемуарів.

Відкрию невеличку «таємницю». Я людина, фатально залежна від газет (і взагалі всієї інформації «мас медіум»). Перечитую їх мало не всі і вразливий на той потік інформації та ідеологічної енергії, який вони несуть, нерідко мимоволі «самокоригуючись» або й пасуючи перед ними. Цим істотно відрізняюся від людей, панцирно захищених від «офіціозу», а то й від незгідних з їхніми власними поглядів, незручних для них фактів взагалі. В цьому моя слабість, приреченість на компромісне врахування різних чинників і підходів.

Жартуючи, кажу собі, що ця хвороба почалася з дитинства. Читати я навчився ще до школи, в шість років, але не з дитячих книжок, яких у нашому робітничому селищі тоді, в 30-ті роки, не було (принаймні в нашій сім'ї), а... з газет. Батько приходив з роботи, приносив газету, сідав читати — і я коло нього. А в мої сім-вісім років він уже просив мене дещо почитати, і я йому читав. (Сусід-лікар сварився: дитині того не можна, шрифт дрібний, світло в хаті погане,— але мене вже несила було зупинити.) Особливе враження справляли фото й інформації з республіканської Іспанії: незрозумілі події в цій незрозумілій для мене землі були в центрі розмов, що залишали в моїй душі неясне хвилювання (розмови про «ворогів народу» до мене не доходили, а може, їх і уникали). А в 1944 році я, вже 13-річний хлопчисько, щодня ходив до рудничного парткому, щоб прочитати в газетній вітрині чергове зведення Інформбюро про нові визволені міста. Згодом мене стали пускати в парткабінет, до газетних підшивок, я просиджував за ними годинами, замість учити уроки, перечитував усі матеріали з міжнародної політики, на зубок знав столиці всіх країн світу, всіх президентів і прем'єр-міністрів, а надто ж, звичайно, генеральних секретарів усіх незлічених компартій. Дорослі жартома говорили про мене як про «дипломата». У школі я, звичайно, був запеклим комсомольським активістом, секретарем комсомольської організації, членом райкому комсомолу. Велосипедом об'їздив увесь район як позаштатний лектор райкому (а потім обкому — зростання!) ЛКСМУ. Від оплати лекцій відмовлявся. Дивні речі тоді творилися: голодний 1947 рік (правда, у нас на Донеччині він не був такий страшний, як деінде на Україні), а якийсь пацан, шмаркач їздить по селах і читає колгоспникам лекції про міжнародне становище! І люди приходили, слухали це дурне хлоп'яче актівство, невмілу імпровізацію з газетних фраз... Незбагненно!

Не менше шаленів я на комсомольській роботі і в студентські роки. Був секретарем комітету комсомолу Сталінського педагогічного інституту (тепер — Донецький університет). Боже, скільки часу змарнував, скільки книжок не прочитав через це «комсомольське горіння»! Але щось воно, може, й дало: якісь соціальні почуття, громадянські обрії, здатність підпорядковувати себе меті, позаособовій справі. Чи, може, так мені тільки здається: самовтішання? Але, в кожному разі, я був не з тих казенних активістів — кар'єристів, чинуш. Я був з іншого числа — ідеалістів, романтиків комсомольської віри. В кінці 1952 року в доповіді на звітно-виборчій комсомольській конференції так розкритикував дирекцію і партком інституту, що міське партійне і комсомольське начальство, яке сиділо в президії, негайно припинило конференцію й оголосило її недійсною («неперевірені мандати»), а мене почали «тягати» по інстанціях. Правда, секретар обкому партії з ідеології Роман Іванович Кигинько, людина розважлива, повівся неординарно і загальмував «справу», тим більше, що студентство мене бурхливо підтримувало. Але все одно мені вже «шили» і якусь не відому тоді «ленінградську опозицію», і зв'язки із «сіоністами» (якраз у розпалі була кампанія проти «лікарів-убивць», а особи певного роду занять, не дуже криючись, нашіптували: «Вот пройдут выборы, а мы всех сионистов переселим в Сибирь»; і донині пам'ятаю, як «моя» активістка Ася К. просила мене пояснити, що діється, а я сам нічого не розумів і ніяк не міг заспокоїти її сліз). Звичайно, моя «справа» скінчилася б погано. Але в цей час Йосиф Віссаріонович несподівано відійшов у вічність. На траурному мітингу я виступив з промовою, про яку можна сказати хіба що словами грибоєдовського Репетилова — «он плачет, а мы все рыдаем».

Але й тут хай не подумає читач, що все було так однозначно. На звістку про смерть Сталіна і в день його похорону ми всі плакали. Однак ще задовго перед тим я і мої друзі у своєму колі обговорювали його роль досить тверезо, як на той час, висловлювалися про нього як про диктатора, обурювалися його божевільним культом (такі ж думки виникали у мене та моїх друзів і в шкільні роки; про це я міг би багато розповісти, як і про ставлення до Сталіна наших батьків і дідів — це неправда, що народ його боготворив). Такі розмови точилися у нас, у сту-

дентському гуртожитку в місті Сталіно, в 1952 році! І — нічого, обійшлося, донощика не знайшлося. Далеко це було відповідним службам до досконалості.

Після смерті Сталіна розпочався був «сталінський призов» до партії, на зразок історичного ленінського. І я подав заяву. Проте кінного призову не відбулося — з Москви надійшла команда тихенько припинити цю акцію. Але ще до того мене забаркували на засіданні райкому комсомолу — не дали характеристики. Все було зроблене на вищому рівні функціонерського фарисейства. Про скандал із заітно-виборчими зборами мені не нагадували. Почали засипати запитаннями про різні дати в історії комсомолу, про героїв комсомолу і, звичайно ж, про генеральних секретарів зарубіжних компартій (це було коронне питання при вступі до комсомолу й до партії). А я все те ще в шкільних роках на зубок знав, серед ночі міг би відповісти. Довго вони мучилися, упрівали, не могли мене спіймати. І все-таки спіймали. На чому б ви думали? Хтось загадав: назвіть прізвища секретарів ЦК ВЛКСМ. А їх було семеро. Я шістьох назвав, а сьомого (чи сьому) забув. Боже, як тут зраділо бюро РК ЛКСМУ! І мене тут же забаркували. Уявляєте мої муки? Партія-то партією (хоч в тоді ще й не міг думати, що воно на краще),— але на чому спіймали! І кого? Мене, який знав цих прізвищ і дат більше, ніж усі члени всіх бюро, разом узяті! І сміх, і горе...

Я дозволив собі зробити цей лірико-ностальгійний відступ (їх таких могло б бути багато!) не з любові до своєї біографії, а для того, щоб читач зрозумів чи врахував: праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вийшла не з-під пера якогось спеціального «дисидента» (ви я не люблю це слово!), а з-під пера людини, яка була (а почасти, може, й залишається) продуктом (може, якстати не найгіршим) системи, органічно з неї виросла, пройшла довгий і складний шлях до критичної переоцінки цієї системи, а все-таки ніколи не почувала себе її ворогом, лише хотіла привести її у відповідність з «ідеалом». А тим ідеалом уявлявся «справжній» соціалізм (чи комунізм) — справедливість, рівність, братерство. Дуже загальниковий, туманний ідеал. Але й дуже людяний, а тому — вічний, хоч і в різних ідеологічних та політичних трансформаціях. Згодом прийшло розуміння і національних проблем, і потреби свободи. Але рушієм — моральним і психологічним — було почуття справедливості.

Ще в студентські роки я належав до тих незліченних, кому «байдуже», якою мовою говорити і до якої нації належати, і хто свою «байдужість» ладен був гордо нести як еталон інтернаціоналізму і загальнолюдської сутності. А потім почав задумуватися: байдуже-то байдуже, але чому всі ті на Україні, кому нібито байдуже, насправді байдужі (а часом і ворожі, свідомо чи несвідомо) саме і тільки до української мови, до української культури, до України взагалі? І куди дівається їхня «байдужість» та «інтернаціональна» безсторонність, коли справа торкається престижу їхньої набутої російськості? Що за цим криється, який механізм мотивацій і орієнтацій, які стихійно виниклі чи режимно створені обставини? Кому і навіщо потрібно, щоб цілі народи переставали бути собою і притому не творили щось нове, а просто вливалися в інший народ, позбавляючи і його власного обличчя? Чи це шлях до рівності і вселюдської солідарності? І чи морально ставати на бік дужчого проти слабшого?

Безліч таких питань поставало одне за одним... Я шукав на них відповіді і не знаходив... Чому, наприклад, одній людині дороге рідне слово, картини минулого, образ свого народу, болять його кривди, над усе хвилює питання: а в нього історичне майбуття чи ні, збережуться для людства цінності, які він створив, чи ні, а іншій людині поруч із тією навіть невтямки, про що тут ідеться. І ніякими аргументами нічого їй не доведеш. А наче ж однакові люди — і рівнем розвитку, і моральною порядністю, і поглядами на все інше — крім цього. Може, тут справа не тільки в знаннях (про виховання не кажу, бо його у нас немає — за окремими індивідуальними винятками), а й у якихось химерних комбінаціях життєвих вражень, у якихось тонких, важко враховуваних емоційних, духовних та інших чинниках? Часом мені здається (хоч це, мабуть, наївне, довільне уявлення), що й у мені ніколи б не прокинулося відчуття України, якби не одне глибоке зворушення в дитинстві: мені років п'ять, я у бабусі на хуторі, лежу на рядниці коло річки, а десь далеко за ставком невидимі дівчата співають: «В кінці греблі шумлять верби...» І щось таке було в тій далекій пісні, що й досі душа тужить...

Хай пробачить мені читач ці суб'єктивні рефлексії. Може, вони допоможуть зрозуміти деякі особливості моєї позиції в різні часи, і мою невмістимість у стереотип ортодоксального дисидентства, і моє відставання від нинішнього рівня політичного радикалізму та нинішньої температури українського патріотизму.

Вертаюся до колотнечі навколо появи «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Не буду оповідати про нескінченні «проробки» на різних зборах та засіданнях президії правління Спілки письменників України, про зняття то з однієї роботи, то з іншої — це дошкуляло тоді, а тепер здрібніло й забулося. Від мене домагалися відмови від написаного й самоосудження, я коли не вдалося — з'явилася 1969 року брошура «Що і як обстоює Дзюба?» Авторство її неясне — здається, її просто скомпонували із рецензій, до написання яких зобов'язали працівників кількох інститутів Академії наук, з псевдонімом колективного автора «Богдан Стенчук». Брошура була витримана в запахущих традиціях нашої «контрпропаганди». «Уповали» на безмежне нагнітання брудної лайки, а не на логіку чи аргументи, яких нізвідки було взяти. Правда, в деяких розділах — різні ж люди писали — траплялися й слушні, путящі зауваження. Але загалом «викриття» були такого ось рівня. Я, приміром, ставив питання: чому у нас не видають М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Максимовича, Й. Бодянського, О. Лазаревського, В. Антоновича, С. Подолинського, М. Зібера та інших українських істориків, соціологів, економістів. «Богдан Стенчук» же у відповідь називає мене наклепником, «нечесною», «малоосвіченою» людиною —

бо ж, бачте, хоч твори цих авторів справді не видають, але про них «існує чимала література». А коли я питав, чому не друкують В. Винниченка, М. Хвильового, М. Івченка, Г. Чупринку, М. Євшана, В. Підмогильного, М. Драй-Хмару, С. Єфремова, А. Ніковського та інших письменників і літературознавців, «Б. Стенчук» у цьому вбачав моє бажання розвалити Радянську владу шляхом пропаганди творів націоналістичних, антирадянських літераторів: «Зрозуміло, чому І. Дзюбі вельми хотілося б побачити їхні твори на полицях книгарень, але комуністи й ті, хто поділяє їх погляди, переконані, що, крім шкоди, ця література нічого для духовного прогресу українського народу принести не в змозі»; «...І. Дзюбі та його однодумцям треба раз і назавжди запам'ятати, що комуністи ніколи не пропагували і не будуть пропагувати антисоціалістичні, контрреволюційні ідеї та їх авторів». Або такий «прийом»: деякі з авторів, названі у моїй праці як такі, що їх не друкують, були надруковані в наступні роки. На цій «підставі» «Б. Стенчук», ігноруючи датування, звинувачує мене у фальсифікації... Полемічний стиль «Б. Стенчука» також відповідного рівня: Дзюба «горлає», «блудить», «блюзнірствує», «плете павутину», він — «ретроград» і «політичний провокатор», «хотів би на Вкраїні організувати погроми і братовбивчу різню», нарешті — «йому хоч кіл на голові теши». Оце останнє особливо симптоматичне: так, тесали, тесали свої казенні кілки на людських головах...

Дотепну відповідь «Б. Стенчукові» дав Вячеслав Чорновіл у самвидавівській брошурі «Що і як обстоює Б. Стенчук» (1969).

З усіх звинувачень, що їх проти мене висувано, найдошкульнішим для мене було звинувачення в тому, що мої ідеї і моє ім'я, мовляв, використовує буржуазна пропаганда в боротьбі проти соціалізму, Радянської влади. Сьогодні це звинувачення звучить смішно, і багато кому з молодших людей, певно, невтямки, як можна було боляче на нього реагувати, діставати від цього душевні травми. Але ж треба мислити історично. Точилася запекла холодна війна між «двома світами». Атмосфера, настрої, поняття, вся реальність 60-х років докорінним чином відрізнялися від нинішніх. Принаймні для мене,— а особистість автора, як-не-як, щось та важить, і її теж треба враховувати. Суб'єктивно для мене була дуже неприємною та обставина, що зі мною «солідаризувалися» і мене підтримували на Заході люди, чиї політичні позиції були для мене чужими або незрозумілими, люди, про яких наша пропаганда створила уявлення, що в холодній війні вони стоять «по той бік барикад». Туди ж хотіла офіційна пропаганда помістити й мене. Але я довго відмовлявся публічно висловитися з цього приводу — з суто моральних міркувань: адже та заява, якої від мене вимагали, сприймалася б як вимушена, зроблена під тиском,— навіть якби вона відповідала моєму внутрішньому переконанню. Лише після кількох гострих обговорень на засіданнях керівництва СПУ я погодився опублікувати в «Літературній Україні» листа, в якому відмежовувався від своїх закордонних інтерпретаторів. Такої заяви дуже домагалися від мене і деякі друзі, і ті люди в керівництві Спілки письменників, які хотіли мене «зберегти» і, як могли, боронили, але потребували для цього якогось «аргументу». Я не надавав великого значення членству у Спілці, але був зворушений тим, що, не зважаючи на прямі вказівки «зверху», проти мого виключення голосували не лише кілька однодумців з молодшого покоління, а й деякі старші товариші — Агата Турчинська, Сава Голованівський. Заява в «Літературній Україні» була дуже стриманою, вона не задовольнила офіційні кола, але водночас викликала неадекватно гостру реакцію серед частини українських патріотів — з тих, які плекають нашу добру стару традицію: у всьому, що виходить за межі їхнього прямолінійного рефлексу, вбачати «зраду».

А зі Спілки мене таки виключили. Вже пізніше, у березні 1972 року. Але тоді вже лютував терор: П. Ю. Шелест, який, здається, трохи намагався його стримати, вже сам висів на волоску і не мав реальної влади; відбулися масові арешти, мене також щодня викликали на допити, і було вже ясно, що мене жде. Того дня мене запросили до Спілки нібито на бесіду з товаришами А і Б. Та коли я прийшов, то й у цьому виявився дріб'язковий обман: ніяка не бесіда, ніякі не А і Б, мене ждала в похмурій тиші вся президія правління СПУ. Я сказав: «Питання, яке ви нібито зібралися вирішувати, вирішене давно і без вас». І хотів піти геть. Але мене втримали. Хоч усі розуміли, що я сказав правду. Тільки Микола Платонович Бажан чомусь образився і вкрай роздратованим тоном, який не пасував до його імпозантного вигляду, заперечив: «Ні, мені ніхто нічого не наказував, я прийшов сюди з власної волі». Майже за покликом серця. Не буду описувати перебіг цього драматичного (за температурою виступів) засідання, хоч добре його пам'ятаю. Не треба. Звичайно, мене ще могли б (і хотіли) оборонити, якби я пішов на поступки, на які тоді піти не міг. Після того, як одностайно проголосували за моє виключення, я сказав: «Тут говорилося, що моє перебування в Спілці було для неї тягарем і заважало їй обстоювати українську мову і культуру. Я радий, що тепер цієї перешкоди не буде і Спілка зможе нарешті по-справжньому за них боротися».

Це було сказано із сарказмом і, мабуть, трохи спересердя. Та вже буквально через кілька днів я міг би щось подібне сказати без сарказму. Гнів мій швидко минув (та й не був він великий). Зате я зрозумів, що інакше й бути не могло.

Багато тепер нарікань на тодішнього першого секретаря Спілки Василя Павловича Козаченка. Не берусь його виправдовувати чи звинувачувати. Знаю одне: мене він боронив перед «найвищими інстанціями» до останньої можливості і мусив виступити із звинуваченнями проти мене лише тоді, коли й усі мусили, коли нічого іншого не залишалося, коли довелося чинити згідно з «партійною дисципліною».

Ні за ким не бачу вини переді мною особисто. Навіть за тими, хто мене ображав, арештовував, судив. Навіть за тими, хто підписував авторитетні експертизи, що кваліфікували мене як ворога Радянської влади. Пам'ятаю їхні шановані імена. Але — забув. Не було цього. А от тим, хто загубив Василя

Стуса та інших, хто снялічив Івана Світличного, прощати важче.

Я вже говорив, що ніколи не почувався політиком і не хотів ним бути. За тему, окреслену в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», взявся лише тому, що ніхто інший тоді за неї не брався в ширшому обсязі (хоч окремі аспекти її — насамперед мовні — вже розробляли Матвій Шестопал, Леопольд Ященко та ін.). Я думав: оце напишу, висловлю наболіле, з'ясую своє розуміння речей і вернуся до літератури, щоб більше від неї не відриватися, займатися своїм прямим ділом. Та вийшло інакше. Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» змінила всю мою долю. Через відсутність у нашому суспільстві політології, правдивої розмови про наболілі проблеми України, через наше тривале національно-політичне «німування» вона набрала не властивого їй, надмірного значення, заповнюючи багаторічний вакуум. Я завжди вважав і тепер вважаю, що надто палкі її прихильники безбожно переоцінюють її. Або ж ми керуємося кустарними, доморослими критеріями. «На безриб'ї і рак риба».

Мене однаково обтяжували як перебільшені, незаслужені похвали прихильників, так і не менш незаслужена хула ненависників, що вбачали в мені «націоналіста» (в шовіністичному розумінні), яким я ніколи не був. Адже й за Україну мені боліло серце, і я обставав за неї (як міг) не тому, що ставив її над усе і нічого, крім неї, не бачив, а тому, що бачив її рівноцінною з іншими: вона має право на все, що притаманне будь-якому народові. Не більше.

Тим часом мені приписували нерідко що кому заманеться. І багато хто на свій лад тлумачив «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» В певному (хай, зрештою, і вульному) колі створювався абсолютно міфічний образ «Дзюби», і я ставав заложником цього міфа, немовби мусив йому підпорядковуватися. Ця фальшива ситуація мучила мене дедалі більше, ставала нестерпною. Жива людська істота, здатна до змін і спрагла розвитку, не влягає в готову портретну рамку.

Я, звичайно, знайшов би вихід із цієї ситуації, ідучи власною, а не чужою дорогою. Але виявилося, що часу на це мені вже не було дано. «Розв'язка» прийшла ззовні, безглузда і брутальна: арешт.

До тюрми я потрапив у момент роздвоєності і внутрішньої боротьби, я це погіршувало моє становище. Не буду описувати ці 18 місяців — тут не місце й не час для цієї «повісті». Скажу лише, що все там робилося з найскрупульознішим дотриманням законів, тільки ж закони служили беззаконню.

Чому я зрештою погодився написати листа, опублікованого в «Літературній Україні» 9 листопада 1973 року, з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування? Він був сприйнятий як відмова від власних поглядів. Але мені уявлялося, що я вкладаю в нього інший зміст: заперечення того, що мені приписувалося. Я хотів заперечити той образ, який мені нав'язували, але який не був моїм. Тому свою заяву я розглядав як самозахист — іншого способу самозахисту тоді в мене не було. Хочуть зробити з мене ворога, антирадянщика, націоналіста? Я ним не є і скажу, що ним не є. А якщо дав вість підстав так себе розуміти,— в цьому винен. І справді думав, що в чомусь важливому помилився.

Передбачав, що більшість сприйме мою заяву як самозречення. Але міркував так: мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу.

А тепер: як я сьогодні розцінюю написане двадцять п'ять років тому — «Інтернаціоналізм чи русифікацію?»

По-перше, це була правда про становище України, про наш національний біль. І час підтвердив, що це була правда. Сьогодні всі ми про неї говоримо. Я радий, що суспільство її усвідомлює (навіть у набагато більшому обсязі, ніж я чвертьстоліття тому),— це дає надію на порятунок. Але була б набагато більша радість, якби час показав, що картина, намальована колись в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», неправдива, довільна, навіяна якоюсь суб'єктивною омилкою. І якби не було потреби сьогодні передруковувати цю річ і взагалі згадувати про все те...

Що ж до змісту й аргументації скажу: сьогодні далеко не все мене задовольняє. За роки перебудови і відносної гласності з'явилося стільки раніше не відомих фактів і стільки ще проблем виплило на поверхню, що, звичайно, нині є можливість (і потреба!) осмислити цю фатально невичерпну тему масштабніше і з нових позицій: не обмежуючи себе традиційним підходом. Зрештою, мій тодішній заклик — повернутися до ленінських принципів, до національної політики 20-х років — звучить сьогодні наївно. Хоча б тому, що такі «повернення» до перейдених етапів в історії неможливі. Правда, я й не мав на увазі «повернення» в буквальному значенні, а лише відновлення самого принципового підходу. Але й його сьогодні недостатньо — зовсім інша історична ситуація, інший стан народу, інші завдання й можливості.

Щодо мого «оперття на Леніна». Для начальства, яке вважало себе єдиним розпорядником ленінської спадщини, навіть якщо знало Леніна з двох-трьох цитат, послужливо підсунених референтами, все було ясно: Дзюба фальсифікує Леніна, «маскується» Леніним тощо. З другого ж боку, деякі «націонали» казали: от вдалу форму знайшов Дзюба — б'є комуністів їхньою ж зброєю.

Мушу сказати, що і ті, і ті помилялися щодо мого суб'єктивного настановлення. Я справді тоді був під глибоким враженням від ленінського підходу (особливо в останні роки його життя) до національного питання і вірив у те, що, керуючись цим підходом, можна вийти з кризи і знайти шлях до національної справедливості.

Сьогодні, звісно, вже ніхто не ідеалізує Леніна. Щодо мене, то на мене приголомшливе враження справили деякі нові документи і публікації про добу революції, Леніна та його оточення, а особливо солженіцинський «Архіпелаг ГУЛАГ», недавно прочитаний. І все ж таки я вважаю, що і до Леніна треба ставитися об'єктивно. І треба бачити його розвиток, зміну підходів до будівництва соціалізму і його характеру, до міжнаціональних відносин, до будівництва

багатонаціонального Союзу. Багато з цих його ідей ще не усвідомлені і не вичерпані, навіть не випробувані.

Але хочу звернути увагу ще на один бік справи. Сьогодні критика Леніна ведеться не лише з демократичних позицій, а й з позицій назадницьких, монархічних, великодержавницько-шовіністичних. Власне, вона сьогодні в Союзі, в Росії активніша, агресивніша, ніж ота перша, демократична, і являє велику небезпеку, особливо для України, для наших національних надій. Мені здається, ми недооцінюємо розмаху і загрози тієї великодержавницько-шовіністичної хвилі, яку здіймає вже не лише «Память», а й деякі «респектабельні» літературні органи в Росії, і не тільки літературні. А Леніна можна запідозрити в чому завгодно, тільки не в російському націоналізмі чи шовінізмі. Щодо енергії і чистоти протистояння квасному патріотизмові й шовінізмові в історії російської суспільної думки з Леніним може зрівнятися тільки Герцен. Прочитайте його, Ленінове, «Про національну гордість великоросів». Я розумію, що у росіян не менше підстав для тривог і болів, ніж у будь-якої іншої нації Союзу. І голоси на захист російської природи, російської культури, мови, життєвих інтересів російського народу такі ж природні й неминучі, як і голоси речників усіх інших народів. Але чому деякі люди, а тому числі й інтелігенти, б'ють на сполох по-чудернацькому злоякісно: «Империя гибнет!», чому порятунок для російського народу вбачають у відновленні імперських структур, у поверненні «былого величия» — забуваючи, що причиною всіх нещасть російського народу саме й було оце прагнення його можновладців до «величия», тобто панування над навколишнім світом; чому всяке заперечення шовінізму таврують як «русофобію», а натомість пред'являють претензії до інших народів як нібито невдячних і мало не нахлібників.

Взагалі нині пішла якась пошесть — виставляти необгрунтовані і неперевірені «рахунки» від імені нібито одного народу іншому або іншим. Якщо повірити деяким «позивачам», то весь Союз живиться виключно соками його землі. Але оскільки в інших республіках висуваються зустрічні «рахунки», то, природно, постає питання: хто ж, урешті-решт, кого утримує і хто чий нахлібник? Адже ж дивна річ виходить: споконвіку кожен народ сам себе годував і утримував, а тепер чи не кожен опинився під підозрою у дармоїдстві й нахлібництві. І мало не кожна республіка ой як заборгувала великодушній і терплячій нації!

Певно, перша розгадка тут найпростіша: оскільки у нас не було (та й немає) у широкому користуванні статистики й інформації, яка бодай наближено відбивала б економічні відносини та виробничо-господарські обміни між республіками, залишається найширший простір, воля вольная для будь-яких, найутішніших для національної гордині домислів. Адже ж вважала маса людей до останнього часу (а деякі й досі вважають), що «ми» мало не весь світ годуємо і тільки через те самі збідніли. А ті окремі статистичні показники, стосовні економічних відносин між республіками (як і між республіками та Центром), які стають доступними громадськості, ще більше заплутують картину: через довільність і фантастичність «призначених» згори цін на продукцію. Скажімо, за діючими розцінками Україна «заборгувала» Центрові близько п'яти мільярдів карбованців. Ну, хто ж повірить, що багата, могутня, розвинена республіка не здатна звести кінці з кінцями, що наш працьовитий народ — нахлібник центральних відомств?

І тут, мені здається, ми підходимо до головного джерела таких стереотипів, усіх цих містифікацій та міфів національно хворої свідомості. Подумаймо ось про що. Адже кожна з наших республік і автономій посідає ті чи інші — багаті — ресурси, кожен народ має свій значний виробничий, науково-технічний, інтелектуальний потенціал, достатній не лише для небідного існування, а й для процвітання в сучасному світі. Адже якщо, скажімо, Арабські Емірати досягли такого добробуту за рахунок самої тільки нафти, то чому «чорне золото» не ощасливило ні Азербайджан, ні Башкирію, ні нашу Полтавщину, ні Ханти-Мансійські краї та решту Сибіру, а швидше принесло їм спустошення? Чому «біле золото» — бавовна — нічого, крім страждань, не дало народам Середньої Азії? Що дістає «валютний цех» Радянського Союзу — Якутія — за свої алмази, хутровину і золото, уже справжнє, не біле і не чорне, а золоте? Ці й такі ж питання можна ставити без кінця щодо будь-якої з республік, будь-якого народу. Куди ж діваються незліченні природні багатства і неймовірні людські зусилля? У прірву фантастично безгосподарної і фантастично експлуататорської бюрократично-командної системи?

Немає у нас народів-нахлібників і народів-благодійників. Всі однаково пограбовані ненажерливим монстром — виморочною великодержавою. Ніхто нікому не винен, кожен народ здатен сам себе забезпечити, тільки б не заважали йому «благодетели».

І вже зовсім неморально ставити питання про те, який народ найбільше постраждав від сталінського терору, від потворних соціальних експериментів, що їх запрограмував і здійснив тоталітарний режим. А ставлять таке питання! І знаходять відповідь! Наче горе людське, трагедії народів можна виміряти. Та ще в якихось «зіставних» цінах і спрямовуючи бухгалтерію на догоду своїм національним симпатіям.

Не криюся: мене особливо дивують і сприкрюють дедалі частіші поклики, що, мовляв, «Россия больше всех пострадала». Коли вже на те пішлося, то хіба Україна, яка пережила три голоди, у тому числі безприкладний геноцид 1932—1933 років, знищення всієї інтелігенції, фашистську окупацію і цілковите розорення, загибель міст і сіл у вогні війни, а вже в наш час дістала смертельні екологічні урази й апокаліптичний Чорнобиль,— хіба вона постраждала менше? А Білорусія, яка втратила у війну кожного четвертого жителя і тепер також уражена чорнобильською радіацією? А Калмикія? А кримські татари? І так далі: читай — кожен народ, кожна нація... Ні, краще не будемо «рахуватися», краще пошукаємо: якими б маленькими радостями нам поділитися...

Дивних, на мій погляд, акцентів набуває і дружна кампанія частини російських патріотів проти «русофобії». Таке враження, що комусь дуже хочеться, щоб русофобія справді набула поширення, і вони все для її розпалювання ладні зробити. Ну, подумаймо тверезо: що доброго може вийти з гарячкового накручування тези про те, що Росія завжди всім допомагала, всіх рятувала, а тепер, коли вона все, що мала, роздала,— їй платять чорною невдячністю і залишають напризволяще?

По-перше, Росія зовсім не залишалася і не залишається наодинці зі своїми бідами і проблемами. Хіба у відродженні Нечорнозем'я не допомагають їй інші республіки, зокрема Україна? Я вже не кажу про освоєння сибірської нафти, про БАМ та інше. По-друге, якщо є в деяких регіонах вияви русофобії з боку частини населення, то треба до цього явища поставитися серйозно, тобто визнати, що воно потребує не лише емоційної оцінки, а й соціологічного, історичного, психологічного аналізу. Зокрема, на мій погляд, чимала частина провини за ненормальні міжнаціональні відносини падає і на тих росіян та «російськомовних» в інших республіках, які з причини малокультурності або зарозумілості протиставляли себе «местным», не виявляли інтересу й поваги до особливостей життя і побуту народу, серед якого опинилися, до його історії, мови, культури. Я говорив про це (як і про інші вияви великодержавництва й шовінізму) в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», але мою стривоженість лицемірно й цинічно кваліфікували як плід «ворожості до всього російського». Тема російського великодержавного шовінізму була протягом десятиліть під щонайсуворішою забороною, а будь-яка думка про некоректність чи неслушність будь-яких орієнтацій будь-якої російської чи зросійщеної етнічної групи будь-де в Союзі вважалася непрощенним гріхом. І сьогодні вже всіх і вся можна критикувати, і Маркса, і Леніна, і Горбачова, і партію, і ідею соціалізму,— але не дай боже поставити під сумнів «ідею» російського месіанізму. Тим-то й досі, обговорюючи джерела існуючих і можливих міжнаціональних непорозумінь, ми сором'язливо чи й боязко обминаємо найголовніше. Бо запишуть у «русофоби», а такого тавра й ворогові не побажаєш...

І далі — по-третє — про допомогу слаборозвиненим окраїнам після революції. Так, Росія допомагала. І Україна допомагала, і інші «сильні» республіки. А як же інакше? Адже й нині, скажімо, маленька Швеція надає далеко не малу допомогу зовсім, здавалося б, «чужим» для неї народам Африки — причому безкорисливо і без докорів та нагадувань, «по щирості». А в нашому ж випадку йшлося, по-перше, про народи, яким Росія заходилася показувати приклад будівництва нового життя, і це будівництво могло бути тільки спільним, братерським (так воно й проклamувалося), по-друге, про народи, які були свого часу колонізовані царською Росією. І ті російські (українські, білоруські та ін.) комуністи, які допомагали відсталим окраїнам, розглядали свою допомогу зовсім не як добродійство, а як повернення історичного боргу — часткову компенсацію за ті незліченні втрати і страждання, які завдав їм російський царизм, за ту нещадну експлуатацію і грабіж, яким піддавали їх російські поміщики, купці, фабриканти. Невже треба нагадувати про це, наводити відповідні історичні документи, посилатися на класичні літературні твори?

Гай-гай, сьогодні патріотичний настрій у частини російської інтелігенції набрав такого дивного характеру, що вважає образливим для себе і неприпустимим визнання найбезсумнівніших історичних фактів. Ну, наприклад, що існував усе-таки, всупереч переконанню русофобофагів, російський великодержавний шовінізм і російський націоналізм, а не лише націоналізм усіх інших народів, як у нас повелося вважати; що цей націоналізм, який так себе гордо й іменував (а ще його прибічники називали себе «истинно русскими людьми», на відміну від людей також руських, але не істинно), створив у кінці XIX та на початку XX ст. свою багату публіцистику і майже філософію; що, нарешті, царська Росія, Російська імперія, все-таки була тюрмою народів. Заперечувати це, пом'якшувати характеристики (навіть шляхом начебто виграшного поріцняння з жорстокішими часами) означає ображати пам'ять тисяч і мільйонів кращих синів усіх народів Росії (в тому числі й російського), які присвятили життя визволенню своїх народів, бачили свою мету в розвалі тюрми, в досягненні майбутнього — не здійсненого, на жаль,— братерства народів; це означає ображати ці пригнічені, повсталі й відроджені народи; зневажати саму історію в її незаперечності.

Та це ще не останнє слово великодержавному шовінізму доби перебудови. Крайні його представники, вже не криючись, висувають монархічні і «единонеделимческие» гасла. Програма новоствореної Православної конституційно-монархічної партії Росії (її виклад вустами голови оргкомітету С. Юркова-Енгельгардта опубліковано в «Аргументах и фактах» від 21—27 квітня 1990 р., № 16) передбачає поряд з «восстановлением упраздненных сословий», «органичным врастанием существующих структур армии, флота, МВД, КГБ, госаппарата в новый механизм конституционно-монархического государства с введением для этих структур нового дворянства» (якому «Государь» даруватиме «за верную службу вотчины»),— передбачає поряд з цим «восстановление попранного достоинства Российского воинства и прав офицерской чести, укрепление армии и флота, охраняющих от внешних врагов не социалистическое государство, но целостность и неделимость Православного Отечества».

Частина російської преси певного спрямування на допомогу новітнім великодержавникам широко подає голоси великодержавників давнього і недавнього минулого. Ось один із багатьох прикладів. «Литературная Россия» двічі (в № 16 і в № 19 ц.р.) видрукувала статті емігрантського релігійного філософа і публіциста Івана Ільїна (1883—1954) «Против России» та «Что сулит миру расчленение России». У першій з них ідеться про одвічне протистояння Росії та Європи, Заходу і вся вина за нього покладається, звісно, на Європу, ширше — на весь світ: «мир изобилует «руссофобами», врагами национальной России». «В мире есть народы, государства, правительства,

церковные центры и отдельные люди — враждебные России, особенно православной России, тем более императорской и нерасчлененной России». З метою погубити Росію ці вороги «выдумали» а неї більшовизм («политика германцев 1917—1939 гг.»); з цією ж метою вони вдаються до «упорного навязывания русскому народу непосильных для него западноевропейских форм республики, демократии и федерализма...» тощо. Статтю цю писано 1948 року, в році 1990 в передмові до неї кандидат математичних наук Юрій Лісіца захоплюється глибиною й істинністю розуміння Росії І. Ільїним: він, мовляв, «глубоко и основательно проанализировал ее недуги, падения и катастрофы, указал и разработал пути ее духовно-национального возрождения»; більше того, «Ильин, пожалуй, единственный, кто предвидел то время, которое мы называем перестройкой, и описал много событий, происходящих сейчас с нами». Оригінальне розуміння перебудови! А кого воно влаштовує, ще виразніше показує солідарна публікація (із солідарними коментарями від редакції) другої статті Ільїна. Вона гімн царській Росії, Російській імперії як земному раю не лише для російського, а й для всіх інших ощасливлених цією імперією народів: «Сколько малых племен Россия получила в истории, стольно она и соблюла» (неправда!); «Ни принудительным крещением, ни искоренением, ни всеуравнивающим обрусением она никогда не занималась» (неправда!). Ільїн заперечує можливість самостійного існування навіть найбільших народів імперії на тій «підставі», що вони, мовляв, не мали б «ни бесспорной территории, ни авторитетных правительств, ни законов, ни суда, ни армий, ни бесспорно национального населения». А менші народи взагалі «неспособны к самой элементарной политической жизни, не говоря уже о разрешении сложных задач судопроизводства, народного представительства, техники, дипломатии и стратегии». Досить одвертий расизм.

Ніяких шансів не залишає Ільїн народам і в далекому майбутньому. Ось його історіософський прогноз: «И вот когда после падения большевиков мировая пропаганда бросит во всероссийский хаос лозунг «Народы бывшей России, расчленяйтесь!», то откроются две возможности: или внутри России встанет русская национальная диктатура, которая возьмет в свои руки крепкие «бразды правления», погасит этот гибельный лозунг и поведет Россию к единству, пресекая все и всякие сепаратистские движения в стране; или же такая диктатура не сложится, и в стране начнется непредставимый хаос передвижений, возвращений, отмщений, погромов, развала транспорта, безработицы, голода, холода и безвластия. Тогда Россия будет охвачена безвластием и выдаст себя с головой своим национальным, военным, политическим и вероисповедальным врагам».

Отже — порятунок один і перспектива одна: «русская национальная диктатура». Мабуть, не для всіх такий уже несподіваний і несимпатичний. Бо в редакційному коментарі сказано про Ільїна: «...в его ошеломительных прогнозах на наш сегодняшний и завтрашний день столько исцеляющей энергии, выстраданной мудрости». Авжеж, наповнені такою цілющою енергією і мудрістю «истинно русские люди» кінця II тисячоліття нашої ери цілком можуть довести до логічного фіналу справу своїх прекраснодушних попередників. І тоді вже нікому не захочеться (та й нікому буде) іронізувати з державного постулату минулих (здавалося б!) часів: «Не было, нет и быть не может».

Гадаю, навіть з цих кількох прикладів (а їх можна наводити безліч) видно, що сьогодні великодержавний шовінізм активно «збагачується» з арсеналів одвертого «единонеделимчества» і монархореставраторства. Думається, що у російської суспільності, серед російської інтелігенції є досить сил, щоб протистояти йому. Напевне ж, більшість росіян розуміє, що великодержавний шовінізм — це небезпечно фальшивий аналог національного самоусвідомлення, це підступна підміна турботи про національні інтереси, національне благо російського народу згубними імперськими амбіціями, претензіями вирішувати долі інших народів, розглядати їх як свою «священну власність».

Але це не означає, що боротьба проти великодержавного шовінізму — справа самих росіян. Оскільки він зазіхає на національне існування всіх народів, то це наша спільна тривога і справа. Всі ми повинні порозумітися щодо головного: не на ідеологічній і психологічній основі «единонеделимчества» чи будь-яких інших форм імперського мислення, не на шляхах реабілітації неправедного минулого, царистського чи сталіністського, не через нагнітання взаємних звинувачень і претензій можна йти до встановлення і поглиблення доброзичливих взаємин. А лише шукаючи і знаходячи справжні причини наших спільних бід: не в тих чи тих національностях, а в тоталітарній системі, ворожій до них усіх; лише шляхом створення демократичного суспільства і справжнього добровільного (якщо така добра воля буде) Союзу держав-республік або іншої форми співжиття і добросусідства, яку вони собі оберуть.

Це зобов'язує нас, на Україні, обстоюючи своє національне існування і майбуття, робити це розважливо і тактовно, так, щоб не викликати тривог у людей інших національностей. На щастя, сьогодні на Україні немає реальних міжнаціональних конфліктів (якщо під ними розуміти протиборство етнічних груп, а не окремих особистостей); є підстави сподіватися, що не знайде у нас широкого розповсюдження чума новітнього антисемітизму, яка розповзається по Союзу, принаймні в його організованих і цілеспрямованих формах. Підтриманню міжнаціонального миру сприяє і традиційна доброзичливість нашого народу, і чітка позиція в цьому питанні РУХу, і спільні з ним зусилля інших громадських та культурних організацій, у тому числі тих, що репрезентують національні меншини.

І все-таки в перспективі небезпека міжнаціональних конфліктів може виникнути і на Україні, якщо посилюватиметься дія негативних чинників, що виявляються вже й тепер. На це я намагався звернути увагу у виступі на установчому з'їзді РУХу.

Які ж це негативні чинники, на мій погляд?

По-перше, вплив загальної обстановки

в Союзі. Міжнаціональні конфлікти в інших регіонах, особливо ті, що набувають кримінального і кривавого характеру,— кидають тривожний відблиск на національну проблематику взагалі, створюють навколо неї зловісний ореол. Зокрема, ставлять у надзвичайно складне становище людей, які виступають на Україні за мову, культуру, національне існування свого народу. Стереотип мислення — не без участі пропаганди — породжує у частини суспільності вороже ставлення до них як нібито потенційних винуватців можливих ускладнень і ворожнечі. Така зловісна містифікація реальних проблем і потреб не тільки образлива для конкретного українського інтелігента, а й небезпечна для всього суспільства. Другий негативний чинник — це безвідповідальна поведінка тих нечисленних, але галасливих елементів, які висувають авантюристичні, а то й провокаційні гасла, намагаються надати національному рухові войовничо-злобного характеру. Третій чинник, що працює на міжнаціональні ускладнення,— це національна деморалізованість, національне самозаперечення, самоїдство частини українців. Четвертий — неприязне ставлення коли не до всього українського, то принаймні і навіть особливо до української мови з боку частини, хай і незначної, російського населення. А паралельно з цією активною недоброзичливістю — ширший спектр незацікавленості, зневаги, незнання. І знову ж — влада стереотипів. Тут резерв для антиукраїнських політичних маневрів, як і в триваючому плановому масовому переселенні на Україну людності з інших регіонів (наприклад, нині на Одещині будують тисячі будинків для переселенців з Далекої Півночі, тоді як для жертв Чорнобиля житла і поселення вже скільки років забезпечити не можемо). П'ятий чинник — це непродумані, на мій погляд, пропагандистські акції офіціозу та деяких засобів масової інформації, які не враховують ідеологічний і психологічний фон у республіці. Наше суспільство так довго воювало з «націоналізмом» і під прикриттям цієї боротьби так затято викорінювало рештки національного самоусвідомлення, що сьогодні треба постійно пам'ятати про катастрофічні для національного існування перекоси — як у масовій свідомості, так і у свідомості окремих людей. Це ж неспростовна реальність нашого життя, що в уявленні декого вже саме вживання української мови у повсякденному житті ще й досі залишається прикметою «націоналіста». Не кажучи про приналежність до РУХу чи інших неформальних організацій. Саме це слівце перетворилося у беззмістовний і фальшивий стереотип, притому дуже небезпечний. Треба спершу повернути йому об'єктивний науковий зміст. І якщо вже справді є потреба у відповідних пропагандистських акціях, то, мабуть, їх слід здійснювати грамотніше і тактовніше, не плутаючи грішного з праведним, не кидаючи тінь на всю націю і не ображаючи національну гідність,— інакше «антинаціоналістична» пропаганда буде антиукраїнською пропагандою, якою вона фактично й була — значною мірою — протягом доброго півстоліття.

Та головне джерело можливих міжнаціональних ускладнень — це все ще наявні й досі не розв'язані об'єктивні політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні, мовні проблеми. Це фіктивність національно-політичного суверенітету Української РСР, як і її економічного суверенітету: вся повнота реальної влади залишається в руках центральних органів і відомств, а всі розмови на ці теми залишаються розмовами; навіть недавні законодавчі акти мало що змінили в розподілі компетенцій. Це нераціональна, несучасна і не відповідна до природних, геополітичних, демографічних та інших умов України, а головне — сформована без урахування волевиявлення її населення економічно-господарська структура. Це замаскованість, містифікованість картини економічних та фінансових розрахунків республіки з Центром та з іншими республіками. Це занепад національної культури та мови, зведення їх до ролі доповнювальних, факультативних; фактичне панування на Україні, принаймні в містах, російської культури, а точніше — ситуація відсутності органічної культури. Це ліквідація всіх форм національно-культурного життя багатьох етнічних груп, які здавна вкорінилися на Україні, а потім ігнорування протягом десятиліть їхніх специфічних інтересів.

Навколо цих та низки інших об'єктивних явищ і проблем і розростаються ті «поля» ідеологічного, політичного, психологічного збудження, де можливе виникнення міжнаціональних загострень. Хоч розв'язання цих проблем якраз і потребує не загострення відносин, а консолідації сил, не роз'єднання, а об'єднання. І долання міфів та стереотипів, які заважають взаєморозумінню; просування до знання самих себе та один одного. А ці спільні інтереси очевидні: соціальні, економічні, екологічні; дедалі більше усвідомлюється необхідність морального і духовного відродження на основі свободи самовиявлення й оптимального розвитку етносів та індивідів. Приходить і усвідомлення того, що це можливе лише за умов народовладдя на всіх рівнях — від самоврядування місцевих громад до державного суверенітету республіки.

На цьому грунті може формуватися нове почуття спільності і патріотизму, ширше за суто національне,— відчуття України як вітчизни всіх людей, які пов'язали з нею свою долю і відповідальні за неї, творячи її економічний, інтелектуальний, культурний потенціал, продовжуючи її історію.

БОРИС ХАНДРОС

МОР

[ДО]КУМЕНТАЛЬНА [ПО]ВІСТЬ

В ПРИЙМАЛЬНІ ВУЦВК

(«Треба вивчати стан, Григорій Іванович!»)

Чому, однак, колгоспники артілі ім. Петровського восени тридцять третього, напередодні голоду, опинились в становищі трохи кращому, ніж їхні сусіди? Відповісти на це запитання допомогло невелике повідомлення в районній газеті від 7 серпня 1932 р.

«З постанови бюро обкому КП(б)У про стан колективізації в с. Озарницях Могилів-Подільського району.

1. Відзначаючи грубу політичну помилку, що її припустили злиттям національного єврейського колгоспу з українським в с. Озарницях... запропонувати РПК розукрупнити к-сп «Диктатура пролетаріату» після закінчення збиральної кампанії.

Справу тов. Баранова, що припустив грубе адміністрування і примуси до злиття колгоспів, передати до ОблКК».

Постанові цій передувала колективна заява моїх земляків «до голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету т. Петровського». Відроджений колгосп ім. Петровського — на першу пору його не чіпали — встиг у вересні-жовтні 1932 р. видати на трудодень членам артілі певну кількість збіжжя.

Скарга моїх земляків (усього 70 підписів) — краплина у лавині скарг, заяв, листів, відчаю, що протягом 1932 року надходили на ім'я «всеукраїнського старости».

З приймальної йшли, найчастіше за підписом «завідателя Баранова», термінові телеграми, листи у зворотному напрямку.

«Теофіпольському дільничому прокурору.

Г-н Олексійчук з с. Чернелівка Антонінського району скаржиться на представників місцевої влади: «У колгоспі, як Микола Третій на престолі», хтозна-що робиться. За те, що він «на загальних зборах сказав про всі недоліки», його викинули з колгоспу та позбавили всіх прав. УРСР. Харків. Центральний Виконавчий комітет.

14.III. 1932 р.

«Голові нашого Українського народного господарства повідомлею слідуюче:

Гр-н Петровський Григорій Іванович, з покірнійшим нашим проханням до Вас, ак Ви наш народний хазяїн і захисник нашого народного хазяйства від капіталістичних ворогів».

Далі про дії буксирної бригади по хлібозаготівлі.

«...ак бандити нападають по шляхах, так і комсомольці в полі. Виводять по одному із зборів і б'ють.

Это чистая банда, это жить невозможно».

Підпис: «Сількор».

До приймальної голови ВУЦВКу потрапляли також листи і скарги, адресовані Центру.

«Особисто тов. Сталіну.

Скарга

від робітника м. Одеси, вул. Торгова, 3, кв. 13.

Бортка Корнія Архиповича.

Прошу розглянути і прийняти до уваги. Мій батько живе в селі Мачусі Брацлавського р-ну УРСР.

Вортко Архип Л. до революції був бідник. Тепер колгоспник-інвалід. Отримав від колгоспу всього 35 пудів усіх культур. Із них було віддано державі 22 п. і на насіння 9 п., із них залишилось їсти 4 п. Сім'я із 4 чоловік. Батько 60 років, мати 58 р., сестра 18 р., брат 9 р. Не дивлячись на це, місцева влада вдруге обкладає 28 пудів, знаючи про те, що хліба нема, і прийшли, останні 4 пуда зерна забрали, і залишилось 20 фунт. гороху, хотіли забрати. Батько не хотів дати. Так вони його назвали злісним неплательщиком і заарештували, посадили на 4 дні і написали такий папірець: «Я злісний контрактант Вортко Архип сховав свій хліб у яму і не хочу його здавати Рад. державі».

Прикладаю цю записку (вона і досі зберігається в «справі». — Б. Х.), яку писав представник району тов. Шахвір, і багато таких фактів робиться.

Тому прошу прийняти відповідні заходи.

10.1.32 р.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна». 1990. № 7.

Цей папірець причепили до голови батька і водили по селу, грубо поводились з ним і називали різними лайливими словами. У чому і підписуюсь.

Моє становище на сьогоднішній день — робітник, колишній комсклад, демобіл. 1929 р.».

Лист Бортка, як і треба було чекати, до адресата не потрапив. Пішов, спущений зверху, по інстанціях: із секретаріату Сталіна до ВУЦВКу, із ВУЦВКу — в район і далі в зворотному напрямку. Викладені факти підтвердилися. Шафіру Н. М. «за перекручення лінії партії, за голе адміністрування» із лав КП(б)У виключено.

Проте наголос робиться на тому, що «місячний план хлібозаготівлі виконано лише на 16%».

І цього разу ніяких політичних висновків.

Не можу не навести ще один лист «шановному секретареві ВКП(б)», що, до речі, написаний рідною мовою автора, дуже вирізняється серед тих сотень, тисяч прочитаних нами листів, що пройшли у 1932—1933 роках через приймальню ВУЦВКу.

В тих листах згусток болю, крик змученої, скривдженої народної душі, в них йдеться про свавілля, страшні збочення і перекручення навіть тих жалюгідних решток революційної законності, що ще залишались, проте все це зводиться до особистих скарг, прохань, конкретних прізвищ, тощо.

Нічого цього — ні скарги, ні прохань, ні конкретних прізвищ — немає в листі «комсомольця, секретаря осередку, члена бюро РКМ Пастушенка»[1].

«Добрий день, шановний секретар ВКП(б) товариш Сталін.

Пишу листа з України — з глухого закутка села. Візьміть військову карту і знайдіть село на річці Ятрань, зветься Полонисте на Уманьщині Бабанського району.

Ось таке вислухайте, товариш Сталін. Село має 317 дворів. Колективізовано на 100%. А що тут, думаєте — Радянська влада? Ні, не Радянська, а чисто буржуазний стрій. Пригадайте панщину: 6 день роби панам, а 7 неділя, а яку не можна робити, бо свято. Так і на селі щодня роблять в артілі. Коло дому нічого, крім будівель, та податок із дому за те, що робиш в колгоспі, усільнено все, та ще й хлібозаготівлю дай. Не йди до колгоспу за хлібом, бо сам здай пудів 45 із трьох десятин поля, ну, пай у кооперації 28 карбованців аванс, і будівництво теж по 15 крб., здай з дому, а потім за три роки ні копійки грошей. Отаке життя.

Село виконало план на 65%. Колгосп вивіз весь хліб до фунта. Зараз нові зі в зуб: лише пшенична січка і кроплять мелясом. Нема ні зернини. Свиней було розвели 500 штук. Подохли з голоду 184: їдять жом та січку.

На протязі 2 місяців погине вся худоба.

Із голоду люди пухнуть.

Діти кажуть: «Хліба, хліба».

Не думайте, шановний керівник, що не робили люди вдарно, але недород, на який ніхто ваги не бере.

Прошлий рік урожай був середній, і то ледве прожило населення, і план був 38 тисяч пудів, а зараз 57 тисяч пудів.

...Зараз буксир над буксиром бригада 86 осіб ходить 3 місяці, нічого не роблять, день у день ходять під кожну хату. Від початку кампанії уже перешпорили разів 60 кожну хату. Забрали до фунта всі городні в колгоспі, а колгоспникам на душу 2 пуди картоплі, а всю до фунта в заготівлю.

Ніякого передбачення на весняний посів насіння, ні фунта ніякої культури, ні картоплі, ні квасолі, ні люпину, ні сочевиці, ні гороху, ні гречки, ні проса. Ні ячменю, ні вівса, ні сої. Все до фунта, і буряки, капусту квашену забрали і забирають кури. І здають селяни, бо нічим годувати, йде забій кролів. Оце таке, товаришу Сталін.

Трудодень обійшовся 37 копійок, пара чобіт 36 карбованців, пара черевиків — 26—22, костюм — 80 карбованців, який був 25 прошлий рік.

Розумієте, ще й пачка папірос 35 копійок розкурочиних.

Отак, тов. Сталін, сто день на одну пару чобіт. Урівнялка. Довела влада Рад, керують робітники і селяне (поміщики і буржуї), тому що робітники не буде висисать останньої крові із серця, тому що він розуміє голод і холод.

Фунта соломи не дають, а хатах холод, розкуркулюють бідняків, колгоспників викидають з колгоспу за те, що хліба не дають. Зажим, не дають селянинкові балакати на зборах, садять в бупр. «Ми тюрмів не будуємо, а руйнуєм», а в нашім районі уже 9 куркульських хат нових. Три будинки будували нових і садять, судять кізащо. Що захотіли активісти, то й зроблять, а маса кпричом. Сільраду вибрали, а й жодного члена вибраного, все нові і нові, чужі люди...

...Діти не відвідують школи, тоже босі, голі, голодні.

В селі ні гасу, ні мила, про жири то і не згадуйте. Не шукай ніде купити хліба, бо назвуть опортуністами. Отаке-то на селі, хоч і суди, скажи, що опортуніст. Ні, я радянський. Сам щодня по хліб ходжу.

Комсомолець, секретар осередку.

Член бюро РКМ Пастушенко.

Підпис завірено печаткою.

(1.1, оп. 8. од. зб. 117), арк. 473)

Погляд із села. Документ такої сили, такої глибини, признаюсь, зустрічаю вперше.

Проте його спіткала та сама доля, що й скарга робітника Корнія Бортка.

Лист комсомольця Пастушенка теж не потрапив до адресата, це, можливо, врятувало життя його авторові.

І знову приймальня голови ВУЦВКу.

СПРАВА ПРО «ЛЕТЮЧУ ЕСКАДРИЛЬЮ»

«15/I 1932 р. Вінницька обл. До Гайсинського дільничого прокурора.

До ВУЦВКу звернувся Литвинюк Т. С., який зазначив про перекручення директив уряду та партії в селі Вджільному Теплицького р-ну. Він говорить — для стягнення хліба за доведеними планами в селі виділені бригади, які знущаються з селян, головне з бідняків. Забране майно ніде не фіксується. Так само відібрано майно у його сестри.

Завідатель приймальної Голови ВУЦВКу Баранов».

[1] Докладно про Пастушенка та його лист у нарисі автора «Вислухайте, товаришу Сталін» («Україна», 1990. № 2).

«Дільничий прокурор Гайсинського р-ну. Про перекручення директив уряду та партії в селі Бджільному Теплицького р-ну.

Проводиться слідство з 15 І 1932 р. Бригада по хлібозаготівлі складалась з майже 400 осіб, яку тов. Олексюн (уповноважений РПК, він же голова райколгоспспілки) назвав загін «летюча ескадрилья». (В Бджільному ця бригада запам'яталась під іншою, проте не менш красномовною назвою «червона мітелка». — Б. Х.)

Діяла вона так. Членів бригади по 2 чоловіки розмістили в хатах селян, які не виконали хлібозаготівлі, й зобов'язали їх утримувати й годувати цих членів бригади до того часу, поки не виконають хлібозаготівлю. В селі проводилися поголовні обшуки у всіх без винятку колгоспників, бідняків та середняків. Для харчування бригади забирали у селян овець, курей, все інше, що потрапляло під руку. Селян, незалежно від їхнього соціального походження, викликали до штабів, з якими брутально поводились, наносили різні образи та фізичні знущання. Наприклад: гр. Красноперий Гилько, 67 років, середняк, пояснює, що його викликали в штаб, і коли він явився — над ним почали знущатись, дьоргали за бороду, а потім сірниками підсмалювали йому бороду.

Знущались і над вагітною біднячкою Губаль Олександрою, бригада забрала у неї весь хліб, ...угрожали розборкою хати, піднімали на ній плаття при тут же сплячих її дітях, штовхали в груди й погрожували облити керосином, запалити та вивезти за селом».

В «Справі с. Бджільня» численні копії показань потерпілих, свідків. «Голови с/р Судана Кіндрата, секретаря осередку Федоренка Єфима, гр. Стопка Онуфрія, Івасенка Онисія, Судака Якова, Мельника Єфима, Губаль Олександри, Білоконя Петра, Шкіндера Степана».

«13/ІІ 1932 р.

Гадяцькому дільничому прокурору.

До ВУЦВКу надійшов лист від громадян с. Березової Луки Гадяцького р-ну, в якому зазначено:

«Бригада по хлібозаготівлі та реалізації позики «П'ятирічка в 4 роки» знущалися з селян. Селян скликали до штабу, примушували їх співати, гавкати, закладали їм в роти олівці, солому та інше».

«Таємно. 19/VI—1932 р. прилуцькому дільничому прокурору.

Від громадян Милютинських с/р Пирятинського району поступила на ім'я тов. Петровського така скарга.

Секретар партосередку та уповноважений по хлібозаготівлі Хомук за час роботи допустився перекручень, скомпрометував представників влади й, не дивлячись на те, що це всім відомо, прокуратура справу закрила.

Працюючи по хлібозаготівлі, робив поголовні обшуки у колгоспників, забрав останній хліб, селян бив, залякував їх, самовільно зарізав бика та відправив додому, приставав до жінок, тих, що відмовляли від його «пропозицій», виганяв з хати.

Надсилаючи заяву, просимо негайно розглядувати справу, повідомити докладно, з яких причин справу досі не закінчено і не передано в суд».

Завідатель приймальної Голови ВУЦВКу Баранов».

31 VII—1932 р.

«Громадяни села Томашпільки (Вінницької обл.) скаржаться ВУЦВКу на неполадки під час ліквідації їхнього колгоспу та передачі господарства до колгоспу «Оборона».

1. План хлібозаготівлі поданий у такій черезмірній кількості, що не тільки не залишилося для існування нас як робочої сили, а навіть не хватало для повного виконання хлібозагот. плану.

2. Ніякої продукції в час весняної роботи не було. Ми всі, переживаючи голод, втратили силу працювати.

Ми звертаємось до Вас як до старости України. Просимо розпорядження про надання нам права на уборку озимого та ярового хліба, який посіяний нами, та на одержання нашого інвентаря та тої кількості землі, якою ми користувались при індивідуальному секторі.

...Залишення нас, бідняків, батраків та середняків разом з родиною без хліба, рівноважно тому, що подвергти на голодну смерть».

Десятки підписів.

Із скарги селян (с. Ступичне) на дії буксирної бригади: «Відродились кати».

А ось лист гр. с. В. Висторопи Лебединського р-ну:

«Треба вначати стан, Григорій Іванович. Інакше наша справа з колгоспами програна. Візьміть, убедітьси, прийдьте самі... І Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, котрому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села, як Бішкінь, Михайлівка, Ворожба, В. Висторопи, Міжріччя — тут життя вмирає.

Ви не найдете людину, котра б підтримувала Радвладу, всі заликають, люди готовляться до голодної смерті.

Цього листа написано на вихід, щоб опісля не сказали, що Ви не знали, та районні викрутасів.

Спасайте колгоспи, спасайте людей од голодної смерті, нам інакше позор перед міжнародним пролетаріатом.

Не слухайте тих людей, що кажуть: плани реальні, влийтеся в колгоспну масу району і Ви повірите, що ми пишемо правду.

Думка витиву, думка людей, але прізвища сказати не можемо, поки не прийдете, а то скажете опортуністи».

8.VIII.1932 р.

Подібних листів, скарг на викривлення революційної законності органами влади на місцях та окремими посадовими особами у фондах приймальні ВУЦВКу за 1931, 1932 роки (за 1933 рік архіву немає), слізних прохань: «Візьміть, убедіться, прийдьте самі» сотні і сотні.

З цих листів колись, будемо сподіватись, складеться книга. Ми ж поки що обмежимось лише цією добіркою.

Однак не можу не навести ще один документ:

«Всеукраїнському старості тов. Петровському Г. І.

25.ІІ.1932 р.

Заява

Шановний тов. Я часто Вас споминаю, як Ви в 1919 р. в серпні міс. при відступленні

від Денікіна на с. Ромодан розказували червоноармійцям про значення Радаради і капіталу. Між нами були добровільці, мобілізовані, були й куркулі. Я довго буду пам'ятати Ваші слова. Ви стояли перед вагонами-ешелоном, що нас віз у Саратов. Ви дивились на поле і казали: ми б'ємося за розширення ланів для бідноти — це коленкова — я зрозумів, а Денікін для буржуа, він віша робітників. Я і мої товариші залишили дома старих батьків і матір та малих братів і сестер, а дехто також і маленьких дітей, сіли в вагони і поїхали на Росію. Запам'ятав Ваші слова: «за розширення ланів».

Воювали, багато загинуло, ми перемогли. Повернулись додому. Хазяйнували. Перебудова с-господарства. Ми пішли в колгосп. А зараз що?

Я не можу Вам, вірному защитнику трудящих, описати тих подій, що в нас в селі. Я лише прошу звернути увагу на наше село й допомогти, а чим допомогти — це хлібом. Ми в колгоспі робили, з осені дали хліба, а зараз не дають. Порівняли всіх, хто має виріб і хто не має. Хліба немає в артелі. Люди розбігаються хто куди. Що ми їмо? Їмо більшість картоплю, жолуді. Де в кого є хліб, але небагато — ще у верхівки села...

...Я не можу, я не знаю, як Вас прохати, щоб забезпечили хлібом.

Може, ви думаєте, що це пише куркуль. Ні, це пише бідняк колгоспник.

Якщо ви не в змозі вислати з Харкова з ВУЦВКу чоловіка для обслідування, то це буде помилка з Вашого боку, колгосп може потерпіти збитки, невихід на роботу під час весняної посівкампанії. Наш колгосп «Червоний партизан», село Березова Лука Гадяцького р-ну.

Простіть, тов. Петровський, за безпокойство, але щиро прошу звернути увагу.

Прохач: Г. Шкян.

Адреса: ст. Венеславівка Гадяцького р-ну, с. Березова Лука».

І цей лист колишнього червоноармійця, який, здавалося б, не міг не зацікавити Григорія Івановича і як всеукраїнського старосту, і просто як людину, теж залишився без відповіді.

Такі листи, підкреслюю, йшли звідусіль.

Може, страшні факти, про які писали селяни, прикрі винятки, до того ж обмежені лише 1932 роком?

На жаль, ні.

Як видно із архівних документів, «подвиги» буксирних бригад — масові обшуки колгоспників та одноосібників — на Вінниччині (як і в інших місцях) не припинялись і в розпал голоду — взимку і весною 1933 року.

Під час цих обшуків практикуються як метод «виховання» начіплювання на шию чи груди тих, що «провинились», ганебних написів, плакатів. Дощечки з написом, що тут, мовляв, живе той, хто злісно ухиляється від здачі хліба, прибивалися до воріт селянських дворів.

Забирати дощечки на ніч до хати суворо заборонялось. Господар мусив цілу ніч стерегти дощечку, яку часто викрадали ті ж, хто вішав її. Нерідко голови сільрад самочинно відкривали «будинки ув'язнення», різні «темні», де тримали тих, хто не здав хліб.

У селах Врицьке та Прибортана селяни під час хлібозаготівель, як зазначено в рішенні «Про порушення революційної законності та знущання з селян по селах Липовецького району», прийнятому 5 березня 1933 р. секретаріатом Вінницького обкому КПУ, «заарештовували, роздягали та садовили роздягнених та роззутих до холодного льоху, примушували танцювати з важкою вагою на плечах, бити один одного, «марширувати» селом, чиняли цілковиту руйнацію хат».

Якою ж була реакція на зливу заяв, скарг з боку партійних та радянських органів, ВУЦВКу?

На перший погляд, такою, якою й мала бути: хоч листи до самого Г. І. Петровського практично не доходили (переглянувши сотні листів, я не побачив на них жодної його резолюції). Скаргам, якщо йшлося про бідняків, середняків, колгоспників, одразу давався хід. Вони перевірялись у досить стислі строки.

Нерідко приймались справедливі рішення.

Так, наприклад, позитивно вирішилась справа для моїх земляків, членів артілі ім. Петровського. Начебто відновлено справедливість у Вджільці:

під суд потрапило шестеро (із 400) «героїв» «летючої ескадрильї».

Не лишилися безкарними дії порушників революційної законності і в Липовецькому районі.

Бюро Вінницького обкому (не прокурор дає санкцію, а обком) ухвалило: «Судовим слідчим органам заарештувати винних і негайно судити. Доручити обласній контрольній комісії виключити з партії, як ворогів, всіх винних в знущаннях з селян».

Проте чи багато важили такі ухвали в умовах, коли з центру весь час наполягали: давай хліб? Місцеві керівні органи нерідко прагнули — це видно і з листів — «не помічати», а прокурор чекав вказівок і до їх появи теж «не помічав» порушень законності, якщо план хлібозаготівель виконувався.

І, головне, ні в прийомній Голови ВУЦВКу, ні в партійних органах не робилось ніяких політичних висновків. А якщо й робились, то в рамках сталінських вказівок. Так, у цитованій вище постанові підкреслювалось: обком вважає, що в селах Липовецького району «класовий ворог» (не уповноважені, не буксирні бригади. — Б. Х.) організував ці знущання з селян для того, щоб «підбурити їх проти заходів партії та влади».

Не бачити справжніх причин, не чути голосу народу, голосу правди — ось що було характерним для тодішнього керівництва.

МІСТО

Місто і 1933 рік... Якою мірою голод торкнувся міста? Чи знало воно про жах, що панував на селі? А якщо знало, то чому мирилось, не протестувало, не поспішало на допомогу вмираючому селу?

Станіслав Кульчицький: «Про те, що на селі відбувається щось страхітливе, знали всі. Біженці заполонювали міста і вмирали сотнями просто на вулицях».

Попри всю мою повагу до шановного дослідника-першопрохідця його «1933: трагедія голоду» — одна з перших серйозних праць на це недавно заборонену тему, я б не був таким категоричним.

Хто знав, а хто й не знав... Повна відсутність інформації, облудна пропаганда, цинічно-загрозливі заяви, що звучали з високих трибун (так, у січні 1933-го, коли голод вже був у розпалі, та ще був час для порятунку, Сталін з трибуни об'єднаного Пленуму ЦКК і ЦК ВКП(б) — промова ця надрукована і в «Прикордонній зірці» — заявив: «Ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік. В цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади»).

Прут Йосип Леонідович, 1901 року народження, кінодраматург, Москва.

— В 1932—1933 роках жив у Ленінграді. Мою п'єсу «Князь Мстислав удалой» до двадцятиліття Радянської влади ставив у театрі Радянської Армії Юрій Завадський. У столицю навідувався часто, а з літа тридцять третього року кілька місяців жив у Москві. Ні в пресі, ні по радіо не було жодного натяку на те, що в країні є райони, охоплені голодом. Хліб видавався на картки. Проте в продовольчих магазинах був повний достаток, включаючи найвишуканіші делікатеси. У Єлисеєва — червона і чорна ікра, оселедці залом, близько двадцяти сортів ковбаси. Москва процвітала.

Правда, від мого дядька, що жив тоді в Ростові-на-Дону, якось надійшов лист з проханням дістати ліки. Мовляв, їх треба послати в Краснодар нашим родичам, які скаржаться, що в них з продуктами погано.

Коментар автора.

Страхові, злидням, голоду, полюванню на шкідників, «ворожих елементів», на твердоздатників була потрібна вагома противага. Цією противагою в провінції вже не можуть бути ні м'ясо, ні молоко, ні яйця, ні мануфактура, ні взуття. Все це уже переходить до категорії вічного дефіциту. Сиріть, за винятком великих центрів, передусім Москви. Вже тоді закладаються підвалини тієї і донині діючої піраміди, коли «низи» працюють на «вершину».

Звідси й штучний «достаток» Єлисеєвського гастроному, про який згадує старий драматург — з ікорочкою, з бочками «залома», стерляжими тушками та іншим добром — «достаток», оплачений каторжною працею, мізерною оплатою мільйонів робітників і селян на місцях, викачуванням усього і вся знизу нагору.

Порівняно ситого городянина з центру треба було ще й настроїти проти селянина. Про те, як це робилося, ми ще розповімо.

Похвально було принижувати і висміювати все не наше — їхню техніку, яку ми вже «перевершили», їхнє фермерське, «приречене на кризи землеробство».

Віднині вихваленню, звеличенню підлягає все радянське — тема ліків і «Прикордонної зірки», і «Комуніста», і центральних газет — від Дніпрогесу, ХТЗ, домен Магнітки до «небаченого» розквіту колгоспного села, а паплюженню піддавалося все закордонне, «гнилий захід».

КИЇВ

Терлецький Георгій Омелянович, 1914 року народження, з 1919 в Києві. Виконроб, головний інженер, начальник управління державної експертизи проектів на будівництві великих об'єктів, пам'ятників тощо. Персональний пенсіонер.

— У жовтні 1932 року мене з групою студентів послали в село Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Село чомусь вважалося куркульським. Місцеві селяни підказували (за донос — премія!), де у кого приховано хліб. Ми приходили і забирали.

Два цікавих моменти.

По-перше, нас не годували. Хліб ми зсипали в сарай. І звідти вона його вивозили. Тютюну не було. Ми збирали під деревами пожовклі, сухе листя. Курили, щоб хоч чимось забити почуття голоду.

Зупинялися на нічліг у бідняків. Нам і на думку не спадало, що своїми діями ми прирікаємо село на голодну смерть.

Господарі дуже бідні. Картоплею в мундирах пригощали. Худоби ми не бачили, ні корів, ні овець. Молока ні разу не довелось покуштувати.

Пізніше видавали нам пшона, крупи, картоплі.

У Києві нас в сім'ї було четверо. Батько, мати, брат. Батько працював техніком, потім виконробом, начальником дільниці, у майстернях Академії наук. Старший брат закінчив політехнічний інститут.

З нами жила ще бабуся — батькова мати. Їли ми кандьори (розварене пшоно, картопля, сало). Був і хліб, проте мало. Дистрофіків серед наших, знайомих, товаришів по курсу, не пам'ятаю. В інституті йшли звичайні заняття.

Кіпніс Григорій Йосипович, 1923 року народження, учасник Великої Вітчизняної війни, письменник, кореспондент «Литературной газеты», проживає в Києві.

— В 1932—1933 роках ми жили на Тарасівській, в будинку № 6.

Що мені найбільш запам'яталось? Цілодобова черга за хлібом, якраз напроти нашого будинку хлібний магазин.

Хліб видавався на картки, і черга звивалась на півкілометра вниз по вулиці.

Ми з моїм приятелем Колькою Язвинським, майбутнім професором, викладачем кафедри марксизму-ленінізму КДУ, ходили вздовж черги — то, мабуть, було вже у травні-червні 1933-го — з відром і квартою: «Кому води холодної, кому води холодної!»

Одного разу бачили мерця. Він сидів, наче спав, прихилившись до стіни, з відкритими очима, що дивились і нічого не бачили, ніхто з черги не звернув на нього ніякої уваги. Батько, фахівець по лісу, працював тоді в лісному відділі на площі Калініна. Згадую, з якою гордістю я, побувавши на батьковій службі, повертався додому, притискаючи до грудей пайок — кульок з сойовими коржиками.

Жили надголодь, та справжнього голоду не було.

Виснажених, дистрофіків не пам'ятаю ні серед своїх друзів по Тарасівській, ні серед однокласників по 44-й школі, де я тоді вчився. Про ті страхіття, що коїлися на селі, у нас ні вдома, ні на вулиці розмов не велось.

Такі мої, досить таки неповні, суб'єктивні спомини десятирічного хлопчика.

Старик Михайло Юхимович, 1906 року народження. Майстер-взуттьовик, заслужений ветеран праці, ветеран Великої Вітчиз-

кяної війни, групорг ветеранів партії взуттєвого об'єднання «Київ».

— В 1932 році я працював майстром на Четвертій взуттєвій фабриці. Восени нас послали на хлібозаготівлю у Ржищівський район Київської області. Інструктаж був такий: куркульські елементи розкрадають, приховують колгоспний хліб, що створює смертельну небезпеку для країни, для соціалізму.

Ми, однак, бачили: твориться щось не те. «Крадений хліб» забирається до зернини. Забирали в рахунок хлібозаготівель і кукурудзу, горох, квасолю, тобто те, що колгоспник зібрав на своєму городі.

Багато народу повмирало. Надивились такого жаху, що і згадувати моторошно. Як підняти на оранку, сівбу знесилених від голоду колгоспників, як змусити їх повірити, що і на цей раз хліб не вивезуть до зернини?

«Місто на допомогу селу»... Не знаю, з чиєї ініціативи, але для тих, хто виходив у поле, було організоване громадське харчування. І те, що ми, прибулі з міста, працювали поруч, пліч-о-пліч з колгоспниками, їли з одного казана, було найкращою агітацією.

У 1933 році мене, як молодого комуніста,— щойно отримав партійний квиток,— знову посилають на село, тепер вже на посівну. Ми на власні очі побачили наслідки осінньої «кампанії». В місті я бував рідко. Про Київ 1933 року вам, коли маєте бажання, докладно розповість моя дружина.

Ганна Юхимівна Дорфман-Старик, 1908 року народження, педагог, викладач української мови і літератури, нині пенсіонерка.

— Поїхав чоловік, а я залишилась з малими дітьми, із свекрухою.

Тридцять третій запам'ятався насамперед велетенськими, на сотні метрів, а то й на версту чергами.

Хліб видавали на картки: 200 грамів на непрацездатного, 400 — на службовця, 600—800 — на робітника.

Але був ще й комерційний хліб. Він коштував дорожче. Проте його було обмаль. Не всім вистачало.

І ми ставали в чергу задовго до світанку, о другій годині.

Тому мені більше запам'ятався нічний Київ. Жили ми на Куренівці. Хазяйка, у якої ми наймали кімнату, пасла свою козу недалеко від урочища Бабин Яр. Магазин стояв на вулиці Фрунзе.

І повз чергу — до ранку — з гуркотом проходили нічні обози, віз за возом. А на возах під брезентом, а то просто неба мерці.

То були біженці з села. У лахмітті лежали вони покотом біля вокзалу, на тротуарах. Важко було відрізнити живих од мертвих. Під вечір мерців забирали, для цього, мабуть, були створені спецкоманди, а вночі кудись вивозили.

Працювала я тоді у чотирнадцятій школі. Наприкінці травня (а може, й у червні) до нас стали привозити дітей, украй виснажених дистрофіків, влаштовували їх у класних кімнатах, на матрацах, ліжках. Виходжували, підгодовували і відправляли в дитячі будинки. Однак не всіх щастило врятувати. Щоранку ми знаходили в класах кілька трупів.

Такою була наша «інформація». Про те, що на селі робиться, знали, думаю, у Києві всі. Та не було заведено говорити про голод, наче хоч і наче не було його.

До того ж самі кияни з голоду не вмирали. Жили сутужно, голодно, проте жили.

ХАРКІВ

Комісевич Леонід Вацлавович, 1914 року народження, колишній вихованець комуни імені Ф. Дзержинського, педагог, моряк, другий механік на легендарному теплоході «Курськ», учасник вогняного рейду «Одеса-Більбао-Барселона-Одеса» (1936 рік). Перший серед вихованців А. С. Макаренка нагороджений орденом «Знак пошани».

— У нас у комуні голоду як такого не було. В тридцять третьому році були певні перебої з постачанням, зменшилась норма закладання продуктів. Булочки до вранішньої кави випікались не з білої, а з темної муки. Проте страви були досить різноманітні і смачні завдяки кулінарній майстерності шеф-кухаря Карпа Пилиповича.

Із бесід політрука Барбарова та інших вихователів ми знали, що країна вкладає великі кошти в новобудови п'ятирічки, що куркуль на селі чинить лютий опір суцільній колективізації, ховає і гноїть хліб, що назріло контрреволюційні змови: шахтинська справа, промпартія, троцькістська опозиція та інші. Тому треба підтягнути пояси і бути пильними.

«Підтягували ми пояси» ще й за рішенням ради командирів. Було встановлено суворий режим економії в усьому, щоб зібрати кошти на будівництво заводу. Можливо, нас врятували від голоду наші шефи — чекісти (згодом вони майже всі були репресовані). У комуну направили розумного працівника Степана Якимовича Дидоренка на посаду начальника господарської частини. Він посилав одних на бойню, інших на базар для натурального обміну. Про те, що робилося на селі, про голод на Україні ми могли лише здогадуватись з дистрофічного стану дітей, що час від часу поповнювали контингент вихованців. Відновлювали здоров'я вихованців щорічними традиційними відпустками, походами і відпочинком на кращих курортах Півдня. Не був винятком і тридцять третій рік. Влітку ми на чолі з А. С. Макаренком вирушили у вольно-навказький похід. Півтора місяця відпочивали в Сочі. Ні в тридцять третьому, ні пізніше (Антон Семенович переїхав до Києва у 1935 році) не було в комуні розмов про голод на Україні. Антон Семенович не торкався цієї болючої теми і в своїх творах, численних виступах. Мабуть, і він не наважувався порушити «табу».

Із листа Чера'нкової-Шпігельман Катерини Семенівни, 1916 року народження, педагог, кандидат технічних наук, тепер на пенсії.

Після закінчення озаринецької семирічної школи, «школи Кривицького» (1929), кілька років працювала вчителькою молодших класів у селі Сліди. В 1932 році переїхала до Харкова. Вчилась на робітфаку, потім у Харківському державному університеті, який закінчила 1938 року, за фахом учитель-фізик.

Яким запам'ятався мені Харків 1932 — 1933 років?

У 1932 р. харчувалась відносно нормально при школі, у наступному — в університетській їдальні. У місті була введена карткова система. Їдалень для голодуючих у місті не було. У лютому 1933 року на околицях з'явились селяни, опухлі, виснажені люди, які падали на вулицях. Я сама бачила таких людей у Ленінському районі м. Харкова,— напівживих і мертвих.

На той час у студентській їдальні, як правило, давали розсольник із зелених помідорів. Наприкінці тридцять третього, точніше восени, з'явився у вільному продажу соєвий хліб, я купувала і посилала його в Озаринці батькам. Мій чоловік — Черв'яков Віталій Іванович — на той час служив в армії, у Кіровоградській області. Разом з іншими червоноармійцями його посилали на заготівлю лісу. І коли заходили в селянські хати, то люди скаржились: «Весь хліб забрали».

КАМ'ЯНСЬКЕ (ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК)

Із спогадів Ганни Тимофіївни Строєвої, 1923 року народження, учасниця Великої Вітчизняної війни, журналістка, багато років працювала в редакції газети «Радянська Україна», лауреат премії імені Ярослава Галана, дружина автора.

...Жили ми тоді в Лохвиці на Полтавщині, на квартирі у двох старенькиx інтелігентних сестер. Батько із моїми старшими сестрами виїхав у Дніпродзержинськ. Як казала мама: «Шукати шматка хліба». Два старші брати працювали і вчились в інших містах. А нас в Лохвиці залишилось троє: мама, тринадцятилітній брат Петро і я (мені минув дев'ятий рік). Ще один брат (йому було сімнадцять) Дмитро вчився в медичному технікумі, здається, в Ромнах.

Пам'ятаю, восени тридцять другого Митько захворів. Не поїхав у свій технікум. Його лихоманило. Захворіла й мама, яка досі щодня ходила на роботу на цегельню. Лежала на печі.

Петя, завжди такий непосидющий, принишк. Якось удосвіта — крізь віконницю ледь пробивались перші сонячні промені — почав торсати мене за плече: «Вставай скоріше! Кудись підемо».

Я швиденько підхопилась, одягла свою стареньку кофту, спідничку, зверху якусь сірячину і вийшла на ганок. Петя тицьнув мені в руки маленьку торбинку, кинув: «Ходімо!»

Вийшли на околицю міста, а далі полем довго-довго йшли, ноги в мене притомились.

Нарешті завидніли хати якогось села.

Петрик нагнувся наді мною і прошепотів:

— Ходитимемо по хатах, проситимеш хліба, картоплі для мами і Митька: вони ж хворі, їсти їм нічого.

Я вся зіщулилась:

Ну, як я проситиму?..

— Отак і проситимеш. Ітимеш по кутку від хати до хати. А коли двері хтось відчинить, кажи: «Люди добрі! З голоду мама і брат помирають. Дайте хоч окраєць хліба, хоч картоплину». А я піду на інший куток. Потім зустрінемось ось тут.

Як я хвилювалася, постукавши в першу хату! Двері відчинила дівчина і якось недобре подивилася на мене:

Чого тобі?

Я простягнула руку і, мало не плачучи, мовила:

— Дайте хоч картоплину...

Дівчина зникла в сінях і через хвильку повернулась і простягнула мені одну картоплину.

В іншій оселі бабуся дала сухаря. А найбільше пощастило в хаті, де жінка саме смажила млинці з макухи. Вона прискіпливо оглянула мене, звеліла підійти ближче. Сказала:

— Хоч у нас самих вже їсти нічого, та бачу, яка ти бліда, нещасна. Ось тобі два млинці — один сама з'їж, а один понеси матері.

Коли на околиці села ми знову зустрілись з Петриком, у нього радісно блищали очі:

— Дивись, у мене в торбинці дещо є... Дали хліба, а оце я сам викопав на городі картоплю і два бурячка прихопив. А в тебе що? Одна картоплина?

Вдома висипали все на стіл. Розмочила Миті сухарі, а мамі віддала млинця.

— З'їж, доню, сама.

— Я свій уже з'їла. Це дали вам, матусю...

Дідусь з бабусею,— вони жили на іншій вулиці,— чомусь перестали до нас приходити. Потім сусіди сказали: їх уже немає. Вмерли від голоду.

Я ніяк не могла зрозуміти: невже більше ніколи не побачу такого привітного, худенького сивого дідуся Івана? Невже бабуся не почастує мене райським яблучком, як це було завжди, коли ми приходили до старих?

А через кілька тижнів — вже холоди настали — по нас приїхала з Кам'янського (нині Дніпродзержинськ) моя двоюрідна сестра Маруся. Чоловік її працював на металургійному заводі інженером. Вона забрала спочатку до себе своїх батьків і сестру. А потім приїхала й по нас.

Кілька днів ми жили в холодній, напівпорожній кімнаті, яку підшукав для нашої сім'ї дядько Петро. Батько приносив з роботи пайку хліба — своїх 700 грамів і на нас, утриманців, по 400. Щодня їли затірку (дядько дістав десь трохи борошна) і хліб. Мама тишком давала нам з Петриком по скибочці хліба від своєї пайки:

— Їжте. Я не голодна.

Ми з братом пішли в школу. Я в третій клас, Петрик — у шостий.

Навесні, коли на галявині поблизу школи з'явилася кропива, ми з братом, обпікаючи нею руки, рвали і кидали в торбинку з підручниками. Борошна вже не було, і мама варила нам «борщ» з кропиви.

Та невдовзі господар будинку нас витурив з кімнати, сказавши, що знайдуться люди, які йому платитимуть більше. Батько, порадившись з дядьком Петром, почав будувати власне «житло». Поблизу міського базару на пустирі копирсалися люди, копали землянки. Батько теж вибрав собі місцину і став «будуватись».

А ми з братом брали відерця з водою, кухлі і бігли на базар «продавати воду».

Якось з мамою ми пішли до дядька Петра. Йшли вулицями, ще не знайомими мені, вниз до центру міста, на Шевченківську. Я дивилася на всі боки. Будинки більші, ніж у Лохвиці, але закопчені, навіть на деревах сажа. Над заводом висіли пасма диму, палахкотіла червона заграва. Вулиці

напівпорожні. Кілька разів натрапляли на людей, які чомусь сиділи або лежали на тротуарі.

Мама жахалася:

— Невже неживі?

Одну стареньку жінку, яка присіла біля хвіртки, вона спробувала підвести. Але не змогла зрушити з місця — старенька повалилася набік. Мама перехрестилась: «Царство їй небесне».

Та найбільше мене вразила картина (ось уже 56 років минуло відтоді, а картина ця і зараз у мене перед очима): на передку гарби сидить чоловік, поганяє коняку. А на гарбі підібрані по дорозі мертвяки: жінки, чоловіки, діти — повна гарба. Зверху молода жінка головою вниз. Вітер тріпоче її червоний сарафан, який задерся, накрив голову, оголивши ноги, що стирчать догори...

«Боже, боже... За що така кара?..» — жахалася мама, тягнучи мене за руку на другий бік вулиці.

Я знала, що мої старші сестри — Надя і Віра — також живуть в Кам'янському. Наді, вже виповнилось 23 роки, працює на електростанції. А 15-річна Віра вчиться в металургійному технікумі, живе у родичів на правах наймички. Вперше побачила я в Кам'янському Надю, коли помер мій брат Дмитро. Опухлий від голоду, він змушений був залишити медтехнікум і приїхав з Полтавщини до нас. Та через кілька тижнів зліг і більше не встав.

Я й зараз бачу в нашій темній вологій землянці на лежаку його витягнуте молоде тіло, прекрасні голубі очі, чомусь заплющені, гострі вилиці проступають крізь бліду шкіру. Мати й сестра гірко плачуть, а я прикипіла в кутку, і ніяк не можу збагнути, що коїться, чому Митя лежить нерухомо.

Через деякий час прийшла до нас із лікарні, заливаючись сльозами, Надя, почала щось шукати в скрині. І, вже виходячи із землянки, сказала:

— Немає у нас більше тата. Померли в лікарні. Сьогодні похорон.

Всі дорослі пішли на похорон, а мене залишили вдома. Та хіба можна всидіти на самоті? І я вибираюсь із землянки, переходжу через величезну базарну площу і йду кудись по вулиці. А куди йти — не знаю. Так я проплутала — за сльозами нічого не бачила — із одної вулиці до іншої. Але так і не знайшла, де «ховали» мого тата, Тимофія Костянтиновича (йому було 52 роки). Вкрай змучена, повернулася додому.

Іще пам'ятаю: я лежу у вишитій сестрою сорочечці на даху землянки. Мене всю трясе, хоч сонечко пригріває. І раптом бачу: прийшла Надя. Говорить з мамою. Виявляється, сестра вийшла заміж і одержала з чоловіком кімнату в бараці.

— У неї, мабуть, малярія,— киває в мій бік сестра. — Я заберу її, а то загине. Від свого обіду із заводської їдальні щось принесу їй. А що ви з Петьком їстимете? Який він блідий, схуд, теж ось-ось захворіє. Та й ви, мамо, ледве тримаєтесь на ногах. Бачу — погано вам усім. Віддайте хоч Ганнусю.

І ось я в маленькій кімнаті, де живуть сестра з чоловіком. Лежу на скрині, вкрита кожухом і рядниною, змучена малярією і голодом. Раптом бачу на скрині крихту чорного хліба. Я простягнула руку, щоб узяти її, а в цю мить «крихта» поповзла, і я зрозуміла, що то був не хліб, а... тарган.

Ніяк не могла зігрітись. З холоду кидає в жар, із жару — знов у холод. Губи вкрились пухирями. То непритомніла, марила, то несподівано, вся в поту, приходила до пам'яті. І в одну таку мить побачила — мені здалося, що то сон,— схилене наді мною бліде, опухле мамине обличчя. І почула її голос, звернений до сестри:

— Не віддавай нашу найменшеньку людям, у сирітський дім. Будь їй за матір.

Я відчула в себе на щоці доторк маминих уст і знову провалилась у непам'ять.

Уже потім, з розповідей сестри, я дізналася, що зголодніла, до краю виснажена, смертельно хвора мама відпросилася з лікарні і ледь прийшла, щоб попрощатися зі своїми дітьми.

Більше я не бачила мами, не знаю, як і де її поховали.

Пізніше дізналась и про долю Петрика. У промерзлій землянці, голодний, він застудив легені, важко захворів. Приїхав із Шепетівки старший брат Семен — він там учився і працював — забрав Петрика з собою. Але не вдалось порятувати хлопця. Він помер у Шепетівці від дистрофії і скоротечних сухот.

Коли ми одержали листа про це, моєму відчаю не було меж. Такий хлопець! Скільки енергії, винахідливості, відчайдушності! За віком він був найближчий до мене. Як мені було боляче, як гірко!.. Не могла змиритись, що більше його ніколи не побачу.

Це була остання жертва голоду в нашій сім'ї.

У роки Великої Вітчизняної війни загинули (один під Сталінградом, другий — при визволенні України) Федір і Семен — найстарші мої брати.

Картина досить таки пістрява: від «знали всі» до «не знали» або «майже нічого не знали».

Знали всі насамперед в тих містах (Київ, Дніпродзержинськ), які, очевидно, були більш відкриті для біженців, мігрантів із села.

Інша справа — столиці: Москва, Харків. Тут постійно діяв заслін: внутрішні війська затримували на околицях, вокзалах знесилених людей, напівмерців і не допускали їх у місто.

Повчально, як за допомогою преси, офіційної пропаганди створювали образ ворога, штучний бар'єр між містом і селом.

Місто повірило, що колективізація — це перемога великої ідеї, світле свято визволення села, що, як цілком доречно відзначає І. Клямкін («Почему трудно говорить правду» — «Новый мир», 1989, № 2) «добровільно» кинулось в «нове заможне життя».

І далі: «Місто не знало чи не хотіло знати, що хліб, який воно отримувало по картках, а потім і без них, вирваний із рота сільських дітлахів. Воно не знало чи не хотіло знати, що картки й інші незручності не від шкідництва «куркулів» чи інших ворогів, а від тої політики, плоди якої називали перемогою «колгоспного ладу».

Вся психотерапія, «нас возвышающий обман» виявились досить таки дієвими. Вони попередили, на відміну від початку двадця-

тих років, зробила просто неможливими будь-які виступи робітників, міського люду проти новоявленого воєнного комунізму і трагічного його фіналу — голоду тридцять третього.

Село вставало перед містом як щось вороже, підступне («крадуть», «ховають хліб», «прагнуть задушити голодом рідну Червону Армію, робітничий клас»).

На такому грунті не було місця милосердю. («А вони нас жаліють?»), нерідко проростав бур'ян байдужості, цинічної зловтіхи («Так, мовляв, цим селюкам, підкуркульникам, що прикидаються овечками, діють тихою сапою, і треба»).

Були, правда, інші, цілком протилежні приклади справжнього альтруїзму, високої людяності.

Проте допомога голодуючому селу не стала і, на жаль, не могла стати в тих умовах справою всіх, діянням усього народу.

«СИРОТИ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО»

Парасунько Олександра Петрівна, 1910 року народження, с. Озаринці.

— Життя моє було важким. Народилася в сім'ї бідного селянина. Нас, дітей, у сім'ї було одинадцятеро. Важко було матері вигодувати всіх і пустити в світ. Так що наїлись біди, напились води.

Вісімнадцятирічною дівчиною я вийшла заміж. Це був 1928 рік. Чоловік мій, Парасунько Семен Васильович, виходець з такої ж бідної сім'ї, як і я. Жили ми вбого, багаті на лати та на дрібні сльози. Поля, що і курці лапою не було де ступити, і врожаю не вистачало до другої весни.

У 1929 році народився у нас син Іван. Стало нам ще важче.

Немовля хотіло їсти, а їсти не було що.

У 1930 році разом з чоловіком пішла в колгосп. Забрали у нас шопу, стодолу та корову. Привикай, корівко, у спільному хліві до житньої соломки. Перші тижні носила я дому Марусі різне пійло. А на весну не стало нашої корівки. Залишилися на хазяйстві одна курка і на мені одна спідниця.

Допомоги ми зовсім не відчували. Колгосп був бідний, а сусіди, які були багатші, не давали ні крихти хліба. Трохи помагала лише моя сестра, яка давала пам'ятиноля їсти. Одягу у нас зовсім не було. Мати моя дала папчу (з домашнього сукна), щоб накривати дітей, і це все.

У 1932 році народилася ще Галинка. Наша сім'я вже складалася з чотирьох. Їсти вже не було що, а жити треба. Пішла я на базар і продала останню курочку. Купила за ті гроші одну кинцерку жита і ще хотіла купити малая[1]. Підійшла до крамниці і простягнула гроші. Я до малая, а хтось простягнув руку над моєю головою і забрав гроші. Пішла я, плачучи, додому з кинцеркою жита.

Отак і жили: ні в горшку, ні в мішку. Не раз спадало на думку покінчити життя самогубством. Дійшла до скелі (її називали Дзвіниця), стала на самий краєчок і замислилась.

А якщо я впаду і не розіб'юся, сама буду мучитися і діти повмирають з голоду. Повитирала сльози і побігла. Весь час я думала лише про дітей, як там вони, чи ще живі.

В 1933 році ми чудом залишилися живі, я й сама не знаю, як ми вижили. Правда, брати померли. Ховали їх на кладовищі. Бувало так, що в одну яму клали по дві, три душі і так засипали.

Ідеш полем, зустрінеш то дитину, то чоловіка, померлих з голоду.

Пізніше народилися ще Михайло і Василь. Через кілька років, ще зовсім маленькими, вони померли від хвороби. Пережили ми велике горе — смерть дітей, але пізніше народилися ще один Васильно та Петрусь. Галинка, якій було вже тринадцять років, поїхала з дядьком у Ленінград і від хвороби там померла. Залишилися у мене три сини — Іван, Василь та Петро — нині відомі комбайнери.

З листа Тетяни Мазур (юного слідопита озаринецької школи).

— Є діти-сироти, які стали ними за різних обставин. Моя бабуся, Мазур Ганна Остапівна,— сирота 1933 голодного року. Вона народилася 1920 року в сім'ї, яка складалася з п'яти чоловік: батька, матері, двох дочок і сина. У школі бабуся вчилася до 1935 року, через три роки пішла працювати в колгосп. Їхня сім'я мала двох коней і двох бичків, яких під час колективізації здали в колгосп.

Рідні почали помирати з березня. Разом померли батько, Малачук Остап Васильович, і наймолодший брат бабусі, Маланчук Василь Остапович, згодом померла сестра, Маланчук Марія Остапівна. Мати, Малачук Тетяна Григорівна, прожила ще до травня і теж померла. Людей у той час ховали, хто як міг (несли на веретах, на рядниині на кладовище, закопували на місці смерті). Могили своїх рідних знайти бабусі не вдалося, так і не пам'ятає, де їх поховано.

Дітям-сиротам потім, вже після голоду, допомагали. Але допомога була незначна. У колгоспі і в лікарні для них готувалася їжа. Добрим словом згадує бабуся тодішнього директора школи Килимника Тодосія Гавриловича, який у 1935—1937 роках допомагав сиротам, чим міг, старався роздобути для них хоч якусь одежину, черевики.

Як врятувалася бабуся, сама не знає, це для неї просто загадка. Може, тому, що ходила на роботу і заробляла невеликий пайок, яким і харчувалася. Можливо, їй допомогла вижити турбота інших людей (хоч невелика, але турбота).

Завжди, коли бабуся бачить, як хтось із моїх однолітків зневажає, кришить хліб, у неї на очах з'являються сльози. Вона згадує страшний тридцять третій рік — своє осиротіле дитинство...

ПІДКИДЬКИ

Діти і голод тридцять третього...

Проте грізна примара голоду нависла над дітьми значно раніше.

«...Просимо у вас допомоги, бо,— писали ще у листопаді 1931 року до ВУЦВКу учні Печерської школи Брацлавського району на Вінниччині,— пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальники та колгоспни-

[1] Пиріжки із кукурудзяної муки.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ПРИКОРДОННА ЗІРКА

Орган Райкому КП(б)У, Райвиконкому та Райпрофради Могилівщини

25 січня 1933 р.

№ 12 (394)

Рік видання 4-й.

УДАРНИХ ТЕМПІВ ГОТУВАННЮ ДО ВЕСНИ

ПІДВИЩЕНИМ ЕНТУЗІЯЗМОМ У БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ПІДГОТОВЦІ ДО ВЕСНЯНОЇ СІВБИ,

УДАРНИМ ВИКОНАННЯМ ПОЛІТГОСПОДАРЧИХ КАМПАНІЙ — ЗУСТРІНЕМО РІШЕННЯ ПЛЕНУМУ ЦК І ЦКК ВКП(б) та ПОСТАНОВУ ЦК та РНК ПРО ТВЕРДІ НОРМИ ХЛІБОЗДАВАННЯ

ПІДХОПЛЮЙТЕ ПРИКЛАД БРОННИЦЬКИХ КОЛГОСПНИКІВ

РОБОТІ З КОЛГОСПНИМ АКТИВОМ НАДАТИ ПЕРШОРЯДНОГО ЗНАЧІННЯ

Виконати директиву партії про роботу з колгоспним активом

„Колгоспний актив за проводом парторганізацій повинен стати організатором усіх відданих радянській владі селян активістів для боротьби з куркулем й об'єднання всієї бідняцько-середняцької маси селянства для проведення заходів партії та радянської влади на селі"

(з постанови ЦК КП(б)У від 18-XI-32 р.)

Роботі з колгоспним активом партія надає зараз особливої ваги. Ми [illegible] весь колгоспний актив, [illegible] свідомих колгоспників акти- [illegible] справі й [illegible] але те" справа йде не так [illegible].

Що торкається інших сіл, то справа не рухається з місця.

Взяти хоча б Озаринці. Там є міцний партосередок, у [illegible] знаходиться 3 районовані робітники, а організувати роботу з колгоспним активом вони ще й досі не спромоглися.

Те саме в [illegible]. Партосередок в 22 осіб, а роботи з колгоспним активом немає. Тому й вся підготовка до весняної сівби йде дуже ганебно.

В цій же справі в останніх сіл тих сіл, де партосередки та управи колгоспів „чогось" вичікують, надіються на куркульський самоплив знаходиться — [illegible], Жеребилівка, Озаринці, Іванівка, [illegible], Бернашівка, Козлів [illegible].

Такому ставленню до роботи з колгоспним активом треба дати рішучу відсіч, необхідно зараз же скрізь організувати цю справу, а винних у відволіканні цієї важливої роботи притягти до судової відповідальності.

ки — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, а шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти... Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути,.. ми віримо, що Радянська влада нам поможе і спасе нас від голодної смерті. Просять учні — Мильгота, Сіроха, Москалюк, Баран, Пилипенко, Антонишина, Вістик і інші».[2]

Прізвища — як світло далеких зірок. Невідомо тільки, чи живих, чи згаслих. Може, до когось з них дойдуть ці рядки? Може, відгукнуться.

Ми, мабуть, ніколи вже не дізнаємось, скільки дітей вимерло в те лихоліття, скільки закопано на кладовищах, на городах, у ярах, при дорозі, скільки потрапило в казани, горшки.

Якщо вважати,— такої думки дотримуються серйозні дослідники,— що під час голоду на Україні померло понад сім мільйонів, то півтора мільйона з них діти.

А скільки було врятовано? Цього ми теж поки що не знаємо. Про безпритульних сиріт часів громадянської війни, розрухи багато писали у 20-і, 30-і роки, та нова хвиля сирітства після голоду геть замовчувалась.

Сироти часів громадянської війни на Україні — то передусім діти з міст, містечок — сам Ф. Дзержинський очолив тоді комісію по боротьбі з безпритульністю. Нова хвиля сирітства пішла з села, часто-густо зводячись до одного слова: п і д к и д ь к я.

Синиця Валентина Іванівна, 1938 року народження, санітарка, проживає в м. Києві.

— Мати — в тридцять третьому йшов їй тоді сімнадцятий рік — жила під Києвом, у селі Хотів. Були в неї братик Ваня семи років і сестричка Люба — близько року. Мама згадує, що не ходили ні Люба, ні Ваня, бо нічого було їсти. Дожились до такого, що нема нічого; хоч вовком вий, хоч живим у яму лізь! У Вані та Люби одні ребра світяться, а личка сині — ані кровинки. Хоч так смерть, хоч так, а сусіди підказали: «Рятуй, дитинко, братика та сестричку, бо ти старша. Віднеси до міста: заберуть до притулку».

Несу Ваню. Сядемо під деревом. Відди-

---

[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 148.

хвюсь: «Посидь, Ванечко. Зараз Любу принесу». Отак добрались ми до Києва. Посадила їх радком біля самої міліції, як люди навчили. Дала їм по бублику. Вони бублики жують. А сама за сусідній будинок сховалася. Заберуть чи не заберуть.

Вийшов дядько в міліцейському кашкеті з зірочкою. Вилаявся — бігцем у будинок. Незабаром повернувся з якоюсь тітонькою. Забрали вони Ваню і Любу.

Вже після голоду років через два у бабусі народився ще хлопчик, мамин брат, виходить, мій дядько.

А Ваня і Люба як у воду впали.

— Де тільки не шукали після голоду. По всіх дитбудинках. Більша надія була на Ваню. Мати як згадає, і досі побивається: що з вами сталося, братик і сестричко?

В 1982 році ми знімали з групою кінодокументалістів зустріч колишніх вихованців Гадяцького дитячого будинку. Тоді і відбулось моє знайомство з Ольгою Василівною Бачинською. Сама вихованка дитячих будинків, вона стала педагогом, все своє життя присвятила вихованню дітей. Отже, їй слово:

— Не знаю ні батьків, ні місця народження. Після закінчення сьомого класу в сорок четвертому на випускному вечорі спитала при нагоді Григорія Івановича Якушенка, нашого директора, звідки я взялася, як опинилась у дитячому будинку.

Тут не можу не сказати хоч кілька слів про Григорія Івановича. У серпні сорок першого, коли гітлерівці підійшли до Гадяча, він вдруге подарував нам життя: вивів дитячий будинок, всіх вихованців і вихователів, із оточення. Довіз до уральського міста Ірбіт, в сам — добровольцем на фронт. Воював. Після поранення розшукав нас. Директор, наставник, друг.

А тоді, обнявши мене за плечі, він розповів тану історію.

...Після закінчення полтавського робітфаку в 1932 році його було призначено директором Миргородського дитячого будинку. Директор, а за сумісництвом і нянька, і вихователь. Одного разу, ведучи групу хворих дітей у поліклініку, на мосту біля виснаженого чоловіка, що просив милостиню, Григорій Іванович побачив світловолосу дівчинку років двох-трьох. То була я — вся у виразках, корості. Так і потрапила в Миргородський дитячий будинок. Пам'ятаю, в кімнатах замість ліжок стояли дерев'яні топчани. Щоранку, прокидаючись, я бачила поруч мертвих дітей. З деякими з них ми ще вчора грались. На наших очах їх загортали в простирадла і виносили в погріб. Що з ними робили далі, ми в той час не задумувались. Ні імені свого, тим більше справжнього прізвища, дня чи року народження я не знала. Ім'я дала дружина Григорія Івановича Валентина Іллівна. Вона працювала вихователькою. Прізвище Григорій Іванович «позичив» у свого друга, тодішнього завідуючого Миргородського райвно. По батькові та рік народження з'явились уже після війни, коли нам видавали метрики і паспорти. Нам усім писали один день народження — 15 травня. Так ми стали «травневими». І з'явилась на світ Попенко Ольга Василівна (Бачинська — то вже після одруження). 1930 року народження. Яка не пам'ятала ні батьків, ні родичів.

Ніколи не забуваю свого директора, який для всіх нас став справжнім батьком. Все своє життя він присвятив нам, дітям голоду тридцять другого, тридцять третього років. І він завжди залишиться в нашій пам'яті.

...Григорій Іванович Якушенко на Полтавщині. Натан Петрович Ландер («Чапаєв у педагогіці». Директор дитячого Соколівського будинку на Вінниччині, його заступник у той час Семен Афанасійович Калабалін.[3] «Ландер — Чапаєв, а я при ньому Фурмановим»), — скільки їх, знаних і незнаних, директорів, завідуючих дитячими будинками, патронатами, рядових вихователів, вчителів, які зробили все можливе й неможливе, вириваючи із лабет смерті дітей голоду. Та одного бажання, доброї волі, самовідданості було мало. І тут не можна не сказати про роль П. П. Постишева в благородній справі рятування дітей.

Вмираюче село малюкам допомогти не могло. Залишався єдиний вихід, яким скористались тисячі й тисячі нещасних. Дітей везли до міст, залишали біля міліції, лікарень, шкіл, просто на вулиці. Такої кількості підкидьків наврят чи знала Україна за всю свою історію. Підкидьки стали серйозною соціальною проблемою.

На засіданні Політбюро П. П. Постишев — цей факт наведено в нарисі С. Кульчицького — «висловлює обурення черговою куркульською провокацією». І тут же пропонує якомога швидше вжити заходів. Езопівська мова, «антикуркульська фразеологія», коли будь-яке явище пояснюється підступними діями «класових ворогів»... Партійний діяч, найвпливовіша на той час у республіці особа не вперше і не востаннє скористається «правилами гри», нав'язаної Сталіним партійному апарату, всьому суспільству. То на словах. А на ділі, у практичній своїй діяльності П. П. Постишева — тут треба віддати йому належне — чинить нерідко навпаки. Саме завдяки заходам, вжитим Постишевим, за два тижні, до березня тридцять третього року були розгорнуті харчувальні пункти на шістдесят тисяч дітей; згодом відкрились пункти невідкладної допомоги для дітей-дистрофіків при школах Києва та інших міст.

Зміцнилась певною мірою продовольча база дитячих будинків, що давало їм змогу взяти під свою опіку більшу, ніж раніше, кількість сиріт. «З убогих республіканських резервів і випрошених у І. Є. Якіра (командуючого Київським та Кримським військовими округами) армійських запасів П. Постишев створив продовольчий фонд дитячої допомоги: 700 тонн борошна, 170 тонн цукру, 100 тисяч банок консервів, 500 пудів олії, деякі інші продукти.

Він ішов на це, свідомо ризикуючи кар'єрою, життям.

«З УСІМА ДІЛИЛИСЬ»

Саранчук Іларіон Савич.

— В колгосп вступили в 1932 році. В голод помер батько. А я робив їздовим. Вуя

---

[3] У «Педагогічній поемі» С. Карабанов.

Пацьора — голова в 1931 році. Потім Короткін, бог його знає звідки він з'явився.

Наша сім'я — два брати, дві сестри, мати, дід Гнат. Теж помер в тридцять третьому під жнива.

На десять місяців нам дали по 600 грамів зерна на трудодень. Робили ми вдвох із старшим братом. Отже, вийшло кіло двісті на шість душ, по двісті грамів на душу. Вистачило до лютого, а потім — біда. Брата рідня вивезла до Вірменії. У колгоспі варили обід. Трохи крупи – рідесенький, рідесенький супчик. У жнива давали невеликий пайок, жменьку муки на трудодень. Найбільше корова спасала — одна на весь куток. Наша сім'я червоноармійська, тому корову не забрали. До нас і сусіди приходили: нікому не було відмови.

В тридцять п'ятому діло вже пішло на краще.

Білоус Дем'ян Дмитрович.

— Що спасало? У нас сім'я була дружна, маму слухали, може, тому й вижили. Мама зварить якоїсь юшки, дасть нам усім по кварточці. Ще й люди приходили — з ними ділилась. І ще нас кізочка врятувала. Купили ми її до голоду. Вже як охороняли, пасли, берегли, як зіницю ока. Мати щось зварить, забілить молоком. Молока хоч по ложці, а всім порівну.

Гайворонюк Федір Васильович, 1916 року народження.

— Я вчився в педтехнікумі. У квітні тридцять третього приїхав на канікули. Робив помічником у колгоспній бухгалтерії у Арона Вайнштока. Той був головним бухгалтером у колгоспі імені Ворошилова. Теж ходив опухлий. Хто робив, той отримував миску супу: «Крупа за крупинкою ганяється з дрючиною». Колгоспна кухня була в хаті Дем'яна Кириловського (Кухарка крадькома підгодовувала і тих, хто не в змозі був робити). А в 1934 р. стільки отримали зерна на трудодень, що й дівати було нікуди.

Бурик Софія Дем'янівна — мати-героїня, 1911 року народження.

— У квітні-травні померли дід Кучмей Йосип, вся сім'я Сидора Бурика. Сини Ілько, Василь, Тодор, Оксентій, Павло; доньки Тетяна і Олена. Коняги — свати. Дуже гойісні були люди, роботящі, у голодовку померло сім душ. Куліварн: Степан і Анна, дітей четверо. Всі померли з голоду. Серед нашої рідні був Михайло Бурик, колгоспний конюх, один з перших комсомольців у нашому селі. Під час «волинки», то було в тридцять першому, прийшли люди на господарства забирати своїх биків. Сторожа зв'язали. Михайло підняв крик: хотів затримати. Забили його камінням. І таке було. Як ми вижили в голодовку? Жили дружно. Молоді були. Василь ходив у Вендичани. Підробляв. Щось принесе: макуху, мелясу, ділиться з родичами.

Покійна свекруха Христина Буричка, мати Василева, так говорила: «Що забрав, то пропало, що віддав, то твоє. А захочеш кому шкоду зробить, сам собі нашкодиш». Вона в голодовку якийсь час куховарила в лікарні. Багатьом допомогла. І в найважчі дні не втрачала віри: хмари розійдуться, вигляне сонечко.

Гафа Марія Федорівна.

— Був у нас сусід Федір Пшеничук. Провідали ми його. Зі мною були тато і Степан Пшеничук. Федір каже: «Братця, буду помирати». Ми принесли йому шматок малая. Мати якийсь супчик зварила. Каже: «Віднесіть Федору». А він вже їсти не може.

Тут надійшов Саранчук Григорій Іванович — бригадир першої бригади (тепер проживає у Вінниці), батько йому й каже: «Візьми Федора в поле, щоб давали якоїсь юшки. Може, між людьми очуняє». І той Григір на другий день на гарбі волами повіз Федора в поле. Я він там з тиждень пролежав. І ожив.

Із листа Саранчука Г. І.

«Весна тридцять третього... Я робив тоді в колгоспі бригадиром. Люди наче тіні пересуваються, а треба орати, сіяти. Таких, як Федір Пшеничук, було чимало. Ноги не носять, а везеш у поле. На миру, як то кажуть, і смерть красна. Хто вмирав, а хто оживав. Чомусь частіше вмирали молоді — отак між двома хлібами: одного не дочекались, а другий уже минувся.

...Вари воду — вода й буде. Ловили ховрашків, кротів. Там кропиви, там крупів трохи, рапсової олії. Гаряча страва вливалась життям у шлунок. Питали мене люди: чи буде такий час, якщо хтось залишиться живий, що вдосталь буде хліба.

Я ходив по лапах, бачив, як піднімаються озимі, як зеленіє поле. Зелений колір — колір надії. І всім казав: «Буде, скоро буде. хліба наїмося. Ще й весілля справлятимемо».

Гуцол Ганна Іванівна, 1921 року народження, ветеран праці. Волоський куток.

— Мого батька Шлапака Івана Федосійовича у тридцять другому році було репресовано, хоч ніякої вини за ним не було.

Повернувся додому лише у 1956 році.

У 1933-у всім було важко, а нам без батька ще важче. Всі ми опухли. Першою померла бабка Шлапак Ликера — батькова мати.

Кілька днів пролежала в хаті на печі, поки мати з братом на вереті не винесли на цвинтар.

А мене, можна сказати, врятувала Естерка Гас — наша сусідка. Кажуть, після війни вона лікаркою стала.

А в 1932-у вчилися в одному класі, здається, п'ятому.

Принесе окрацьь хліба з мелягою, мені віддає: «Їж, Ганно, бо я вже сита».

Вона була мені як сестра.

СОСОНСЬКІ СМЕРТНІ ЛИСТИ, АБО ЩЕ РАЗ ПРО СТАТИСТИКУ

Скільки ж, однак, людей померло в Озаринцях під час голоду? За приблизними підрахунками селян — 2000, але чи так насправді? Адже ніяких документів, статистичних даних не тільки по нашому селу, а по всій області, по всій Україні не збереглось. Так я думав усі ті місяці, доки працював над повістю. І — помилявся.

Ні війна, ні ганебне замовчування голоду

із боку «вождія», преси, ні пізніші намагання окремих людей применшити масштаби біди не змогли знищити усі сліди, остаточно загнати правду під асфальт забуття.

Сотні, тисячі документів про той страшний голод зберігаються — до них ми ще повернемось — у сховищах ЦДАЖР — Центрального Державного архіву Жовтневої революції УРСР (Київ). Та чи не найбільші знахідки чекали мене у Вінницькому державному обласному архіві.

Спочатку, одначе, кілька цитат із статті «Злочин» (автори — Ю. Жугін, К. Синиця, Й. Тельман — «Вінницька правда» 10 березня 1989 року). Йдеться в ній про вражаючі документи, виявлені авторами у партійному архіві Вінницького обкому КПУ. Одним з таких є лист секретаря Брацлавського райкому партії Лящука, який він надіслав 22 квітня 1933 року до обласного комітету КП(б)У: «Зараз треба відверто сказати, що голодування має місце в більшості сіл нашого району, а в окремих селах смертність від голодування набрала масового характеру, особливо в таких селах: Скрицьке, Семенки, Зеньківці, Самчинці, Сільниці, Грабівці, Вовчок, Марксове, Вишківці, Остапківці, Юрківці та інших. Є випадки, коли колгоспник виходить на поле на роботу, там лягає і вмирає. В с. Перепеличчі за останній місяць померло 28 осіб, опухлих хворих — 31».

Лист для нас цікавий не тільки тим, що підтверджує сам факт «масового характеру» смертності від голоду, а й тим, що в ньому названі цифри, які можуть стати ключем до статистичних узагальнень.

Автори статті, спираючись на конкретні документи, називають райони Вінницької області (до її складу тоді також входили теперішня Хмельницька і значна частина Житомирської областей), де населення від голоду потерпіло особливо сильно. То Калиніаський, Немирівський, Брацлавський, Літинський, Шаргородський райони; Могилів-Подільський район і село Озаринці у цей перелік не потрапляють. Вони у числі «та інших».

На 17 травня 1933 року, як відзначено в «Злочині», за даними, які надійшли до обкому КП(б)У, в області було охоплено «продовольчими труднощами», тобто голодом, 38 районів, сотні сіл із загальною кількістю 26895 селянських господарств, а всього 121 тисяча чоловік. Це за офіційними, звичайно, значно заниженими даними.

Йдеться і про свідоме заниження цифр, і про те, що значна частина померлих залишилась поза обліком.

А тут документи, в яких названі конкретні села, де внаслідок голоду було багато смертних випадків. «Так, по селу Довжок протягом місяця померло 50 чоловік. Хоменки — за травень — 40 чоловік, причому по селу Довжок з січня 1933 року померло 100 чоловік». Пік смертності припадає на червень-липень (не так безпосередньо від голоду, як від завороту кишок). Кількість смертей у ці місяці подвоюється, а то й потроюється. Отже, 250—300 померлих для села Довжок не буде перебільшенням.

На моє прохання Державний архів Вінницької області підготував «Архівну довідку», яка свідчить:

«У документах Могилів-Подільського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, в реєстрі сільських Рад Джуринського (тепер Шаргородського. — Б. Х.) району за 1926 — 1927 вказано, що на території села Довжок проживало 1581 чоловік (у січні 1929 р. — 1956 чоловік), на території с. Хоменки — 2192 чоловіка».

Якщо вважати, що в селі Довжок померло з голоду 250—300 чоловік, то це приблизно кожен шостий.

В с. Озаринці на той час проживало, згідно з тими ж документами, 4398 чоловік (1045 господарств). Ділимо на 6 і отримуємо цифру 733. Отже, незважаючи на строкатість статистики смерті, та й село на село не схоже, були й повністю вимерлі села, і «острівки» виживання (у нашому районі — Серби), все-таки, думається, ближча до істини цифра жертв голоду в Озаринцях не 2000, а 750 — 1000.

У тому ж Вінницькому державному обласному архіві — ніхто не знає, яким чином, завдяки кому,— збереглись, мабуть, єдині на всю республіку «смертні листи» Сосонської сільської ради Вінницького району Вінницької області — кілька примірників «Книги записів актів громадянського стану на 1933 рік про смерть».

У кожній такій книзі записи за кілька днів чи тижнів,— кожне слово, кожен рядок, заповнений казенною рукою секретаря сільради, навряд чи кого залишить байдужим.

Записи від 7.IV. до 6.VI.1933 року.

«Головня Іван Тодорів, вік 2 роки, ремесво — хліборобство, стан за заняттям — одноосібник, причина смерті — запалення легенів».

«Захаревська Ганна Васильєвна — вік 7 років, причина смерті — невідома, займ. хліборобством (тут і нижче підкреслення авт. — Б. Х.)

Сташко Ганна Данилівна, 7 квітня, вік — 1 рік. Причина смерті невідома».

Протягом квітня слово «голод» все ще уникається. І так до 9 травня. Та ось нові записи:

«9 травня. Сташко Данило Мартинович, вік 42 р., укр. член артілі, причина смерті — від голоду».

«Романенко Янів Леанов, 14 травня 1933 р., вік 52 р., укр., член артілі, чи корист. лікар. допом. — ні. Помер від голоду».

18 травня три записи про смерть. Причина смерті «невідома».

«Помер на дорозі — від голоду» (скільки таких, померлих на дорозі і тут же закопаних, ні в які книги не занесених. — Б. Х.)

«Турчик Михайло, 23 травня, вік — 6 років, займався хліборобством, член артілі, помер від голоду».

«Сташко Ілько Дмитрович, нар. 22 серпня 1932, помер 29 травня 1933 р., займ. хліборобством, член артілі, причина смерті — невідома».

Ількові Дмитровичу ще немає і року і, видно, тому запис повніший, проте і тут не обійшлося без «займ. хліборобством, член артілі».

В один день 31 травня помирають:

Романенно Лінера Юхтимівна, 71 р., Романенко Гаврило Климович, 66 р. та Ковальчук Ярина.

9 червня 3 покійники.

«11 червня. Романенко Тодоска Миниліяна, вік — 6 років, нац. — українка. Хто утримував — батько, ремество — хлібороб, стан за закяттям — одноосібник, причина смерті: встановлено с/р. та міліцією, що батько зарізав і з'їв».

«12 червня. Порхун Василь Павлович, вік — 13 років, укр., причина смерті невідома».

«Романенко Ганна Микитівна, вік — 3 роки, причина смерті — зарізав батько для їжі».

«Захаревич Григорій Тимков, вік 7 років, причина смерті: зарізано людоєдом».

Не знаю, де, в яких «Книгах записів» можна прочитати щось подібне. Проте вони є, вони існують. Я сам тримав ці «книги» в руках. Побував і в Сосонці.

Бабенко Килина Тодорівна, колгоспниця, 1907 р.

— Романенко Микита — наш сусід. Хата їхня стоїть і по сьогодні. Він сам людоїд, і батьки його — людоїди. Спочатку своїх дітей з'їли, а потім взялися за чужих. Грицько Захарович ходив по селу, жебрачив. Стара Тугулька — мати Микити — заверкула його із сіней, сказала, що дасть цукерок. Зайшов, в нова його соккрою. А жінка Микити Фросина — вона довго ще жила, померла років три тому — нічого про те людоїдство не знала. Вона робила в місті, приходила тільки на вихідні. Приходить, а діточок немає. Питає стару. Каже та відьма: «Померли». Мати до печі, а там у горшку дитяча ручка. Пішла до сусідів, розказала, а вік — у сільраду. Бабка з горщином до кролятника. Тут її вловили. Причепили до коня і волоком до сільради.

У Вінниці сестра Романенка Настя з'їла чотирирічного брата.

У нас була корова, свекор піде до Вінниці, щось там купить. Бараболю гнилу терли, жаливо варили.

Пропрацювала в колгоспі все життя. Чоловік помер 8 травня 1988 року. Робив у кузні, заслужений колгоспник. Син Іван пішов на фронт у 16 років, був танкістом. Не раз згадую тих діточок сусідських. Славні були дівчатка, жалко їх дуже.

Куди подівся той людоїд? Як забрали — більше його ніхто не бачив.

А Фросина вдруге вийшла заміж, народила двох дітей, ось років із чотири як померла.

Станко Марія Олексіївна, 1919 року народження.

— У сім'ї нас було семеро. Двоє померли, бабуся померла. Сестра все лежала, не могла ходити. То я ходила у колгосп, брала тину, а хліб прив'язувала на спині, щоб не дістати. Дід і батько попухли з голоду.

Напроти нашої хати був рів. Кожного дня то двоє, то троє лежить мерців у рові.

Про Романенка Микиту. Хто його знає, скільки вони з'їли. Ходять діти по селу, просять їсти, а вони заманюють. Його забрали, в батьки-людоїди лишились.

Ми їли насець горобиний, жаблинн (грибк), у колгоспі висадили садили, то крали. Я теж опухла.

Чоловік робив на залізниці. Так що все життя пройшло тут, на переїзді. Надивилась такого, що не дай бог.

В війну тут сапали картоплю, бачимо — на колії лежить молодий хлопець, без чобіт, без документів. То полонений, везли в Німеччину, він тікав, застрелили. Ми його поховали. Я дала свою останню хустину. Нею йому і накрили обличча.

Місце запам'ятала. Потім пам'ятник поставили. Часто ходжу на цю могилку — то сама, то з внучкою. Доглядаю.

А по сусідству з Сосонкою бункер Гітлера. Скільки там наших людей загинуло — страх.

Читаю й перечитую сосонські «смертні листи», а думкою, зболілим серцем перебуваю в Озаринцях у травні 1933 року.

ТРАВЕНЬ — ЛИПЕНЬ

В ріст пішла кропива. Зазеленіли городи. Ось-ось наллються колоски. А поки що вариво із жалиан і щавлю, жовто-зелені коржі з тої ж дрібно нарізаної кропиви. Коржі з макухи — то вже делікатес, від опухання не рятує, зате виникає певна ілюзія справжньої їжі.

Котилевська Марфина Федотівна, 1909 року народження.

— Чоловік робив на залізниці. Залишилась я одна, а Озаринці приїхали весною тридцять третього. У травні одне за одним померли батько Федот, брат Тимофій. Умерла мамина сестра Оксана Федорівна і вся її сім'я — Литвани. Чоловік Федір, донечка Марія і маленький Ваня — йому і двох років не було. Всі в один день. Забрали їх на грабарку і повезли. А я на роботу стала виходити. Візьмеш у ланці буряк, судять. Ідеш до Могилева — сидять обіч дороги якісь люди, плачуть, просять хліба. Повертаєшся — ті ж самі вже лежать мертві.

Ромашевський Олександр Тимофійович, рік народження 1926, багато років був на партійній і господарській роботі, тепер проживає в Могилеві-Подільському.

— Померло тоді народу тьма, особливо багато дітей.

У травні, пригадую, ходив на сепараторний пункт, отримував один бідончик сироватки, щось літрів півтора на сім'ю. Іду через старий дерев'яний міст, а на мосту така картина: лежить з десяток мерців, і ніхто їх не підбирає. А багато ще живих з простягнутою рукою, і я їм даю по ковтку цієї сироватки. Додому вже нічого не приніс, так що довелось почувати на городі.

Пам'ятаю, біла містечка буа «патронат», або ще як його називали «майдан», а чому так називали, я не знаю.

Там жили діти-сироти. В колгоспі їм виписували щось дуже мало, бо в коморі було пусто. Наша сім'я — і це при нашій тоді бідності — прийняла з «патронату» двох хлопчиків. Прйвів їх, доходяг у повному смислі цього слова, батько: «Поживуть з нами».

Одного із них, пам'ятаю, звали Філька Конява. Він потім загинув на фронті.

Мельник Федір Тимофійович, 1927 року народження, учасник Великої Вітчизняної

війни, багато років працював головою колгоспу в сусідньому селі Хоньківці. Нині голова озаринецької ради ветеранів війни і праці.

— Батько, коли я був малим, працював секретарем сільської ради. Сім'я наша селянська, хліборобська. У 1932 році померла мати, і нас залишилось троє біля батька — дві сестри і я.

Старшій сестрі, Вірі, ішов тоді дев'ятий рік. Батько вимушений був узяти до нас свою 70-річну матір. Наступив голод. Щоб врятувати наше життя, батько попросив, щоб відпустили у Вендичани на завод. Там давали на утриманців якийсь мізерний пайок. Нам його вистачало на кілька днів. Пам'ятаю, як бабуся гкала надвір, щоб ми дали їй змогу спекти бурякові млинці. Пам'ятаю, як на вулицях лежали опухлі мертві сусіди. Із розповідей знаю, що багато людей ходило в Юрківці по барду (відходи спиртзаводу). У Озаринцях померло від голоду близько двох тисяч чоловік. Ці дані повідомив Мазур Михайло Йосипович, який у той час працював їздовим і вкозив померлих на кладовище.

У тридцять сьомому знову прийшла страшна біда: почалися і у нас репресії. Ідемо вранці в школу, а по селу голосіння жінок і дітей тих, чиїх чоловіків та батьків уночі забрали. Взимку тридцять восьмого року і ми своїм голосінням розбудили своїх сусідів. То було опівночі. У вікно постукали. Батько відчинив, і до хати увійшло двоє озброєних військових. Вони не дали батькові одягтися тепло, попрощатись з нами — одразу повели. Більше ми батька не бачили. Залишились круглими сиротами. Мені в той час було десять років, в сестрі Вірі чотирнадцять.

Віру взяв до себе татів брат, який учителював у Вилах-Ярузькому на робфаці, а ми вдвох залишилися у хаті. І почалось для нас тварасове життя, а може, й гірше, тому що ми були діти «ворога народу». Так нас назвав голова колгоспу Баланюк Іван Семенович. На прохання сусідів, щоб нас прийняли в інтернат, він сказав: «Дітей «ворога народу» не приймаємо і годувати їх нічого». Жили ми з сестрою Ніною на тому, що давали нам сусіди, тому що і родина боялась помагати, щоб їх самих не звинуватили. Влітку я ходив у колгосп, де збирав в обідню перерву колоски, з яких потім сестра варила якусь баланду.

Ще про 1937 — 1938 роки. Усього було заарештовано тоді 82 чоловіка. Повернулось після перебування у в'язницях, таборах лише четверо. Це Мазур Іван, Христюк Андрій, Охоцький Іван та Парасунько Дмитро. Нікого з них зараз немає на світі. Мого батька реабілітували в 1955 році посмертно. На мій запит дали відповідь, що помер у 1943 році від гострої форми апендициту в Узбекистані. Думаю, що це відписка.

...1933 — 1937-й — події, міцно пов'язані між собою у босій Пам'яті моїх земляків.

Тридцять третій. Травень — липень.

Смерть все ще розгулює по селу, щодня збирає чималий «ужинок», навіть більший, ніж у попередні місяці, та вже запахло хлібом, баландою, падісю. На польових станах трудівникам видається пайка чорного, як земля, хліба і нині не є обід.

Про що ж в ті дні писали газети?

«Комуніст»:

«В полі, в колгоспній бригаді розгортається гасло — зробити всіх колгоспників заможними».

«Гітлерівці спалюють твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна».

«Голодний похід на Вашингтон».

«Комуніст», 15 травня:

«Вчора відбувся похорон передчасно померлого письменника Миколи Хвильового.

Коротку промову з характеристикою літературної діяльності Миколи Хвильового та ставлення письменницької громадськості до його вчинку (зацькований, чекаючи з дня на день арешту, Хвильовий застрелився — Б. Х.) виголосив Іван Кириленко.

Прощальні промови на цвинтарі сказали Іван Микитенко й Петро Панч».

«Комуніст», 15 травня 1933 р.:

«Потурають куркульському саботажеві.

Партосередок артілі ім. Молотова II. Псковського району налічує в своїх лавах 22 комуністів. І всі вони сидять в канцеляріях, протирають штани, а ворог робить своє діло».

18 травня 1933 р.:

«Лозівський р-н

ЦК ВКП(б) тов. Сталіну».

«ЦК КП(б)У тов. Косіору

Обком КП(б)У тов. Постишеву

Під твердим ленінським керівництвом Харківського обкому КП(б)У, зробивши центральним завданням цілого району боротьбу за сполучення високих темпів з більшовицькою якістю сівби... даючи нещадну відсіч опортуністам, Лозовський район домігся права через тов. Постишева рапортувати тов. Сталіну про повне закінчення сівби всіх ярих.

Секр. РПК Кулішов

Голова РВК Башкачев

Зав. Рев Гекрасов».

20 травня:

«Пролетарські столиці Москва, Ленінград, Харків цілковитою реалізацією позики другої більшовицької п'ятирічки подають приклад цілій Країні Рад.

Ми піднялись вище на гору, треба добратись до верховин».

«Виступ Л. М. Кагановича на мітингу в парку культури і відпочинку ім. Горького. На Україні рівня сівби 1930 р. ми ще не досягли.

І цю перебудову ми проведемо за планом під проводом нашого великого вождя т. Сталіна.

Робітники і селяни звикли перемагати за проводом комуністичної партії на чолі з тов. Сталіним».

В калейдоскопі подій, фактів, як і раніше, жодного рядка про голод на Україні. І, як і раніше, «Прикордонна зірка» розвінчує, доносить, закликає знищити, розчавити класового ворога.

Камертоном служать вказівки вождя. «Прикордонна зірка», 30 травня (напередодні чистки парторганізації):

«Партія не раз підкреслювала, що «знищення класів проходить не через згасання класової боротьби, а через її посилення. Відмирання держави прийде не через послаблення державної влади, а через її максимальне посилення, потрібне для того, щоб добити рештку класів, що відмирають, і

організувати оборону проти капіталістичного оточення, яке далеко ще не знищене й не скоро ще буде знищене» (Сталін)».

І в наступні літні місяці класова боротьба, викриття, таврування класового ворога чи не головна тема «Прикордонної зірки».

Заголовки, набрані жирним шрифтом рядки нагадують зведення з фронту.

«Куркульському перукмахеру» сувору кару». «Суворо покарати класового ворога».

«Прикордонна зірка», 22 липня 1933 року.

Про історичну промову т. Постишева на червневому Пленумі ЦК КП(б)У: «Брак більшовицької пильності призвів до того, що шкідницькі контрреволюційні елементи дістали найширше поле діяльності саме на Україні».

Шкідники на мовному фронті. Наркомосвіти тов. Скрипник давав змогу цим елементам прикриватися його виступами в питаннях мовознавства».

«Прикордонна зірка», 15 липня:

«Постанова Президії РВК відзначає колгоспи сіл: Озаринців і Борщівців, де керівники виявили куркульські тенденції свідомого зменшення врожаю.

Розтрощити класового ворога та його агентуру, що намагаються приховати дійсну врожайність.

Ні одного кілограма хліба поза обліком. Нещадну відсіч ошуканцям держави.

Минулого року внаслідок складання куркульських балансів, що привело до обману держави, масових крадіжок хліба шляхом зрізання колосків та створення різних фондів, наш район затягнув виконання хлібозаготівель».

Постанова президії Могилів-Подільського райвиконкому від 7 липня 1933 року:

«Особливе шкідницьке проявлення куркульських тенденцій — обману держави — виявлено в колгоспах сіл: Немії, Озаринців, Борщівців.

За куркульські тенденції явного зменшення врожайності в колгоспах сіл: Немії, Озаринців, Борщівців — доручити прокуратурі, терміном в 48 годин, притягнути винних в цьому до кримінальної відповідальності.

Головам сільрад... Озаринецької тов. Князі... за те, що не перевірили даних управ колгоспів про види на врожай,— оголосити сувору догану з попередженням».

«Ще вище піднімемо прапор пролетарського інтернаціоналізму.

Тов. Скрипник, будучи жертвою контрреволюційних елементів, що заплутали його в своїх тенетах, актом самогубства вчинив тяжкий злочин проти партії».

«Прикордонна зірка», 18 липня:

«Рішуче викривати ворогів колгоспного ладу.

Шкідників засуджено до розстрілу. Печак Микита та Черкес Юхтим (Хоньківці) в ніч з 4 по 5 липня 1933 року — вони вдвох порізали на полях колгоспу 100 кілограм жита.

На підставі закону уряду від 7/VII 1932 р. про охорону соціалістичної власності їх засуджено до вищої міри соцзахисту — розстрілу».

«с. Яришів. В ніч з 9 на 10 липня Стецюк Федір та Дмитрук Микола (син куркуля Стецюк Федір підкорив під свій вплив бідняка Дмитрука Миколу) навмисно запустили в жито колгоспу ім. Ворошилова 14 коней, яких вони пасли. Внаслідок такої свідомої шкідницької дії знищено врожай на 0,80 га жита, або, за визначенням комісії, 11 центнерів 20 кг зернохліба.

Крім цього, Стецюк хижацьки поставився до колгоспного коня, від чого кінь загинув.

Урахувавши соціальну небезпечність засуджених, виїзна сесія засудила Стецюка Федора до вищої міри соцзахисту — розстрілу, а Дмитрука Миколу на 4 роки позбавлення волі».

«Суворо покарати класового ворога.

Ізраїлівка (за 5 кілометрів від Озаринців. — Б. Х.). 13 липня класовий ворог Мельничук Домка пролізла на колгоспний засів і простягла свої ворожі руки до колосків жита. Вартовий Скаробогач Федір на гарячому затримав злодія.

Колгоспники вимагають суворої кари ворогові народу Мельничук Д.

Авраменко, Баш, Скалов, Залевський».

...Все залишалося по-старому. Голод, якщо судити з преси («Прикордонна зірка» не виняток), так і не став уроком.

Незмінними залишаються курс на здійснення соціалістичного будівництва на селі методами воєнного комунізму, політика примусу, репресій. Та сама, щодо якої попереджував В. І. Ленін: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її.

Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху».

ЗЛІТ ВЧИТЕЛІВ-УДАРНИКІВ І «З'ЇЗД ПЕРЕМОЖЦІВ»

Хандрос Наум Боригович, 1898 року народження, батько автора. Пенсіонер, відмінник народної освіти. У 20—30-ті роки завідуючий Озаринецькою єврейською трудовою початковою школою, потім вчитель української школи. Нині живе в Могилеві-Подільському.

— Тридцять третій для мене весь наче зітканий із суперечностей, контрастів. Страшний голод в Озаринцях, навколишніх селах. Спочатку ми навіть не усвідомили його масштаби.

Вчитель голодув і за себе, і за своїх учнів. Не можу забути отой голодний, вовчий блиск в очах дітей. Іще страшніше — мертві погляди, байдужість до всього. У нашої покійної мами, Міни Борисівни, зберігалась єдина коштовна річ — браслет — весільний посаг. Вона здавала його в торгсін по шматочках. Їздила раз на місяць у Могилів — вистачило на три поїздки — і поверталась з трикілограмовим кульком білого американського борошна. Ділила «золотий» торгсінівський пайок навпіл. Половину — сім'ї, половину — учням свого класу. Варила кльоцки на воді, і діти жадібно пили гарячу воду, що пахла борошном, їжею, життям. До цього десь з травня прилучився колгосп Петровського — і пішли гарячі сніданки в нашій школі. Для «їдальні» знайшлось приміщення в центрі містечка.

Наприкінці травня профспілка несподівано виділила мені путівку в санаторій «Гопри» («Гола пристань»). Що найбільш запало в пам'ять? Колючий дріт, яким

санаторій відгородила себе від натовпу голодних. Їх відганяли, а вони верталися. Мовчки простягали руки... шматок хліба не ліз у горло.

Коли я повернувся, Озарниці стали потроху оживати. І тут ще одна несподівана радість. У серпні республіканський зліт вчителів-ударників у Харкові. Я вперше побачив і почув керівників партії та уряду республіки П. П. Любченка, А. А. Хвилю, В. П. Затонського. Не знаю, звідки бралися продукти, але годували нас щедро. Я складав свої скибки хліба, щоб відвезти додому. Потім помітив, що й інші учасники зльоту роблять те саме.

Не тільки тридцять третій, а й тридцять перший, тридцять другий роки були тяжкими для вчительства України, особливо в сільських місцевостях. Це збереглося і в моїй пам'яті, про це пишуть С. В. Кульчицький, Є. В. Кульчицький та Є. В. Шаталіна у своїй праці «Становище дітей на Україні у 1931 — 1933 рр. Документальна розповідь» (АН УРСР. Інститут історії. Препринт № 9, К., 1989).

«Якщо в райцентрах і невеликих містечках вчителі, хоча й з перебоями, одержували пайок (такий пайок із частими перебоями мали і наша сім'я. — Б. Х.), то в сільських місцевостях — зазначається у названій вище брошурі (с. 9—10) — вони бідували ще більше. Із створених у колгоспах «вчительських фондів» для постачання хлібом майже нічого не видавалося (все зерно, навіть з посівних фондів, вилучалося в план хлібозаготівель).

Про ставлення до сільського вчителя, його злиденне, голодне існування переконливо свідчить також наведений у цій же брошурі (с. 11—12) лист 78-річного вчителя-пенсіонера І. К. Лашкевича із села Мачуха на Полтавщині. Він мав, що видно із листа, 4,5 га землі та садок, які здавав в оренду, бо вже не міг їх обробляти, і потрапив таким чином до категорії визискувача, який мав «нетрудові доходи».

Обкладений сільгосподатком та різними платежами, старий вчитель у лютому 1932 р. пише Г. І. Петровському:

«...Страшно мукою вмирати. Мука — це страшний голод, зроблений штучно відібранням хліба і всіх сортів овочів... Досі я харчувався житом, що мені залишилося, а тепер і жита немає. Харчуюсь висівками, картоплею, буряками, які куплені на базарі: вдома засіяти не міг за браком землі та сил. Тепер же стали голодувати всі, на базар не виносять на продаж, а якщо хто і винесе, то хватають, беруть з бою, і я не можу купити та голодаю»[1].

Приблизно у той самий час (квітень-травень 1932 р.) до ВУЦВКу надходили не менш тривожні повідомлення з Вінниччини: «Кам'янець-подільських службовців зняли з постачання, народ голодує, діти помирають з голоду. Теплицький район, село Бридок — гр. Приймасюк скаржиться, що колгоспники не одержують хліба, діти голодують і не відвідують школи» (с. 15).

Певною підтримкою не тільки для учнів, а й для майже постійно голодних вчителів були гарячі сніданки у школі, які, однак, зникають — так було і в Озарницях — у 1932—1933 роках.

Чому?

Відповідь знову ж таки знаходимо в листах, повідомленнях до ВУЦВКу: під невблаганну продрозкладку, «червоні мітелки» після виконання всіх планів по хлібозаготівлі потрапляють не лише зернові та фуражні фонди, а й шкільні, призначені «для гарячих сніданків у школі» (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 147, арк. 27).

Взимку 1932—1933 років опухання і смертність на селі серед школярів, вчителів стають на Україні масовими.

Чи треба дивуватись, що за неповними даними (збереглись далеко не всі відомості за 1932—1933 рр.), кількість учнів лише у початкових, неповносередніх, професійних і школах для підростків, а також дітей у дошкільних закладах за 1930/31 — 1933/34 рр. зменшилося, за розрахунками С. В. Кульчицького та Є. П. Шаталіної, на 1.071 тис. осіб, з них 78,5 припадало на початкові школи. Пустка стала в сільських школах, де відсутність учнівсько-педагогічних колективів сягала 96—98%.

Хто візьметься підрахувати завдану цим шкоду, незагоєні по сьогодні рани на живому тілі народу України, української культури?

Про що ж ішла мова на Всеукраїнському зльоті вчителів-ударників в рік страшного голоду: мільйони померлих, сотні тисяч дітей-сиріт, безпритульних, школи-пустки?

«Комуніст», орган Центрального Комітету і Харківського комітету КП(б)У, 14 серпня 1933 року:

«Найкращі представники освітнього фронту зібрались, щоб підбити підсумки роботи минулого року»

«...І коли оголошується пропозиція обрати т. Сталіна на почесного голову зльоту, усі делегати встають, тривалою овацією шлють привіт великому вождю світового пролетаріату.

Зліт одностайно ухвалює надіслати привітання до ЦК ВКП(б) т. Сталіну: «Дорогому вождю і учителю. За твоїм керівництвом, за керівництвом Комуністичної партії робітничий клас і колгоспне селянство Радянського Союзу, викриваючи і нещадно розтрощуючи вщент рештки класового ворога та його агентури, п е р е м о ж н о б у д у ю т ь (розрядка авт. — Б. Х.) соціалістичне суспільство».

Одна із провідних тем зльоту — осуд покійного Скрипника, тих, хто «на завдання контррозвідок деяких держав» насаджували «націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру доцових, єфремових, грушевських...»

У передовій статті прямий заклик доносити на ближніх.

«Не всі недобитки петлюрівщини викриті. Класовий ворог, його агенти тепер притаїлися. Вони діють «тихою сапою», не виступаючи відверто проти заходів Радянської влади. Це утруднює боротьбу. Передовик-учитель, ударник освітнього фронту повинен сказати своє рішуче слово й в цій справі».

З великою промовою виступає П. П. Любченко, в якій підкреслює, що соціалістичне будівництво нашої країни проходить за умов запеклої класової боротьби. «Ми повинні

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 115, арк. 5—6.

знати кожного бійця нашої багатотисячної армії вчителів, рішуче вимітаючи з неї класово ворожі елементи...»

На зльоті представники багатьох національних шкіл (польських, болгарських, німецьких, єврейських тощо), окремих національних районів.

Лише в Пулинському («Комуніст», 15 серпня), де перед першою світовою війною було шість німецьких шкіл при кірхах, тепер 52 школи національні.

«Німецькі фашисти,— з обуренням каже представник цього району Доснов,— ширять наклепи про те, що німці в СРСР голодують. Це брехня».

Отак чорним по білому. Ні, ви тільки уявіть собі цю картину.

Сидять у залі вчителі, вихователі дитячих будинків, люди, які щойно прибули з районів суцільної біди, де ще вчора діти й дорослі вмирали з голоду, і слухають брехливий виступ свого товариша про «наклепи». Слухають і сприймають як належне. Бо така офіційна установка зверху: голоду не було і не могло бути під мудрим керівництвом вождя всіх часів та народів.

«Комуніст», 16 серпня (дружніми оплесками зустріли делегати наркома освіти т. Затонського).

Нарком не взяв участі в попередніх засіданнях, бо «за дорученням партії та уряду був на селі в справах збирання врожаю, хлібоздачення...»

У великій, яскравій за формою промові наркома освіти Затонського теж даремно шукати бодай натяку на недавню трагедію, на голод, який нищівною косою пройшовся по всій Україні. Однак луна цих подій відчувається, як то кажуть, між рядками промови.

«Ми успішно, шаленими темпами будуємо соціалізм, творимо нове життя. Це вже тепер наочно видно кожному. Але ще дуже недавно далеко не всі це розуміли... На основі дрібновласницького господарства щоденно, щохвилинно росте капіталізм. І пролетаріат, за проводом своєї комуністичної партії, поставив перед собою історичні завдання перетворити дрібновласницькі селянські господарства на великі колективізовані, щоб знищити коріння капіталізму, експлуатації, гноблення.

Нас дехто тяг на інший шлях, на шлях «мирного зростання» куркуля в соціалізм. Другі те саме пропагують у формі просвітянської ідилії, щоб, мовляв, кожен сам собі трудився на своєму клаптику землі. «Садок вишневий коло хати»... Кожен працює, кожен — хазяїн свого господарства. ...Ми маємо труднощі на цьому шляху, потрібне велике напруження... Потрібне було певне напруження і від трудящого селянства. Не легко даються такі великі перемоги. Потрібний хліб, щоб годувати робітників, Червону Армію, щоб деяку частину експортувати і дістати замість нього закордонні машини. Але не скрізь уміли ми організувати по-більшовицькому боротьбу за хліб. Були в ряді місць перекручення. А головне лихо було те, що ми на Україні не виявили потрібної більшовицької пильності».

І далі. «Класовий ворог часто-густо виступав під фальшивим національним прапором. Наші перемоги в будівництві соціалізму, здобутки робітників і колгоспів стали можливі тільки завдяки дружній спільній праці і боротьбі трудящих усіх народів нашого великого Союзу. Класові вороги наші це прекрасно знають і тому намагаються брехнею створити ворожнечу між українськими трудящими і російськими. Вони сичать: «Хліб з України забирають у Москву для тамтешніх робітників»... Ширять вороги наклеп: «Гноблять українську культуру». Але кожен знає, що ми нищимо культуру єфремових і грушевських і будуємо українську культуру, національну формою, соціалістичну змістом.

Наша українська культура — це Дніпрельстан, Кривмашзавод, нові шахти, фабрики. Це заможне колгоспне життя».

«Іноді хто-небудь побачить у своєму селі безладдя в колгоспі, перекручення в роботі сільради чи партійного осередку. І з цих окремих фактів даного села робить загальні висновки про наше соціалістичне будівництво. Ми тут маємо на оці не свідомого нашого ворога, який свідомо робить наклеп на партію і Радянську владу, на колгоспний лад,— про таких окрема мова. Ми тут говоримо про ту частину учителів, яка може помилятися, бачачи тільки окремі ланки, не усвідомлюючи процесу в цілому. Такі люди подібні до сліпців з перської казки, що мацали слона: один, що добрався до хобота, твердив, що це змія, другий, торкнувшись живота, був певний, що це мішок з хлібом, а третій, тримаючи хвіст, гадав, що це батіг.

А учитель, наш радянський учитель, не тільки не може бути сліпим. Він повинен розкривати очі іншим».

Повчальна казка. Чи не правда? Особливо мораль її: не бути сліпим. Не бути сліпим і водночас не бачити, не помічати голоду, з якого республіка ледь почала вибиратись.

Ну, чим не королівство кривих дзеркал, де бачиш тільки те і таким, яким хочеш бачити (в рамках дозволеного!), чуєш тільки те, що хочеш чути? Королівство, де правда («Хліб начисто вивозять», «люди голодують») видається за ворожі чутки, куркульські побрехеньки і наклеп на радянську дійсність.

— Ти ж, батьку, на зльоті,— продовжуємо розмову,— теж виступив, чому ж після озаринецьких страхіть промовчав, як і всі.

— Ти цього не зрозумієш. Після самогубства Скрипника усюди, на всіх поверхах освітянського дому, йшло полювання на ворогів, націоналістів, шкідників, саботажників на «мовному фронті» тощо. «Чи то чорний, чи то білий, чи від злості посивілий а чи жовто-голубий, просто бий, просто-просто-просто: бий».

Ці рядки Тичина напише трохи пізніше, а настрій вже тоді був такий. Був страх, але були й піднесення, і віра. Я особисто, як і багато інших, голод сприймав як наслідок шкідницької діяльності наших ворогів і вірив, свято вірив усьому тому, про що писалось у «Прикордонній зірці», «Комуністі», «Правде». Про голод не писали і на зльоті не говорили... Значить, так треба. Виходячи з вищих інтересів партії, держави.

— А після засідань? У готелі, під час екскурсій, зустрічей, розмов — хіба й тоді ніхто не згадував про голод?

— Ні. Адже ми не для того зібрались. Про голод у нас розмов не було.

Хтось із мудрих сказав: за своєю природою людина відкрита для інших людей. Як тільки з тих чи інших причин обриваються зв'язки з навколишнім світом, з громадою, людина починає поїдати сама себе. Те ж саме при подібних умовах повторюється і з суспільством.

І тоді стає можливе все: «влада соловецька», примусова колективізація, канал Біломор Балт, виритий руками зеків, ачорашніх «твердоздатчиків» чи засуджених за законом «про п'ять колосків», прокладений буквально по їхніх кістках (десятки тисяч безіменних могил) канал, про який С. М. Кіров скаже на XVII з'їзді ВКП(б): «Чудово попрацювали наші чекісти», «запланований» голод і т. д. Все можливо, коли суспільство закрите і без'язике.

XVII з'їзд... Без нього, переконаний, наша скорботна повість буде неповна. Адже голод (1932—1933) стався саме між двома з'їздами — XVI (1920), який підтримав курс на прискорену, суцільну колективізацію, і XVII — «з'їздом переможців».

Мільйони померлих від голоду, а в звітній доповіді Генсека Й. В. Сталіна, як і у виступах усіх без винятку делегатів, годі шукати навіть натяку на той страшний мор.

«Комуніст», 6 січня 1934 р.

Парторганізація Вінницької області до другої обласної партконференції:

«Як ніколи міцною, згуртованою навколо ЦК й навколо свого любимого вождя т. Сталіна приходить партія до свого XVII з'їзду — з'їзду побудови безкласового соціалістичного суспільства.

...Рішуче очищаючи колгоспи від куркульсько-петлюрівських контрреволюційних елементів, парторганізація успішно проводила роботу по ліквідації наслідків шкідницької роботи класового ворога.

Це забезпечило значні успіхи парторганізації в проведенні найважливіших господарських політичних кампаній на селі.

...Урожайність зросла, замість 7,1 центр. з га основних зернових культур минулого року, до 12,7 центнерів.

План хлібопоставки виконано раніше від урядового строку на два місяці по всіх секторах і культурах і здано державі хліба на 10.444.910 пудів більше, ніж 1932 р.

Колгоспники одержують пересічно по області на трудодень хліба в три рази більше, ніж 1932 р.

Високо піднято авторитет трудодня. На трудодень пересічно припадає натурою по області — 4,8 кг, а по ряду районів — 7 кг.

Від старого губернаторського Поділля — до нової Радянської Вінниччини.

Число учнів у школах і вчителів:

1913 р. — 127000 і 3900

1933 р. — 750000 і 18300»

Вражаючі цифри.

1913, 1933. Жаль, бракує ще однієї дати для порівняння: 1932. Скільки недорахувались мільйонів за один рік — учнів на Вінниччині, Київщині, Полтавщині, Дніпропетровщині — по всій Україні? Хто знає? Хто скаже?

Напередодні з'їзду «Комуніст» (11 січня 1934 року) сповіщає про відкриття другої обласної та четвертої міської конференції більшовиків Харківщини.

У привітанні тов. Сталіну — «кращому з ленінців, вождеві й учителеві світового пролетаріату і мудрому теоретикові більшовизму, натхненникові й організаторові наших перемог» — говориться про «героїчну п'ятирічку за твоїм проводом», «перетворення відсталої країни на країну передової техніки і найкрупнішого (?!) у світі сільського господарства».

26 січня «Комуніст» виходить з великим, на цілу сторінку малюнком - композицією А. Резніченка.

Усміхнені колгоспниці зі снопами пшениці. Силует Леніна, а попереду у довгополій шинелі Й. В. Сталін.

«Комуніст», 27 січня.

«XVII з'їзд ВКП(б) відкриває вступна промова тов. Молотова. З'їзд, стоячи, вітає вождя непереможної партії Леніна. Овації перериваються вигуками делегатів — «Хай живе наш Сталін!» «Ура Сталіну» тривають довгі хвилини.

В. М. Молотов:

«Ми добились величезних успіхів у сільському господарстві».

29 січня.

«Дебати на звітну доповідь тов. Сталіна. Промова тов. Постишева.

Замість 900 мільйонів пудів, заготовлених до грудня 1930 року і 380 мільйонів пудів до грудня 1931 року, до грудня 1932 року було заготовлено лише 195 мільйонів пудів.

Величезні перемоги, що їх здобула партія за це 10-річчя і особливо за останні 3,4 року (підкреслення авт. — Б. Х.), показують нам, всьому робітничому класові і трудящому селянству нашої країни та всього світу велич ленінської стратегії партії, силу і мудрість великого стратега соціалістичного будівництва тов. Сталіна. (Бурхливі оплески).

...Сила партії в дії випробуваному керівництві, в тому, що на чолі цього керівництва стоїть великий стратег соціалістичного будівництва, найбільший революційний мислитель, людина незламної революційної дії — Сталін! (Бурхливі оплески)».

У такому ж дусі промова Хатаєвича — секретаря Дніпропетровського обкому КПУ: «Особливо яскраво виявилась велетенська роль тов. Сталіна».

31 січня.

З промови Г. І. Петровського:

«Ми зібрали досить добрий урожай на Україні і непогано, навіть добре засіяли озимий клин. Колгоспи на Україні тепер міцніють».

З промови тов. С. В. Косіора (дебати на звітну доповідь Й. В. Сталіна):

«А Бухарін, Риков, Томський хоч і покаялись на XVI з'їзді, але їх позицію після XVI з'їзду можна було б охарактеризувати так: що, покаявшись, вони все ще оглядалися, в чи не вийде по-їхньому: тим більше, що цей період був багатий на труднощі і стан на селі був досить складним.

Тут знову і знову хочеться говорити про роль тов. Сталіна.

Попереджував про небезпеку ухилів.

Тільки 1933 року за безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б), тов. Сталіна, за його вказівками на Україні провели боротьбу за викриття націоналістичного ухилу в КП(б)У, боротьбу з контрреволюційними націоналістичними елементами, з

націоналізмом взагалі». І тут слова, які могли б прозвучати сьогодні:

«У нас ще недостатньою мірою розуміють, якої величезної шкоди завдають нашому господарству і всій справі соціалістичного будівництва канцелярсько-бюрократичні методи керівництва».

С. Орджонікідзе:

«Сталін був душею всієї нашої політики».

«Про блискучі перемоги» говорив у своїй промові Риков: «Правий ухил, одним із керівників якого я був, являв собою агентуру дрібнобуржуазних і куркульських прошарків, що чинять опір соціалістичному поступу».

В. Куйбишев:

«Головна роль належить геніальному вождеві нашої партії і робітничого класу тов. Сталіну».

Н. К. Крупська, 30 січня.

«Ленін казав, що не можна сходити з шляху світової революції. Наша партія з цього шляху не зійшла і досягнення її величезні. Тим-то з'їзд почував таке піднесення. Кожний знав, яку колосальну роль у цій перемозі відігравав Сталін (оплески), і тому почуття, що його переживав з'їзд, вилилося в такі палкі привітання, палкі овації, які з'їзд влаштовував тов. Сталіну».

«З'їзд переможців»... То був перший за всю історію партії з'їзд без дискусій, без «опозицій», лівих чи правих «ухилів», з'їзд відвертого, одностайного захвалювання, культу «вождя народів».

Недавні опозиціонери Риков, Бухарін, Томський, Зінов'єв, Каменєв один за одним підіймались на трибуну, щоб вкотре визнати свої помилки, покаятись, проспівати чергове «алілуя» Сталіну.

«З'їзд переможців»... У 1956 році його назвуть «з'їздом розстріляних». Тепер ми знаємо, він був ще й з'їздом конформістів, остаточного відступу од ленінізму, з'їздом морально зламаних.

Є, думається, прямий зв'язок між промовою наркома освіти на Всеукраїнському зльоті вчителів-ударників, де нічого не було сказано про голод, і вчинком голови лічильної комісії XVII з'їзду ВКП(б) Затонським, який свідомо не довів до відома делегатів наслідки голосування під час виборів у ЦК партії: «Проти Кірова — 3 голоси, проти Сталіна — 300».

300 проти під час таємного голосування і одностайне схвалення, «алілуя» в залі засідань.

Остання реальна можливість зупинити тирана, «зрадника,— як потім напише у своєму знаменитому «Відкритому листі» Ф. Раскольников,— соціалізму і революції, головного шкідника, дійсного ворога народу, організатора голоду», буде упущена.

Страх, хай не за себе особисто, не за своє життя, а за «чисте ім'я», не заплямоване тавром «опортуніста», «правого» чи «лівого» ворога партії і народу, думається, вже поселився в душах багатьох. Бо інакше як пояснити наведену вище історію з листом першого секретаря Вінницького обкому Косіору, рекомендацію останнього «не висовуватись», не турбувати центр, Сталіна нагадуваннями про голод. Обережність, мовчання Г. І. Петровського.

Однак не це, гадається, було вирішальним в їхній поведінці, діях — щось інше. А саме переконання: велика мета (побудова соціалізму в одній країні, світле завтра для далеких нащадків) виправдовує будь-які засоби, в тому числі і організований голод, його замовчування, і культ вождя, доведений до релігійного екстазу.

Чим страхітливіші події, тим швидше вони зникають з людської пам'яті, аби потім,— і таке буває — через роки, десятиліття воскреснути, застукати попелом Клааса в серце.

«Прикордонна зірка», 12 липня 1933 р.:

«Закалка.

Село Юріївці. Невеликий будинок на горбку зустрічав ранішній промінь сонця. Цей будинок з сотнею піонерів став приміщенням для закалки молодого покоління... перша сотня в піонертаборі перебуває з 18/VI.

Викувати зміну із сталевими нервами».

«Невеликий будиночок на горбку»... Я теж відпочивав тут у серпні тридцять третього. У юріївецький табір потрапили в основному діти з голодуючих сіл, але вже в серпні про голод ніхто навіть не згадував.

Та що там діти! Про голод мало хто згадував у нашому селі більш як півстоліття.

Те ж саме було не тільки з голодом, а й з репресіями. Люди зникали, і про них швидко «забували».

А коли після «викриття» обер-ката Єжова якусь частину (тепер ми знаємо — мізерну) звільнили, всі надовго заспокоїлися та ще й дякували Сталіну за те, що зло покарав, справедливість відновив.

Сьогодні мені здається дивним, як усе це могло статися, що так швидко мої земляки, мої батьки, я сам стерли — хай не остаточно, тимчасово — пам'ять про страхоліття тридцять третього і тридцять сьомого років.

Є, мабуть, якийсь рубіж страждання, після якого почуття притупляються. І тоді вже без особливих труднощів спрацьовують офіційні, часом негласні заборони і внутрішній редактор.

Вони згасли, як свічки. Згоріли, як метелики у вогні,— ні могил, ні хрестів...

Вірю: настане той день, коли поруч із стелою з іменами 259 озаринців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, постане ще один пам'ятник: і мертвим... і ненародженим землякам моїм, які були вбиті зловмисним голодом тридцять третього.

Серпень 1988 — грудень 1989

ВАЛЕНТИН МОГИЛА,
доцент

2. ЛОЖКА З КОМП'ЮТЕРОМ

АБО РОЗДУМИ ЕКОНОМІСТА НАД ПАРАДОКСАМИ БЕЗГОСПОДАРНОСТІ

Міністерство: «міні» чи «максі»?

Зійшовши на вершину піраміди галузі — апарат міністерства, поставимо собі запитання: чи застосована наша формула прибутку до спеціалістів «вищого рівня»? Не випускатимемо з уваги думку, що непорушність сталих окладів тут відбиває «непорушність» нашої економіки. Задумаємось про суть грошової винагороди за працю начальника відділу, управління, заступника міністра, самого міністра. Хто її встановлював? За яким принципом? Зв'язком з економікою тут навіть не пахне. Чому п'ятсот карбованців, а не триста, чи навпаки? Стельовий підхід, типово волюнтаристське рішення, що давно втратило зв'язок «ідеї» з «інтересом», про який казав Маркс. Відома й інша його думка: при соціалізмі залишається «приватна власність» на преференції, тобто пільги. Зокрема на систему посад з усім її злом. Ми зігнорували це, не застереглись, не знайшли альтернативи, хіба що почали уникати слів «ваше превосходительство», а ідолопоклонство лишилося, бо доля підлеглого так само залежить не від його трудової віддачі, а виключно від прихильності начальства.

Головний парадокс полягає в тому, що більшість спеціалістів так само не можуть порівняти у своїй «ложці» особисту віддачу й одержуваний до сталого окладу процент всіляких преміальних. Такого «комп'ютера» в апаратах міністерств нема, а показники преміювання затуманені до невпізнанності. І збагнути, що кому і за що належить, практично неможливо. Чи не тому безпосередньо на підприємствах небезпідставно кажуть: «Ми утримуємо вищестоячих нахлібників за рахунок своїх зароблених прибутків».

Попередню публікацію див. «Вітчизна», 1990, № 7.

Багато хто з міністерських спеціалістів вважає ідею госпрозрахунку в своїх апаратах нереальною. Чи так це? Якщо галузь виконує планові завдання, то виплата апаратові сталого окладу, премій виправдана. Біда полягає в тому, що ці виплати здійснюються за показниками кінцевого результату в середньому й цілому по галузі. А втім, навіть один галузевий цех, погано працюючи, може поставити на коліна сотні галузевих цехів інших міністерств і відомств, що часто й трапляється. Таким чином, спотворюється картина, немає відповідальності за ланцюгову реакцію негативного резонансу в народному господарстві, попри цифрове благополуччя в цілому й середньому по галузі.

Тож буде економічно справедливо, коли за невиконання частиною підприємств чи об'єднань показників на виплати апаратнику впливатиме негативний ікс. За перевиконання — позитивний! Таким нам уявляється один з елементів госпрозрахунку в міністерстві. Над іншими треба подумати, і вони, безумовно, себе виправдають. Сьогодні міністерства повинні заробляти на науково-технічному прогресі та інформації, а не на рутинній паперотворчості.

Тільки в умовах госпрозрахунку більшість штабістів зрозуміє, що, зволікаючи із впровадженням нововведень, приймаючи необдумані й невиправдані рішення, закладаючи у виробництво міни сповільненої дії, вони замахуються на прибуток і надприбуток, а отже — на свою кишеню.

Тим часом одні спеціалісти вважають, що промислові міністерства і відомства треба негайно ліквідувати, бо вони віджили своє. Інші не менш рішуче обстоюють необхідність їхнього існування, принаймні в найближчому майбутньому. І поки що цій дискусії не видно кінця. Причому ні «ліві», ні «праві» не пропонують якихось альтернативних рішень. Автор тридцять років пропрацював у сфері управління, з яких двадцять років — в апараті республіканського міністерства, зокрема десять — членом колегії. Думка колишнього «офіцера» бюрократичної армії така.

Як сказав класик, загальний дух бюрократії — це таємниця, таїна. Апарати завжди прагнули до вічного самозбереження і розширення незалежно від того, чи є реальна потреба в їхніх послугах. Та найдошкульніше місце тут — стики між підрозділами, які неминуче породжують «чорні діри». Як у космосі, куди безнадійно провалюється речовина. Саме це і призводить до того, що дуже потрібні ідеї, потрапляючи в міністерство, забуваються.

Бюрократія і творча думка пливти в одному човні до спільної мети ніколи не зможуть. А коли спробувати, то доведеться рухатися з багатьма зупинками, пересадками та іншими перешкодами, за яких ризик перекинутися дуже великий. Сама природа бюрократії наділена особливим прагненням до знищення творчої думки, а чому має успіхи незалежно від того, який політичний клімат встановлюється в країні.

Щоб оцінити те, як «перебудовуються» структури більшості міністерств республіки, досить вивчити їхні телефонні довідники за п'ятирічками. У них побачимо функціональщину зразка 30-х років. Зміни вивісок, перестановки, заміна назв служб і посад — все це перманентні спроби налити нове вино у старі міхи. Все це справжнісінький самообман. Не перестановки й заміна вивісок, а лише зміна цілей управління дасть апаратам економічне обличчя. Міністерства з головного диспетчера мають перетворитися на «архімедові важелі» розв'язання глобальних соціально-економічних проблем галузевого виробництва. Але з понеділка, з ніг на другу, не можна вважати себе перебудованим. Повторюємо, треба міняти ціль управління. Такий підхід наводить на думку про неминучість госпрозрахунку і самоокупності апаратів. В іншому амплуа вони не потрібні, бо, коли називати речі своїми іменами, являють собою сильне гальмо виробничого прогресу, дія якого суперечить здоровому глуздові. Але як включити армію апаратників у нові економічні відносини з виробниками?

Нормальна економічна політика завжди тримається на трьох китах — продуктивності праці (обернена величина її — трудомісткість виробництва), енергоємкості та матеріаломісткості продукції, що випускається. І весь парадокс полягає в тому, що в структурах міністерських апаратів ми не знайдемо служб-функціонерів, котрі б від «а» до «я» турбувалися про розвиток кожного з цих фундаментальних напрямків. Відповідальність за них покладено на численні підрозділи. Наприклад, планування й виконання — це дві частини однієї й тієї ж роботи, а зовсім не дві різні роботи, хоча вони поділені щодо підлеглості. Такий підхід створює живильне середовище для невизначеності та безвідповідальності. На запитання про те, яка служба конкретно відає госпрозрахунком у галузі, ми отримуємо відповідь: усі, що означає — ніхто. А в коридорах чи в місцях, відведених для куріння, дивуємося з фактів, що свідчать про чудеса зарубіжної техніки й технології.

Свідомо чи несвідомо, але кінцевою метою багатьох промислових відомств є не готовий продукт, а якийсь папірець. Не може бути й мови про розвиток науково-технічного прогресу в галузях, коли майже в кожному міністерстві республіки управління діловодства щодо чисельності штатних працівників переважають підрозділи, що відають питаннями пошуку та впровадження нововведень. Наприклад, у Мінтрансі УРСР управління науки і нової техніки наполовину менше за управління справами в апараті.

Витрати нинішньої структури міністерств величезні. Та чи винуваті в цьому лише міністерства? Яка армія — такий і генералітет. Яка економіка — такі й штати управління. В чому полягають основні помилки? Повернемось до наших телефонних довідників і побачимо механістичний повтор лінійно-штабної структури 30-х років, грунтованої на командно-адміністративному стилі управління.

Перебудувати себе зсередини, очевидно, жодне відомство неспроможне.

У нас за великої кількості різних науково-дослідних установ, уміння творити всілякі технічні проекти, часто зовсім непотрібні, коли не шкідливі, в ембріональному стані перебуває структурологія — наука про оптимальність організаційно-економічних структур управління. Хоча в руках учених перебуває велика ложка на зарплату, а на

поляцах десятки дисертацій на економічні теми. І планування марнотратства та екологічного розбою відбувається в основному через те, що сьогодні міністерства не озброєні науковою методикою обгрунтування й прийняття рішень, та й впроваджуються вони часто-густо вольовим методом.

Відомо, що застосування методу ІНТРОСПЕКТ («заглядати в себе», «самоаналіз»), розробленого компанією «Дженерал електрик», дало можливість підвищити ефективність апарату управління цієї компанії, зменшити витрати більш як на сто мільйонів доларів. Метод дає змогу переключити зусилля «білих комірців» на головні стратегічні цілі й завдання організації. Це саме те, чого так бракує нашим міністерствам. І гадаємо, що якби «Дженерал електрик» ознайомилась з «розмахом» діловодства, тобто паперотворчістю, на наших управлінських олімпах, вона була б шокована.

Ми дивуємось, чому в інших країнах антиекономічні рішення майже неможливі. Секрет простий. В основу покладено не наш рідний принцип «давай-давай», а аналіз даних за допомогою обчислювальних машин, що в перекладі означає: сім разів відміряй, а раз відріж.

Бар'єри на шляху дружби з комп'ютером повинні бути зруйновані. Дебюрократизація й різке підвищення віддачі апаратної праці, перехід від «міні» до «максі» неможливий без спеціалістів нового типу й корекції психології управління. Без ліквідації суцільної зайнятості інженерів в «обліково-звітній» системі, безконечного, позбавленого всякого смислу листування.

Нам потрібні не лише виробники і споживачі, а й менеджери. Цей термін, так само як і «бізнес», наші теоретики нещодавно піддавали анафемі. Побутувала дивовижна формула: хоч з економічного погляду це невигідно, а політичного — виправдано. Озброєні знаннями маркетингу, тобто ринкового попиту, менеджери покликані примусити працювати будь-яку складну систему, не кажучи вже про ту, що виробляє мило чи пральний порошок.

Про гроші — «зелені» і «червоні»

У повітрі висить привид грошової реформи. Більшість спеціалістів на рівні Міністерства фінансів уважають її на даному етапі недоцільною. Але хтось з мудрих сказав, що меншість стимулює будь-який прогрес суспільства. Ще в сиву давнину Демокріт помітив, що питання про істинність не вирішується сумою голосів. Прогресивне те, що заперечується? Звернемось до деяких фактів, що викликають принципові роздуми про «перебудовані» гроші.

За даними ВНДІ Прокуратури СРСР, «кримінальна ложка» країни містить 300—350 млрд. карбованців, що можна порівняти з обсягом річного роздрібного товарообороту. Дані журналу «Фобс» свідчать, що це в півтора раза більше, ніж мають усі мультимільйонери Америки разом узяті (за офіційним курсом). Наш «тіньовий» капітал може купити те, що купуємо за рік усі ми. А нас майже триста мільйонів! Це й наштовхує на крамольну думку: чи не розкрадання одна з головних причин інфляції та низького рівня нашого життя?

Якщо порівняти кримінальний капітал з кількістю робітників, які безпосередньо творять споживчу вартість — товари, то в кожного забрано близько шести тисяч карбованців, або майже півторарічний прибуток у вигляді заробітної плати. Хіба це не експлуатація людини людиною? І ще крамольніше запитання: чи можна продовжувати перебудову на грошах, забруднених злодійством, корупцією, спекуляцією, приписками, нарешті?! Від часу зміни масштабу грошей у десять разів темпи зловісної «тіньової» економіки зросли у двадцять разів.

Незрозуміла свята наївність наших провідних фінансистів. Гадаємо, що вони плутають причину й наслідок, вважаючи, що прихильники грошової реформи пропонують перекласти на неї функції, котрі мають виконувати компетентні органи — МВС та КДБ. Але ж ці органи борються саме з наслідком, а не з головними причинами виникнення підпільного бізнесу, породженого перекрученнями в економіці та фінансах.

Як свідчить преса, КДБ рентабельний. Покликаний загалом ловити шпигунів, він допомагав в розкритті державних злочинів. Якщо підсумувати ті кошти, які він повертає до державної скарбниці внаслідок розкриття махінацій, то буде очевидною не лише повна «самоокупність», а й «чистий прибуток». А от про рентабельність органів МВС поки що сказати не можна. За даними сектора проблем боротьби з економічною злочинністю ВНДІ Прокуратури СРСР, сума річних збитків від розкрадання в сумі 155 млн. карбованців, зафіксована кримінальною статистикою, становить лише двадцяту частину від кількості викраденого. Це означає, що з кожних ста економічних злочинів міліція розкриває лише п'ять!

Продовжимо наші розрахунки. Місячний фонд зарплати працівників МВС якраз і становить ті 155 млн. карбованців, що їх вони «повертають» у казну від розкрадачів, але за рік своєї діяльності. За решту одинадцять місяців витрати не окупаються. Причому на утримання міліції йдуть кошти не лише у вигляді зарплати, а й через матеріальні ресурси (автотранспорт, зв'язок, форменний одяг та ін.). Тож сподіватися невдовзі на просвітлення «тіньової» економіки силами правоохоронних органів — марна річ.

Зрозуміло, міліція і чекісти повинні в міру можливостей продовжувати свою справу. Але ж безглуздя спочатку породжувати причини, а потім майже безуспішно боротися з ними. Хіба можуть бути здорові наші фінанси, коли в державному секторі сьогодні зосереджено на 470 мільярдів карбованців понаднормових запасів? Адже це не що інше, як чорний ринок для підпільного бізнесу, джерело незаконних операцій, а ті ж самі фінансисти і досі захоплюються голою констатацією фактів. Хіба не завдяки їм поряд з кооперацією з'явилася і псевдокооперація — новий соціальний подразник, на якої буйно квітне відверта спекуляція, безсоромна пажива, що викликало

грошову лихоманку на шкоду зарплаті чесних трудівників?!

В економіці та фінансах нам дуже бракує мудрості вибору. Колись Карл Великий узяв корону з рук папи римського і сам поклав її собі на голову. Вчинивши так, він уник небажаних для нього і, здавалося б, неминучих альтернатив — бути коронованим папою або відмовитися від коронації. Ще на Русі, про що оповідають нам казки та перекази, на валунах пропонувалися варіанти: «направо підеш...», «наліво підеш...», «прямо підеш...» Коли ж наші банкіри, економісти, цінологи навчаться обирати правильні напрямки?

Проблему грошової реформи треба ставити не під кутом, а перпендикулярно: кому вона невигідна, кому як ніж до горла? Перетрушення величезних грошових мішків підпільного бізнесу — це повернення суспільству астрономічних сум украдених грошей. Але слід подумати і про заспокійливий для громадської думки рецепт — введення декларації на прибутки при купівлі товарів вартістю понад десять тисяч карбованців. Чи ефективна така спроба боротьби з нетрудовими доходами? Як вона діє? У США, наприклад, давно впроваджено щорічний податковий звіт. За приховування прибутків — тюрма! У нас же примудряються дурити державу хто ні може. Скажімо, оформляють частину покупок на підставних осіб, оскільки контролюється не прибуток, а сама покупка.

«Знавці» проблеми вважають, що за повзучої інфляції (порівняно повільне знецінення грошей), в якій ми перебуваємо зараз, реформа не дасть ефекту, а витрати на неї (друкування нових купюр, обміни грошей, їх знищення) можуть бути дуже значними. А втім, поступове падіння купівельної спроможності грошей — шлях до крайньої форми інфляції — гіперінфляції, що сталася, скажімо, в Югославії. Як скоро ми зуміємо зупинити її за рахунок скорочення грошової маси, що перебуває в обігу, за рахунок насичення ринку потрібними товарами? Поки що процес явно розвивається в протилежний бік.

«Знавці» так само майже переконані в тому, що обмін грошей навряд чи суттєво позначиться на матеріальному становищі ділків «тіньової» економіки, бо значна частина їхніх цінностей вкладена в діло, в маєтності та коштовності. Водночас внаслідок такої реформи, мовляв, постраждає певна частина населення, нагромадження якої здобуто чесною працею. Але ж і чесні люди мають певні цінності й недвижимість. Причому їхні втрати збалансуються, коли стабілізується економіка. Треба шукати альтернатив, котрі б відповідали перефразованій приказці: «І вовки не ситі, і вівці цілі».

За деякими підрахунками, в країні сьогодні близько ста тисяч тільки легальних мільйонерів. Щоб скласти мільйон при зарплаті двісті п'ятдесят карбованців на місяць, враховуючи витрати на життя, треба працювати вісімсот років. Коли взяти до уваги реальний трудовий стаж людини, тобто сорок років, то щоб скласти мільйон, треба заробляти п'ять тисяч. Через те, що це практично неможливо, то на мільйонера працює двадцять чоловік ціле своє трудове життя. Міністерство фінансів готується до випуску акцій, тим самим створюючи умови найбільшого сприяння тим, хто володіє невідь-як нажитим капіталом. Придбавши акції, радянські мільйонери примножать свої багатства, і знову-таки за рахунок експлуатації інших. Зауважимо при цьому, що в нас близько сорока мільйонів чоловік опинились за межею бідності.

Уся складність полягає в тому, як практично здійснити реформу, аби вона ніяк не зашкодила простому людові.

Отже, є пропозиція розділити гроші на два види: «зелені» купюри — на придбання тільки продуктів харчування і тільки в державній роздрібній торгівлі, і «червоні» купюри — на придбання непродовольчих товарів. Суть «зелених» грошей (це різновид карткової системи, але зовсім іншого змісту) в тому, що держава встановлює повну соціальну справедливість: усі, хто працює, спочатку одержують однакову частку зарплати в «зелених» купюрах. Відразу ж виникає перше запитання: де їх візьме, скажімо, дармоїд? Хто не працює, той не їсть.

Ми сахаємося самого слова «картка», не роблячи спроби глибоко вникнути в суть справедливого розподілу. Сьогодні більшість людей просто раді тому, що введено талони на цукор. Раді з того, що мають цукор, а дехто навіть зробив запаси його. Обурюються ті, хто застосовує його аж ніяк не для приготування варення.

Кількість «зелених» грошей, на нашу думку, має чітко відповідати обсягу виробництва продуктів харчування в країні, і якщо він розширюватиметься — збільшуватиметься і частка «зеленої зарплати». Але рівність, як відомо, не зрівнялівка. З'являється можливість справедливої диференціації такої частки залежно від умов праці людей різних професій. Шахтар, скажімо, повинен мати поправочний «зелений коефіцієнт» за складні умови праці. Так само робітники, зайняті на інших шкідливих виробництвах, а також люди, що проживають в екологічно несприятливих для здоров'я місцях. Так, ми це частково і робимо, даючи дотацію на спецхарчування. Але захід цей половинчатий.

Так само кількість «червоних» грошей має точно відповідати обсягові виробництва непродовольчих товарів. Уся зарплата працюючої людини складається із суми «зелених» і «червоних» купюр. Але «червоні» гроші розподіляються вже не всім порівну, а залежно від трудового внеску. В цьому полягає один з привабливих їхніх аспектів. І продукти харчування, й автомобіль, і відеомагнітофон — це ринкові товари. Різниця — в споживній суті кожного з них. Без автомобіля людина взагалі може прожити, а без їжі, на жаль, ні. Окрім того, екологічні обмеження, які дуже скоро почнуть позначатися на проблемах регулювання в споживанні непродовольчих товарів, вимагають від уряду розв'язання питань «екологічного лімітування» та рівноваги ринку за «червоними» грошима. Вчені попереджають: щоб запобігти екологічній катастрофі, треба обмежити їх споживання.

Ми засуджуємо спекуляцію як соціальне зло на грунті дефіциту. Сьогодні наївно і навіть смішно гадати, що її можна ліквідувати за допомогою самої лише міліції. Тільки нормальна економіка спроможна

викорсяяти «маркетннг спенуляції». З другого бону, будьмо відверті до ніНця: саме спенулиція являє собою своєрідний вільний рнион спілнування між власником товару й покупцем. І таний наш широнознаний ененоміст-бунтар, ян Гаврило Попов, уважає, що вона иноюсь мірою компенсує грубі прорахунни нашого господарювання. Люди справедливо обурюються, але нупують, буває, навіть б'ються за предмет спенуляції. Таною є природа людини. Купують речі лише тому, що вони дуже дешеві або дуже дорогі.

Спенуляции на «зелених» грошах (обмін на «червоні»), по суті, являтиме замах на власне здоров'я, чого ніхто собі не дозволить. Жодна держава в світі ще не досягла ідеального регулювання поведінни людей у сфері споживанни. Тож знати закони саморегулювання дуже корисно. Звичайно, цілком можлива ситуація: голодуватиму, але «Жигулі» куплю! Зате продаж алногольних напоїв та тютюнових виробів лише на «зелені» гроші частково розв'яже проблему обмеження пиицтва і нурінни. Докорінно має змінитися ставлення до головного продунту харчування — хліба, якнй сьогодні можна побачити у сміттєзбірниках, місцях відпочинну, його згодовують худобі, І все це на тлі повсюдних заклинів: «Бережіть хліб — наше багатство!»

Концепции нольорових грошей — це світло в ніпці тунелю для села. Доброму нашому фермеру-нолгоспиину «зелена валюта» взагалі не дуже потрібна — швець не повинен бути без чобіт. (Сьогодні пони що навпанн — молоно й масло завозять у село). Доброму фермеру більше потрібна буде «червона валюта», на иній мають будуватися взаємозрозрахунни за реалізацію продунтів харчування. Причому городяни не обмінює свої «червоні» на його «зелені», бо останні будуть на селі не в ходу. Але для того, щоб «зелені» гроші з'явилися в городянина, а «червоні» у селянина, треба досягти головного — збільшити виробництво і товарів народного споживання, і сільгосппродунтів.

Люди іноді ставлять собі запитання: ни в умовах регіонального госпрозрахунну виживуть бідні в промисловому відношенні республіки, області, райони? Можна відповісти тан: за зелену продунцію, надто біологічно чисту, сноро доведеться платити промисловими «червоними» грошима за вищими цінами.

Закінчуючи ці міркування, загадаємо читачеві домашнє завдання: які будуть у ходу гроші на нолгоспних ринках наших міст? Сам автор не береться відповісти на всі запитання. Він не банкір. Його завдання полягало лише в тому, щоб збудити думку спеціалістів, вні б нарешті похитнули давно застояну брежнєвську валюту, друкарський верстат якої ніяк не може зупинитися. Віримо, настане час, коли в одному з музеїв з'явиться енспонат з історії нашої країни з табличною: «На цьому верстаті в 19... році був надрукований останній інфляційний карбованець». Поглянувши на цей музейний білет державної скарбниці, зовсім непотрібний на ринну, відвідувач задумається про слово «рубель». На Русі воно походить від дієслова «рубати». В петровські часи ходили дрібні гроші — срібняки, нотрі відрубувались. Нам теж треба «рубати» карбованець, але розумно, не з плеча.

Ми поки ще кидаємося з одної крайності в іншу. То пришвидшуємо крон, то уповільнюємо, то знову пришвидшуємо. На будинни, де зосереджена наша ененомічна думка, давно проситься девіз англійського поета XIX ст. Альфреда Теннісона: «Боротися й шунать, знайти і не здаватись!»

Відомо, що «працівників імперії грошей» — фінансистів і банкірів — вважають людьми сухими, однозначними й малоальтернативними. Така вже їхня служба, що любить рахунон. Ця імперія має свій унлад і свої неписані закони. Банкіри в прямому і переносному розумінні цього слова сидять на золоті, що лежить у підвалах банків. Навряд чи вони винуваті в усіх наших економічних незлагодах, однак часто їм бракує саме високого професіоналізму. Що ж це таке? Насамперед досконале знання справи.

На початку XIX ст. Париж захльоснули вбивства, грабунки, проституція, дитяча злочинність. Перелякані буржуа шукали виходу із ситуації, що склалася, а традиційні призначення на пост шефа поліції з вищих верств наслідків не давали. Тоді виникла надзвичайна ідея: успішно боротися із злочинністю зможе лише колишній злочинець, що добре знає усі нубла, нишла нримінальників, усі засоби і способи злочинного світу. І такий знайшовся! Ним став Ежен Відок, нотрий тричі тікав із тюрми. За коротний час він навів у столиці Франції порядок і створив першу в світі нримінальну поліцію «Сюрте», на рахунку якої було безліч прекрасно проведених операцій. У відставку він пішов лише через чверть віну. Став письменником, дружив з Бальзаком.

Феномен Відока, певна річ, не означає, що нармо слід вручати людям, які не поважають нодекси, не в злагоді із законом. Таких треба судити. Проте багато хто з читачів, прочитавши в пресі черговий судовий нарис про великого махінатора, мимохіть подумає: отану б голову у Держплан чи Мінфін! І дедалі частіше звучить голоси, що закликають «берегти таланти», не відпускати їх у «тіньову» ененоміку. Не кажучи вже про те, що частина дуже ділових людей повинна бути інтегрована в ененоміку легальну.

Наш бурхливий час дедалі частіше переробляє позитиви на негативи, а негативи на позитиви, і той, кого ще вчора ми вважали найпримітнішим ділком тільки через те, що він умів робити гроші, цілком може виявитись чесним радянським бізнесменом.

У велета... «підсліпуватий мозок»?

Наш всебічний дефіцит об'єднав людей у самоорганізацію «вищої форми» — чергу, яка ганьбить нас перед цілим світом. Проте в дефіциті перебувають не лише товари, а й сама мудрість, що її нічим, на відміну від товарів, не заміниш. Черга через те, що мало виробляємо? Частково тан. А частково через те, що погано хазяйнували.

У Києві за три останні роки списано, вивезено на звалища й згодовано худобі в середньому 28 відсотків нартоплі і понад

40 відсотків овочів, закладених на зберігання. Загальні втрати становили 280 тисяч тонн, або кожен киянин за один рік недоодержав до свого столу 37 кілограмів дарів поля. На утримання оптово-роздрібних плодоовочевих комбінатів Київський міськвиконком щороку виділяє зі свого бюджету дотацію в сумі понад десять мільйонів карбованців. Чи потрібне таке стикування між виробником і споживачем, що має більш як згубні наслідки? Чи тому «хазяїнові» віддаються на збереження продукти харчування? Не догани, не заміна керівників баз та комбінатів вирішують успіх справи. Потрібна розумна структура. Відомо-бо: якби геометричні аксіоми зачіпали інтереси людей, то їх теж можна було б заперечити. Тим більш потрібно заперечувати нерозумний порядок нашого господарювання.

Черга відноситься до першої ринкової ситуації: гроші є, а потрібних товарів нема. Згідно з політекономією є ще дві ситуації. Повна рівновага попиту й пропозиції, що її теоретики обіцяють нам за комунізму. І, врешті, третя: грошей мало, а товарів багато. Захід досяг рівноваги при деякому перевищенні пропозиції, що стимулює найманих робітників до надзвичайної інтенсифікації своєї праці. Приклад зовсім вільного доступу до товарів, які у нас вважаються предметом розкоші,— автомобілів, відеомагнітофонів, стереосистем, персональних комп'ютерів, не кажучи вже про різні продукти харчування, викликають у деяких наших співвітчизників вимогу «робити так, як в Америці». Будьмо реалістами: життєві стандарти США для нас поки що недосяжні.

Так, ми подивовані рівнем життя на Заході. Один з наших співвітчизників, відвідавши Америку, писав у центральній газеті: «Я заздро дивився на цю цивілізацію... ми схожі на мезозойського велетв-ящура з величезним тулубом і крихітним підсліпуватим мозком». Вдумайтеся в це! А вдумавшись, не випускайте з ока той факт, що там працюють у стільки разів більше, у скільки наш «споживчий кошик», або, коли хочте, ложка, менший від західного. У журналі «Таймс» американський журналіст, даючи оцінку «польській кризі», не забув хвицнути і наш спосіб життя: «Дивні люди, ці поляки. Вони хочуть працювати, як росіяни, а одержувати, як американці».

Колись у своїй книжці «Моє життя, мої досягнення» американський автопромисловець Г. Форд висловив дуже розумне міркування: «Ніколи підприємство не буває таке здорове, як тоді, коли воно, так само як курка, повинне частину свого харчу добувати само».

Наш економічний консерватизм має своє, так би мовити, неповторне обличчя. Його свідомість ґрунтується на ідеї про всебічну відповідальність суспільства за долю людини. Тобто кому випало народитися й жити за цього ладу, той не повинен бути куркою, докладати зусиль до покращення своєї долі. Отут-то й захований міцний горішок міщанського споживацтва, який сформувався давно, а тепер, так би мовити, став поперек наших зусиль щось змінити. В той же час, заздрячи «імпортному» способові життя, ми просто не хочемо помічати, що й західний світ скочується на споживацтво, тільки з протилежним знаком. Там реклама щодня закликає купувати речі, які людям зовсім ні до чого, тобто купувати непотрібне нове і знищувати придатне старе. Але ж це ознака грядущої біди, що її пророкує екологічний вибух! Недарма американський публіцист Тофлер назвав Америку «суспільством викидачів».

Директор Інституту світових ресурсів, колишній радник президента США з екології Д. Спет визнав: «Я вітаю добровільну відмову від надмірного споживання у нашому марнотратному суспільстві...» На жаль, нам поки що це не загрожує. Закликати обмежити споживання у нас, коли маємо перебої з продуктами харчування і побутовими товарами?! У Ф. Достоєвського мати Мармеладової кричить: «Хліба досить у житті не їла!» Так, ми ще й не починали споживати на цивілізованому рівні. Але саме споживати, а не зловживати споживанням. Між розумним споживанням і нерозумним споживацтвом відмінність суттєва.

Та знову запитання: чи так уже мало ми виробляємо? Ще зовсім недавно ми випускали близько 25 відсотків продукції, яка не мала попиту. Окремі наші «досягнення» в цій галузі прямісінько просяться до «Книги рекордів Гіннесса». У нас видається на-гора металу, нафти, цементу, лісу, тракторів, комбайнів та іншого набагато більше, ніж вимагає логіка нормального економічного процесу. Ми спростували класичне твердження політекономії про те, що виробництво завжди здійснюється задля споживання, довівши всьому світові, що виробництво може здійснюватися заради виробництва. Концепція підпорядкованості групи галузей Б групі галузей А свого часу була навіть сформульована як економічний закон — переважаючого розвитку засобів виробництва, аби виправдати небачене свавілля в економіці.

Ну, скажімо, куди дівається у нас метал, не так просто простежити. Але візьмемо взуття. Давно відомо, що випускаємо ми його втричі більше, ніж США. А де воно? Дослідження, проведені Українським філіалом Всесоюзного НДІ кон'юнктури і попиту, показали, що половина всього взуття, яке з'являється на прилавках, зовсім не відповідає запитам покупців. Частину його, звичайно, беруть, тому що іншого немає.

А частину списують або знижують на нього ціни до кінцевого номіналу, але й за копійку не беруть. Наприклад, жіночі чобітки-панчохи, що давно вийшли з моди і зовсім втратили товарний вигляд.

Ми називали себе найбільш читаючою країною в світі, роблячи такий висновок з кількості друкованої продукції на душу населення. У США щороку видається п'ятдесят тисяч найменувань книжок, а в нас вісімдесят тисяч, причому тиражем 2,5 мільярдів. В американців книжка коштує вісімдвадцять доларів, у нас в п'ять-шість разів дешевше. Зате у них завжди знайдеш те, що хочеш прочитати, а в нас те, що хочеш, якраз і не знайдеш. Візьміть хоча б ту саму, унікальну сьогодні, дуже дефіцитну книжку Г. Форда «Моє життя, мої досягнення», єдиний раз видану в нас 1924 року за вказівкою Леніна, яку ми не можемо перевидати ось уже 65 років. Американці ж те, що має попит, видають негайно. Кажемо: нема

паперу. Тоді чому у нас стільки непотрібної макулатури?

На що ж ми здатні? Ми, віримо, можемо годувати не тільки себе, а й цілий світ біологічно чистими продуктами. Вони дуже скоро стануть дорожчі за всякі електронні дива й суперавтомобілі, так само як екологічно чисті товари, біомолекулярна сировина, найчистіша вода. Так, ми могли б експортувати, окрім російської горілки та української з перцем, питну воду, якщо, звичайно, не доведемо свої водні ресурси до остаточної загибелі. Вже сьогодні 60 відсотків населення земної кулі відчуває нестачу чистої питної води. У ФРН заговорили про «екологічний податок» та «екологічну відповідність» ринку.

Колишній губернатор штату Арізона у США Б. Беббіт запропонував конгресові альтернативу: обмежити імпорт товарів, шкідливих для навколишнього середовища. Це вже вияв турботи про екологію у планетарному масштабі.

Загляньмо на двадцять-тридцять років уперед. Можливо, не в усіх галузях нам слід доганяти Америку, а прориватися там, де ми можемо прорватися, за нового екологічного мислення, вдумливо оцінивши чужі помилки. Можливо, наші сибірські та інші простори в недалекому майбутньому стануть для людей усього світу тим заповідником, де залишаться незайманими земля, ліси, вода і повітря.

Деякі наші концепції, особливо економічна політика експорту, потребують розумного перегляду. Сьогодні ми щороку продаємо за кордон близько 40 млрд. кіловат-годин електроенергії. Зарубіжні країни одержують її в чистому вигляді, а в нас залишаються окисли азоту, сірчистий ангідрит, пил, шлаки, що утворюються при згоранні палива. Залишається й радіоактивність. Завданих збитків не відшкодувати ніякими доларами. Металолом та іншу цінну сировину продаємо за парфуми і «Бурду». Своє здоров'я і здоров'я майбутніх поколінь ми продаємо не тільки тоді, коли відправляємо за кордон ресурси, а й тоді, коли створюємо на своїй території сумісні підприємства, надто екологічно небезпечні. Приклад того — аміачний завод на Чорному морі під Одесою. Розподіл прибутку: 51 відсоток нам, 49 — їм — не що інше, як самообман, бо відходами аміачного виробництва дихатимемо ми, а не вони.

Матеріальні блага створюються працею людини. Це закон. Щодо цього великий інтерес становить питання — хто, скільки і де у нас працює? Воно наводить на глибокі роздуми в розумінні інфраструктури трудових ресурсів.

З майже 290 мільйонів жителів країни в народному господарстві зайнято 130 мільйонів, або 40 відсотків. Умовно поділимо їх на дві великі категорії: тих, хто безпосередньо працює коло верстата, і тих, хто, так би мовити, бере участь у матеріальному виробництві. Вилучивши із загальної кількості зайнятих усіх тих, хто бере участь (працівників транспорту, побутового обслуговування, медицини, культури, міліції і т. д. і т. п.), переконаємося в справедливості слів: один з сошкою, а семеро з ложкою. Незважаючи на всілякі скорочення, ми маємо ще величезну армію управлінців, котра нічим не управляє.

З класом бюрократії боротися не просто. Свого часу Ф. Достоєвський описав цікавий діалог з одним таким чиновником. Письменник запропонував зменшити їхню кількість у десять разів і одержав відповідь: «Не тільки з сорока на чотирьох не можна скорочувати і шкідливо, а й з сорока на тридцять вісім. І ось чому: тому що ви шкідливо посягнули б тим на головний принцип. Бо ось уже двісті літ від самого Петра ми, бюрократія, становимо у державі все, по суті, ми і є держава і все, а решта лише довжок».

Одне слово, скорочуючи управлінський апарат в одному місці, ми збільшуємо його в іншому, керуючись при цьому не науковим підходом, а найвідвертішим адмініструванням. Так, із структурами ми зупинилися на півдорозі, не знаючи, куди іти далі.

Зовсім недавно над працівниками апарату нависло грізне слово «скорочення». На Україні кількість міністерств зменшилась у 1988 році з 55-ти до 46-ти. Ліквідовано 450 управлінь і відділів. Скасовано 54 посади міністрів, керівників відомств та їхніх заступників. Внаслідок цього загалом по республіці апарат управління скорочено майже на третину.

Однак наші скорочення схожі на виведений в Японії новий сорт огірків у гідропонному середовищі: коли частину його відріжуть, то через деякий час він на стільки ж відростає. Згідно із статистичними даними, в цілому по країні перші скорочення апарату... призвели до збільшення «білих комірців» на сто тисяч. Скорочені перекочували на поверх нижче, а різні об'єднання, асоціації та інші структури новоутворення. Аналогічну стихію спостерігаємо і на Україні. А в Міністерстві легкої промисловості управлінський апарат зріс на 40 відсотків, мовляв, для випуску товарів масового споживання. Але де ж вони на полицях магазинів?

Замість двох скасованих українських суперміністерств — чорної металургії та вугільної промисловості — створили по два держоб'єднання, керівний штат яких зріс майже удвічі. І взагалі, чи можливо потопити бюрократичний корабель управління економікою?

Треба зробити так, щоб бюрократичний клас став економічно непотрібний, щоб працівники апарату думали лише про те, як з копійки зробити дві, в множення двічі по два у розв'язку не давало стеаринову свічку.

Коли скоротити міністерства, то як зватиметься Рада Міністрів? Уже було — Рада народного господарства, а простіше — Раднаргосп. Який же уряд нам потрібен? Життя підказує, що ми вже не можемо перебувати в ситуації, в яку попала «альтернативна прибиральниця». Вона з віника висмикувала по віхтику, приказуючи при цьому: «Підмітать, не підмітать». Останній віхтик випав на «підмітать», але було вже нічим.

Щось схоже відбувається і в міністерствами. Спочатку їх розвінчали як зажерливих бюрократів, затим усім відчутно підвищили зарплату, але оптимального рішення поки що не знайдено.

Тим часом за рубежем широкого розвитку набула нова наукова дисципліна — економетрія. Вона вивчає кількісні характеристики економічних процесів. Це могутній

«комп'ютер», змонтований у ложину виробництва і споживання. За розробки в галузі економетрії професорові університету в Осло Т. Ховелму присуджено Нобелівську премію за 1989 рік. Нова наукова дисципліна повинна знайти своє застосування і в апартаментах Держплану республіки. Поки що не знаходить.

Зауважимо також, що вчені Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР уперше в країні виробили методологію оцінки економічної ефективності, універсальну для різних підприємств одного регіону. В основу розробки покладено систему рейтингу, котра дала змогу створити теорію регіонального госпрозрахунку для Закарпаття, названого «рейтинг по-закарпатськи». Вона не має аналогів. Коли нарешті наш Держплан почне застосовувати ефективні рецепти для лікування хворої економіки? Коли ми навчимося робити міністерства міністерствами, тобто ефективними структурами управління, як це заведено в цивілізованих країнах?

1988 року було створено Міністерство транспорту республіки, що об'єднало Мінавтотранс та Головрічфлот, але дитя виявилось мертвонародженим. Відбулося механічне злиття різнорідних структур. 1990 року річковиків тихенько вивели з Мінтрансу, повернувши до початкового стану. Економічні збитки напевне становили цифру з багатьма нулями.

Тепер, так би мовити, поглянемо в автомобільне дзеркало заднього огляду, тобто в минуле. В середині 50-х років Управління малих річок при Раді Міністрів республіки вже передавали Мінавтошосдору, але через рік вивели і включили до знову створюваного Головрічфлоту. Та урок, як ми переконалися, не пішов на користь. Управлінські ігри тривали.

Чи можна собі уявити ситуацію, коли тепловози й залізничні вагони перебувають в одному міністерстві, а рейки, шпали і шлагбауми — в іншому? Або річка в одному відомстві, а пароплав — в іншому?

До 1969 року автомобілісти і шляховики перебували в одному відомстві — Мінавтошосдорі. Затим з'явилося чергове «техніко-економічне обгрунтування», на підставі якого дороги відділили від автомобілів. Було створено Міндорбуд УРСР. Наслідок: темпи будівництва та реконструкції доріг помітно

Б. Прокопов. Гра

спали. На автотранспорті зросла аварійність.

Ніхто чомусь не задумувався над тим, що із самої назви міністерства — будівництва та експлуатації автодоріг — незрозуміло, яким чином шляховики експлуатують магістралі, що ними їздять автомобілі інших відомств.

Ще гірше з економікою автодорожньої справи. Ні Мінтранс, ні Міндорбуд не рахують величезних втрат автотранспорту від поганого стану доріг. Собівартість перевезень вантажів бездоріжжям у чотири-п'ять разів більша, ніж магістралями. Несприятливі дорожні умови стали прямою чи непрямою причиною і більшості дорожньо-транспортних подій. За рік це понад мільярд карбованців збитків для народного господарства республіки! Однак і проблема безпеки дорожнього руху провалюється на стику двох відомств.

Не досягнуто насамперед головної мети — заміни вольових, авторитарних методів управління на економічні. Тут думки спеціалістів особливо розходяться. Окремі спеціалісти стверджують, що госпрозрахунок галузі, об'єднанн принципово протистоїть госпрозрахунку підприємства, інакше кажучи, побудувати ієрархію госпрозрахунку не можна. Тоді чому її побудував капіталіст, фірма, концерн, асоціація та ін?! Якщо ми не створимо в країні ієрархію управління госпрозрахунком, то будемо й далі приречені на постійні спотикання в економіці. Ще у 20-ті роки наукова школа Державного інституту управління при ЦК РСІ СРСР розробила основи так званого програмно-цільового управління, яке відбиває не кількісні, а якісні зв'язки. Невеликий науковий заклад з мізерним, як на сьогоднішній погляд, штатом створив закінчену теорію. А що створили п'ятнадцять спеціалізованих НДІ економічного профілю, які існують в країні сьогодні?

Наші ідеї програмно-цільового управління від 60-х років посилено використовує американський діловий світ. На початку 80-х американська економіка стала на шлях нової реформи, яку назвали «тихою революцією» в управлінні. Чи не пора і нам відмовитися від суб'єктивної схемотворчості за принципом «намалюємо й будемо жити» і, нарешті, від теоретичного нігілізму й твердолобої віри в керівників-всезнайок. То як же будувати структури?

В Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова розроблено систему технологічного комплексу прийняття рішень по забезпеченню стабільності виробництва та якості продукції — «СТК ПРИРОСТ-ПК». Побудована вона на комп'ютерній техніці, що бере на себе 95 відсотків функцій спеціалістів управління. Створено штучний інтелект управління виробництвом, котрий дає варіанти розумних рішень і абсолютно достовірну інформацію. Узгодження варіантів здійснюється на безпаперовій основі. Бюрократизм осоромлений остаточно! За оцінкою журналу «Кволіті» («Якість») — видання Європейської організації контролю за якістю, система київських кібернетиків — це «передове науково-технічне досягнення, що дає змогу зменшувати витрати виробництва, збільшувати прибутки підприємства».

Однак конкурентоздатна на європейському ринку ідея, що дає можливість кардинально перебудувати всі методи управління виробництвом, ходить у пасербах. У республіці зацікавилися нею п'ять підприємств, по країні — десять. Знову ситуація: «винайдено в СРСР, упроваджено на Заході»?! Така ж доля чекає на оригінальну систему активізації нових ідей — САНІ, розроблену УкрНДІПІТІ Держплану УРСР спільно з Інститутом кібернетики ім. В. М. Глушкова. Вісім років нова концепція припадає пилом байдужості...

То що ж все-таки з нами відбувається? Не живемо як насправді в «країні дурнів», як нас охрестили західні недоброзичливці?!

Тільки госпрозрахунок, тільки органічна потреба апаратів управління в порушниках спокою на економічній ниві виробництва, тобто творцях сміливих та оригінальних ідей, зможе реанімувати творчість, відповідальність і надійність апарату. Бо, повторюю, одержувати треба не зарплату, а зароблену плату.

Пригадується притча про святого Августина, якого одного разу запитали: «Ось, припустимо, ви стрижете овець. І в цю мить настає Судний день. Що ви вчините?» Святий Августин відповів: «Стригтиму овець». Дуже правильно відповів. Ніби був на госпрозрахунку. Стригти овець, робити свою справу, незважаючи на всі тривоги й... мітинги. Іншої дороги нема. Щодо ресурсів наша країна одна з найбагатших у світі. Не люди винні, що ці ресурси досі використовуються не так, як треба. Ні, у нас не «підсліпуватий мозок»! Глибокою є думка Достоєвського: «Взагалі у нас від недавнього часу щось дуже нарікають на загальну лінь, на бездіяльність, дуже один одного поштовхують на кращу корисну діяльність, і, признатися, тільки поштовхують... Але спробуйте самі ступити перший крок, покаже на кращу й корисну діяльність і представте її нам хоча б у якій-небудь формі; покажіть нам справу, а головне — зацікавте нас цією справою, дайте її зробити самим і пустити в хід нашу власну індивідуальну творчість. Здатні ви зробити це чи ні, панове підганяйли?»

Це запитання йде і від шестимільйонної армії інженерів країни, четверта частина яких працює в республіці.

ВОЛОДИМИР КАЧКАН

Пелюстки дива земного

1. ПОКУТСЬКІ ОБЕРЕГИ

Ім'я коломийської художниці, модельєра одягу в традиційному народному стилі, члена Спілки художників СРСР Ганни Вінтоняк знане далеко за межами Івано-Франківщини. Її творчі зразки зберігаються у музейних колекціях Чернівців, Львова, Києва, Ленінграда, Москви. Ними захоплювались на виставках, фестивалях в Італії, Західній Німеччині, Канаді...

Знавці народного мистецтва відзначають: у роботах Ганни Вінтоняк — її костюмах-ансамблях, жіночих сукнях, безрукавках, блузах, кептарях, ліжниках, веретах, крайках «Космач», «Чорногора», «Водограй», «Вирій», «Лебідка», «Весняний настрій», «Карпатська осінь», «Буковина», «Коломийка», «Святковий», «Молодіжний», «Іванко» — органічно поєднуються високе вміння розпису писанок, народного вишивання і ткання.

Цю книсону, з глибокими темно-карими очима жінку я не раз бачив у художніх салонах, на ярмарках. Розмовляв з нею. Часом сперечався. Але душа моя завжди повнилась добротою, щирістю, які випромінювала її лагідна усмішка, навіть самий погляд.

Цього разу ми сиділи за кавою у її коломийській квартирі. Не знаю, чи помітила хазяйка, чи ні, як мої очі перебігали по стінах, кутках, одвірках. Я потрапив у незвичайну сімейну обстановку: в очі пильно дивилась лялька-гуцулка; на стіні, на оленячих рогах висіли суконні чорні й солом'яні капелюхи, безліч крайок; через прочинені двері до кімнати-майстерні було видно чотири ткацькі верстати різної величини, закладені основою,— в роботі; поруч снувачка для ниток; в одвірку на цвяху шпулька золотистої ниточки; а на серванті величезна, дивовижна колекція писанок: тут писанки Ганни Григорівни, її сестер, зібрані у рідному Космачі та нею рестаровані.

Спочатку розмова, як з волічки-нитки, ключкувалася, бралася у гудзі, бо, певно, торкнув найболючішу струну її душі,— і озвався щемкий задавнений біль прожитого-пережитого у дитячій порі. Що зробиш, що вдієш, коли воно тобою виношене, виболене чи вистраждане, то мусить зостатися повік у твоїй біографії незмінним, непереінакшеним.

У багатодітній, із сімома дітьми, сім'ї так було: хочеш ходити до школи, мусиш собі заробити на кирзаки, куфайку. Ні — сидітимеш удома.

А який приробіток можна пустити на дитячі руки: ні дрова колоти, ні січку різати, ні воду носити. І почала Аннунька придивлятися, як бабуня і мама писанки розфарбовують та розписують. Уже з першого і десь до сьомого класу розписування писанок було основною роботою дівчини, отією підмогою, що переводила дитячу вмілість на грошенята, на сякий-такий достаток. Може, невеличка, з глибокими очицями дівчина і не розуміла того, що саме писанкарство давнього історичного Космача, оцієї столиці гірської краси, якось непомітно-утаємничено вводило її творчу уяву в небачені дивосвіти колористики й орнаментики, у милозвуччя тих барв, відтінків і ліній, що застигали під пальцями багатьох і багатьох писанкарок, більшість чиїх імен зосталися часткою гір, пагорбів та видолинків, так і не ставши об'єктом наукового, мистецького значення, пошанування. Хата від хати — кожна дівчина, молодиця, бабуня вишивали, пряли, ткали і робили, як тут кажуть, писанки. Вправність до вправності, знання до знахідки — і краса буяла, змагалася, перевершуючи себе.

Усміхається сьогодні знаний у нашій країні і далеко за її межами художник-модельєр Ганна Григорівна Вінтоняк, хоча в тому усміху є і радісний спогад, і тремтлива нотка далекої юності, та впряла вона у нього, у цей усміх, і ниточку болю-жалю, бо не раз та й не два мліли руки, терпли пальці від тієї копіткої роботи-ворожіння над звичайним курячим яєчком, аби на білій або ледь-ледь жовтавій шкаралупці засяяло жовто-помаранчеве сонечко, застрибали олені чи розквітли зелені пагони космацьких смеречин. Писанка до писанки — і в кошик та на базар аж до Косова, а там ой скільки того дива!

Жодного разу не поверталася Вінтонякова Ганнуся додому з писанками; у кошику несла булку, цукерки — подаїнка втіхи.

Так наука з книжки і наука від бабці, матері, вміння творити красу писанки йшли в парі. Ганна вбирала в душу довколишню красу, а вже розкуте творче мислення, фантазія підказували, як її перевести на шкаралупу яйця, як стилізувати все, що її

оточувало: конину, овечку, курочку, оленя, рибку, деревце. Ніколи ні її перші навчителі, ані вона сама не тримали перед собою зразок, не копіювали. Навпаки, при розписуванні з'являлися нові й нові орнаменти — і в пам'яті їх зосталося сотні, тисячі.

Ще школяркою ходила Ганна по людях Космача, замальовуючи численні орнаменти вишивки, ткання, костюмів,— частину цього безцінного скарбу вона зберігає, та чимала кількість замальовок, на превеликий жаль, загубилася.

Працювала Ганна на цегельні, вчилася у вечірній школі, відтак вступила до медичного училища в Коломиї. Білий халат медика поносила всього-на-всього два роки. Згодом одружилася. Та душа не знала угаву — все шукала того поріжка, приставши до котрого, можна було відчути задоволення, повноту розквіту молодої душі. Без цього не уявляла собі справжнього щастя. І таки прийшло оте осяяння, без якого, як нині ствердно каже відома майстриня, не могло бути змістовного життя. Захопилася моделюванням і виготовлянням одягу, народних строїв. Здається, що тут, окрім бажання, знання, потрібен хист графічно мислити, власне, переосмислювати традиційне, набуте у площині сучасних мод, стилів, стилізацій тощо. Виявляється, не було тут особливої проблеми, бо Ганна ще змалку, пасучи корову, усе каміння, куди могла дотягтись лише руками, розписувала, розмальовувала крейдою, вугіллям. Можливо, якби хтось тоді помітив Аннуньчині графічні спроби, натуральні зарисовки, порадив би йти до художнього училища, а так що, малювала собі та й малювала.

Дуже шкодує нині художниця Вінтоняк, що багато людей по селах, переходячи до нового житла, несвідомо викидали із різним мотлохом такі шедеври народної культури, як старенькі свити, сардаки, сорочки, килими, ліжники, крайки, саморобне взуття. З гіркотою у голосі звучить згадка, коли прийшла одного разу до старенької жінки, яка мала величезну колекцію орнаментів старовинного вишивання, запитала, де те все, а жінка розвела руками: нема, спалили молоді, як переходили до нового помешкання.

Подумала Ганна Вінтоняк: скільки зібрала різноманітних зразків вишивки, вбрання, скільки зарисувала унікальних і неповторних орнаментів,— якби це все ожило заново, коли б перекласти оцю тиху, ніби приховану од сьогоднішньої молоді красу на сучасний народний одяг! Та ще й забаглося молодій вродливій жінці і самій красно, елегантно одягнутися і зодягти своє дитя.

«Все почалося з того,— згадує Ганна Григорівна,— що пошила своїй доньці Галині білий і вишиваний костюмчики. Один — одразу носити, а другий — пізніше, на виріст. Працювала медсестрою. Мала нічні чергування — вдень було вдосталь часу пофантазувати. Виглядали ці костюмчики так: цілком у стилі космацького сардака з відповідним оздобленням, частинки були зшиті вручну.

Був тоді випадково у Коломиї голова республіканської художньої ради Дмитро Федорович Головко. Хтось сказав йому про мої спроби. Він запропонував подати їх до Києва на розгляд. Як було приємно, що ці зразки затвердили, а костюмчики закупили у Фінляндію. Ну, ясна річ, за виручені гроші придбала матеріалу різного, ниток і, вже осяяна першим успіхом, почала активно працювати над народними костюмами, моделюючи різні фасони, стилі.

Хотілося самій гарно вдягнутися, бо ж молода. От виготовила собі камізельку, спідничку. Було бажання працювати й працювати, та, як кажуть, нема нічого злого, аби не вийшло на добре. Медицину мусила зоставити — якась алергія на ліки вчепилася. І я упевнилася: медицина не моє покликання.

Через місяць підготувала кілька зразків костюмів, подала на ярмарок. Там затвердили зразки, уклали зі мною угоду. Так я перейшла до Чернівецьких художніх майстерень Українського художнього фонду, де пропрацювала тринадцять років. З часом перевелася на Івано-Франківський художньо-виробничий комбінат».

Ганна Вінтоняк у власній творчості прагне народної простоти: «Я люблю людей, у кожній людині бачу неповторну чарівність очей, обличчя, усмішки. І стараюсь творити відповідний одяг. Пряду нитку і уявляю, що саме вийде з неї. Нитку треба відчувати, нитку треба любити, щоб вона срібною струною забриніла у витканому полотні...»

Ганна Григорівна вважає, що можна багато чого придумати, нафантазувати, але дійти до класичної простоти, та до примітивного спрощення,— то важка дорога. Вона переконалася також, що то єдина її стежина, на якій завше знаходить справжнє, непідробне мистецтво.

Люди, відходячи із життя, нерідко забирають з собою у домовину останню ниточку родинного хисту — яка ця втрата! Художницю Ганну Вінтоняк болить, хвилює доля народного промислу. На її думку, треба не згори вказувати майстрові, що і як він повинен робити, а, навпаки, слухати того народного майстра, який, може, вже один-єдиний залишився на кілька сіл. Пам'ятати: йому потрібні сировина, ринок збуту та ще людська увага. Тільки за таких умов можна залучити до народного мистецтва молодь. Існуюча ієрархія не возвеличує творчу особистість, а пригнічує, нівелює її. От, приміром, працює досвідчений майстар, а поруч з ним керівник, так званий художник, себто художник з дипломом, але страшенно далекий від специфіки того чи іншого виду прикладного мистецтва.

Народний майстер мусить працювати індивідуально і самостійно.

Пам'ятає Ганна Григорівна,— та як таке забути,— коли з вуйною ходили по горах, збирали трави, засушували їх, а взимку терли і робили різні-прерізні фарби, барвники.

Правда, це лише на перший погляд усе так просто: пішла у гори, нарвала трав, насушила — і користуйся. Ні, треба знати і яку траву на який колір зірвати, і коли саме, і як засушити, а ще які приправи додати. Хто може уявити, що, приміром, з лушпиння цибулі можна виготовити аж дванадцять барв! За рахунок приправ, часу витримування й дістає Ганна Григорівна незлічені кольори і відтінки, якими користується при фарбуванні пряжі.

Великий досвід нагромадила художниця

Вінтоняк. Але з кожним роком більше й більше тривожить її доля народного мистецтва рідної сторони. Виходило так, що найбільше уваги приділяли знавці етнографії і фольклору Гуцульщині, Бойківщині. Покуття ж з-поміж інших етнічних регіонів Прикарпаття чи не найслабше досліджене, значене. А тим часом саме покутське народне мистецтво усіх видів класичне своїми формами, стримане, гармонійне.

Давньою мрією Ганни Вінтоняк було створити у Коломиї самостійний народно-мистецький осередок Покуття. Ганна Григорівна разом з дирекцією, науковими співробітниками Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини залучали різних майстрів до вивчення найкращих зразків у фондових збірках, різних колекціях. Адже йшлося про вивчення, збереження набутого і, власне, творче використання тих майстрів, яких, на жаль, залишилося дуже мало.

Ганна Григорівна, уже будучи завідуючою філіалом Івано-Франківського художньо-виробничого комбінату, багато їздила покутськими селами. І багато відкривала для себе. На Снятинщині, приміром, характерним є вишивання білим по білому, щось подібне до Полтавщини, але унікальніше; Городенківщина вражає своєрідним тканням, обортками-сорочками; Коломия здавна славилася гончарним промислом — ще й сьогодні старійшина гончарів Василь Федорович Кахнікевич дкаує світ секретами стровинної традиції; у селі Нижньому розвинуте лозоплетіння. І так від села до села вибирала не просто умільців — їх готні, а носіїв глибоких традицій, художників у душі, тих, хто не просто, скажімо, вишиває узори, а сам їх створює на традиційно-родинній основі.

А ще планують розбудувати майстерні, звести на подвір'ї кузню, керамічні печі, склади, гаражі, виставочний зал, відкрити клас естетичного виховання дітей. Чимало школярів замість безпредметного так званого трудового навчання йшли б сюди після уроків, бачили б, як кується залізо, виплітається кошик, випікається у печі горщик.

Коли вже була готова потрібна документація, коли Ганна Вінтоняк поставила виробничо-мистецьку справу на такий рівень, що можна було відкрити у банку власний рахунок, отоді й втрутилися невидимі сили, які ладні заподіяти будь-що, тільки б не бачити самостійної художньої структури у Коломиї. Здавалося б, достатньо компетентного втручання місцевих партійних і радянських органів, так ні, івано-франківські та київські бар'єри не вдалося здолати.

Не знає сьогодні ні Ганна Вінтоняк, ані ті народні майстри Покуття, яких згуртувала вона метою відродження прадідівських традицій, що все-таки завадило загальній справі. Сумно, але художник-модельєр Ганна Вінтоняк не раз чула від столичних худфондівців прорікання, мовляв, не про те дбаєте, ваші потуги приречені на неуспіх.

Ганна Вінтоняк розуміла, що не могло бути прямого підпорядкування Івано-Франківському художньо-виробничому комбінату, позаяк тут провадять оформлювальні роботи і нічого спільного з народним мистецтвом не мають. Самостійність коломийського осередку була потрібна лише з однією метою — збереження самобутньої творчості народних майстрів покутського регіону. А київські «знавці» постійно і настирливо торочили своє: у Коломиї відкрити гобеленовий цех, бо, мовляв, ткацтво, вишивка, кераміка, лозоплетіння, писанковий розпис не дадуть загального валу, просто не стануть рентабельними галузями. Видно, з самого початку не думали столичні мужі від мистецтва про відродження традицій, естетичні цінності народного художнього промислу, а побивалися суто економічними показниками.

Міська Рада народних депутатів виділила приміщення під майстерні, почалося відродження покутських класичних зразків. Та зі столичних телефонних дзвінків, паперових пдул поставав загроза: там нікому не потрібне прикладне мистецтво. Їх цікавить лише гобеленовий цех.

Поволі-поволі прикладні види стали скорочувати, народні майстри зневірилися, пішли. Довелося і Ганні Григорівні подати заяву і розпрощатися із своєю мрією. Тепер понад сімдесят майстрів-надомників втратили не лише роботу, гарантовану помісячну платню, а й багато хто перестав займатися творчістю, бо ж вдома не кожен забезпечений відповідними умовами. На сьогодні залишилося з десяток чоловік на роботі у коломийському осередку як філії івано-франківців.

«Я дивуюся, чому у такий благодатний час,— роздумує Ганна Григорівна,— коли повсюдно іде відродження народних традицій, коли ми фактично зібрали найцінніше, найунікальніше, що репрезентує усі види народного мистецтва, виникало питання про закриття осередку. Я вивчила досконально усі економічні показники і переконана, що ткацтво, вишивання ніколи не були б збитковою галуззю. В усі інстанції ми писали листи, обгрунтовуючи майбутню рентабельність, економічну й фахову підоснову самостійного народномистецького покутського відділу чи центру, словом, прибуткової організації, та виявилося: нікого не хвилює серйозна проблема нашої рідної культури».

Тричі припиняли діяльність філіалу, мотивуючи свої дії тим, що народних майстрів прикріплять до Косова, там в набагато сильніша база для виробництва. Ганна Вінтоняк бідкалася, переживала, доводила, і здавалося їй, що переконувала тих, від кого залежало, бути чи не бути коломийському філіалові, ходила, оббиваючи пороги можновладців. Їй начебто допомагали, з Києва приходили однозначні розпорядження: відновити роботу філіалу, та... сила незнання, неуцтва і виробничоманії виявлялася всесильною, і розпорядження з часом втрачали свою силу. Ганна Вінтоняк дивувалася, як у Києві могли допустити, щоб приєднувати покутське народне мистецтво до косівського комбінату, котрий щорічно дає понад три мільйони прибутку. Видно, тільки про економічні показники думали там тоді і тепер.

Художник Вінтоняк найбільше боялася будь-яких приєднань, адже не лише економічна залежність покутян від гуцулів тривожила душу, а ще важливіше — треба боятися еклектичного впливу так уже поширеного псевдогуцульського на покутське, ще чисте народне мистецтво.

І хоча знана майстриня, творець костюмів

Ганна Григорівна Вінтонян відсувала далі численні власні замовлення, витрачала свою ставку (сто тридцять сім карбованців) на бензин, поїздки по селах, на експлуатацію машини, не могла витримати нерозуміння, некомпетентного розбою зверху — і згасла її ініціатива, більше не могла надсилати листи в інстанції, продукувати безнадійні ініціативи.

З болем і надією говорила про свою справу вербові котики. Ганна Григорівна Вінтонян недавно створеної Спілки на Україні. «Ми проголосували за Спілку. До неї ішли немало літ, з муками і болем, долаючи перешкоди... Але проголошення Спілки — лише початок. Головне — створити умови для справді ефективної, плідної роботи, допомогти зміцніти, стати оберегою, берегинею народного мистецтва і його носія — майстра.

Це нелегка справа, і я, маючи важкий досвід організації подібних об'єднань у системі Худфонду України, не заздрю тим митцям, яких ми оберемо до керівництва. Бо роботи у них — і не на один день — буде дуже багато. А відповідальність за долю Спілки, за те, щоб не скомпрометувати святу справу?!

Безумовно, без допомоги тут обійтись неможливо. Тому, мені здається, від сьогодні кожен з нас мусить почати чесно, без жодних амбіцій працювати на авторитет Спілки, її підтримку. І особливо серйозно поставитися до найважливішого документа — статуту, яким обумовлено юридичні права, зміст роботи, зв'язки з народними майстрами.

Тож хочу висловити зауваження до цього документа.

Проект ми обговорили всі разом на зборах у Коломиї. Тому думка моя не лише особиста, а й колективна. Спілка має передбачати широку самостійність первинних осередків. Маю на увазі, що, остаточно редагуючи статут, необхідно вилучити з тексту згадку про обласну структурну ланку, обласні філії. Вони нам не потрібні, бо це зайві апарати бар'єри у роботі, а часом і сваволя, диктат чиновників.

Щоб не звучало це голослівно, підтверджую свою думку останнім прикрим фактом, який дуже вразив і наших народних майстрів, і науковців. При підготовці до установчого з'їзду, ще у жовтні, ми провели збори народних майстрів Покуття, обрали оргкомітет і делегатів — вважали, що маємо на це право. А коли делегати зібралися їхати до Києва, то навіть голова оргкомітету ледве потрапив у число запрошених. Виявилося, що в обласному центрі розсудили по своєму.

Пече спогад про трирічне моє керівництво коломийським філіалом, коли не без допомоги обласної інстанції він змушений був припинити свою діяльність. Не варто нам повторювати такі помилки. Адже вони не лише завдають шкоди загальній справі, а й травмують душі, породжують зневіру (яка, до речі, відчувається й сьогодні у деяких виступах), вбивають ініціативу ентузіастів, на яких тримається і мистецтво, і культура в цілому.

Але що таке осередок? Якщо взяти саме його за основу організаційної структури Спілки, то правильно було б розуміти, на мою думку, осередок як територіальне об'єднання майстрів міста і села. Навіть тих, хто працює в традиціях різних етнографічних зон. І дуже важливо, щоб кожен первинний осередок Спілки мав свого представника у Великій раді.

Завершиться з'їзд. Стихнуть оплески, уляжуться наші емоції. Але не повинно затихати життя у Спілці. Давайте ж не відкладатимемо у далеку шухляду організацію, юридичне оформлення основ основ первинних осередків».

За вікнами весна, уже повистрілювали вербові котики. Ганна Григорівна Вінтонян поглядає крізь вікно, скоро знову збереться у мандри по селах. Адже тільки за одне літо вона об'їжджає близько двадцяти населених пунктів, у яких ґрунтовно вивчає народне мистецтво різних видів. Особливо зацікавлена художниця сусідньою Тернопільською областю, передусім Борщівським, Заліщицьким районами.

Всюди зустрічі, знахідки, змальовування. Так, за три десятиліття творчої праці Ганна Вінтонян надбала дев'ять великих альбомів із власними зарисовками загальних видів костюма, їхніх фрагментів, різних орнаментів вишивання, ткання.

Мала надію Ганна Григорівна, що при задуманій майстерні відкриють клас для учнів, і там вона передасть свої знання дівчаткам рідного Покуття. Та поки що це тільки мрія. Тільки надія і віра, що дочка Галина, студентка Львівського художнього інституту, яка пішла маминою стежкою, не перерве золоту нитку родинної традиції.

Немає, на жаль, ще сьогодні творчої майстерні художника-модельєра Ганни Вінтонян, очевидно, за такого ставлення до справи і не скоро буде. А може, й почують люди її тривожні слова-болі й таки спробують ще раз ударити у дзвони часу?

2. ЖИВА ГЛИНА

Ви чули про живу глину? Ні, це не з казкового світу, де є криниці чи то золоті гори, де плине живе срібло, де каміння, як і старезні дуби і буки, розмовляє. Це таки про глину з нашого з вами реального, відчуваного, та не до кінця збагненого світу.

У місті Коломиї на вулиці Димитрова, 106, мешкає старійшина гончарної справи, останній з давно знаної школи глинопінів, макітрачів та горшкокрутів, як часом в гуморном приказував простий люд,— Василь Федорович Кахникевич.

Невеличкий, роками глибокий дідок, Василь Федорович, хоч і хрипкувато у відтінках голосу — бо ж не випускає з кутиків губ свої «термоядерні», пихтить і пихтить,— а все ж з хитринкою біля голубуватих, що сльозяться від ядучого диму, очей розповідає про гончарювання, котре забрало у нього все життя. Спочатку я гадав, що він проклинатиме глину, шпихуватиме, як це не раз бувало, коли люди плели оповідки про минулі часи, далеку свою молодість, і у слухача принаймні на відстані якихось сорока чи п'ятдесяти літ створювалося враження чорної нужди та сірого безпросвітництва.

А Василь Федорович, навпаки, розповідає про все пережите правдиво. Бо хіба ж то не правда, що через свої порепані руки чого він тільки не пропустив: ткав килими і робив свічки з парафіну, викручував макітри і випалював кахлі, ставив гончарні печі

і придумував нові технологічні хитрощі випалювання посуду — і це тани тут, у Коломиї, де колись-то по вулиці Міцкевича мали власну піч, а гончарна школа об'єднувала понад сорок майстрів, та ще яких: і це поруч, у Стопчатові, де з тридцять літ гончарював за патентом; і це в Яблунові, і ще на якихось заводах, промкомбінатах... Хоча в народі живе приповідка, нібито «за Польщі і глина була ліпша», а гончар Кахникевич каже, що, аби опанувати найпростіші ази технології виробництва і випалу глиняного посуду, потрібно вчитися не менше року. Тому це один попробував м'яти руками глину, а вона як мертва, нежива, ну, ніяк не піддається пальцям. От і покинув. І довго лежала німа грудка десь у сінях, аж поки око майстра не помітило її, не вдихнуло у неї життя.

Прижмурюючись, Василь Федорович додає: колись глину важили, про неї треба було все-все знати. А тепер на цегельнях: заїде копач, зачерпне, яка візьметься, і у виробництво. А ще хочемо якісної цегли, добротної черепиці, дзвінкого та тривкого посуду — звідки ж вони?..

Усього було на довгому віку нині визнаного майстра-гончара Кахникевича. Та він, на щастя, не збирає бесаги у тиху дорогу. Чотири роки тому розібрав гончарну піч у Стопчатові, перевіз до Коломиї, і тут же, за хатою на подвір'ї, у шопі-майстерні, відгородив місце й за днів три перемурував піч. «Склепіння я уклав з кусочків цегли, стіни також. Лишень коминок з цілої. Заміс — глина. З практики знаю, як взяти глини з пісковатим намулом, то тримає — сокирою не відіб'єш...»

Та ось Василю Федоровичу підмога не тільки в роботі, а й у бесіді: дочки Надія та Марія підсіли.

— Це так було,— розповідає Надія,— що найбільше гончарював батько. І мати була знаною гончаркою. Я з сестрою Марійкою батькам допомагала, підсобляла. Та певна, що з дитинства у нас і гадки не було, аби вийти у гончарі,— де там, дівчатам праглося легшої праці, а що гончарство — це найборше копай, носи, вози, міси глину, дванай тажке, все це потребує здоров'я. Але нині пам'ятаємо, як ногами замішували, виминали глину, як подавали татові у піч, вибирали, укладали вироби на віз, коли їхали на торговицю. Все йшло природно, ніби ми не помічали нічого. Та з роками збагнулося, яка то була у нас радість, коли з печі виймали рожеві, ще тепленькі, як хлібини, у квітковому вбранні миски, макітри, горшки. Коли брала у руки, відчувала тепло радості, бо і моя краплинка є на тому посуді.

Працювали, де тільки можна було докласти рук: і в агрофірмі «Прут», і на щітковій фабриці, і у філіалі Івано-Франківського художньо-виробничого комбінату, та всюди не було певності, що їхня творча праця буде потрібна завтра-післязавтра, ніколи не велося нормального постачання сировиною, траплялися непорозуміння і зі збутом виготовленої продукції. Бувало, що й зарплати не одержували не те що вчасно, а взагалі. Підступали хвилі образ, розчарувань, десь підсвідомо свердлила гадка: все, кінець з тією глиною.

Та відлягало на серці — приходили наукові працівники з коломийського музею, клопотала художниця Ганна Вінтоняк, аби не забути батьківську науку,— і знову верталася Надія до татової світлиці, до сестри Марії, сідала на крісло коло печі, укладеної з темно-коричневих кахлів, випалених не так давно батьком за відновленою, призабутою коломийською гончарною технологією, підпиралася обома руками і дивилася думкою то у вікно, то на піч, котра гуготіла вогнем. Відтак зиркала на батькові руки, покраяні зморшками і синюватими прожилками, на його пальці, що тримали недогарок,— ніби він не пече,— поглядала крадькома на розрум'янену од хатнього тепла Марію, на її хлопчика, який грався на підлозі з чорнобілим Мурком. Що думала, що міркувала, хто знає. Але хто-хто, а батько, коли побачив, що Надія прочинила дверцята до майстереньки у дворі, торкнула защіпку до тієї половини шопки, де заново стоїть їхня давна родинна гончарна піч, просяяв на обличчі, його світло-голубі очі ніби вмилися сльозами радості. Хвацько вийняв пачку сигарет, закурив і... таки зайшов досередини.

Що міркував Василь Федорович, неважко збагнути, бо одразу, нічого не кажучи ні доньці, ані зятеві, чоловікові Марії, що тесав якісь дощечки і час від часу прицмокував у густий рудуватий вус, зайшов до другої половини шопки, нахилився, щось поворожив коло дверцят печі, куди ось-ось блимне пробне полум'я газу, і, може, його гончарна праця полегшиться набагато, бо, як-не-як, не дрова ж діставати, привозити, різати та колоти. Та ще б таких припасти, як потребує технологія випалу,— вільхових, щоб і вогонь м'який, і щоб обвивав, облизував чи обнюхував гарненько та рівномірно кожну посудину, кожнісінький черепок. А де нині таких та й у такій кількості дістанеш.

Батько уздрів, як доньчині очі бігають довкола печі, як дошукуються тих мисчинок, котрі були тут востаннє випалені. Де вони, ті мисочки, макітерки, тарелі?

Батько щиро усміхався, бо знав: не сьогодні, то завтра підуть усі троє, як і колись, на заріччя Пруту, на традиційне своє місце, і почнуть пригинатися, де саме та глина, що на певній глибині чорна, яскраво-жовта, відтак сива, що нижче аж синювата. Поміркує ще хвилю-другу і скаже про себе, як це велося у їхнім роду при будь-якій праці: «Боже, поможи»,— і покладе перший штих верхнього шару грунту набік...

Коли річка була повновода, то й на заріччі легко добували глину гончарі. Тепер води обмаль, усе довкола позасихало, і доводиться, як шахтарям, тяжко пробиватися вглиб — копають на метрів два, та й ширина мусить бути відповідна.

І тут не обходиться без проблем, подейкує родина гончарів. Зайди ж братимуть глину надовзі, вже житлові масиви наступають, от-от упруться в Прут. З давніх-давен тут добротна, масна глина, чистенька, без жодних домішок. Спробували взяти в іншому місці — еге, не те, ніби непогана на вигляд і чиста, а пустили пробні вироби в піч — геть повистрілювали. От і маєш, народний майстре, новий клопіт.

— Ще давно, коли ми випалювали посуд у Стопчатові,— розповідає Василь Федорович,— то люди знали: ага, до цих пір глина надається на горшки, а та, спідня,— на миски. Як глина жирна, то дає посуд

завелику просадку. Як занадто піску — також недобре. От скільки не робимо, а кожне має свої смаки у формі. Відколя машиною вимнiваємо глину, то вже легше на ноги і руки, більше гадкуємо, аби форми вдатніші вийшли.

При відкритій печі то сам Василь Федорович, то його донька доповнюють наші знання: у піч дають більші й дрібніші вироби у кілька ярусів. Заклали, приміром, сотні три макітер, от і чаклують побіля печі, підтримують вогонь від найлагіднішого до дев'ятисот градусів цілу добу. Після першого випалу поливають посуд, глазурують — і знову у піч на двадцять чотири години.

Часом виймуть з печі, а там непередбачені прекрасні відтінки коричневого, зеленуватого — вогонь допоміг фантазії майстра. Приємно. І хочеться знову робити. Та буває і навпаки. Тоді опускаються на якийсь час руки, коло печі снується сум, якась невпевненість. Але, на щастя, усе проходить, творчість бере верх.

Щоб випалити тисячу штук посуду, доводиться чотири-п'ять разів палити піч.

У свята, неділі піч Кахниквевича не гуготить, по її склепінню не гуляють язики полум'я.

— Ні батько, ні Марія, ні я окремо нічого не зарадили б справі,— поглиблює розмову Надія. — А так — докупи три сили, три думки — і є результат.

Що ми тільки не виробляли, але найбільший попит мають ті гончарні речі, які потрібні у побуті: хіба село може обійтися без глечика; макітри були вживані давно, а тепер, коли відроджуються наші традиційні свята, зокрема різдвяні, замовлень на макітри сила-силенна, практично не маємо фізичної змоги виконати: до цих же свят дуже багато замовляють череп'яні мисочки, бо ж у родинних традиціях поїсти сама в глиняному посуді святвечірньої страви і покласти за простибіг на гріб рідним, що померли; а хіба господиня обійдеться без підвазонника — у кожній хаті має рости квітка у вікні.

Ми придумали різний посуд, як-от супниці, кулешниці, горщечки під гуляш, келихи для пива. Не кажу вже про вази, декоративні прикраси. Словом, як нас добре постачали, то за місяць і до тисячі штук різного асортименту відвантажували з нашої печі — до Києва, Ленінграда, Москви, чимало виробів пішло на вітчизняні й зарубіжні виставки, у музейні колекції.

Надія Василівна разом із сестрою Марією вели мову про долю народного майстра, нерідко приниженого різними інституціями, обласними та республіканськими наглядачами за його роботою; висловлювали реальні думки-доповнення до статуту Спілки народних майстрів.

— Я гадаю, що Марійка майстерністю доганяє батька, бо вона собі давно взяла за мету: усе перейняти з татових рук. Я більше їздила, організовувала, доставляла, що було вкрай потрібне, а сестра — та коло печі крутилася, коло вогню, тож і вмілості більше у неї. Що вдієш, батькові вже за сімдесят, ну, а ми обидві тепер розуміємо, що не можна той досвід поховати, треба батькові знання тримати міцно і надійно, він вірить у це,— сказала Надія й узяла в руки шматочок глини.

Може, це і є та жива глина, яка незабаром усміхнеться до когось із нас чарівною квіткою на тарелі чи горщику-підвазоннику? Може...

Є. Прокопов. Леда і лебідь

ВАСИЛЬ ІВАШКО

ІДУ на «Я»

Полемічні роздуми

В одному із славетних «листів з хутора» П. Куліш писав: «Не живе чоловік на світі без високої думки про якийсь мир, кращий од нашого. Ся, кажу, думка свята од землі його піднімає і знікчемніти не дає йому. По городах, Петре, між товариством блискучим є такі люде, що про корисність та набуток байдуже, а все кудись далеко за край світа заглядають і таке людям оповідують, що хіба тільки в гарному сні присниться. Таких людей, Петре, поетами величають і до роботи ні до якої їх не змушують, бо вони городянам не дають усім пожидовіти...» Ось так «перший модерніст в українській літературі», за визначенням М. Рудницького, висловив, власне, всі основні ідеї, навколо яких зосереджуватиметься увага у цій статті: місто як дійсність і як основний символ епохи, як центральна тема у творчості тих поетів, що про них йтиметься далі; «високий», «метафізичний» (переважно!) характер їхніх зацікавлень; нарешті, «потурання», або, мовою сучасної канцелярії, режим усіляного сприяння, що був, судячи зі слів класика, сам собою зрозумілий століття тому і виродився нині у красиву бюрократичну фразу «про роботу з молоддю»...

Для великих романтиків XIX ст., зокрема того ж Куліша, тема міста коли й існувала, то тільки на периферії творчості. І хоча можна було іноді натрапити на рядки такого плану: «Ходжу-броджу по городу Великому, Розкрив би я своє серце, Та нікому, та нікому» (П. Куліш); або перейняті бідканням і нарікканням на нестерпний гармидер і метушню десятитисячного Чернігова (Л. Глібов), — все-таки ці мотиви поступаються тим, у яких переважає захват і милування незайманим романтичним пейзажем, уславлення «спрощеного» життя на лоні природи, словом, уся та добре знана атмосфера, що в ній місто хоча й існувало прикрим дисонансом, але від нього можна було легко відмахнутися, мов від набридливої мухи, як це зробив колись Л. Толстой, сповістивши, що, мовляв, думає про місто і буває в ньому стільки, скільки потрібно людині, аби відвідати вбиральню...

І хоча у творчості Т. Шевченка антитеза село — місто набирала іноді (як скажімо, у «Кавказі») характеру революційного конфлікту між дикими, але цільними й вільнолюбними горцями і самодержавною політичною системою, це таки траплялось лише іноді, оскільки урбанізаційні процеси за часів Кобзаря ще тільки-но починалися і, ясна річ, не були головним соціологічним феноменом епохи. До певної міри це справедливо навіть для перших десятиліть нинішнього віку, коли оцінювати їх, звісно, порівняно з теперішньою ситуацією. Наполегливі заклики М. Семенка «наздоганяти сьогоднішній день», його пророцтва про загибель «національної доби» в мистецтві і часто досить успішні спроби прищепити українській поезії новий зміст і відповідні йому форми залишились помітною віхою в історії української літератури, хоча й сприймаються сьогодні як такий собі романтизм навиворіт, глибоващина із знаком мінус. Місто М. Семенка, звичайно, якісно різниться від міста, в якому герой П. Куліша потерпав від самотності, а проте воно не йде в жодне порівняння з тим, про яке пишуть нині М. Воробйов, В. Герасим'юк чи І. Маленький, адже останні живуть в епоху, коли місто стало її найуніверсальнішим символом, а епоху гігантських мегаполісів, населених мільйонами анонімних і безликих людей, позбавлених коренів, відірваних від свого минулого, викоплених із століттями відпрацьованих життєвих зв'язків і залежностей, і, головне, від необхідності духовного вибору, залишеної у спадок «померлими богами». Що мусить робити поезія, аби віддати сповна ситуацію нашого сучасника? Співати дифірамби механічній урбанізації і з висолопленим язиком поспішати за «днем» чи, може, налаштувавшись на тужливо-пасторальний лад, методично посилати на неї прокляття?!

Перед тим, як перейти до розмови про творчість сучасних українських поетів, дозволю собі кілька міркувань, сказати б, загальнокультурологічного характеру.

Десь на зламі двох століть практично в усіх галузях сучасної науки намітились кардинальні зрушення. Фундаментальні праці Менделя в біології, Планка, Ейнштейна і Бора — у фізиці, Фрейда і Юнга — у психології вели до принципово нової концепції реальності. Змінювалися уявлення не тільки про час і місце, масу й енергію, а й про самий принцип детермінізму, що переважав у науці XIX ст., потребував докорінного переосмислення. Якщо спробувати в найзагальнішому вигляді передати суть тих змін, що сталися на початку XX ст., то це виглядатиме так: принцип дискретності (перервності, стрибкоподібності) прийшов на зміну стверджуваного минулим століттям принципу протяжності. Поширен-

ки позитивізму призвело до повного занедбання духовних абсолютів і проголошення часу і змін як єдиносущих реальностей. «Дух відносності» запанував над світом, витіснивши на маргінеси «абсолют», і зустрітися з ним відтепер можна було хіба що десь на віддалених польових дорогах або серед гір, але аж ніяк не на гамірливих міських майданах. Кубізм, супрематизм та інші подібні до них напрями в мистецтві, з їхнім устремлінням до космічних форм та явним зневажанням реального світу поставали своєрідним імунітетом супроти фанатичного схиляння перед часом, перед історією.

Коли символом сучасності стало місто, то символом сучасного міста стало, поза сумнівом, кіно. Великий німий, що виник на початку століття, сам був втіленням принципу дискретності і водночас найпотужнішим стимулом до його застосування. Щоправда, продемонструвавши всю ілюзорність сталості й протяжності, саме кіно було не більше як омана, бо відкривало лиш те, як з допомогою окремих фотографій продукувати ілюзію руху,— факт, що сам по собі іще нічого не говорить про природу реальності. До того ж кінематограф неабияк прислужився й утвердженню нової концепції часу з її центральною тезою про просторову організацію останнього. Про все це варто нагадати, оскільки вплив кіно на поезію XX ст. очевидний і його важко переоцінити.

Тепер про зміни, що сталися в естетичній свідомості і, конкретніше, в літературі завдяки новим науковим відкриттям. Принцип дискретності втілюється сучасною літературою принаймні в трьох основних формах. По-перше, проклямований позитивізмом закон протяжності скасовував, по суті, всяку різницю між людиною й органічною та неорганічною природою. Відтак виникла потреба повернутися до Канта, щоб тепер, озброївшись найновішими науковими теоріями, вказувати на прірву, яка лежить між природою і системою етичних та релігійних цінностей. Гуманістична концепція світу дала відчутну тріщину, а XX ст. має всі шанси залишитись в історії людства таким собі неосередньовіччям. По-друге, чи не найголовнішою турботою сучасного митця є співвідношення між його творчістю і життям. З часів По і Бодлера стосунок між цими поняттями трактувався у різних контекстах і різними художниками на всі лади: від бурхливого ствердження принципу дискретності (О. Уайлд, модерністи) до не менш ярого відстоювання його протилежності (соцреалісти). Думається-таки, що з погляду вагомості творчих здобутків зроблене у літературі XX ст. професійними літераторами аж ніяк не йде в порівняння із набутком «дилетантів» (фермера В. Фолкнера, банківського клерка Т.-С. Еліота, «зека-рецидивіста» В. Стуса чи пожежника М. Воробйова). І, нарешті, третя обставина, що, власне, випливає з перших двох, тісно з ними пов'язана. Йдеться про різне оновлення поетичної мови (найперш синтаксису) в поезії нашого віку. Принцип дискретності тут виявляє себе як різна грань поміж поезією і прозою, беручи під захист права першої на свої особливі закони: алогічність структури, еліпсизм, відсутність «затопленість» характерних для прози зв'язків і переходів, цілком ірраціональне розташування образів і таке інше.

Природно, одразу виникає ряд запитань: а ім'я чого нехтувати столітніми традиціями, законами логіки (мови), яка врешті-решт є тому компенсація? Чому поезії нашого часу неодмінно мусить бути складна, доступна одиницям, еліті? Питання можна множити і множити, тож обмежимось хоча б цими кількома.

Здається, саме час перейти від такого затягнутого (але необхідного, бо без усього вище сказаного спробуй порозумітися з тим же М. Воробйовим, натрапивши в «Ожині обрію» на такі ось загадковості: «Ненаситне розтріскування суцільного. Множиться поранення гострими місцями у просторі»; або: «Птах — це місце, де щось від чогось відривається...» тощо) вступу до творчості сучасних українських поетів. Спочатку кілька прикладів.

> Не треба думати мізерно.
> Безсмертя є ще де-не-де.
> Хтось переляканий, як зерно.
> У грунт поезії впада.
>   Митцю не треба нагород,
>   Його судьба нагородила.
>   Коли в людині є народ,
>   Тоді вона уже людина.

Вірш цей узято з останньої книжки Л. Костенко «Сад нетанучих скульптур». А тепер невеличкий фрагмент із програмного для вже згаданої збірки М. Воробйова «Ожина обрію» вірша «Садки передзимові»:

> Одинаки, чи списи нагріті у зорові.
> Крик щемить і зсідається, тверде,
>   як сніг.
> Зникання множиться —
>   повідомляють вогнищ,
> нагорнувши дзеркалом світла,
> коханці покинули парк.
> То не їхні сніги кохання,
> білі плечі в струмках...
> Коли це ще буде.
> . . . .

Обидва поети живуть в один час, мають справу з однією реальністю, але який разючий контраст, яка фантастична відстань між ними! І по кому з них судитимуть нащадки про те, що ж відбувалось з людською душею у другій половині XX віку? Чи, може, розважніше не ставити питання так рубом, а, згадавши сакраментальне про «хороших та різних», спробувати пошукати місця для кожного з них? Якщо є сенс пристати на цей варіант, хоча б з огляду на його очевидну безпечність від зайвих перевитрат полемічного запалу, то лише за умови, що приймемо за аксіому твердження про гостру боротьбу між поетами воробйовського та костенківського зразка, у якій коли й буде переможець, то тільки один — українська поезія.

Хто ж, за що і якими засобами змагається у цьому двобої? Регулярний вірш проти верлібра — перше, що спадає на думку від побіжно кинутого погляду на процитовані вище рядки. Спробуємо для початку підступитися до проблеми з цього боку. Чи не найголовнішою ознакою метра, певного поетичного розміру є його існування як певної раціональної конструкції, такої собі плато-

ніаської апріорної ідеї, що перебуває в голові поета задовго до того, як він спробував організувати за її допомогою свій життєвий досвід. Звісно, поет має можливість вибирати з-поміж кількох розмірів, всіляко їх урізноманітнювати і т. д., але врешті-решт сам оцей процес вибору мало чим відрізняється від звичайних логічних операцій: категорії, чи то пак розміри, вже існують, а «живе життя» мусить підлаштовуватися під них. Отже, хіба метричний вірш вже самою своєю з'явою не сигналізує про мовчазну згоду поета, котрий ним послуговується, з тим, що весь його буттєвий досвід можна вібрати у наперед визначене число апріорно покладених форм? І хіба не легше поетові, який вдасться, приміром, до елегійного дистиха або сонета, навіть якщо це такий поет, який вважає для себе достатнім опановувати ремісничу вправність (а решту докінчить започаткована Петраркою традиція!)? І знов-таки виникає питання: навіщо тоді М. Воробйову, В. Герасим'юку чи І. Маленькому так безнадійно ускладнювати собі життя, навіщо вся оця непроглядь, всі оці химерні письмена, або, як сказав би який-небудь критик, навіщо ловити рибу в каламутній воді, тим більш що і вода не своя, не дніпровська, а з якоїсь там еліотівської Темзи чи персівської Сени? Адже і сам Воробйов, здається, не від того, аби рушити нам назустріч, бо ж добре усвідомлює, що «нічний метелик — це не той, що з ніччю злився. Нічний метелик — це той, що ми спіймали. Від лампи нам ні кроку не ступити...» То, може, й справді нінкої такої аж надто пильної потреби відмовлятися від ратівної «лампи» розуму немає? Втім, послухаймо ще раз поета: «А коли сніг розтане, з розбитої вази ми знайдемо вушко». Ось чудова нагода для любителів потривожити тінь Генрі Джеймса, котрий, споглядаючи колись уламок античної скульптури, патетично вигукнув: «Прекрасний символ нашого мистецтва!» — давши, таким чином, чи не найпопулярніше нині і, в кожному разі, найкоротше визначення модернізму. Хай там як, попри всю довільність і необов'язковість таких алюзій, справа зводиться ось до чого: коли йдеться про важливість понятійного апарату і про здатність інтелекту оперувати ним та про наслідки цих операцій, всі одностайні, розходження. І розходження принципові, породжуються сумнівами щодо здатності категоріальної сітки ухопити реальність, об'єктивно її осягнути, не завдавши при цьому непоправної шкоди. Діалектик або вчений-позитивіст XX століття миттю розвіяли б усі наші сумніви, так що нічого не лишалося б, як братися за «ямби та хореї». Але ж «ваза розбита», твердить нам поет, ця «пестунка тиші й забарних віків» (Дж. Кітс), це втілення людського генія минулих епох, сьогодні від неї залишилось тільки «вушко», воно ж дістанеться, мабуть, у спадок тим, хто житиме, сподіватимемось, по тому, як скреснуть наші «сніги». Якщо дозволено буде нам уподібнити вазу до регулярного вірша,— вони схожі принаймні своєю здатністю уніфікувати будь-який зміст, що в них вливається,— то метафорою верлібра, безумовно, слугуватиме дерево (кущ), бо форма його, хоч якоюсь мірою й залежить від навколишнього,— його власна форма, бо кущ шипшини — то таки кущ шипшини, а не, скажімо, порічок, і кожен кущ ні на йоту не схожий на свого сусіда... Що в такому разі робити поетові з вушком у руці від розбитої вази? У нього єдиний вихід: шукати структури, що були б максимально адекватними його індивідуальному досвіду, адже тільки ці зусилля й мають якийсь сенс за умови, коли «симетричні» форми не відповідають більше його світовідчуттю: «На глибині, де всі без портрета, хто з нас на глибині? На глибині, де кожен просинається, мов біла ваза на обрії тріскає...»

Отже, всі оці доволі складні колізії між вільним віршем і традиційною силабо-тонікою — то лиш наслідок дії значно фундаментальнішого феномена — неспроможності нашого віку йняти прекраснодушної віри у щасливу здатність людського розуму пояснити, систематизувати буття. У певному розумінні саме ця зневіра і становить суть поезії Воробйова і тих, хто намагається триматись у його фарватері, вона ж дає головний поштовх пошукам інших, нетрадиційних шляхів відтворення реальності.

Тим часом творчість таких поетів ставить нас перед досить прикрою дилемою: або, прагнучи будь-що захистити її від кавалерійських наскоків «недоброзичливців», усупереч очевидному стверджувати своєрідну цілісність кожного окремого вірша, досягнену в ньому гармонію і т. д., тобто судити про нього з погляду традиційної поетики і вишуковувати передбачені нею переваги, або ж визнати, що, попри окремі сильні і напрочуд переконливі місця, блискучі знахідки, це тільки фрагменти, лиш ескізи до майбутніх речей, і в цьому розумінні вся творчість М. Воробйова — може, й талановита, але все-таки поразка, то більш, що й сам він не проти такого висновку («Неможливість виконання, а тільки торкання»). Однак, гадаємо, існує й третій шлях. Але щоб ступити на нього, слід для початку припустити, що наша критична свідомість грунтується на такому розумінні дійсності, яке поет геть-чисто заперечує. Ви чудово себе почуваєте у століттями освячених межах традиційного «я», ви відстоюєте класичні традиції (до речі, вкрай тендітні в українській поезії)? Прекрасно, кому ж, як не вам, спробувати зрозуміти поета, скерованого на принципово інші стильові орієнтири.

Що то за химерні «одинаки, чиї списи взгріті у зорові» з процитованого раніше фрагмента із «Саднів передзимових»? Пошукаймо ще варіацій на цю тему. «Чи думаєте ви про інше? В Океані на островах розростається дзеркало. То туга за молодістю, то відсутній погляд зброї. То хлопчик і дівчинка. Неоспівані, бо не виділені з вітру, пісні і води» («Осягнення суті»). Тут знову відсутність «погляду зброї» — одна з основних прикмет «іншого» світу.

Корінь сонця не бачить.
Корінь дерева не бачить.
Корінь квітів не бачить.
Корінь ягід не бачить.
Сам світ обіймає —
землю тримає.

(«Вруньки»)

«Корінь» — стрижневий образ-символ поетичної системи Воробйова, чи ж не завдяки оцій своїй здатності «не бачити»?

Людния напува хоям,
і в ніч по кореню
веде
із яру
дня.
(«Хата по білій глині»)

Прапинемо поки що цитування, щоб перевести віддих і висловити кілька міркувань. Насамперед, ризикуючи порушити стрункість викладу, відзначимо архітрадиційність образної системи Воробйова. «Дерево», «сонце», «дзеркало», «корінь», «стріла», «сад», «сніг» — сотні літ «експлуатують» поети цю символіку, застиглу, нерухому, практично не підлеглу змінам часу. Чим глибше поет проникав у суть своєї епохи, тим менше він відчував потребу в новій фактурі. Пнтомо українські «криниці», «струмки» та «соловейки» жебонять і тьохкають на сторінках поетичних книжок одного з найбільш «міських» (скористаємось цим недолугим з усіх боків поняттям, котре чомусь наполегливо запроваджується нині до критичного вжитку) поетів і цим ніби підтверджують теоретичне положення В. Шкловського — до речі, одне з центральних для усієї формальної школи — про те, що «вся робота поетичних шкіл зводиться до нагромадження і виявлення нових прийомів розташування і обробки словесних матеріалів,— зокрема, значно більше до розташування образів, ніж до їх створення». Ясна річ, все це аж ніяк не знецінює творчості тих, хто, як, скажімо, О. Гриценко, не цурається реалій сучасного міста («брейкер ганка б'є по пиці»)... Але це тема для окремої розмови.

Якщо за логікою поета (а у нього таки є своя логіка, хоч про це трохи згодом) сонце, день, світло, зір — головні призвідці жалюгідного стану сучасної людини, або, інакше кажучи, дисгармонія сучасного світу мислиться поетом передовсім як наслідок переваги візуального сприймання, то поезія, аби виконати свою одвічну функцію «мови богів» — нагадати нам про досконалість всесвіту, пробитись до об'єктивної картини світу, захаращеної багатовіковим мотлохом людської цивілізації, повинна коли не зректися того сприйняття,— і тут, мабуть, слід все-таки внести істотне доповнення до висловленої раніше тези про заперечення людського розуму як родової ознаки творчості М. Воробйова,— то принаймні урівняти в правах із зором інші людські відчуття. Але чим же так завинив зір перед поезією зокрема і перед людським благополуччям взагалі? Невже сад, цей традиційний символ гармонії між людиною і світом, мусить завдячувати теперішнім своїм «передзимнім» станом найперше зорові? Сад, окрім усього іншого, символізує активну взаємодію в с і х людських помислів із оточенням, а випинання особливої ролі котрогось із них неминуча призводять до ущербності решти. Поезія Воробйова дає нам чудову нагоду ще раз нагадати собі, що наше теперішнє розуміння просторової організації успадковане від геніальних умів Ренесансу, що винайдена ними трилінійна перспектива — може, й неоціненна річ в погляду людського поступу, але до об'єктивно існуючого простору стосунку не має. Те ж саме і з часом...

Залишитя час —
як залишити час
коли все —
час?
не відмічено віхою
бо не поставити віхи
в точку якої нема

(«Зірки»)

Або:

Жовтий трамвай
проїхав по жовтій рівнині
в один і в другий кінець одночасно.
(«За годинником Рея Бредбері»)

Вже цих кількох прикладів цілком достатньо, аби пересвідчитись у далеко не простих стосунках поета із «годинником». З одного боку, він, як людина «грамотна», добре усвідомлює марність своїх зусиль «залишити час, коли все — час», з другого ж — місія поета зобов'язує «зазирати за край світу», склавши справжню ціну отій своїй грамотності, ще і ще нагадувати нам, що насправді, об'єктивно — «не відмічено віхою», тобто історія, хронологія — sub specia aeternitatis — усього лиш іграшка, змайстрована людиною, може, й потішна, ба навіть корисна, але в кожному разі небезпечна, коли надто нею перейматись.

Астрономічний (циклічний) час легко піддається просторовій організації, його закони дають можливість водночас рухатись і назад і вперед, простуючи у майбутнє, можна опинитися у минулому і навпаки. Натомість час історичний (лінеарний) чітко зорієнтований лише в один бік — до «завтра». Якщо для поета (тієї ж Л. Костенко) історія — альфа й омега його творчості, то й надзавданням її мусить стати пошук тривалості, тієї нитті, що єднає нас і наше минуле. У Воробйова ж читаємо: «Даремно мисливець минула вистежує, у хащі піщані кидає дротики — у незахищену пам'ять». Якщо трохи змінити ракурс і спробувати з'ясувати стосунок поета до літературної традиції, яку залежно від кута зору можна розглядати і як могутній стимул до боротьби за розширення людських можливостей, і як гальмо для творчої уяви митця, то деклароване поетом заперечення пошуків «втраченого часу» потрібне насамперед для того, щоб у кожному вірші світ міг відтворюватись заново. За допомогою мистецтва, таким чином, людина отримує шанс «обманути» смерть, забути про свою печальну долю в історії. І коли подібні, явно міфологічного походження хитрощі сягають тих часів, за яких буття ще не стало жертвою гострого скальпеля аналізу, коли час і простір існували не як апріорні категорії, а тільки в самому досвіді, невіддільно від нього, то наголос падає на тривалість у свідомості кожної людини культурної традиції, без якої не може бути й мови про її духовність, а звідси культ знань, розуму, прикмети духовного аристократизму, що ними сповнена творчість Л. Костенко.

Коли тривимірний простір і лінеарний час (між іншим, концепція його зародилась, як відомо, у надрах стародавньоєврейської культури) плід людського інтелекту, значить, і сам він з усіма своїми чеснотами (послідовність, дисципліна тощо) — продукт, відображення освітлених сонячним

променем і оформлених ним зовнішнін обставин. Відтак логіка з її відточеними до досконалості формальними законами оскаржується поетом з усією рішучістю: «Не побачено, якщо сказано: оце так, а це — ні, не побачено, бо: як саме?» Думається, не випадково тут знову зв'язано зір і закон контрадикції, бо, як уже говорилось, абсолютизація візуального сприймання — головне джерело тенденції до уніфікації, визначеності і послідовності. Зловісний образ «переписувача світла» у «Садках передзимових», з «укритими льодом плечима», «переписувача світла з листками в слідах, з грубезними книгами, де все менше місця для записів»,— уособлення цієї тенденції. І «грубезні книги», звісно ж,— цілком природний атрибут руйнувача «саду», бо саме від них, за Воробйовим, усі біди. Кіно, телебачення, радіо в нашу електронну епоху, значно потіснивши друк, істотно вплинули на відновлення балансу між чуттями і цим неабияк спричинилися до переосмислення природи людського «я».

Аби увиразнити відмінність процитованих на початку рядків Костенко і Воробйова, вдамося до аналогії. Різниця між ними приблизно така, як між спогляданням за певним видовищем, наприклад, футболом, на телевізійному екрані або з трибун стадіону. Вірш Костенко — ідеально упорядкована поверхня, на якій усі потрібні зв'язки наведено самим поетом, так що ми позбавлені клопоту орієнтувати фокус нашої читацької уваги. Сувора раціональна дисципліна кладе свою печать на кожне слово вірша, зважене і точне. Читач, таким чином, опиняється в пасивній позиції споживача, і йому залишається хіба що наготувати долоні для оплесків. Звідси, мабуть, масовість успіху поетеси, хоча це, поза сумнівом, аж ніяк не свідчить про таке ж масове осягнення суті її творчості, найелітарнішої в сучасній українській поезії. Гранична чіткість ліній, бездоганно врівноважені періоди, завершеність кожного окремого вірша, з якого не відняти й не додати,— все говорить за те, що «точка» для неї таки існує. На цьому тлі «ірраціоналізм» поезії Воробйова простежується особливо виразно. Власне, суть його не в тім, що поет відмовляється мати справу з певними «ідеями», а у небажанні наводити поміж ними націоналні містки. Всяка спроба інтелекту організувати образи в певні структури послідовно і методично руйнується. Поет не хоче брати на себе функції телекамери, залишаючи читачеві реставрувати по змозі необхідні зв'язки. Отож активність останнього, його включеність у вірш, ба навіть у певному розумінні в сам творчий процес неймовірно зростає. М. Воробйов — поет, який органічно, чуттєво у с в і д о м л ю є ціле. Сьогодні, в епоху точних наук, з їхніми логічними методами пізнання,— здається, річ унікальна! А втім, у часи, що передували Відродженню, знали й про інші способи «осягнення суті». Коли читаємо в «Ожині обрію»: «Можна цілий день сидіти над річкою і вдивлятися у воду, можна побачити все, тільки вудок не треба брати...» — то не важко в авторові цих рядків розпізнати прихильника методу споглядання, до тонкощів знаного, приміром, середньовічним релігійним мислителям. Засновувався він на «тій першій таємничій несказанній миті» (Діонісій Ареопагіт), що буває в кожному акті парцепції, коли наші чуттєві й зорові відчуття становлять нерозрізнену єдність, коли вони ще не встигли перетворитися на річ поза ними і в нашу думку про неї.

Інерція «застійного» мислення спонукає до коротенького відступу. З тим, щоб уникнути можливих претензій щодо надмірної довірливості до авторитету «чужого нам по духу» середньовічного містика, вдамося до міркувань сучасного вченого. «Отримавши величезну кількість раціональних знань,— пише академік Б. В. Раушенбах,— фактологічного й аналітичного матеріалу, ми, на мій погляд, відчуваємо брак... давнього, алогічного, образного, поетичного світосприймання, котре теж по-своєму репрезентує світ... У складі «неточного» гуманітарного знання я б виділив два підрозділи: грунтоване на логіці (дискурсивне пізнання) і пізнання інтуїтивно-образне. Останнім звичайно нехтують, воно вважається тереном диваків-поетів, але я повторюю знову: дуже глибокі істини трапляються саме на цьому давньому шляху, що виник тоді, коли людина ще не була Розумною» («Вопросы философии», 1989, № 4).

Відроги темних садків
непроникні.
Та ви ж напевне бачили
занутані обличчя.
Відроги садків
до дверей підступають.
Кристалічні яблуні,
вугільні яблуня.
Дротяні порудділі
кошики осені.
(«Відроги темних садків»)

Головне наше завдання при сприйманні цієї варіації на тему «садків передзимових» — прилучитися до авторської спроби вловити вже згадану «мить», коли речі зовнішні і об'єктивні трансформуються у річ внутрішню. «Значення» вірша треба шукати не в конкретно-індивідуальному ряду його і не в абстрактно-символічному його вимірі, а десь у прірві між ними. Образ «темних садків» не метафора суб'єктивного стану героя. Поет нібн запевняє нас, мовляв, ніхто не каже, що ті площини досвіду, котрі я щойно прирівняв, ідентичні, але, погодьтеся, тут є щось спільне, тож давайте спробуємо разом пошукати його, адже для цього ми, як істоти, наділені всім необхідним. Задля експерименту заповнимо простір між 8-м і 9-м рядками вірша сполучником «я». Попри істотне порушення ритму, вірш все-таки значно виграє щодо зрозумілості, оскільки дає змогу пожнву розуму — порівнювати, протиставляти. Прибравши сполучник, поет пропонує в і д ч у т и зіставлені, покладені поруч образи, втім, не обмежуючи при цьому нашої свободи помічати як контрасти, так і подібності між ними. Така елементарна перцепція, цілком достатня для зіставлення, стимулює найперш наш сенсорний апарат, не заперечуючи при цьому, ясна річ, і функцій інтелекту, лиш урівнюючи їх у правах. Простіше кажучи, трилітня дитина — ідеальний реципієнт поезії Воробйова. Не беремось поширювати цю тезу на всю поезію, що має справу з дискретним універ-

сумом. Йдеться лише про те, що пізнати у ній — означає не так зрозуміти, як сприйняти, бо усяка спроба щось пояснити неминуче веде до змін, деформацій пояснюваного. Поет просто зіставляє відокремлені реальності, компонує їх за принципом мозаїки, а вже самі вони самим лише фактом близького сусідства у вірші «пояснюють» і стверджують одна одну.

Щоб побачити весь предмет, треба фокус уваги розташувати перед ним, бо якщо зосередитись на самому предметі, то видно тільки ту частину його, на якій зупиниться погляд. Вміння бачити весь предмет — результат набутої здатності локалізувати себе в часі і просторі. Без неї, без винесеної назовні, зафіксованої точки зору зрозуміти поезію Л. Костенко неможливо. Будь-який її вірш — окрема, цільна, замкнена в собі структура, кожна частина якої кореспондує з кожною, а все, що так чи інакше не вписується, випадає із цього єдиного і відточеного механізму, шкодить, дискредитує його. Але той, хто спробує намацати закони, за якими будуються поетика Л. Костенко, М. Воробйову, матиме гарний шанс потрапити в досить нумедну ситуацію, щось на кшталт тієї, в якій опинився свого часу В. Ілля: «Трапляються цілі вірші, де в прозаїчний текст для створення загадковості вкладається щось ущент випадкове». Принцип розімкненості, ядлищцу — основний для поезії Воробйова, тому-то кожен вірш відкритий для «ущент випадкового», бо де та «віха», міг би запитати нас поет, з якої можна було б непомильно визначити різницю поміж законом і винятком із нього. «Муруємо дім, але що ми муруємо?» Безумовно, подібно до «замкненої» поетики, творчість такого автора тнкож мусить мати своє завершення, свій кінець, але «замкнеться» вона тільки разом із біологічною смертю її творця.

Сказане вище, звісно ж, не означає, що елементи поезії Воробйова нічим не зв'язані між собою. Скоріше читач у своєму прагненні будь-що знайти логіку, послідовність не здатен розпізнати цих зв'язків.

Основний постулат поетичної методології Воробйова — реальність існує лише як єдність об'єкта і суб'єкта — диктує організацію заключного для «Ожини обрію» циклу «Брукньи». Для адекватного сприймання цих мозаїчних фрагментів, розташованих поруч швидше волею випадку, ніж упорядкованих симетрично з певного погляду, слід кожен з них розглядати окремо і потім зіставляти із сусіднім, не прагнучи будь-що умістити одразу у ширший контекст певної цілості. Єдність тут досягається завдяки безперервній перцепції, коли кожен перцептуальний акт стає спробою упорядкувати (пізнати) реальність, тобто природу часової протяжності. А це можливо, як уже зазначалося, тільки в момент безпосередньої взаємодії суб'єкта і об'єкта.

Раз поезія Воробйова апелює до такого людського «я» (нерефлектуючої свідомості), чий внутрішній світ характеризується невизначеністю, симультанністю і фрагментарністю, то й, природно, причинний зв'язок усіх елементів цього світу якісно відмінний від того, що викликаний до життя імпульсом до єдності. Сучасний житель мегаполісу звик мати справу не так з об'єктивним буттям, як із певними інтелектуальними конструкціями, цілковито абстрагованими від нього, прагнучи у такий спосіб хоч якось зберегтися під рятівною «лампою» від багатьох страхіть, що чигають на нього у мороці самотньої екзистенції. Та «неголошена війна» з традиційним «я», що точиться на сторінках поетичних книжок М. Воробйова, О. Лишеги, В. Герасим'юка, І. Малонького, має на оці не так розбити «лампу» (заняття для вуличних бешкетників), як, сказати б, зменшити в ній напругу. Розум, що головним чином конституює сьогодні людську особистість, чітко окреслює її у минулому або майбутньому. Але він, цей розум, неспроможний дати собі раду із теперішнім. Про «тепер» не можна думати, його можна тільки переживати. Поетична практика названих вище авторів — спроба безпосереднього контакту з реальністю, прямого трактування речі.

Темна вода
наче той, що про себе нічого не знав.
Прийде колись музика,
той, що про себе нічого не знає —
ранок загра.

(«Темна вода»)

Золоте правило середньовічних китайських живописців: хочеш намалювати сосну — стань сосною, здається, цілком слушне і для даного випадку, оскільки осягнення світу і себе в цьому світі відбувається тут не звичним шляхом усвідомлення ще не усвідомленого, а внаслідок повної ідентифікації митця і предмета зображення. У пошуках «іншого» існування, прагнучи повного злиття із завжди досконалим космічним ритмом, «на глибині, де всі ми без портрета», занурений у себе поет знаходить зовнішній світ:

Скільки не обкладайся
чорним листям,
срібна гусінь
прокушуе якийсь листок.
І знову чути, як дзвенить
неподалік струмок.

(«Місячні ночі»)

У стані глибокої медитації він «обкладається чорним листям», тобто зрікається феноменального світу з тим, щоб потім повернутися до нього, але вже не як суб'єкт до об'єкта, а, як кажуть, на рівних правах. Рефлексію, цей головний бар'єр на шляху до об'єкта, усунено, між поетом та шумом струмка жодної перешкоди, вони зливаються воєдино. У цій зневазі до «я» розумного — ніякої містики, просто йдеться про відновлення природної форми нинішньої цивілізації енергетичної взаємодії макро- і мікрокосму. У вірші «Квітя, залишені на самотність, твердить» заходимо типовий образ сучасного городянина, «синьої» людини:

Об корч спіткнулася людина — сердиться.
Вода холодна — сердиться...
Гриби не виросли — ще дужче сердиться.
Іде, вимахує руками,
плюється на всі боки.
....

Тут так багато йшлося про метафізичність Воробйова та його послідовників (відчу-

вається брак терміна на їх означення, тому, думається, буде незайвим висловити наприкінці кілька міркувань з цього приводу), що може скластися враження, нібн у них немає ніяких турбот, аніж прориватися до «іншого» світу. «Сердита людина» вкрай рідко щезає в куті зору цих поетів. І якщо ми раніше говорили про «мить» зіткнення зовнішнього і внутрішнього як центральну тему творчості Воробйова, то все-таки коректніше було б твердити про гостре, трагічне переживання поетом її відсутності у сучасному житті. Пам'ятаючи про дуалістичну природу людини, котра, з одного боку, як істота мисляча, ясно усвідомлює свою відірваність від решти світу, а з другого — є його органічною частиною, становить одне з універсумом, відзначимо, що для поезії Воробйова, принаймні третьої його книжки, питома вага схожості (частина природи) значно менша, ніж відмінності. Звідси, мабуть, і відчутніше порівняно з першими збірками притлумлення чарівної здатності уяви долати безодню відчуженості, адже тільки з її (уяви) допомогою й можна відчути спорідненість тих універсальних імпульсів, ритмів, що нуртують в людині і в світобудові, з'єднуючи їх в єдине космічне тіло.

Ще 1924 року Олександр Білецький вперше (і, здається, востаннє) у радянському літературознавстві поставив питання про вплив філософії Ф. Ніцше на творчість П. Тичини, поета, чиї традиції, поза сумнівом, найбільше важать для М. Воробйова. Ще донедавна такі постаті, як А. Шопенгауер та Ф. Ніцше, були для нас за сімома замками, їм інкримінували злочини фашизму (така ж нісенітниця, як ставити на карб, скажімо, К. Марксу сталінізм!), вважали творцями людиноненависницької філософії тощо. Тим часом під знаком саме цих мислителів протікало все духовне життя на зламі двох сторіч, цілі поетичні школи надихалися їхніми ідеями. «Етика» Шопенгауера і досі залишається однією з найуніверсальніших в історії філософії... Словом, як писав колись український критик Ю. Меженко, «я знаю, що посилатися на Шопенгауера не варт, бо він чужий нашій сучасності й навіть шкідливий. Але ж ще шкідливіші насамперед дурні книжки та дурні читачі. От я і наважуюсь розумного Шопенгауера подати розумному читачеві, бо і в Шопенгауера можуть знайтися розумні думки». А спонукають звернутися до творчості видатних представників німецької філософської думки, перш за все до Ф. Ніцше, пошуки прийнятного понятійного апарату, бо чи ж не досить обмежуватися химерами на зразок «метафористів», «сповідальників», «міських» поетів...

Із назвою славнозвісної книги базельсько-

Є. Прокопов. Поет і Муза. Гоголь

го мислителя «Народження трагедії з духу музики» (1872) а новочасний європейський світ повернулося старожитнє давньогрецьке божество Діоніс, значно потіснивши свого антипода Аполлона, котрий з легкої руки Вінкельмана самовладно репрезентував усю античну культуру, що характеризувалась найперш такими рисами, скажімо, як благородна простота та спокійна, врівноважена велич, найповніше втілені в їхніх симетричних пропорціях її скульптури. Principium individuationis, цей п'єдестал благородного бога, з його утвердженням «класичної» мудрості самообмеження, самопізнання, захитався під божевільним натиском діонісійської стихії, що руйнувала всині межі, всі переділи між людьми, між соціумом та природою; вона змушувала людину забути про свою окремість, індивідуальність, об'єктивуватись, злитися в одне із всесвітом. Цей екстатичний стан робив її художником, оскільки в ньому вона прилучалася до правди життя.

Трагедію, за Ніцше, породила діонісійська стихія музики, а порішила аполлонійський раціоналізм. Проте, навіть попри очевидну ворожість до Аполлона, «останній послідовник і помазаник бога Діоніса ніколи не був схильний цілковито його, Аполлона, заперечувати. Характерна для міфологічної свідомості бінарність опозицій найкраще ілюструється одвічним протистоянням цих двох божеств: остаточна загибель котрогось із них означає поразку другого. (Сподіваємось, читачеві не варто підказувати очевидні паралелі до усього сказаного раніше, зокрема думка про позачасовий союз Аполлона і Діоніса — надійний ключ до проблеми співіснування в сучасній українській поезії поетичних світів Л. Костенко і М. Воробйова). Якщо Аполлон, починаючи від часів, коли він був іще патроном Гектора, і закінчуючи епохою реального служіння йому — «владиці Аполлону» (М. Зеров) — українських неокласиків, завжди обертався у «вищому суспільстві», був кумиром духовної аристократії, то в усіх міфологіях світу важко знайти бога демократичнішого, ніж Діоніс. Втім, аби не надто спрощувати картину, скажемо й про ті метаморфози, що їх зазнавав культ Аполлона протягом існування давньогрецької культури. А. Ніковський, приміром, у рецензії на місячник «Музагет» 1919 року (до речі, ще одне підтвердження того, що розмова про «діонісійців» та «аполлонівців» виникає не на порожньому місці, а має під собою міцні, хоча й обірвані на цілих сімдесят років вітчизняні традиції) слушно нагадував його авторам, що в різні періоди свого функціонування Аполлон був «і богом сонця, й поезії, й губителем пацюків і пошесної хвороби, і проводирем муз». Той, хто з перших рук, а не з літературознавчих монографій, обізнаний з історією української літератури 20-х років, знає, що «неокласики» (М. Зеров у кожному разі) віддали й про «санітарний» аспект того бога, котрому поклонялись. Чого варте лишень їхнє героїчне протистояння «пошесній хворобі» «просвітянства», якою був уражений ще зовсім юний організм породженої революцією нової культури!

Погибельні для «пацюків» мужній конформізм і горде мовчання Л. Костенко в епоху пустослів'я свідчать про те ж саме.

Історію української літератури, як і всякої іншої, можна осягнути з допомогою названої пари символів, навіть незважаючи на небезпеку надмірної узагальненості і механічності будь-якої спроби подібної генералізації. Цю ж аполлоно-діонісійську дихотомію ми практично застосували, прагнучи з'ясувати головний нерв сучасної літературної ситуації, джерело руху української поезії на даному її етапі. Правда та ілюзія, «Живе життя» й аполлонівська, по суті, проблема формальної довершеності. Вираження й відображення. Центробіжність і відцентровість. Ці та деякі інші антитетичні пари складають схему, котрою ми керувались, зіставляючи окремі сторони поетики Костенко та Воробйова, поетів, які, на наш погляд, найповніше втілюють аполлонівське та діонісійське начала в сучасній українській поезії.

В «Народженні трагедії» сповнений пронурорського пафосу щодо сократівського раціоналізму Ф. Ніцше писав: «Без міфа кожна культура позбавляється своєї здорової природної творчої сили: тільки міфами обставлений обрій здатен узяти в коло єдності цілий культурний рух... Вільна від міфа людина стоїть вічно голодна серед всіх минулих часів і, копирсаючись та риючись у них, шукає коренів, хоча б їй доводилось викопувати їх із найвіддаленішої давнини...»

Щоб дістати ту книжку,
де написано так і так,
треба освітити полицю, де вона стоїть.
Чому ж так треба,
коли ми говоримо про це
при світлі дня?

по-своєму формулює ті ж, що й німецький філософ, питання М. Воробйов.

Хто каже — скіфи, хто їх зве — сколоти.
Хто каже що залежно від мети.
А наша діло — все це прополоти,
аби хоч крихту істини знайти.

Спитати мудрих, зазирнути в Лету,
хто, що й коли казав про цей народ —
Плутарх, Страбон і Гекатей з Мілету,
але найбільше, звісно, Геродот.

....

«Наше діло — все це прополоти, аби хоч крихту істини знайти»,— відповідає Л. Костенко. Діалог триває...

Це дивне явище — ВЕРТИНСЬКИЙ

МИРОН ПЕТРОВСЬКИЙ

I

Розповідають, що наприкінці сорокових років, коли Олександр Вертинський гастролював по Радянському Союзу — від Ленінграда до Владивостока, його вирішили удостоїти почесного звання. Йшлося, очевидно, про звання заслуженого артиста республіки — найменше на нашому дрімучому ієрархічному древі артистичних нагород. Для подання на звання треба було заповнити якісь папери, й Олександра Миколайовича запросили в інстанції. «Чи мали ви раніше якісь нагороди за сценічну діяльність?» — так чи приблизно так запитали у нього. «Ні»,— відповів Вертинський. «Можливо, ви одержували лауреатські чи заохочувальні грамоти на конкурсах виконавців?» — «Ні»,— була відповідь. «Ну, хоча б якісь свідчення про участь у таких конкурсах ви маєте?» — «Ні»,— чесно признався артист. «То що ж ви маєте?» — чи гнівно, чи подивовано запитав чиновник. «На жаль,— гірко-іронічно зітхнув Вертинський,— нічого, окрім світового імені».

Світове ім'я у Вертинського справді було, і в цьому є щось загадкове: світове ім'я у співака, що не мав не лише сильного і красивого співочого голосу, а, по суті, був майже безголосий, у співака, котрий виразно, мало не підкреслено гаркавив, шепелявив, неправильно вимовляв добрі півдюжини звуків і навмисне в ніс співав то манірні, то зворушливі пісеньки... Світове ім'я! Хіба не дивина?

Але його спів подобався Федору Івановичу Шаляпіну, а він, треба гадати, розумівся на цьому. І Маяковський, з його бездоганним поетичним слухом та смаком, любив пісеньки Вертинського і часто наспівував їх, коли було сумно. Щоправда, нерідко на ходу пародіюючи: замість «Лиловый негр вам подает манто» співав «еловый негр», замість «Куда ушел ваш китайчонок Ли?» — «ки-

сайчопок Ля»... А майстер вишуканого слова Юрій Олеша признавався в старості: «Він був для мене явищем мистецтва, характер якого я не можу визначити, але яке мені миліше за інші,— мистецтва дивного, фантастичного». Мистецтво, що не піддається визначенню? Загадка! А гарячий і сміливий Ярослав Смеляков, котрий оспівував «любов і працю», покірливо й несміливо дивувався, відчуваючи над своєю пролетарською душею владу пісеньок Вертинського, засуджених за «буржуазність»: «Я могу смеяться над его искусством. Я могу заплакать над его тоской...»

Образ вигоного чоловіка, що співає дивні пісеньки, став виразною ознакою цілої історичної епохи — від початку першої світової війни до кінця громадянської, від богемної безпритульності до еміграційної туги, і кінематографісти, створюючи фільми про той час, намагалися так чи інакше ввести до своїх творів постать Вертинського, ніби відчуваючи, що без цієї постаті картина зображеного буде неповна. «Вертинськоподібні» пісеньки або персонаж в образі Вертинського присутні в багатьох фільмах, таких, скажімо, як «Котовський», «Тривожна молодість», «Гори, гори, моя зоря», «Ескадра іде на захід», «Пароль не потрібен», «Дні Турбіних», «Раба кохання» і навіть «Хто ви, доктор Зорге?», а телеспектаклі «Десять днів, що потрясли світ».

Незадовго до смерті, під час гастролей десь на Сахаліні, він написав вірш, в якому намагався осмислити своє призначення і роль у мистецтві. Епіграфом до вірша поставив рядки з пушкінського «Пророка» — жест надзвичайно відповідальний і навіть претензійний: «Восстань, пророк... Глаголом жги сердца людей!» Цей шантанний співак Вертинський — пророк? Це йому належить палити серця словами високої істини? Але, виявляється, порівняння себе з пушкінським пророком — звичайна іронія, він гаразд знає міру свого таланту і возвеличується, самопринижуючись.

Я прожил жизнь в скитаниях без срока,
Но и теперь еще, под грохот дней,
Я слышу глас, я слышу глас пророка:
«Восстань. Исполнись волею моей».

И я встаю. Бреду, слепой от вьюги,
Дрожу в просторах Родины моей,
Еще пытаясь в творческой потуге
Уже не «жечь», а греть сердца людей.

Но заметают злобные метели
Мои следы, ведущие в мечту,
И гибнут песни, не достигнув цели,
Как птицы, замерзая на лету.

Россия, Родина, страна родная!
Ужели мне навеки суждено
В твоих снегах брести, изнемогая,
Бросая в снег ненужное зерно?..

Загадкове мистецтво Вертинського ніколи не палило, а тільки гріло серця людей. Та людська потреба в пісенному теплі була тим вища, чим державніше наступала зима, чим крутіше набирала градусів крижана холоднеча державності, заполонюючи всі галузі буття людей, що тремтіли «в просторах Родины». Розтопити її сніги було несила навіть титанам, чий талант не рівня Вертинському, та це й взагалі не справа мистецтва, але як тяглися люди зігрітися біля крихітного проміньчика пісенного полум'я! Неправда, що пісні Вертинського переслідувалися через «еміграитство» автора,— навпаки, автор пішов у вигнання, бо були засуджені на еміграцію (зовнішню чи внутрішню) ті почуття, які він оспівував.

Навіть вади — або, скажемо, особливості — його голосу сприймалися як улюблений знак неофіційності. Голосом Вертинського не заспівати державної бадьорості, він годиться лише для інтимного. Епоху державної необхідності він висловив через її нестачу. Вертинський став символом епохи, можливо, тому, що майже несвідомо і щиросердо суперечив їй у всьому.

Епоха поклонялася масі й оспівувала великі колективи. Вертинський же співав про нього і про неї, і з'ява будь-кого третього в цьому мінімальному людському об'єднанні руйнувала романсову спільність. Держава ломилася в інтимний світ з його надиханим людським теплом, як ведмідь у пасіку,— за правом сильного. Вертинський ніколи, ні разу в житті не прославив сили і зброї, лише беззбройність і слабкість.

Епоха веліла вважати жалість принизливою для людини й засуджувала її, не соромлячись поклонятися жорстокості,— Вертинський оспівував жалість і не соромився жаліти. Велична епоха веліла й любити все, що врівень з нею,— велике, величне, величезне. А Вертинському подобалося все маленьке. Він жалів слабких світу цього: маленьку балерину, маленьку десятирічну дівчинку, що померла десь у російській провінції, маленького хлопчика Джимі — стюарда на океанському пароплаві, і навіть тих російських хлопчиків, що їх хтось «послал на смерть недрожащей рукой». Він жалів маленьку циркову танцівницю, бідну кокаїністочку, розіп'яту бульварами Москви, й іншу маленьку жінку — «падшего ангела из Фоли-Бержер», і бідну безніжну, і ще одну «маленькую женщину с четками в руке» — «хрупкую игуменью», і «жену-девчину-жену», і маленьких доньок, що забралися до нього в серце, як кошенята до чужої постелі...

І назавжди запам'яталася йому та жінка, яка колись десь за лаштунками назвала маленьким його самого: «Послушайте, маленький, можно мне вас тихонько любить?» І найпрекраснішою властивістю Батьківщини вважав він її здатність по-материнськи жаліти всіх своїх синів, навіть невдячних.

Творчість Вертинського — це своєрідне підпілля, де можна сховатися від переслідувачів, котрі женуться за жертвою, аби будь-що зробити її щасливою, хай навіть ціною життя. Державному визначенню щастя Вертинський протиставляв розповіді про незнані краї, де щастя нібито можливе. Де ці краї? Невідомо. Десь там, бозна-де. Вертинський не запевняв, що знає, він тільки підтримував слабенький вогник надії на те, що все-таки є «где-то на далеком океане».

Я всегда был за тех, кому горше и хуже,
Я всегда был для тех, кому жить тяжело,
А искусство мое, как мороз, даже лужи
Превращало порой в голубое стекло!

Одне слово, творчість Вертинського цілковито належить неофіційній сфері культури

і становить одну з крайніх точок її протистояння культурі офіційній. Не дивно, що в той час, коли йому після повернення дозволено співати на рідній землі, у пресі не з'явилося жодного відгуну, жодної рецензії, жодної статті про його концерти. Та й як мало б виглядати таке друковане творіння? На мові офіційної критики і слів таких не було, аби ними сказати про неофіційне мистецтво Вертинського. Зовсім не в закордонних мандрах, а в пісеньках полягала «еміграція» Вертинського з офіційного мистецтва. І коли радянські люди вдячно слухали їх — спочатку з платівок, невідь-де добутих, потім з голосу артиста,— вони втішалися тим, чим утішатися суворо не рекомендувалося, і це вдавало їхнім відчуттям додаткової гостроти.

II

Чернетка цього ніколи не друкованого вірша збереглася в архіві: кільна аркушиків, косо вирваних з блокнота офіціанта, лінія обрису перетинає жирно надруковане вгорі слово «рахунок». Мимохіть уявляєш собі артиста, котрий вечеряє в одному з київських ресторанів після напруженого й багатолюдного концерту. Він спустошений, стомлений, старий і самотній, він хоче висловити свої думки про життя і долю, а записати нема де. І тоді він звертається до офіціанта з дивним проханням дати кілька аркушиків паперу. Внутрішньо дивуючись, але зовні поштиво офіціант вириває аркушики зі свого блокнота, і на них з'являються рядки зовсім іншого, не ресторанного рахунку, а того, що його старий автор зводить із життям, переймаючись любов'ю до міста свого дитинства і юності.

Киев — родина нежная,
Заучащая мне во сне,
Юность моя мятежная,
Наконец ты вернулась мне!

Я готов целовать твои улицы,
Прижиматься к твоим площадям.
Я уже постарел, ссутулился,
Потерял уже счет годам.

А твои каштаны дремучие,
Паникадила весны —
Все цветут, как прежде, могучие,
Берегут мои детские сны.

Я хожу по родному городу,
Как по кладбищу юных дней,
Каждый камень я помню смолоду,
Каждый куст вырастал при мне.

Здесь тогда торговали мороженым,
А яблоко была кислятина!
Пожалей меня, Господи Боже мой...
Догорает моя свеча!

У цих рядках, де поєднуються, як завжди у віршах Вертинського, талановитість і найпростодушніший дилетантизм, усе правда. Правда і в тих, які автор не переніс до чистого тексту:

Тут рожден, с этажа четвертого
Я сбегал, не зная забот.
И отсюда отца, уже мертвого,
Выносили ногами вперед.

Дай мне выдержать эти экзамены!
Перейти в этот класс второй...

Будинок, де народився Вертинський, досі стоїть на Володимирській вулиці, навпроти Золотоворітського скверика, і як би було добре, коли б кияни, проходячи мимо, знали, що це його будинок, що з ним пов'язані гіркі дитячі спогади: скоро після смерті матері пішов з життя батько, і п'ятилітній майбутній артист залишився круглим сиротою.

За сімейним переказом, батька знайшли без пам'яті на могилі матері, де він тяжко застудився й захворів на скоротечні сухоти, що й згубили його. Розповідь дуже зворушлива, але, очевидно, легендарна. Другий спогад Вертинського про діяльність батька так само романтичний, хоча, здається, ближчий до дійсності: Микола Петрович Вертинський — знаний у Києві адвокат, безплатно захищав бідних, допомагав сім'ям своїх небагатих підзахисних, а щоб покрити витрати, за великі гонорари вів справи багатих клієнтів. Кияни знали М. П. Вертинського і як журналіста — він друкував свої фейлетони в «Киевском слове», підписуючи їх псевдонімами «Граф Нівар» та «Граф Нівер».

Шлюб батька з матір'ю не був узаконений, через те що його перша дружина не давала згоди на розлучення. Дітей — Надію та Олександра — «всиновив» рідний батько. Після смерті батьків вони виховувались у родичів — спочатку на Фундуклїївській вулиці в домі Димина, потім у домі Лучинського, поряд з квітникарством Крюгера, навпроти анатомічного театру, пізніше — на Обсерваторній вулиці, нарешті, в залізничній колонії за вокзалом.

Серед найсвітліших вражень дитинства Олександр Вертинський називав співи у Володимирському соборі (півчим він, за його словами, дуже заздрив), співи лірників біля Лаври і сліпих кобзарів у дворах. Сучасні читачі, яких зусібіч оточує музика, що линe з радіоприймачів, телевізорів, магнітофонів, уже з трудом уявляють собі часи, коли не існувало механічного запису і музику можна було почути лише в живому звучанні, в безпосередньому її творенні, коли навіть військового оркестру ставала подією.

Музику свого дитинства Вертинський безпомильно пізнавав згодом у найнесподіванішому втіленні. «Американські джазові композитори,— писав він у спогадах «Чверть віку без Батьківщини»,— часто й густо черпають своє «натхнення» з циганських та інших романсів і досить безсоромно почуть з них свої «шлягери». Дуже часто, прислухаючись до якоїсь пісеньки, пізнаєш у ній знайомі шматики чи навіть цілком запозичені мелодії. Візьмім, наприклад, модний наспів «Іес, май дярлінг дотер». Хіба це не наше українське «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»?»

У спогадах Костянтина Паустовського можна прочитати, що Олександр Вертинський одночасно з ним навчався в Першій київській гімназії. Це не зовсім так, тут маємо один з численних відступів Паустовського від факту задля виразності. Олександр Вертинський лише один рік навчався в Першій гімназії. Втративши інтерес до навчання, він закинув заняття, і його, як невстигаючого, перевели до другого класу

більш демократичної Четвертої гімназії на Великій Васильківській, навпроти костьолу. Травма, очевидно, була дуже сильною, коли на схилі віку у вірші про рідне місто він благав: «Дай мне выдержать эти экзамены! Перейти в этот класс второй...» Зі спогадом про дитинство тут злилося відчуття всього життя, щовечірнього екзамену, що його складав, виходячи на естраду, артист.

Життя у родичів було не з медом, тітка, бувало, дуже била його. Він озлобився, став дичавитися вовченям. Разом з однокласниками, такими ж шибениками, тікав з уроків на Батиєву гору, в Голосіївську пустинь, у Дарницю. Неприкаяні підлітки по-блюзнірськи бешкетували в Печерській лаврі і, здається, навіть крали. Рідним домом гімназія не стала, рідного дому взагалі не було, доводилося розраховувати лише на себе. А в сусідньому з залізничною колонією домі лунала музика. Там жили дві сестри — Тетяна і Ксеня, молодша з них брала уроки співів. Згодом Ксеня стала відомою співачкою, солісткою Великого театру Аксенією Держинською. Її вчителька музики Флора Паш і не підозрювала, що має потаємного учня, підлітка сумнівної репутації...

Ці уроки згодилися, коли молодий Олександр Вертинський, мріючи, як і багато інших юнаків, про артистичну кар'єру, став членом самодіяльного театрального гуртка. Зал Контрактового будинку на Подолі, де вдень укладались угоди, а ввечері давалися вистави й концерти, зал, який увічнив Володимир Короленко в «Сліпому музиканті», став місцем артистичного дебюту Олександра Вертинського. Ніякої особливої слави це йому не дало — справжнє народження артиста було ще попереду.

Та вибір був зроблений. Він підряджався в масові сцени до Соловцова (театр так само називали його іменем, хоча самого М. М. Соловцова давно не було серед живих), потім до Саксаганського, що винайняв для своєї української трупи маленький дерев'яний театрик у Купецькому саду; зазнайомився з колотеатральною та колołітературною богемою, цілими днями просиджував у кафе, напудрений, з квіткою в петельці, «епатуючи» буржуа. Але були й інші знайомства. На схилі літ він з вдячністю згадував дім Софії Миколаївни Зеликської, викладачки жіночої гімназії. Софія Миколаївна була дружиною М. В. Луначарського — брата Анатолія Васильовича, майбутнього народного комісара освіти, а тоді співробітника кількох київських газет. Вертинський вважав, що саме в цьому домі він здобув уроки доброго літературного смаку, уроки серйозного ставлення до літературної справи. На цей час припадають і перші його літературні спроби.

III

З 1912 року «Киевская неделя» перейшла до О. Поляцького, який негайно перебудував журнал. Із жалюгідного провінційного наслідувача столичної «Нивы» він зробив його органом нових, модерністських напрямків у мистецтві, переорієнтувавши на творчу молодь і прямо заявивши про це в маніфесті.

Замість безконечних саморобних перекладів з третьорядних зарубіжних авторів, постачальників розважального чтива, в журналі з'явилися маловідомі, але багатообіцяючі імена київських авторів — О. Вознесенського, О. Закржевського, Ю. Зубовського, Є. Лундберга, Б. Лівшиця, Г. Паскар, В. Ельснера, І. Новикова, О. Ремізова, О. Дейча...

Саме в цьому журнальчику і з'явилося перше оповідання молодого Вертинського на символістсько-романтичний сюжет про «оживаючий портрет». Від традиційних вирішень цього сюжету оповідання Вертинського відрізняється лише тим, що тут не юнак закохується в намальовану красуню, а навпаки — жіночий портрет в юнака. Закохана красуня з полотна просить героя взяти її з собою, але той зі справді романтичною іронією відмовляється: «У вас занадто важка рама...»

За ним з'являється друге оповідання Вертинського «Моя наречена» (у своїх спогадах «Дорогою довгою» Вертинський помилково називає це оповідання першим своїм прозаїчним твором у журналі О. Поляцького).

До того, як «Киевская неделя» перестала існувати, Вертинський встиг опублікувати в журналі ще одне оповідання «Цигарки «Весна». Наступні його речі з'явилися вже в іншому виданні — «Лукоморье», назва якого відсилала до пушкінського вступу в поему «Руслан і Людмила». А втім, зображення вченого кота під дубом на журнальній віньєтці більше нагадувало про кабаре «Ша-Нуар» («Чорний кіт»), ніж про Пушкіна. Журнальчик був пройнятий духом кабаретної вольності і кабаретної-таки умовності. Опубліковане в першому номері «Лукоморья» оповідання Вертинського «Червоні метелики»,— про хлопчика-сироту, якого взяли в дім до швачки, про те, як під час примірки він ненавмисне пролив масло на сукню якоїсь дами і як його жорстоко побили,— усім своїм змістом і стилістикою свідчило хіба що про добре знайомство автора з творчістю Л. Андреєва та О. Ремізова.

Прозаїчні спроби Вертинського не відіграли хоч трохи помітної ролі в його подальшому розвитку. Проте до віршової рубрики журналу «Лукоморье» варто придивитися уважніше: саме вона постає як органічне середовище майбутніх пісеньок та арієток Вертинського, як той котел, в якому вони формувались і достигали. Вміщені тут вірші київських поетів здаються невідомими речами Вертинського, що випадком не потрапили до його репертуару. В кожному разі, вірші його репертуару вписалися б сюди органічно, бо автори «Лукоморья» усі трошки Вертинські, кожен з них по-своєму Вертинський.

Поети журналу старанно відтворювали в заниженому, змасовленому вигляді теми, ритми, образи, інтонації «столичної» поезії — від символістів та акмеїстів до егофутуристів і сатириконівців. «Висока» поезія столичних метрів перетворювалась під їхнім пером на банальну пісеньку і романс, тим більше що за взірець правили зазвичай речі, які містили в собі певні романсово-пісенні можливості. Вертинський пішов цією ж дорогою, і київський «провінційний модерн», що ним завжди були позначені його естрадні твори, слід виводити з неформальної поетичної школи «Лукоморья».

Хоронили девочку нежно-белокурую,
Маленькую девочку, бледную Лили...

Ці радки, що явно наслідують северянінський розспів, дуже легко уявити собі покладеними на голос Вертинського. Але це не Вертинський — це Юрій Зубовський із «Лукоморья».

В замке вечернем немая кручина:
Герцог убил непокорного сына.
. . . .
В склепе свеча золотится, мерцая,
Плачет у гроба жена молодая...

Знаменитий «Сірооний король» Анни Ахматової, якого Вертинський применшить до естрадної пісеньки, ще більш применшений у цих радках. І це також не Вертинський — це В. Отроковський.

Колпаком задорно-хмурым
Я закрылся, как щитом.
Был когда-то трубадуром
И внезапно стал шутом.
Синеглазая принцесса
Изменила мне давно —
Полюбился ей повеса.
Жаль... А впрочем, все равно.

І образ трагічного блазня П'єро, тенний, здавалося б, «вертинський», не належить йому. Це Павло Филипович у свій ранній, так би мовити, доунреїнський період.

Гимназисточка в белой шапке,
В черных каракульках воротник...

Невже і ця гімназисточка не з віршів Вертинського? Ні, це Володимир Василенко із «Лукоморья»...

Така густа насиченість відгуками чужих віршів, напівпереспівами, напівнаслідуваннями, що тяжіють у пісенно-романсовий бік, очевидно, невипадкова в поетів журналу. Микола Брандт, поет і критик, автор найбільш ідеологічно відповідальних статей у журналі, підводив під цю вторинність теоретичну базу: «Останнім часом розвинувся доволі дивний метод оцінки деяких письменників. Незважаючи на особисте, невід'ємне принесення себе в стихійну широчінь поетичних образів і побудов, заявляють: пише під такого-то. Ця велика образа. Бо можна перебувати і під дією, під впливом великого художника слова і ще невпевненим різцем карбувати лінію, що вже сяйнула в чужій свідомості, але все це не повинно давати право заявляти...» і т. д. Отже, до поетів «Лукоморья» доходила думка про їхню вторинність, можливо, це був голос Бенедикта Лівшиця, єдиного самостійного поета в журналі. Чи не його технологічні метафори «пензли різцем» і «карбувати вірш» Брандт так необережно перетворив на позбавлене смислу «різцем карбувати»?

Доля «Лукоморья» також виявилася недовговічною, журнальчик закрився, і Вертинський, шукаючи літературний заробіток, почав друкувати безіменні рецензії на театральні спектаклі у «Киевском листке» — щоденній газетці, головний зміст якої становили оголошення про репертуар. Він працював коректором у друкарні Борщагівського, помічником бухгалтера в Європейському готелі (звідки його вигнали за неакуратність), торгував листівками з «тещиними язиками» у фотографа Маркова, вантажив кавуни на дніпровських баржах. Театр, найбільша радість у житті, був для нього недосяжним при його заробітках, і він цілком опанував мистецтво проникати до залу зайцем. Затим, вирішивши, що київські можливості вичерпано, він домовився зі своїм найближчим другом, художником Олександром Осьмьоркіним, переїхати до Москви і напередодні першої світової війни залишив Київ.

Пісенний дар, що його Вертинський, можливо, сам того не відаючи, вивозив з Києва, аби неодмінно поширити по всьому світу, уже сформувався і лише чекав нагоди, щоб вільно виявити себе. Цей свій дар, цей надзвичайний багаж він одержав від рідного міста — від співу міських мас, від еметорського виконання городян, від київських літературних гуртків та київської богеми. Чи ж випадково серед перших його пісеньок була «Випадкова зустріч» на вірші Ю. Зубовського, опубліковані в «Лукоморье». Сирота, що виріс на вулиці, по чужих кутках, за кулісами театрів і за столиками кафе, він у повному розумінні був дитя свого міста. Київ, хай нещедро, але вигодував його, як пташку, і, відчувши, що пташок зміцнів і готовий до самостійного польоту, випустив його у світ, розтуливши долоню.

IV

Співоча манера Вертинського — це переважно мистецтво фразування, тобто мистецтво, що стосується і до музики, і до драми та театру водночас. Може, через те й Шаляпін визнавав і приймав артистизм Вертинського, що блискучий майстер оперного фразування побачив у манері естрадного співака дивну схожість зі своїм співочим методом, своїми творчими принципами. Кожна пісенька Вертинського — чи на свої, чи на чужі слова — це маленький музично-драматичний твір, де вся справа не в музиці і не в тексті, а у виконавстві. Той, хто робить спробу (божевільний!) заспівати пісеньку Вертинського, мимохіть починає наслідувати його грасування, його інтонації, всю колекцію його сплесків — від гордовито-навкої зверхності до ледь-ледь манірного відчаю, — і впадає в пародію. Ніякого наміру пародіювати тут немає, просто пісенька Вертинського може бути виконана лише так, як співає її він сам. Тож співати її має тільки він.

Для визначення такого жанру в мистецтвознавчому лексиконі немає слова. Можна визначити мистецтво Вертинського по частинах: ось поет, що пише вірші; ось музикант, що творить мелодію; ось артист з таким-то голосом, жестом, манерою співу й репертуаром. А як назвати синтез усіх цих складових? Немає тому назви. Але якщо в нашому словнику немає такого охоплюючого слова, то чи означає це, що ми маємо закривати очі на існування явища, котре потребує назви? І ми називаємо це явище іменем художника — Вертинський.

Людина допитлива, яка завжди латала дірки у своїй проблематичній освіті, Вертинський під час гастролей у Києві в 1956 році прочитав книжку спогадів Льва Нікуліна — давнього свого, ще з дореволюційних

часів, приятеля. Автор, на думку Вертинського, оббрехав початок віку, оббрехав не без запопадливого розрахунку догодити офіційному курсові, згідно з яким у тодішній культурі не було нічого доброго — самий розклад. Свою думку Вертинський різко, квітливо висловив у листі до автора спогадів:

«...Ти береш таку яскраву, таку неповторну епоху... Кінець XIX століття був такий врожайний на таланти! Боже мій, та будь-який хлопчина, який-неб[удь] Борис Глубоковський (коли пам'ятаєш), який-неб[удь] художник Фріденсон (скокаїнений у свій час), який-неб[удь] поет Санді або Волод. Королевич (Толстой описав Санді) були талановиті, сміливі, завзяті. Вони не вижили...

Епоха була насичена талантами, я вже не кажу про Ахматову, Блока, про Жоржа Якулова та Володьку Маяковського... Ми голодували, ходили в дірявих черевиках, спали скокаїнені за столиками «Комаровки» — кічкої чайної для возіїв та візників, але... не здавались! Пробивались у літературу, в життя! Ходили в жовтих кофтах по Кузнецькому, в голову нам летіли порожні пляшки ображених буржуїв, і Володьчину голову врятував я у «Бродячому собаці» в Петербурзі, бо я ловив пляшки і кидав їх назад у публіку. Були часи гарячі, страшні, темні. Ми прямували «сліпо до світла», самі ще не знаючи нічого...»

Коли писався цей лист, курс репутацій на казенній біржі стояв міцно: було безперечно відомо, кому бути живим і кого хвалити, а кому мертвим і кого гудити,— і Вертинський з безсумнівною любов'ю до істини обстоював честь зневажених і забитих імен. Навпаки, фамільярне «Володька» — Маяковський — не зневага до поета, а зрозуміла реакція на його офіційну славу. Епізод в артистичному кабаре «Бродячий собака», коли Маяковський кинув з естради: «Вам, проживающим за оргией оргию...» — в обличчя буржуазним «гостям», викликавши їхній шалений гнів, добре відомий з біографії поета, але про участь у цьому епізоді Вертинського ми вперше дізнаємося з наведеного листа.

Сучасник видатних поетів російського «срібного віку», Вертинський почав складати й виконувати пісеньки на їхні вірші. Для цього годилася, певна річ, лише твори певної тематики, які за своєю складністю не перевищували розуміння уявного слухача, і близькі до пісенно-романсового ладу. У «найвищих» і «найскладніших» поетів він брав «найнижче» і «найпростіше». В Олександра Блока — «Буйный ветер играет терновником» та «В голубой далекой спаленке». В Анни Ахматової — «Сероглазый король» та «Темнеет дорога». У Федора Сологуба — «Бессмертный бес». В Інокентія Анненського — «Среди миров, в мерцании светил». Легше було залучити речі поетів другого ряду — «Китайскую акварель» Миколи Гумільова, «Над розовым морем» Георгія Іванова та написані ніби спеціально для естради вірші Теффі, Ігоря Северяніна, Миколи Агнівцева, Віри Інбер. Усі ці твори легко складалися в хрестоматійно-демократичний пісенний пласт.

Власна поетична творчість Вертинського (лише частково покладена на музику) була відбиттям, відтворенням, перевтіленням цього пласта. Його вірші, тисячами ниток пов'язані з поезією символізму та постсимволізму, постають як свого роду популяризація цієї поезії, переклад її вишуканої мови рафінованого мистецтва на мову масової естради, на мову значно демократичнішу, мову міста, що співає. Невипадково численні місця в пісеньках Вертинського видаються спрощеними перифразами високої поезії. Скажімо, блоківське «В кабаках, в переулках, в извивах, В электрическом сне наяву...» стає рядками Вертинського «В вечерних ресторанах, В парижских балаганах, В дешевом электрическом раю...» А бунінське «Что ж, попай! Как-нибудь до весны проживу и один без жены... Камин затоплю, буду пить... Хорошо бы собаку купить» набуває у Вертинського такого вигляду: «Вот в субботу куплю собаку, Буду петь по ночам псалом... Ничего... как-нибудь... проживем...» Голосу Єсеніна та голосу Маяковського (так чи інакше) також знайшлося місце в пісеньках Вертинського. І якщо Блок розгледів у повії, відвідувачці нічного ресторану, таємничо-прекрасну Незнайомку, то Вертинському було вже легше, йдучи второваним шляхом, звеличити маленьких жінок у багатолюдних інтернаціональних шинках, у салонах кінематографічного півсвіту, в театральних закулісах.

> ...Я узнаю их по заметной дрожи
> Горячих рук, по блеску жадных глаз,
> Их разговор напоминает тоже
> Каких-то пьес знакомый пересказ.

Так само, як цирковий еквілібрист, Вертинський ішов по канату, натягнутому над прірвою, що відділяла високу поезію від поезії кизів, ризикуючи щокроку впасти в банальність. Та в тому-то й полягало мистецтво Вертинського, щоб використати несподівані й сильні виражальні можливості й, балансуючи на краю банальності, в неї не впасти. Він і не падав (за поодинокими винятками), тож, рядючи пісенькам Вертинського, слухач відчуває ще й циркове полегшення: пройшов-таки! Подолав дистанцію між Марусею, що отруїлась, і Прекрасною Дамою, чий шлюб, як відомо, дихає давніми легендами!

Роль Вертинського в культурі єднальна, сполучна, посередницька. А посередник (медіатор), за давньою, що сягає глибини віків, традицією, завжди трікстер, блазень, клоун. Вертинський, виконуючи свої пісеньки, мав достатньо підстав обрядитися в блазенський костюм П'єро.

Він мав на увазі інше: відтворити такий популярний у мистецтві початку століття образ — П'єро Блока і Мейєрхольда, Сомова, Стравинського та Михайля Семенка, але, надівши це вбрання, він виявив медіативну, посередницьку суть свого мистецтва. В образі білого П'єро і чорного П'єро Вертинський завоював світову славу.

> Трубочист, перепачканный черною сажей,
> Землекоп, из горы добывающий мал,
> Жил я странною жизнью моих персонажей,
> Только собственной жизнью
> пожить не успел...

Щоправда, в хвилини втоми він іноді скаржився на «всі ті дурниці, які мені пишуть поклонники про П'єро і про те, який взагалі я хороший». Однак його спогади

«Чверть віку без Батьківщини» перевидавалися за кордоном під обгрунтованою назвою «Записки російського П'єро». Пісеньки цього томного і манірного, сумного і доброго блазня — «как бледен ваш Пьеро, как плачет он порой» — склалися у ліричний апос богеми. Можливо, це мав на увазі Шаляпін, називаючи Вертинського «сказителем». І коли праві ті, хто називає християнськими почуття всеосяжної жалості, милосердя і чутливості, то Вертинський — найбільш християнський П'єро, котрий щовечора сходить «на Голгофы аудиторий», якщо скористатися формулою Маяковського.

V

Легенди про величезні багатства Вертинського, здобуті співом, уже, здається, нема потреби спростовувати. Ці легенди не наважиться повторити і найбільший невіглас. Японський танцівник і хореограф, що прибрав російське ім'я «Костя Максимов», розповідав про своє знайомство з Вертинським у Шанхаї: «Його справи були погані, великого визнання не було, співав Вертинський переважно у ресторанах на малих сценах, бідував, страшенно тужив за Росією і дуже хотів повернутися. Він був людиною дуже делікатною і чесною, не терпів компромісів і в «дипломатію» не грав. Японців недолюблював, адже йшов 1942 рік, війна у Китаї була в розпалі...» (Пам'ятаєте: «Я всегда был за тех, кому горше и хуже...»)

Таких свідчень є чимало, стає їх дедалі більше, але самовідчуття артиста, гадаю, найкраще віддають не мемуаристи, хай і найблискучіші, а власні пісеньки Вертинського, такі як «В степи молдаванской», що була написана під час гастролей у Румунії, за два кроки від радянського кордону.

Тихо тянутся сонные дроги
И, вздыхая, ползут под откос...
И печально глядит на дороги
У колодцев распятый Христос.

. . . .

Звону дальнему тихо я внемлю
У Днестра на зеленом лугу.
И российскую горькую землю
Узнаю на другом берегу.

И когда засыпают березы
И поля затихают ко сну...
О, как сладко, как больно сквозь слезы
Хоть взглянуть на родную страну...

Ні, не з упорядженого раю повертався Вертинський, і чи слід казати, що й не в упорядженій рай він повернувся. Він повернувся в кривіну, геть-чисто розорену війною, в злиденне воєнне й післявоєнне життя. То більш — у тодішнє наше неврівне безбуття, а розор, вдівство і сирітство. І тут, як правильно зазначає К. Рудницький, Вертинський був дуже до речі. Люди стомилися від жорстокості війни і ждали слова спочуття. Він знову не палив, а грів серця своєю утопією, втішав і підтримував надію. Він продовжував писати вірші і пісні, і серед його віршів, які не стали, на жаль, піснями, є такі, що роблять честь чуйності душі та громадянськості Вертинського: у переможцях, що повернулися з війни, він помітив знедоленість, помічати яку рішуче не рекомендувалося.

О. Вертинський та А. Ларіонова під час знімання фільму «Анна на шиї»

Человек с деревянной ногой
Пил прокисшее мутное пиво.
Иногда говорил сам с собой,
Улыбался чему-то печально и криво.

И разглядывал грустно свои ордена,
Шевеля под столом перебитой рукою.
Человек, очевидно, мечтал о покое,
А высоко над городом стыла весна!

И хотя он казался каким-то развенчанным,
Я почувствовал, что это герой.
«Ну, а помнишь, Алеша, дороги Смоленщины?» —
Тихо сказал кто-то рядом со мной...

Коли в 1915 році Вертинський дебютував з кількома пісеньками на свої вірші в одному з московських театриків-мініатюр, він був уже відомий артист кіно. Він почав зніматися в кіно, уже Великому, але ще Німому, з 1912 року, і німота цього нового видовища, що полюбилося народові, вимагала від актора особливої виразності й осмисленості жесту. Все, що треба було сказати, можна було сказати лише жестом і мімікою. На естраду він прийшов як майстер віртуозного жесту, що відповідав віртуозності його фразування. Ті вісімнадцять фільмів, в яких Вертинський встиг знятися до своєї еміграції в 1919 році, представили артиста як блискучого майстра пантоміми. Деякі з них — «Мадам Лулу», «Ваши пальцы пахнут ладаном» — були поставлені за його власними пісеньками, являючи приховану сюжетність цих маленьких ліричних балад.

В останні свої роки на Батьківщині він знявся у п'яти фільмах: кардинал у «Змові приречених», венеціанський дож у фільмі «Великий воїн Албанії Скандербег», князь в «Анні на шиї», пан Савченко в «Кривавому світанку», у фільмі «Полум'я гніву» зіграв відразу дві ролі — католицького прелата і вельможного пана Беневського. Чи не дивно, що його, співця малих світу цього, співця слабких і знедолених, завжди запрошували на ролі могутніх володарів? Він виконував ролі вельмож, вільно, блискуче і саркастично. Справді-бо, ніхто в нашому кіно не зображав так майстерно аристократів, як цей простолюдин, вихідець з київської богеми. У цих ролях він зіграв ту байдужу до людської долі крижану державність, яка так грізно протистояла теплій інтимності його пісеньок.

Ролі йому діставались маленькі, майже суціль епізодичні, але Вертинський був на висоті таланту і професіоналізму, тепер з тих фільмів і згадати майже нічого, окрім його ролей. Епізодичну роль Вертинський перетворював на художню подію, на маленьке диво мистецтва.

Два з цих фільмів («Кривавий світанок» за повістю М. Коцюбинського «Фата моргана» режисера О. Швачка та «Полум'я гніву» Т. Левчука) було знято на Київській кіностудії, і за ними слід визнати принаймні ту заслугу, що вони привели Вертинського до Києва. Доля складалася за класичними взірцями сюжетотворення: після тривалих мандрів бродяга повернувся до міста свого дитинства, до рідного попелища і батьківських могил. Тоді-то він і написав вірш про Київ, наведений на початку цього нарису. Почуття, вихлюпнуті у тому вірші, написаному за ресторанним столиком, на полишили його і були ще раз висловлені,— майже тими самими словами, що й у вірші,— у прозаїчному нарисі, який він назвав «Уявна промова на прем'єрі фільму «Полум'я гніву»:

«Дорогі мої земляки! Дорогі мої кияни! Сьогодні я хочу сказати вам те, що не має прямого стосунку до даного фільму і до моєї роботи над цими двома ролями, які я зіграв у фільмі «Полум'я гніву», а за що відіграв г о л о в н у р о л ь у моїй з'яві на екранах України в з а г а л і. Річ у тому, що я, як вам, очевидно, відомо, українець за походженням і, крім того, киянин. Я народився, навчався, виховувався в цьому чудовому, неповторному місті. Я виріс на берегах Дніпра, цієї багатої, привільної, квітучої землі, рівної якій немає в світі. Я к и я н и н! Отут неподалік, навпроти Золотоворітського скверика, в будинку № 43 по вулиці Короленка, колишній Великій Володимирській, я н а р о д и в с я. Кожен камінь цього міста я знаю. Кожен каштан був при мені ще юнаком, а тепер він високий, кучерявий, крислатий красень мужчина! І в розгіллі його співають солов'ї! Зовсім не має значення, як я зіграв свої ролі в цьому фільмі! Не мені про це судити! Але важить те, що зіграв я їх у к р а ї н с ь к о ю м о в о ю! (Він зіграв їх двома мовами — українською і російською. — М. П.). Саме цим я й пишаюся. І дозвольте мені цим пишатися!

Наталя Михайлівна Ужвій якось під час зйомки сказала мені:

— Те, що ви вивчили мову, це зрозуміло — мову можна вивчити, але звідки у вас справжні українські інтонації?

І тоді, мало не плачучи від радості, я відповів їй:

— Таж я тут н а р о д и в с я! Це ж моя батьківщина!

Я й зараз хвилююсь, кажучи це... Так... Батьківщина — велика річ! Коли мені пропонують сценарій якоїсь картини «Мосфільму» чи інших, я дуже спокійно ставлюся до пропонованих мені ролей. Та коли до Москви приїжджає режисер з Києва і пропонує мені роль, я зустрічаю його як рідного і навіть, читаючи сценарій, беру будь-яку роль, хоч і найменшу, бо це поклик батьківщини, бо це дає мені можливість ще раз поглянути на «Сад моєї юності», на мій улюблений Київ! Бо я ще зайвий раз можу в міру моїх скромних спроможностей щось дати своїй Матері-Україні...»

Він старів і складав насмішкуваті вірші про свою старість, гірко спостерігав остигання жагучої й жартував, що, мовляв, набридло йому удавати молодого, але про те, що встиг зробити так мало, що зроблене таке незавчене, шкодував дуже:

В хаосе этого страшного мира,
Под бешеный вихрь огня
Проносится огромный,
растрепанный том Шекспира
И только маленький томик меня...

На жаль, ніякого, навіть маленького, томика Вертинського (принаймні в нашій країні) нема. «Маленький томик меня» — всього-на-всього метафоричне означення творчого підсумку. А хіба проминула століття від дня народження актора (1989 р.) недостатньо кругла дата, щоб уречевити цю метафору, видати пісеньки Вертинського — його власні вірші і весь його репертуар під одною обкладинкою? Можливо, уславлене ним місто знайде за можливе увічнити пам'ять свого прекрасного і блудного сина скромною меморіальною дошкою на будинку, де він народився (на щастя, будинок зберігся)?

Вертинський продовжував співати мало не до останнього дня свого життя. Він, можна сказати, помер на сцені, як і належить артистові за покликанням. Рівно за чотири дні до його смерті ленінградський письменник Леонід Борисов повідомляв у приватному листі: «Вчора слухав Вертинського. Це річ і страшна, і чарівна водночас. На сцену вийшов старий чоловік, схожий на мумію, хіба що вдягнуту у фрак... А все-таки він артист першого класу і пісеньки його талановиті. Нічого не скажеш — особина...»

Він хотів сказати — о с о б и с т і с т ь.

ГРИГОРІЙ ПОЛЯНКЕР

С. Міхоелс. 1948 р.

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З СОЛОМОНОМ МІХОЕЛСОМ

Моє перше знайомство з Міхоелсом, треба признатися, почалось не дуже вдало. А якщо вже говорити щиру правду, то я на нього навіть трохи образився...

До нас в Умань тоді,— гай-гай, скільки років тому! — докотилася чутка, що до міста приїздить театр, і не якийсь там звичайний, а Московський єврейський театр. Ставитимуть «Шімеле Сорокера», тобто «Найбільший виграш», «Мандри Веніаміна Третього» і таке інше. В місті понаклеювали барвисті афіші, зчинилася справжнісінька веремія, метушня, біганина, галас.

Легко сказати — приїздить такий прекрасний театр!

З усіх вулиць і завулків, із Раківки і Торговиці, із Старого міста і з «босого Хрещатика», з околиць Осташівки і навіть із сусідніх малих містечок народ повалив добувати квитки. Не встигли оглянутись, як усі до одного були розпродані.

Нас, десяти-одинадцятилітніх хлопчаків, це обставина нітрохи не турбувала. Квитки нам ні до чого. В нашому старому театрі нам відома кожна дірка, кожна шпарина. І виставте навкруг хоч полк солдатів, хоч усю міліцію, нічого вам не допоможе — ми однаково прослизнемо. Як не в партер, то на гальорку, не на гальорку, то за лаштунки, не туди — то в яму, де грають музиканти, а то під самий дах, у суфлерську будку.

В крайньому разі зачекаємо біля входу, поки з'являться биндюжники, ті нас проведуть уже напевне. Для них не існує театральних квитків. За фіглі-міглі, що їх акторщики показують на сцені, гроші вони не платять, навпаки, заявляють: оті штукарі повинні ще дякувати, що люди приходять на них подивитися...

Биндюжники, як ви самі розумієте, народ особливий, і з ними жартувати годі. Перед ними тремтить усе місто, зокрема й міліція. А коли так, то немає сумніву, що ми проберемося в зал, навіть сидітимемо на найкращих місцях.

Однак, судячи з того, що відбувалося в місті, ми збагнули, що цього разу здійснити задумане буде не так просто й легко. Адже приїздить не якась там ватага жебраків-фокусників чи бродяча трупа, а славетний театр із самої Москви.

Тож ми серйозно замислилися. Як може таке бути: приїздить такий театр, а ми на його виставу не потрапимо? Річ абсолютно неймовірна. Домовились розійтись по домівках — виспимося, а рано-вранці, з першими променями сонця, зберемося біля театру й обміркуємо це діло грунтовніше.

Сказано — зроблено.

Вранці всі були біля театру. Посідали на широких сходах і почали будувати найрізноманітніші плани. Якщо нашим десятьом зухвальцям вдасться прорватися в зал, то завтра вони розкажуть усім з подробицями, що там бачили й чули.

Щоправда, цей план не був схваленим.

У нашої ватаги залізний закон: один за всіх, всі за одного. Що це таке — дехто прорветься в зал, а решта залишиться по той бік? Ні, такий план до біса. Або всі, або ніхто.

Хтозна, скільки б ми сперечалися, аж тут на гумових колесах під'їхала бричка, а в ній дебелий дядько з кучмою вогненно-рудого волосся, довгуватим, густо вкритим ластовинням, злим обличчям, великими, трохи вирячкуватими очима, у витертому шкіряному піджаку, дуже схожий на розбійника.

Спритно стрибнувши з брички, він підійшов ближче до сходів, з презирливою посмішечкою зміряв нас з голови до п'ят, а потім вигукнув:

— Ба! Така вишукана компанія! Як бачу, публіка вже зібралася, можна піднімати завісу...

Його розбишацька, презирлива посмішечка нам не сподобалася, і хтось із нас, сміючись, закричав:

— Пробі, пожежа, горимо! Біжім гасити! Мерщій пожежників!

Дядько відразу второпав, у чий город камінець. Надувшись, мов той індик, він скорчив страхітливу міну:

— Не бачу тут нічого смішного, байстрята. Втиштесь і слухайте вухами! Так от, шановне панство, ось що я вам скажу. По ваших кирпах видно: вам кортить побачити наш театр. І в жодного з вас, певна річ, немає в кишені й щербатого п'ятака. Коротше, я з вами укладу угоду, і ви щодня зможете приходити в театр без копійки грошей і сідати на найкращі місця. Але з однією умовою: ви повинні нам допомогти, а не розсиджуватися тут на голих сходах, байдикуючи. Розумієте, що я вам кажу, чи ні?

— Розуміємо, дядечку, розуміємо!

— Вельми люб'язно з вашого боку... Скажіть-но лишень, ви коли-небудь чули таке ім'я — Міхоелс? Соломон Міхоелс? Мушу вам признатися, що я не Міхоелс і навіть ніякий не артист. Але в чому річ? Я права рука Соломона Міхоелса. Що значить бути правою рукою? А те, що без мене, Оскара Соловейчика, він не зміг би вийти на сцену... Що значить — не зміг би вийти на сцену? Дуже просто. Він геній, великий талант, мудрець, але без мене йому не обійтися, у мене в руках декорації, реквізит... Ви знаєте, з чим це їдять? Ні? Я зараз вам поясню. Я в Міхоелса завідую господарством. Без мене, тобто без Оскара Соловейчика, свого адміністратора, Міхоелс зі своєю гучною славою, усією своєю мудрістю, з усім своїм театром мав би непський вигляд. Бо що він зробить без декорацій, без реквізиту? Нічогісінько.

Навіщо я все це розповідаю вам? Бо хочу видати таємницю. Попри свою гучну славу, попри галас, що чиниться навколо нього, наш чудовий театр горить, горить з усіх чотирьох боків. Що значить — театр горить з усіх чотирьох боків? От ви сидите, бісові діти, на сходах і бачите, що театр стоїть на місці і зовсім не горить, але можете повірити мені, повірити Оскарові Соловейчику, що театр горить. Сьогодні ввечері, як ви читали на афішах, Міхоелс ставить «Найбільший виграш». Тобто він повинен сьогодні ставити, але яким робом він ставитиме, коли наші декорації, реквізит, музичні інструменти і все таке інше й досі на вокзалі? А вокзал, як вам відомо, за п'ять верст від театру. А ваші вантажники, биндюжники, сто болячок їм у печінку, хочуть роздягти театр до тіла, злупити шкуру, вимагають цілий статок за те, що приставлять сюди наше манйо. Уявляєте собі таких підлотників? То що ж, театр — це Ротшільд з його капіталами? Що, в нас лантухи з грошима? Та навіщо я все це вам кажу? Бо я таки роздобув двох балагул з їхніми колимагами, домовився з ними, що вони не лупитимуть з театру шкуру і перевезуть сюди весь мотлох. Але балагули самі не впораються, потрібно їм помогти. Й мені спало на думку, що ви, пацани, зможете врятувати театр. Ви змогли б підсобити, якщо не полінуєтеся. Ніякого маєтку я вам за вашу працю не обіцяю, але обіцяю ось що: ви зможете попасти в театр без копійки грошей і почуватимете себе в нас, як господь бог в Одесі, як у тата у виноградинку. Ви мене зрозуміли?

Він ще питається, чи зрозуміли! Звісно, ми зрозуміли й готові мчати на вокзал і переносити не тільки декорації, усе їхнє майно, а й сему будівлю вокзалу.

Соловейчик миттю вишикував нас в одну шеренгу, як солдатів, пройшовся перед нами, роздивляючись по черзі кожного окремо. Дужчих на один бік, мовляв, ці здатні попрацювати, слабших на другий — можете йти додому спати...

Тим часом над'їхали дві підводи. Ми собі любісінько посідали на них і рушили на вокзал.

До полудня вантажили на підводи різні декорації, ящики, дошки, столи, столики і ще дідько його знає що, розвантажували речі біля театру й тягли на сцену, натрудилися, як барабан на весіллі, старалися, щоб наш Соловейчик залишився задоволений нашою роботою.

Під час роботи виволозились, як чорти. На що тільки стали схожі наші штанці й сорочки... Не уявляю собі, як у такому вигляді покажемось на очі матерям.

Нишечком, манівцями пробиралися додому, щоб ніхто нас не бачив. Повідмивалися, сяк-так підправили одяг і подалися до театру.

Біля входу вже зібрався чималий натовп. Зал швидко виповнився народом, не було де голці впасти, а ми, дітлашня, стовпили і видивляли очі, чекаючи на нашого Соловейчика.

Із залу долинув уже другий дзвінок, ось зараз розпочнуть виставу, позамикають на засуви всі входи і виходи, а ми все ще надворі. Ніхто і в гадці не має, щоб пустити нас до театру.

Ну, як вам це подобається?

Комусь із нас спало на думку, що ми можемо простовбичити тут до приходу месії. Треба негайно бігти до чорного входу. Примчали туди як навіжені і бачимо біля дверей здоровенного, як бугай, пожежника в мідній касці із замашним києм у руці — ну спробуй тут прослизни до театру, коли він не зводить із тебе очей. І скільки б ми йому не втовкмачували, хто ми такі й чому нас повинні впустити до театру без квитків, що сам Соловейчик звелів...

Як горохом об стінку. Його це не обходило:

— Геть, халамидники, інакше вам від мене перепаде...

Ми хором заповзялися кричати, гукати Соловейчика — але марно.

Почувши галас, біля пожежника раптом з'явився середнього зросту, кремезний чолов'яга в жилеті, в зім'ятому картузі на самій маківці та з сантиметром у руках. Він зиркнув

ка нас темними сміхотливими очима, запитуючи, чого ми так репетуємо.

Перебиваючи один одного, ми взялися розповідати, як Соловейчик попросив нас допомогти перевезти сюди зі станції декорації, обіцяючи впустити нас без квитків у театр, але підступно обдурив...

Незнайомець розреготався:

— То, виходить, півміста хлопчаків допомагали Соловейчикові перевозити декорації? Як же можна всіх пустити в театр, коли зал переповнений? — Потім замислився і додав: — Ми, хлоп'ята, мабуть, вирішимо так. Кількох товаришечків впустимо сьогодні, решту — завтра.. післязавтра...

Зчинилася штовханина, галас, до дверей кинулися першими саме ті хлопці, котрі й пальцем не ворухнули, щоб допомогти Соловейчикові.

Пожежник розізлився. Метнув погляд на актора, який збирався впустити нас:

— Товаришу Міхоелс!.. На сцені ви господар, а тут, біля запасного виходу, командую я... У вас там ваші інструкції, а в мене тут мої інструкції...

Він хотів був іще щось сказати, аж тут пролунав третій дзвінок — і Міхоелс поспішив до сцени.

Пожежник спритно зачинив двері перед самим нашим носом.

Тої ж миті ми забули про несправедливість, залишившись стояти по той бік дверей із роззявленими ротами. Що? Отой чолов'яга в лом'ятому картузику, в жовтім жилетці і є великий Міхоелс? Отака проста, доступна, звичайна людина. А ми уявляли його зовсім іншим.

Ні, все-таки Міхоелс мав би впустити нас до театру. Задля справедливості мусив би так зробити. І ми зачаїли на нього образу...

Щодня біля готелю,— він називався «Фракція»,— а також на тихих алеях нашого знаменитого парку «Софіївка» ми зустрічали Соломона Міхоелса. Дивилися на нього з величезною шанобою, не зачіпали жодним неприязним словом, зате від нас дуже перепадало Оскарові Соловейчику.

— Брехло! Рудий чортяка, пожежа! Біжіть, люди, гасити! — гукали ми йому вслід, і він не знав, куди подітися. А перехожі, чуючи, як ми збиткуємося з дорослої людини, не могли зрозуміти, що спричинило таку нашу неповагу.

Скільки разів мені потім випадало зустрічатися, спілкуватися, бесідувати з Соломоном Міхоелсом! Навіть траплялася не раз нагода розповісти йому історію, яка сталася багато років тому, але кожного разу щось ставало на заваді, і я відкладав це на кращі часи.

«Кращі часи», на жаль, відсувалися. Розпочалася війна. Вона і розлучила нас на цілі чотири роки.

Восени 1947 року мені довелося поїхати до Москви. Кожна поїздка до столиці нагадувала свято, правда, цього разу на душі було сумно: багато моїх щирих друзів, колег полягло на полі бою, дехто ще не повернувся з евакуації. В Москві залишалося дедалі менше друзів, з якими можна було б зустрітися, провести час.

Але все-таки кілька адрес зосталося. І я вибрав найважливішу, де міг відразу зустрітися з багатьма моїми друзями, колегами, письменниками, артистами, художниками.

В першу чергу я вирушив на Кропоткінську, 10, де містився Єврейський антифашистський комітет і газета «Ейнікайт» («Єдність»).

Хоча ще тільки звернуло з півдня, у фойє розкішної будівлі віяло пусткою. Раптом із залу долинув гомін. Я обережно прочинив двері і побачив: за довгим дубовим столом сидять мої давні друзі та знайомі, декотрі стоять по кутках, біля відчинених вікон і палять. Здається, коротка перерва під час якогось засідання, чи що?

Я зауважив Соломона Міхоелса, Іцика Фефера, Давида Бергельсона, Переца Маркіша, Самуїла Галкіна, Лева Шейніна, Лію Штерн, Арона Кушнірова, інших знайомих і незнайомих.

Аби не заважати, я тихенько причинив масивні дубові двері, але тут же почулося кілька голосів — мене гукали:

— Гість із Києва! Давайте до столу! Добре, що ви прийшли.

Я зовсім зніяковів.

Стало гамірно. Давні мої друзі кинулися до мене з привітаннями, адже впродовж усіх воєнних років, перебуваючи на фронті, я не бачився з багатьма колегами, і теперішня зустріч була сердечна, щира, бурхлива. Мене обступили, розпитували, як там у Києві, на Україні...

Іцик Фефер, який сидів поруч із Соломоном Міхоелсом, ухопився за останні слова і запропонував, щоб я розповів, що чути на Україні, адже це всіх цікавить.

Він знав, що після того, як я прийшов з війни й повернувся додому, в Київ, об'їздив ряд міст і містечок Поділля та Волині, чимало побачив і почув.

І, не чекаючи, поки народ заспокоїться, а я прийду трохи до тями після такого гамору, одразу надав мені слово.

Сказати правду, я трішечки розгубився, не уявляючи, про що розповідати. Довкола столу сиділо, а попід стінами, біля вікон стояло стільки уславлених письменників, учених, артистів, громадських діячів, блискучих ораторів, і виголошувати перед такою аудиторією промову зовсім нелегка річ. Та іншого виходу я не мав. Усі погляди звернено на мене. Навкруги запанувала тиша, присутні жадібно чекали на мою розповідь.

Я зібрався з думками, зважуючи, з чого розпочати. Що нині може зацікавити таких вибагливих слухачів? Всі й самі добре знають, жахлива навала зовсім недавно бурею прокотилася над Україною, Бабин яр... Стерто з лиця землі прекрасні міста й містечка, скрізь руїни, страхіття. Одні за одними люди повертаються з евакуації, голодні, босі, не знаючи, до чого братися, де знайти дах над головою, де жити, де притулитися, коли поблизу кожного міста й містечка, в ярах і братських могилах, які залишили гітлерівські нелюди, ще свіжі сліди крові, невинної крові мучеників...

То невже я прийшов сюди, аби повторювати моїм друзям і колегам те, що вони знають самі, через що їхні серця не перестають боліти, прийшов ятрити їхні рани?

Не цього чекають тепер.

І я розміркував, що, мабуть, краще обмежитися розповіддю про історію, яка відбулася в страшне воєнне лихоліття в маленькому селищі на Поділлі, на самому березі Дністра.

І, зібравшись з духом і з силами, без жодних прикрас, просто і стисло почав розповідати про Яругу.. Невеличке селище на

Поділлі, єврейське поселення, якому вже виповнилося кілька століть...

Не знаю, чи комусь із вас доводилося бувати колись у Ярузі, яка заховалася осторонь від великих шляхів, між берегом та глибокими долинами, яругами, саме через це до неї й прилипилася назва — Яруга...

З одного боку яру, притиснувшись до самого берега Дністра, поміж замшілими скелями, густими чагарниками притулилося селище. Тут, між скелями, простяглися його вулиці й завулки. Тут жили прості трударі. Сотні років тому їхні прапращури, переслідувані й гнані іспанськими інквізиторами з міст і сіл Європи, прибилися до дикого, безлюдного берега, кілька десятків єврейських родин. На високому схилі гори, що тягнеться до самого обрію, насадили вони виноградники. Виготовляли знамениті іспанські вина.

По той бік яру прослалося до голого степу українське село.

І довгі-довгі роки жили в сусідстві єврейське селище та українське село.

Неподалік від виноградників стоїть обгороджений муром старовинний цвинтар, де ще й досі можна прочитати на могильних плитах, що їм уже майже чотириста й більше років, і, на щастя, збереглися вони й сьогодні, правда, осіли в землю. Трударі, які насадили тут чудові виноградники, овіяні живими легендами.

Я зробив коротеньку паузу, перевів подих і оглянув присутніх, чи слухають мене з інтересом, чи їм не нудно, але, пересвідчившись, що моя розповідь справила враження, я продовжив далі. І ще впало мені в очі, що з особливим інтересом дослухається до моїх слів Соломон Міхоелс, щось тихенько шепоче і не зводить з мене пильного погляду.

Він стояв біля навстіж відчиненого вікна, тримав у пальцях сигару, і, здається, щойно почуте щось у ньому пробудило. Міхоелс нетерпляче кивнув мені, мовляв, ну, чого ж ви замовкли... ми слухаємо...

Його погляд мене підбадьорив, і я розповідав далі.

Жителів селища, які отаборилися на землях поміж ярами та бескиддями і насадили на схилах гори виноградники, навколишні жителі прозвали «іспанцями». Багато років по тому тут, поряд з «іспанцями», також оселилися євреї з Поділля, з Кам'янця-Подільського, Старокостянтинова, ремісники, які кували зброю, шили одяг.

Люди любили землю, свої виноградники. Вони жили у злагоді, у великій дружбі із сусідами по той бік яру — з українськими селянами. Ділили навпіл горе і радість. Добре й лихе переживали спільно.

Траплялася біда — випадав на виноградники сильний град і вибивав виноград, над селищем нависала тінь голоду. Приходили на допомогу сусіди-українці, ділилися останнім шматком хліба. Спалювала посуха поле сусідів — приходили на допомогу виноградарі з Яруги.

Отак і жили.

Великі свята справляли разом, веселилися, танцювали, ходили одні до одних у гості. Траплялася тут або там біда — разом горювали. Подекуди село й селище зрослися між собою. Церква стояла на землі селища, а частина синагоги стояла на землі українського села; коли якось у церкві сталася пожежа, прибігли пожежники з селища и загасили вогонь. Євреї врятували від полум'я ікони, корогви, все церковне начиння, і все село було вдячне сусідам. Під час злив сильно потерпіла синагога, що однією стіною виходила в бік українського села. Стіна завалилася, тоді прийшли селяни-українці і протягом кількох днів відбудували синагогу.

Відколи в Ярузі утворили колгосп, а також з'явився колгосп в українському селі, сусіди ще дужче подружилися. Звели спільний клуб посередині між селищем і селом, і люди приходили сюди слухати концерти, дивитися кінофільми.

Чудовими літніми вечорами можна було чути єврейські пісні, що їх співали хлопці та дівчата з українського села. А в Ярузі єврейські юнаки та дівчата незгірше співали українських пісень. Українська молодь розмовляла добірною українською мовою, і в єврейському селищі також чулася соковита українська мова. До четвертого класу учні вчилися нарізно своєю рідною мовою, а потім ходили до однієї школи.

Дуже рідко між євреями та українцями траплялися сварки, непорозуміння, навпаки, сусіди жили мирно і у великій пошані одне до одного.

Під час громадянської війни українські та єврейські юнаки створили загін самооборони і не підпускали й близько жодної банди, запобігаючи погромам.

І ось розпочалася війна. Фашистські орди затопили Поділля. Вони вдерлися сюди швидко, несподівано — ніхто не встиг виїхати, врятуватися. Паніка охопила Яругу. Моторошні чутки долинали із тих містечок, де пройшли кати. Яруга потерпала від страху і жаху. Селище лежало, як уже сказано, осторонь великого шляху, і поки що там було тихо. Настав саме час праці на виноградниках, але ніхто не виходив до виноградних лоз, грона висіли на дротах і на тичках, немов осиротілі.

Мертвий виноградник далеко прослався по безкрайньому схилу гори, яка тягнеться від обрію до самого берега Дністра. Та кого він зараз обходить, виноградник,— життя висить на волосині!

Тихого літнього світанку, коли все навкруги спало, заціпенівши в тривозі й жахові перед завтрашнім днем, у селищі немов із-під землі виросла численна зграя німецьких катів, озброєних до зубів. Вони кинулися в будинки, хапаючи все, що можна було поцупити, і виганяючи малих і старих на майдан біля селищної Ради.

Кати повитягали з хат геть усіх, тяжкохворих, нездатних пересуватися, немовлят з колисок, жінок, кажучи, що відправлятимуть жителів селища в інше місто, де ті зможуть спокійно жити й працювати...

Однак люди здогадалися, куди й навіщо їх ведуть.

Лемент і зойки долинули до сусідів з українського села. На церковній дзвіниці забамкали дзвони. І всі — малі й старі, здорові й недужі — повиходили з хат, взяли в руки ікони, корогви й подалися до єврейського селища, звідки линули крики, плач, голосіння.

Народ був страшний у своєму гніві.

— Куди, куди женете ви людей, наших сусідів? — чулися звідусіль голоси.

Павло Денисович Паламарчук, бригадир тваринницької ферми, стрибав на милицях. Сорочка на кошлатих грудях розхристана, сиве волосся розкуйовджене.

— Куди ви забираєте людей? — вимахувала

В. Щукін та С. Міхоелс в радіостудії. 1935 р.

кулаками Олеся Руденко, стара селянка з суворим, довгобразим, засмаглим від сонця і вітру обличчям. — Побійтеся бога! Куди ви їх женете? Сотні років вони живуть тут і гарують. На оцій-от землі трудилися їхні діди й прадіди... Погляньте, який виноградник, яке диво виховали на горі...

Люди хвилювалися дедалі більше, колона зупинилася. Гітлерівці, побачивши стривожений, збуджений натовп, зупинились, дивились на свого командира з довгими сивими вусами й чекали його наказу. Але той, роздратований, вихопив з кобури важкий парабелум і вистрілив у повітря.

— Проклята свинота, якщо життя вам не набридло, забирайтеся геть! — загорлав він. — Ви мусите бути вдячними нашому фюрерові, який визволяє вас від пархатих жидів. Усе їхнє майно, поля, виноградники перейдуть до вас...

— Ми чесні слов'яни, не розбишаки! — почулися вигуки. — Чуже добро нам не потрібне. Ми не загарбаємо їхньої важкої праці. Ми люди, не кати! Сотні років живемо тут по сусідству, і ніхто ні в кого й нитки не взяв.

Із збуреного натовпу виступив старий священик у рясі з великим наперсним хрестом. Підійшовши ближче до офіцера, він вигукнув:

— В ім'я господа бога, не чіпайте людей! Вони, правда, іншої віри і служать іншому богові, але це порядні люди, трудівники... Вас бог покарає, якщо ви їх займете...

Розлючений офіцер підбіг до священика, порвав на ньому рясу і штурхонув старого на землю. Побачивши таке, народ кинувся на офіцера, ладний тут-таки роздерти його на шматки. Залящали постріли. Проте люди не злякалися. Хтось допоміг старому підвестися, і той вигукнув:

— Будьте прокляті ви і весь рід ваш!.. — І, озирнувшись на збуджену юрбу своїх парафіян, продовжив: — Якщо вони ведуть наших сусідів на смерть, то хай і нас ведуть. Ми не повинні допустити смертовбивства, люди... Не повинні.

І старий розплакався. Дивлячись на нього, заголосили то тут, то там діти й жінки... Натовп кинувся до перехрестя, перегородив дорогу колоні, і німці зупинилися. Вони зрозуміли, що люди не дозволять вивезти євреїв із селища.

Офіцер, вибравшись із людського тлуму, оголосив, що за такий бунт він зітре з лиця землі і село, і селище... Але своїх солдатів відвів нагору, до старезних дерев, за якими стояли потужні ваговози.

Кілька разів приходили сюди німці проводити каральну акцію, але щоразу повставало сусіднє село.

Трохи згодом у цьому краї з'явилися румуни і взялися тут порядкувати. Життя в селищі стало тяжким, жителів грабували, мучили, і під час облав євреї рятувалися в українському селі. Там кожен мав свою схованку, і коли загрожувала небезпека, українці брали під свій захист єврейських сусідів...

Я вдруге перехопив пильний погляд Соломона Міхоелса. Ще ніколи не бачив його таким замисленим, таким зосередженим, як тієї хвилини. Очі його змінили колір, вони просто-таки палали, і я зрозумів, що він чекає на останній епізод, який мені залишалося розповісти.

І я вів далі.

Настав серпень 1944 року. Бої вже точилися на Дністрі, на Поділлі. Кілька днів і ночей дрижали земля і зелені гори неподалік від Яруги. У смертельному жаху жили люди, чекаючи своєї долі.

Одного блакитного ранку, коли стрілянина трохи вщухла і дехто вже виліз із погреба, озираючись навкіл, аби побачити, що робиться на білому світі, люди помітили ген удалині, на самій вершині гори, де кінчаються виноград-

ники, купку солдатів у залених масхалатах, які обережно спускалися до селища. Перші сонячні промені заграли на їхніх касках — заблищали червоні зірки. То були наші розвідники. Люди вибралися з погребів. Вони обступили червоноармійців, обіймали їх, цілували. Радість і сльози. Із сусіднього села поприбігали селяни.

Жителі селища, голодні, змарнілі, не знали, як дякувати бійцям. Старенька єврейка, дивлячись на знеможених солдатів, закурпалених з ніг до голови, вигукнула крізь сльози:

— Погляньте, людоньки, так довго чекали на наших рятівників, дочекалися з божою поміччю, та немає чим їх пригостити...

Тут із юрби виступив старий Гедалі, славетний винороб з артілі, Гедалі «з іспанців». Він позирнув на стареньку з докором:

— Що ви таке торочите, Хайко? Хто вам таке сказав, що немає чим пригостити наших визволителів?

І, кивнувши на Манаше, бондаря, що стояв осторонь, усміхнувся:

— Ану, Манаше, серце, будь такий ласкавий, принеси-но мені заступа...

Той з острахом поглянув на Гедалі, наче кажучи: «Нащо тобі зараз здався заступ?» Але все-таки побіг до повітки й приніс заступа.

Юрба, розгубившись, завмерла на місці.

Гедалі взяв заступ, підійшов до старезного горіхового дерева, яке своєю розлогою кроною затуляло шмат майдану від ранкового сонця, ступив десять кроків в один бік, потім ще відміряв десять кроків праворуч і завзято заходився копати пересохлу, потріскану землю. І ось він видобув із ями старе, почорніле дубове барильце. Попросивши жінок принести кухлі, Гедалі обтер рукавом землю з барильця і вибив чіп.

Старий почав обережно наливати в кухлі темно-рожеве вино — в повітрі полинув божественний аромат.

Перші налиті кухлі Гедалі простягнув солдатам.

— Що значить — нічим пригостити визволителів? — Знай повторював він. — Беріть, беріть, дітки, випийте за нашу зустріч, аби ми більше не знали такого горе...

Солдати з задоволенням пили, хвалили вино і передавали кухлі літнім людям, які стояли поруч.

Манаше, бондар, узяв кухоль вина обома руками, відпив трохи, і заросле бородою обличчя його засяяло. Він підійшов до свого давнього побратима Гедалі, довгу хвилю розглядав його, ніби побачив уперше в житті, і, хитаючи головою, озвався:

— Ай, Гедалі, Гедалі! Всі наші люди мають тебе за незвичайного винороба, і до того ж іще й за мудрака, а ти, виявляється, трохи пришелепуватий...

— Чим же, Манаше, серце, заслужив я в тебе таку наймовірну пошану?..

— Ви чуєте, люди, він ще питає! — розсердився Манаше. — Де ж це видано, щоб нормальна людина взяла й закопала в землю такий дорогоцінний трунок? Наше життя весь час висіло на волосині. Дякуючи сусідам, ми з божою поміччю зосталися живі, врятувалися, значить. Скільки разів траплялося, що гітлерівські головорізи могли нас убити, знищити, тоді пропало б дорогоцінне барильце вина, такий неперевершений напій, що його виготовив видатний майстер, як ти, Гедалі..

Той кілька секунд поміркував, а тоді відповів:

— Бачиш, любий друже Манаше, я добре знав, що життя наше висить на волосині і що гітлерівські ироди хочуть нас знищити, щоб і сліду нашого не зосталося. Тож коли з великого винного льоху ми повиливали в Дністер усе вино, усі бочки, аби харцизяки не змогли поживитися, одне барильце, оце-от, я закопав у землю. Я вірив, що для фашистських виродків прийде страшний кінець, вони зазнають поразки! І якби навіть із нас ніхто не врятувався і тут би постала гола пустеля, все одно, міркував я, через двадцять, тридцять, через п'ятдесят років на оцій землі, на руїнах наших домівок, оселяться інші люди, такі самі трударі. І, копаючи цю землю, хтось із них неодмінно натрапить на оце барильце вина, покуштує плід нашої праці і напевне скаже: «Не такі вже прості люди жили тут колись, золоті майстри, як видно, були!»

І тут я раптом почув, як Соломон Міхоелс вигукнув:

— От!.. Гедалі... Манаше...

Я здивувався, спочатку не зрозумівши, що сталося. Я підвів розгублений погляд на Міхоелса і зовсім його не впізнав. Рідке волосся на голові скуйовджене, а очі, його розумні, проникливі очі сяють якимсь незвичним блиском. Він пробрався до мене, узяв за руку й прошепотів на вухо.

— Завтра о другій годині дня чекаю на вас у себе в театрі. Рівно о другій. Нам треба зустрітися ..

І повернувся на своє місце.

Я, приголомшений, залишився стояти. О другій годині... В театрі... Дуже важлива справа... Міхоелс на мене чекатиме... Що це все має означати? До театральних справ я маю вельми віддалений стосунок. Майже ніколи не був пов'язаний з театром, не писав п'єс і не збирався їх писати в найближчі роки. Я лише недавно змінив військовий одяг на цивільний і мав намір з головою поринути в роман про війну. Крім того, мені відомо, ви заклопотаний нині Соломон Міхоелс, має підготувати нову виставу, він дні й ночі проводить зі своїм колективом, не кажучи вже про численні громадські обов'язки, наприклад, він голова Єврейського антифашистського комітету, в театральному товаристві столиці в нього силасиленна різних доручень, і от маєш: завтра рівно о другій дня чекаю на вас у себе в театрі...

Розмова затяглася. Товариші ставили запитання, потрібно було давати відповіді, про щось розповідати, вислуховувати зауваження. Зустріч закінчилася, почали обмінюватися дотепами, жартами, після чого групами рушили в місто.

Ми з Іциком Фефером ішли зеленим бульваром, що починався біля метро «Кропоткінська», згадуючи, як напередодні війни разом з Давидом Гофштейном та Мойсеєм Аронським виїздили в Яругу, провели літературний вечір у клубі знаменитої артілі, пригадали про частування, яке нам там улаштували, і як ми дегустували славетні ярузькі вина, чудово відпочили на березі Дністра, де зустріли схід сонця.

Коли ми прощалися, Іцик Фефер, который, як відомо, 1943 року разом з Міхоелсом відбув у подорож до Америки і Канади з важливою культурною місією й дуже подружився з видатним актором, признався, що підслухав

ненароком, як Міхоелс запрошував мене до себе в театр на другу годину. При цьому Фефер зауважив, що я повинен прийти точно, не запізнитися, бо Міхоелс страшенно завантажений, кожна хвилина йому дорога.

Навіщо Міхоелс запрошує мене до себе отак невідкладно? Фефер розвів руками. Він не мав уявлення, так само як і я, тільки сказав, що Міхоелс, певно, щось задумав, до завтра лишилося не так багато часу, і мені треба набратися терпіння. Гаразд, я наберуся терпіння і в точно призначену годину прийду до цієї дивовижної людини й актора, до кого я відчував величезну любов і повагу, незважаючи на те далеке наше, невдатне перше знайомство там, в Умані, на завдану мені тоді образу...

І я подумав, що завтра під час зустрічі я неодмінно виберу момент, аби нагадати йому про ту давню історію. Адже він, попри все, Соломон Міхоелс, весела людина і вміє цінувати гумор...

Рівно о другій годині я ввійшов до приймальні біля його скромного кабінету, де вже чекало багато відвідувачів. Телефон раз у раз дзвонив, метушня чимдалі зростала. Вбігали і вибігали заклопотані актори, нивали на двері художнього керівника, довідувалися в секретарки, чи шеф ще не звільнився і чи можна до нього зайти, але вона відмахувалася — хазяїн дуже зайнятий і сьогодні нікого не прийме. Він готує новий спектакль. У кабінеті повно людей... Йому і вгору ніколи глянути...

Видно, я прийшов невчасно. Уже почав міркувати, чи не залишити цидулку з поясненням, що я завітаю іншим разом. Та коли годинник на стіні вибив два рази, двері кабінету розчинилися — і на порозі став Соломон Міхоелс, збуджений, з розкудланим волоссям, очі палають. Побачивши мене, підійшов, простягнув руку. З приязною усмішкою провів до себе в кабінет і попросив людей, які там сиділи, вибачити йому...

— О, дуже добре, що ви прийшли... Я вже на вас чекав! — Він зняв чорний піджак і почепив його на спинку стільця

— Але ж, Соломоне Михайловичу, секретарка сказала, що ви сьогодні дуже зайнятий і нікого не прийматимете... Може, я прийду іншим разом, коли ви трохи звільнитеся...

Він гірко всміхнувся:

— Нащо ви прислухаєтеся до того, що кажуть жінки?. Вас це аж ніяк не стосується. Я дуже радий, що ви прийшли вчасно... А щодо того, коли я звільнюся? Як видно, ніколи... — Відвернувшись від мене, почав повільними кроками походжати взад і вперед по кабінету, очевидно, забувши про мою присутність.

— Прошу вибачити... Я дуже втомився... Учора довго не міг заснути. Чимало передумав .. І знаєте, хто в цьому винен?

Я напружено дивився на Міхоелса, не знаючи, що відповісти Помітивши мою розгубленість, він додав:

— Винні в цьому Гедалі та його побратим Менаше, бондар... Ваша Яруга... Бодай цього не згадувати... Вони мене розтривожили...

Відчинивши двері, він попередив секретарку, щоб вона нікого не впускала, не з'єднувала по телефону. Потім замкнув двері, навстіж розчахнув вікно, щоб цигарковий дим вивітрився з кімнати, надовго задумався і, піднявши комір голубої сорочки, насунувши на голову картузик, що лежав збоку на стільці ступив кілька кроків і мовив проникливим голосом:

— Менаше, серце, ти чуєш, Менаше, будь такий ласкавий, подай-но мені заступа...

Мить — і Міхоелс ніби вже тримає в руках заступа, ступив кілька кроків і заходився копати землю. Витерши рукавом піт з чола, добув з ями барильце вина, вибив чіп і почав наливати в кухлі, підносити солдатам... Переді мною стояв не Соломон Міхоелс, а мій давній знайомий винороб із знаменитого єврейського селища і пригощав визволителів. За одну хвилю великий актор перевтілився, перетворився на трударя, філософа. Хвилин п'ятнадцять грав дивовижний актор, і я геть забув, що перебуваю в робочому кабінеті Соломона Міхоелса, а не в театрі...

Тяжко зітхнувши, втерши рясний піт із свого сократівського високого чола, опустився на стілець поруч, не зводячи з мене усміхненопильного погляду.

— Тепер, пане Григорію, ви вже здогадуєтеся, для чого я просив вас завітати до мене?

Я відповів:

— Взагалі я надзвичайно радий, що сьогодні зустрівся з вами, і від щирого серця вдячний за те, що тільки-но побачив і почув. Тільки, сказати правду, я не здогадуюся, навіщо ви сьогодні змарнували на мене свій дорогоцінний час...

Він ледь захвилювався.

— Не здогадуєтеся?.. — повторив він, затягуючись димом. — Шкода... Я вже давно не виступав на сцені з новою річчю... — вів далі, стишивши голос, немов бажаючи вилити свій душевний біль. — І ви не уявляєте, що в Міхоелса багато ворогів, недоброзичливців... Вони твердять, що Міхоелс займається режисурою, виголошує промови на мітингах і зборах, виступає на диспутах, зробився латкалом, дає людям добрі поради, став адвокатом, але як актор він вичерпався. Він зіграв Тев'є, Шімеле Сорокера, короля Ліра чи Веніаміна... Але жодного героя нашої доби, нашого сучасника, зіграти він не може... Вони не знають, з яким задоволенням я зіграв би нового Тев'є, як хочеться мені показати на сцені красу і велич нашого народу, його барвистої рідної мови, його душі, думок, показати глибоке коріння його історії, його сильних земних людей... Мені здається, що я залюбки зіграв би Гедалі... Зускін зіграв би Менаше, бондаря... Я бачу виноградник, лози, дужих єврейських хлопців і дівчат, бачу, як вони простують між виноградних шпалер, несучи на плечах плетені кошики із соковитими гронами винограду... Мені потрібна така п'єса... Як би вона могла називатися? — Міхоелс замислився.

— Така п'єса могла б, на мою думку, називатися «Батьківський виноградник», — сказав я.

— Бачте, — зрадів Міхоелс, — у вас навіть є назва: «Батьківський виноградник».. Здається, непогано. У вашому стилі... Я пригадую вашого «Шмаю-розбійника», «Шойпа-сіткаря»...

— Так, але ви забули одну дрібничку, — знову докинув я несміливо, — це ж романи... До п'єс я ніколи не брався і не уявляю, як писати п'єсу... До того ж іще для Соломона Міхоелса, для такого славетного актора...

І, помітивши, що він знову запалив цигарку, я нагадав йому, як в ті далекі роки ми,

хлопчаки, возили зі станції декорації, а він, Соломон Міхоелс, не впустив нас до театру... Він дзвінко розсміявся, згадав Умань, дивовижну Софіївку, своїх уманських знайомих. І додав:

— Ну що ж, гадаю, цього разу ми вас не підведемо, як тоді, і впустимо в театр...

— Але ж, Соломоне Михайловичу, я не драматург! У мене з п'єсою нічого не вийде...

Він подивився на мене з усмішкою:

— Мене ви не обдурите... Якщо пам'ять мене не зраджує, я не так давно читав у газеті, що перед війною ви брали участь у конкурсі на кращу одноактівку. І навіть одержали другу премію. Я навіть запам'ятав назву вашої одноактівки: «Гість у містечку»... Ну, піймав я вас, га? — розсміявся він.

Я зовсім знітився.

— Так, це правда. Одержав премію, але ж то була одноактівка. А вам потрібна п'єса на три дії. Такої я не пробував ..

— Ніколи не думав, що ви такий упертюх,— він трохи розсердився. — Коли ви вже зуміли написати одну дію, то спроможетеся й на три... Пам'ятаєте прислів'я: «Не ангели ліплять пельмені»? У вас готова п'єса. Вона, я вірю, вийде! А я вам усіма силами в цьому допоможу.

Глибоко затягнувшись цигарковим димом, він усміхнувся:

— До того ж, як ви мені щойно розповіли, я ваш давній боржник, ще з Умані... Ми з вами, я вірю, станемо сватами. Я це відчуваю. Вчора я це відчув. І саме тому запросив вас до себе... Серце мені ніби підказує, що п'єса в нас вийде. Головне, не слід боятися Ви ж були солдатом. Пройшли всю війну...

— Все так,— спробував я відмовитися,— але ж я не драматург...

Він, похитавши головою, натиснув на кнопку на столі, ввійшла секретарка Вона глянула на мене трохи скоса, не розуміючи, чим я заслужив таку честь і хто я такий, що Міхоелс уділяє мені стільки часу, тоді як дуже відомі люди чекають на шефа і просяться в неї, щоб їх пропустили до кабінету бодай на хвилинку.

— Прошу викликати товариша Фішмана, а якщо є Альтман, то я чекаю на обох,— звернувся до неї Міхоелс.

Я здивувався. Навіщо він викликає їх так негайно? Гаразд, Альтмана я знав, літературний керівник театру, відомий театральний критик. Можливо, Міхоелсу потрібно з ним поговорити чи порадитися. Але ж Фішман, новий директор театру... Навіщо кличуть його?

Через декілька хвилин увійшов директор і за ним Альтман. Міхоелс чемно привітався з ними, і, відрекомендувавши мене, сказав:

— Ну, як він вам подобається? Майже написав добру п'єсу і приховує її від мене... А я так довго чекаю на неї! «Батьківський виноградник». Сучасна п'єса.

Обидва перезирнулися, не розуміючи, про що Міхоелс веде мову. А він раптом рішуче повернувся в мій бік:

— Коли ви збираєтеся їхати додому, в Київ?

Я від несподіванки не відразу збагнув, про що мене запитують. І не відразу відповів:

— Певне, за тиждень, коли закінчу свої справи...

— Що? За тиждень? — націлив на мене пронизливий погляд. — Виключено! Ви поїдете завтра. Так, завтра ви поїдете і негайно сідаєте за роботу... — Повернувшись до ошелешеного директора: — До вас у мене прохання, дістаньте для нашого гостя квиток на завтрашній поїзд.

А коли той рушив до дверей, Міхоелс зупинив його:

— Ага, мало не забув... Дайте мені зараз же на підпис угоду з автором «Батьківського виноградника» і випишіть йому ще сьогодні аванс, щоб він кілька місяців не брався за сторонні роботи. Адже ви знаєте, що письменник не одержує платні. Він вільний митець...

Я був просто-таки приголомшений тим, що відбулося тут, у кабінеті, за якийсь короткий час. Я був зворушений, окрилений, але водночас відчував і неабиякий страх. Таке замовлення і так раптово, несподівано! Легко сказати — написати п'єсу. Для цього треба мати справжнє покликання, а я... Який стосунок маю я до драматургії? Чимало моїх колег бралися іноді писати п'єси, і з цього виходив пшик. Але відступати було нікуди. Машина закрутилася. Соломон Міхоелс чекатиме, я повинен якнайскоріше приїхати до нього і прочитати першу дію ще не існуючої п'єси «Батьківський виноградник».

Голова в мене пішла обертом... Надіти собі на шию отаке ярмо!

Крім того, ніхто з моїх московських друзів і колег, яких я мав відвідати, не зрозуміє, що зі мною сталося: не встиг приїхати до столиці, огледітися, і маєш — на другий день утік, повернувся додому, не попрощавшись. Такого за мною ніколи не водилося.

Повернувшись додому, я відразу засів за роботу. Буквально ув'язнив себе в чотирьох стінах. Занедбав усі інші справи. Весь час перед моїми очима стояв Соломон Міхоелс. Я чув його голос: «Ну як, пане Григорію, посувається робота?» Боже мій, така людина покладає на мене стільки надій, чи ж можу я її підвести?

Вкотре в моїх вухах лунав знайомий голос: «Дарма, не ангели ліплять пельмені...»

І я забув про відпочинок, про сон, працював, як ніколи. Якось пізно ввечері задзвонив телефон. І я почув знайомий хриплуватий, стомлений голос. Міхоелс.

— Як іде робота?

Такі дзвінки повторювалися дедалі частіше з наближенням строку, коли я мав їхати до Москви, щоб прочитати Міхоелсу першу дію. Це додавало мені наснаги, сил, адже на мене чекають. Я працював іще напруженіше.

Час летів швидко. Не зогледівся, як настала пізня осінь. Періщили дощі, часто змішані із снігом. Я похопився — вже час їхати до Москви.

В останній нічній розмові з Міхоелсом він жартома сказав, що коли перша дія ще не остаточно відшліфована, це, зрештою, не має значення, бо він, мовляв, належить до тих людей, яким можна показувати половину роботи...

Я виїхав до Москви з трепетом у серці. Довго стояв перед дверима театру, на Малій Бронній, 2, не наважуючись переступити поріг. Мулявся, немов учень, який збирається складати важкий іспит суворому вчителеві. Безліч думок роїлося мені в голові. Здається, третій монолог Гедалі повинен би починатися інакше, пісня, яку наспівує Менаше, бондар, коли лагодить барильце, має бути веселішою... Сварку дівчат, які обрізають виноградні грона, треба зробити стриманішою... Так, але нащо тепер розмірковувати про це?

От я вже стою в приймальні, і знайома

секретарка вітає мене привітніше, ніж першого разу. На моє запитання, чи Міхоелс прийшов, глянула на мене здивовано:

— Соломон Михайлович уже півгодини вас чекає на вас... Прошу...

Міхоелс зустрів мене дружньо, чемно. Нетерпляче взяв рукопис і, надівши окуляри, занурився в мою працю.

Я сидів у куточку і занепокоєно стежив, як він читає. Його чисто виголене, ледь суворе, засмагле обличчя стало поважним, а от розпливається у миловидній усмішці, раптом він голосно сміється, хитає головою. Затамувавши подих, я стежу, як його повна, трохи опущена спідня губа ворушиться, як він щось шепоче, а от зараз робить коротку паузу, задумується на хвильку, перегортає сторінку. Я сиджу як на голках. Намагаюся з кожного виразу вгадати, про що зараз думає видатний актор, митець і який вирок винесе мені...

Минула, здається, ціла вічність, поки він прочитав шістнадцять перших сторінок, глибоко замислився, підвівся, підняв комір свого трохи витертого на ліктях чорного піджака, ступив кілька кроків по кабінету, зробив жест, ніби взяв до рук заступа й почав копати. Ось він видобув із ями барильце вина, вибив чіп, наливає в кухлі...

— Бачиш, любий друже Манаше,— заговорив Міхоелс своїм сильним грудним голосом,— я добре знав, що лиходії хочуть нас знищити, вирвати з корінням. Але я все-таки вірив у їхній неминучий крах, в їхню остаточну поразку... І якби навіть ніхто з нас не вижив і навкруги знову постала пустка, все одно через двадцять, через п'ятдесят років на цій землі знову оселилися б люди-трударі, і, перекопуючи землю, яку наші пращури полили своїм потом і кров'ю, натрапили б на оце барильце і, покуштувавши плід нашої важкої праці, схилили перед нашою пам'яттю голови, сказавши: «Так, не звичайні люди колись жили на цій землі!»

Він сів поруч зі мною і радісно промовив

— Тепер бачите, що моє чуття мене не підводить? Я недарма вірив, що у нас вийде. Так, Манаше я запропоную грати Зускіну. Це саме роль для нашого Веніаміна... Початок у вас добрий... Але це місце, може б, ви ще раз переглянули, зробили його трохи стислішим...— Міхоелс перегорнув декілька сторінок.— Перехід варто б підсилити... А втім, це деталі. Ви на правильному шляху. Якщо дві інші дії вийдуть такі, як перша, ми відсвяткуємо нашу перемогу... Просувайтеся далі!

Замислившись, він пройняв мене пильним поглядом:

— А коли ви збираєтеся додому, в Київ?

— Гадаю, днів за три-чотири...— відповів я невпевнено.

— Що? Ні-ні! — перебив.— Ми не маємо права марнувати час! — І, відчинивши двері, чемно попросив секретарку, аби вона передала директорові, щоб той дістав мені квиток до Києва на завтра.— Бачите,— пояснив він мені,— коли розпочинаєш важливу роботу, не слід перериватися, треба доводити справу до кінця.. Спокою я вам не обіцяю, аж поки не відбудеться прем'єра... Я чекаю на другу і третю дії... Хай щастить... Я вам подзвоню...

Вже давно не було в мене так гарно на душі, як отієї хвилини. З серця впав камінь. В мене виростали крила. Цього разу я повернувся додому набагато бадьорішим, аніж тоді, коли Міхоелс іще нічого не прочитав з моєї п'єси.

С. Міхоелс у ролі короля Ліра 1935 р.

Я ще з більшим натхненням узявся до роботи, і весь час у вухах лунали його теплі слова: «Вийде... Просувайтеся далі...»

І я просувався. Але не тільки я просувався, а й час не стояв на місці. Рано впала зима зі своїми лютими морозами і вітрами, та я не відчував холоду, навпаки, відчував незвичайне тепло від того, що працював напружено. До того ж пізно вночі я дедалі частіше чув по телефону Міхоелсів сердечний голос:

— Як просувається наша справа? Де ми зараз? Я чекаю на другу дію...

Я розповідав, як іде в мене робота і коли я збираюся до Москви.

Залишалося кілька днів до нового 1948 року, і ми домовилися зустрітися відразу після Нового року, в перші дні січня. .

Тут Міхоелс трохи помовчав і додав:

— Дуже добре... Тільки мені доведеться на початку січня поїхати до Мінська... Я, на додачу до повного щастя, ще член Комітету по присудженню Сталінських премій, і мене попросили подивитися в мінському театрі виставу, яку висунуто на премію. Домовимося так: як тільки повернуся з Мінська, тільки виконаю своє доручення, я вам зателефоную, і ви до мене завітаєте...

Я чекав на Міхоелсів дзвінок. Минали дні. Холодні, неприємні січневі дні.

Я чекав. Знов і знов переписував деякі картини мого «Батьківського виноградника», але Міхоелс не дзвонив. Не інакше як затримався в Мінську

Чотирнадцятого січня на світанку телефонний дзвінок пробудив мене від сну, і я почув схвильований, уриваний плачем голос. Телефонував мій добрий товариш. Ледва спромігся вимовити жахливу звістку: вчора вночі, 13 січня, Соломон Міхоелс загинув у Мінську під колесами вантажної машини... Ми втратили диво нашої культури, видатного митця і велику людину...

Уночі? В Мінську... Під колесами вантажної машини загинув Соломон Міхоелс?! Що ж це така, лихий сон? Чи не переплутали щось? І в мозку промайнула інша думка: щось тут не ліпиться. Трагічний випадок! А що, коли тяжкий злочин? Всі злочини переважно скоюються вночі... Як могла загинути така людина отак безглуздо?

Є. Прокопов. Посвята

Морозного січневого дня 1948 року я поспішав до Москви. На моторошно скорботне прощання з людиною, в яку був закоханий, до якої кожного разу приходив, як на свято.

Я урвав роботу над п'єсою. Мені здавалося, що ніхто в світі не зуміє зіграти Гедалі, людину з народу, славетного, потомственого виноградаря, нащадка з далекої Іспанії.

Я поспішив на останню трагічну зустріч з геніальним єврейським актором, мислителем, людиною, учителем Соломоном Міхоелсом. І довго-довго мозок свердлила думка: то не звичайна смерть, не звичайні колеса...

Про великого актора, мислителя і громадського діяча в пресі тоді виступило багато видатних акторів, письменників, учених. Наприкінці кожен із них додавав, що такого-то дня трагічно загинув Соломон Міхоелс, але ніхто не наважився сказати, що то було жахливе вбивство; когось великий автор лякав, хтось не міг чути його імені, не міг стерпіти, що він такий знаменитий і має таку гучну славу...

Трагічно загинув. Під час автомобільної катастрофи... В Мінську... 13 січня 1948 року...

Хіба мало катастроф відбувається в світі?.. Так умовляли народ. Але багато хто не повірив. Люди просто не могли заїкнутися, відкрито висловити думку. Ніхто в ті страхітливі часи сталінського культу не насмілився глибоко проникнути в цю жахливу загадку. Але, як це було вже не раз доведено, не існує загадки, якої люди не змогли б розгадати, немає і не може бути жодних таємниць, коли про них знає бодай двоє людей...

Кілька літ тому мені до рук випадково потрапили деякі сторінки спогадів, написані про свого батька Світланою Аллілуєвою. Вона згадує, як тихим зимовим вечором, коли вона, сидячи за столом, читала книжку, пролунав телефонний дзвінок. Її батько, Сталін, узяв трубку. Телефонував Берія. Йшлося, як вона почула, про одного видатного актора. Світлана здивувалася, почувши, як батько запитує в трубку: «А скажи, Лаврентію Павловичу, чи не краще влаштувати йому автомобільну катастрофу?..»

Вранці Світлана Сталіна-Аллілуєва зустріла доньку Міхоелса, свою шкільну подругу. Вигляд у неї був розгублений, приголомшений. На очах сльози. Ледве стримуючи ридання, вона розповіла, що вчора в Мінську загинув під колесами вантажної машини її батько Соломон Міхоелс... В автомобільній катастрофі.

І вражена Світлана так і заціпеніла, не в змозі ступити і кроку далі, мало не втративши притомність. Вона пригадала вчорашню батькову розмову по телефону, його неквапливий, рівний голос: «А скажи, Лаврентію Павловичу, чи не краще влаштувати йому автомобільну катастрофу?..»

Авторизований переклад
з єврейської
Михайла Тупайла

МИХАИЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ

1626 · 1638

вітчизна
1990

Восьмий том «Історії України-Русі» обіймає чверть століття від куруківської війни 1625 року, що ліквідувала плани і надії, виплекані зростом козаччини в першій четвертині XVII ст., до того моменту, коли рішення безповоротного розриву з Польщею усвідомилося в політичних українських кругах після невдалого зборівського компромісу,— для круглості взяти можна 1650 рік, значить, рівно 25 років.

Хронологічно й історично сей період розпадається на дві рівні половини. Перша від куруківської кампанії до великої війни 1638 року, що хоч скінчилася невдало, мали, одначе, велике симптоматичне значення, вінчавши собою розвій козацьких і взагалі народних українських сил на сих кількинадцять літ, і вже містили в собі виразні прикмети народної війни, які потім, тільки з далеко більшим розмахом і на більшій території, виступили в Хмельниччині. Друга половина обіймає період десятилітнього пригноблення козаччини під гнітом ординації 1638 року і загального застою національного українського життя під небувалим зміцненням польського режиму, завдяки «золотому спокоєві», а потім — вибух повстання, що зараз від скромних початків виростає в грізний оркан і від компромісових проб переходить в національну війну, яка не лишає місця ніяким тривким компромісам самостійної України з шляхетською Польщею.

Різні обставини мого життя останніх років не дають мені змоги випустити сей том в цілості, тому обмежуюся поки що першою частиною його, написаною ще в pp. 1909 — 1911. Я відкладав її, сподіваючися видати обидві частини разом; коли ж, одначе, і тепер останні розділи другої частини зістаються ще не викінченими, пускаю першу, а постараюся, щоб друга не дала себе довго чекати.

Примітки і покажчики будуть дані при другій частині для цілого тому.

Львів. 15 (28). II. 1913.

I

В АТМОСФЕРІ ЛОЯЛЬНОСТІ (1626—1628)

Компромісові течії в ієрархічних кругах. Лояльна політика козаччини. Кримські справи і участь в них козацтва. Дорошенко і Грицько Чорний. Походи в Крим.

Куруківська кампанія 1625 року, перекресливши рахунки козаччини з польським правительством за Хотинську війну, стала на довший час вихідною точкою в українсько-польських відносинах. Кругам козацьким і тим, що стояли за ними й рахували на них, прийшлося попрощатися з надіями на задоволення своїх постулатів за ціну козацьких заслуг в Хотинській війні; але й кругам правительственним і польським не вдалося сповнити свого бажання: трілнути козаччину так, як в солоницькій кампанії, знищити її й наступити на горло. Прийшлося шукати якогось modus vivendi і з сею козацькою силою, і з тими елементами, які в'язалися з нею. І в результаті війна 1625 року стає вихідним моментом для досить довгого, десятилітнього періоду компромісових проб — останніх компромісів перед великим вибухом опозиційних сил. Зручнішим політикам удаються сі компроміси краще, слабким — гірше, і опозиційні елементи прориваються через сі нехтрі компромісові плетения, доводячи до кривавих конфліктів у 1630 році і потім знову в 1635. Але «статочніші» елементи загалом держалися ще сильно, елементи опозиційні до часу не вросли настільки, щоб переверкути їх, і компромісова течія брала взагалом гору як з польського, так і з українського боку протягом цілого сього десятилітнього періоду. Вершком її розмаху було безкоролів'я 1632 року, коли українським постулатам були зроблені значні уступки новим королем, а козаччина, що здавна привикла дивитися на нього як на протектора і приятеля, змагала до того, щоб найти в державнім житті Речі Посполитої, здобути собі голос в її управі; але правлячі шляхетські круги не були досить розсудні, щоб підтримати сі опортуністичні напрями в своїх власних інтересах.

(Друкується за виданням: Михайло Грушевський. Історія України-Русі. Том VIII. частина I. роки 1626—1638. Київ-Львів. 1913).

Отсі нопромісоаі течії були тим сильніші, що аони не були яплняом самої тільки фізичної, оружної перемоги польсько-шляхетського режиму над нозацьною силою, що стала опорою й підстаaою для національної політики унрвінської а отсих десятиліттях. В самім українськім житті, а тих нругах, що взяли а сaої рунн проаід національного життя та а його інтересах старалися яплиааті і аплиаали дійсно на козаччину та її політику, знаходилися елементи номпромісоаі, яким були ванаручні і крайно 1 унраїнсьної дамонратії та її безнадійний ноифлінт з шляхетським режимом Речі Посполитої. Такою була новопостаалеия пряаослаана ієрархія, що за асіма традиціями саоєї церноано-політичної минуашнн і з огляду на свою гірну залежність аід ласни і неласни правительства та на шнідлиаі наслідки сеї неласни для асього прааослааного життя,— гаряче прягнуля саого помирення з праяительством, саоєї легалізації, признанни, толеранції. З прикрістю зносила аона таиож і різні менше приємні для неї сторони того демократичиого, республіканського життя, яке анроблялося а прваославній суспільності наслідком дезерції можиих і аласть імущих, і а помиренні з правительственими сферами, а легалізації саоєї церкаи бажала знайти міцну підстаау для боротьби з сими иебажвиними явищами аиутрішнього церноаного життя. А супроти тісних за'язніа, які утаорилися протягом останиього десятиліття між сими ієрархічними, церковними нругами і кругами нозацькими, тані течії в церновнім житті та боротьба, виклинана ними, аарті того, щоб ноло иих спинитися на сім місці. Вони мали більше ніж саме церноане значенни.

Я вже мяв ивгоду попереду зазначити (див. том 1-й «Історії...» — Ред.), що поставлена а 1620—1621 рр. під козацьною опікою нова православна ієрархія, ноли пройшли перші моменти ентуліазму аід сеї многоаажної події, помітила, що їй, сій так гаряче бажвиій, аимріяній, у Бога аимоленій ієрархії, ие дуже легко знайти собі місце а прааослааній суспільності, яку сі ієрархи мали ущаслиаити саоєю пояаою. Прявослаана суспільність зя ту чверть століття, що проминула від переходу на унію владии, привинла обходитися без них. Справи церноаного розпорядну, що належали за старими традиціями духоаним аластям, порядкувалися мирянами, брвтчиками. Надивившися на факти дезерції, хитания духоаиих між прааосляя'ям та унією, на їхні утечі «на ситиї пироги» панськоі ласни, братстаа і суспільність азагалі дбали якнайменше лишити а руках духоаних, якнайменше дааати їм спокуси, хотіли рядити асім самі і тим у одииниць здібиіших, амбітиіших з-поміж духоаеиства не могли ие викликати незадоаолення такими аідносииами, суперечними з практинами церкви. Церива руська прааиться contra naturam (протиприродио. — лат.): ие клір пряаить нвродом, а народ нліром, зааааже буаший киїаський рентор, пізніший апостат Касіян Сакович, а передмові до нинжки «Desiderosus», виданій під сю пору (1625). «Живучи в любленськім братстві, надивився я, як які-небудь хлопи-квасиини, корчмарі видають попоаі ризи, апарати, хрести, евангелія, самі носять їх а олтар, саоїми нечистими рунами дотинаються до речей, ня яні аони й диаитися не гідні, я коли їм робия з сього прияоду аказівни, не тільни не бачив від иих поправи, але ще иаклинав на себе їхній гнів... Дивна річ — поаіряють братчики саоїм духовним совість, а апаратів, хрестів, еаангелія поаірити ие можуть!» Розуміється, братчики потрапили б дуже резонио і основно антолкувати тяні порядки, але по-своєму був правий і Саноаич, і його одиодумці, ноли з становиця духоаного, з становища канонів церноаних дражнилися таними відносинами. І поміченни, роблені уніатами над братськими порядками, без сумніву, знаходили гірний аідгомін а самих прааослааних духоаних нругах. «Ви духоаних і монахів держите а саоїй аласті, самі саоєю волею їх аибираєте й приймаєте до саого братства, самі судите і аигаияєте тих, які вам ие а лад»,— закидає уніатський полеміст аіленським братчикам. «Доти ви своїх духоаних хаалите, поки аони вам надскакують, вихиляються коло аас, підлещуються, споаняють ааші бажаиня, а як хто тільки з них почне розаажати та перестане перед аами анслугоауаатися, нехай уже сам про себе дбає; ня жалі духоаних осіб ваші мирські суди ие уаажають; десь добра пам'ятаєте, як старшини аіленського братства, братчики-миряни, осудивши одну духоаиу особу, саятили свої руки в пресвітерській бороді».

Те, що аідчуаали праяослаані духоані а саоїх стрічах з братчиками, ще

болючіше мусили відчувати православні владики. Традиції єпископської власті, самодержавної, автократичної, не мирилися з новим братським народоправством. Розвій братств в останній четвертині XVI в. нагнав православний епископат в 1590-х рр. до тіснішого союзу зі світською властю, з католицькою церквою, щоб у них знайти оперття проти сього народовластя (пригадаймо Балабана з його боротьбою з братством). За дальше чвертьстоліття се братське народовластя ще більше ствердло і розширило свої компетенції на рахунок владичої власті, що ангасла на всім майже просторі українських (і білоруських) земель. І по відновленню ієрархії нові владики, при всім поважанні до братського інституту, при всім признанні його перед церквою, не могли не відчути сильно і прикро, як тісно і важко їм було з тим розвоєм братського народоправства.

І от, коли Мелетій Смотрицький, друга особа у відновленій ієрархії, чоловік, близький своїм становищем і духом митрополитові Йову, вибрався скоро по убивстві Кунцевича на схід, до православних патріархів, між іншим, він дістав поручення від м. Йова представити патріархам, а головно патріархові царгородському, зверхнику української церкви, шкідливі наслідки тої децентралізації, тої системи церковних імунітетів, «ставропігій», що так широко була розширена патріархами за останні десятиліття в українсько-білоруській церкві, підривала ієрархічну власть митрополита і єпископів, вносила дезорганізацію й анархію в церковне життя. (Що се було поручення митрополита, на се не маємо ніяких безпосередніх документів, але треба пам'ятати, що митрополитові ся справа доляглвла найбільше, а самому Смотрицьному дуже мало. Пізніше, коли Смотрицький скомпрометував себе переходом на унію, православні полемісти заниділи йому, що він видумав сам таке поручення. «Він підробив собі грамоти від імені всеї Русі, духовних і світських осіб, і з ними пішов в Єрусалим і до інших патріархів і там, обманувши патріархів, підробивши грамоти до всеї Руси, дістав у них підписи до сих грамот, а зміст їх був такий, щоб від сього часу від нашої Руси не йшли ніякі апеляції до царгородського патріарха, але правилися ним (Смотрицьким) як екзархом і намісником патріаршим». Таке читаємо в одній пізнішій брошурі... Але се говорення про підроблення Смотрицьким грамот, розуміється, не має значення; патріарх не заперечив правдивості даної грамоти, і так само автентична мусила бути грамота «від усеї Руси» чи, може, від епископату руського, привезена Смотрицьким до патріархів. Смотрицький, очевидно, зовсім вірно зазначав, що їздив до патріарха з грамотами митрополита, за його відомістю і волею. Справа екзархатства Смотрицького приплетена сюди не до речі: вона не стояла ні в якім зв'язку зі справою ставропігій, як показує патріарша грамота. — М. Г.). Представлення сі, підтримані, очевидно, відповідними контрибуціями, були прийняті патріархами; патріарх царгородський видав грамоту, де наказував, щоб церкви і монастирі, які тепер, недавно і давніше дістали права й титул ставропігій, надалі вже ставропігіями не називалися і не правилися самі собою без зверхності, а були під загальною властю своїх архієреїв.

Се була дуже важна постанова, але вона викликала страшенний гнів всіх інтересованих братств, ставропігіальних монастирів, то значить головніших і впливовіших православних інституцій. Гнів сей звернувся в першій лінії на Смотрицького. Печерський архімандрит тодішній, З. Копистенський, що не міг, розуміється, благодушно прийняти такого замаху на ставропігіальні права свого монастиря, не прийняв до себе Смотрицького, коли він приїхав з тим до Києва десь зимою 1625—1626 року, і інших намовляв, аби його не приймали. Митрополит Йов, що тримався солідарно з Смотрицьким, та й не міг, очевидно, відректися своєї участі в сім інциденті, прийняв Смотрицького у себе й силкувався його оборонити; але роздраження звернулося й на нього. Прислані патріархами листи проголошено за фальсифікати. На митрополита і владик пускано поголоски, що в підозрілім світі виставляли їхню правовірність і лояльність, підозрювали в якихсь тайних планах, у відступництві. Почали з'являтися якісь «писання ущипливі», що владики, а головно митрополита й Смотрицького «удавали за отступников», «а огиду і обридливость приводили» їх між православними.

Щоб збити сі поголоски, митрополит з Смотрицьким зараз же на запустн,

«подъ часъ былого въ Кіевѣ собору, передъ многимъ духовенствомъ, паны шляхтою, войтомъ, бурмистрами, райцами, братствомъ церковнымъ и всѣмъ посполитствомъ православнымъ», поспішили оказати «невинности и вѣрности своее певные знаки», і в першу неділю посту, під час звісної церемонії православ'я, зробили якісь святочні заяви, що мали знищити всякі підозріння щодо їхнього нахилу до унії, до компромісу. Але все се підозрінь не збивало, і вони росли далі. В маю митрополит виступив з окружником, де, згадавши про отсі попередні заяви, запевнив усіх православних «славного и именитого російского роду», що він і Смотрицький міцно стоять при православній церкві й східних патріархах,— «вин з апостатами жадного порозуменя і зради ихъ участництва не мыслимо, ани противъ церкве русское и противъ народу своего нѣкогда намовъ жадныхъ подступно не чинили смо, али чинити безъ волѣ божое и безъ волѣ всее церкви православныхъ не мыслили смо». Просить, отже, не давати віри інтригантам, що хочуть дискредитувати новопоставлену ієрархію. Се диявольська робота; її мета — наново позбавивши церкву пастирів, до «проклятого униицкого отступства и римское овчарни всѣхъ безъ труда зогнати».

Сі намови митрополита впливали слабо, бо справа ставропігій висіла далі. Братства й монастирі вишукували акти на ставропігіальні права. В одній записі читаємо, що печерська братія предложила митрополитові на доказ своїх ставропігіальних прав грамоти патр. Максима і Рафаїла. (Професор Голубєв, одначе, непотрібно добачає в сій записі капітуляцію митрополита перед Печерським монастирем; слова: «прошенія о. архимандрита и всего собора рассудивши яко слушныя» — звичайна канцелярійна фраза (польського канцелярського стилю), яка значить, що митрополит не противився бажанню, щоб сі грамоти були вписані в його митрополитальні акти, але се ще не санкція печерських домагань. — М. Г.). Братство львівське і віленське вислали своїх послів до патріарха з грошовими дарунками доходити своїх прав. Від патріарха винесли вони нову грамоту (датовану груднем 1626 року), де патріарх роз'яснив свою попередню грамоту так, що братства наділені ставропігіальними правами від патріарха Єремії, як братство львівське і віленське, мають і далі зіставатися при ставропігіальних правах, а інституції, обдаровані титулом ставропігій пізніше, особливо ж патріархом Теофаном,— всі мають підлягати архієрею своєї єпархії, як звичайні монастирі і парафіяльні церкви. (Голубєв і тут задалеко йде в інтерпретації грамоти, кажучи, мовби патріарх царгородський заявляв у ній, що патріарх Теофан не мав ніякого права робити такі надання — в грамоті є легенький стилістичний натяк в такім дусі, а не категоричний вислів. — М. Г.).

Се роз'яснення, принесене послами братств, мусило розвіяти всякі сумніви щодо автентичності патріаршого розпорядження про скасування ставропігій, принесеного Смотрицьким. Воно було автентичне. Але відносин утихомирити се роз'яснення не могло ніяк, бо довгий ряд інституцій — між ними київське братство та й Печерський монастир — були далі загрожені в своїх автономних правах. І невдоволення на митрополита, як владики, і підозріння в тайних неправославних замислах розвивалося далі.

■

«Historia magistra vitae (історія — вчителька життя. — *лат.*) поучувала сучасників прикладом попереднього покоління владик, що змагання до повноти ієрархічної власті являється лихим симптомом для української єпископату і тягне його на ковзку стежку компромісів з правительством, унійних уступок. І справді, поруч із отсею боротьбою за повноту єпископської власті проти церковного партикуляризму і автономізму ми бачимо в тім же самім часі серед головніших репрезентантів української ієрархії виразні тенденції до полагодження своїх відносин до правительства, до помирення з унією, до релігійного компромісу.

Багато причин впливало на се. Передусім тяжке становище новопоставленої ієрархії, що далі мусила «тиснутися в маленьким кутку на Україні», не маючи можності явитися в своїх єпархіях, не тільки що сповняти свої владичі функції. Одні зіставалися владиками без вірних, in partibus; інші, скучивши за такою фальшивою позицією, йшли шукати інших, кращих обставин, як звісний нам Єзекіїль Курцевич, що подався в Московщину і був там архієпископом

суздальським. Безнадійність сеймової боротьби в інтересах православної церкви, безплідність козацьких домагань і переговорів в інтересах нової ієрархії мусили викликати сильний упадок духу. Непримиренне становище правительственних кругів, неустанне ослаблення всіх інших елементів, на яких опиралося православне церковне життя, з виїмком самих тільки козаків, безконечна гроза репресій, безвиглядність боротьби викликали малодушні гадки про компроміс, його неминучість і пожаданість.

Боротьба православ'я і унії на живім тілі української і білоруської суспільності також лякала своїми перспективами. Обидві сторони напружували й зужили всі свої сили в отсій братовбивчій боротьбі, занедбуючи для неї інші життєві потреби культурного і національного розвою, а їхнім коштом розростався латинство, елемент польський. Де два б'ються, користає третій. З насіння церковної незгоди, засіяного між Руссю, збирали овочі полонізм, католицтво і святкували свої тріумфи над Руссю, що падала все глибше й глибше. Український елемент відтісняно все далі на далекі плани політичного і суспільного життя. Давно не стало вже православних між сенаторами, а й між земськими достойниками все рідше можна було надибати чоловіка, який ще не розірвав зв'язків з українською народністю. Досить було між кандидатами бути одному католикові, щоб різні ревнителі католицької віри постаралися саме йому добути від короля номінацію. (Див., наприклад, лист одного з біскупів до короля з 1627 р. за кандидата на суддівство київське Аксака: воєвода Замойський і біскуп рекомендують його як доброго католика і просять дати йому номінацію, бо w tych tam krajach nie mamy wiele katholików. — М. Г.). Православна суспільність все більше переходила в сіру масу без скількинебудь випливових і сильних одиниць. Але ще менше було їх між уніатами. Уніатську церкву правительство підтримувало, але серед суспільності польської її легковажено ще більше, ніж православну. Вона не була ніякою силою, за нею не стояв ніхто; ся никла, слабосила, теплярняна рослина не мала тоді ще ніякої життєвої сили. Шляхтич-уніат був великою рідкістю; уніатське духовенство рекрутувалося з попівських, міщанських і селянських дітей, і в сю точку так злорадо били православні полемісти, підносячи, що, незважаючи на всю протекцію унії, не можна навіть на владичі позиції знайти уніатів шляхтичів. (Див. 1-й том, розділ VII. — Ред.). Все, що відривалося від українського життя з шляхетсько-панських кругів, ішло просто в латинство. І між магнатськими кругами в 1620—1630-х роках не було вже сливе ніякої Русі, ні православної, ні уніатської. Повторялося те саме з Київщиною, Брацлавщиною, навіть Волинню, що в попередніх століттях сталося із Західною Україною, і не треба було бути дуже пильним глядачем сього процесу, щоб розуміти, куди і до чого він веде.

Прихильникам компромісу здавалося, що об'єднанням церкви православної й уніатської, сих двох руських церков, можна запобігти сьому прогресивному паралічеві руського тіла. У головних речників сеї угоди 1620-х років, Саковича і Смотрицького, ся нота звучить досить сильно і надає свій спеціальний інтерес сим невдалим пробам релігійної угоди. «Ми діти одного отця, сини одної матері — нащо розриваємо згоду, нащо одні одних живих посилаємо до пекла, нащо одні одних виклинаємо»,— кличе Сакович у передмові до свого «Перідероза» (1625). Поєднання унітів і неунітів для Смотрицького се — «поєднання Руси з Руссю». Висловлюючи своє здивування, що православні заходилися так живо умивати руки свої від усякої участі в сих угодових заходах, Смотрицький пише Лаврентію Древинському, звісному православному парламентаристові сих часів (восени 1628 року): «Досить було б якъ твоїй милости самому, так і намісникови моєму отцю Иосифові, а перед усім преосвященному нашому господинови й милости (митрополиту Йову. — М. Г.), господину отцю архімандритови печерському (Петру Могилі. — М. Г.), і декому іншому самих себе по щирості запитати, як то у нас у всіх сливе щоденна з серця до Господа Бога пісенька була: «Дай нам, Господи Боже, Руси з Руссю прийти до порозуміння», абн вже більше не йшли ми до упадку й винищення народу нашого, особливо між станом шляхетським. Часто бувала про се між вами, православними послами, приватна розмова під час сеймів, які б до того знайти способи. Було се, як крізь сон, трактовано три роки тому у Вільні. Публічно був обговорений вашими милостями на минулім сеймі, в р. 1627, спосіб зносин обох

сторін через певні особи, і твоя милость обов'язав в сій справі повидатися зі мною для усної розмови», і т. д.

Розуміється, ми з свого становища можемо сильно сумніватися в корисності такого компромісу православ'я з унією в тодішніх умовах, коли унія не була ще ніякими проявом народного життя, тільки компромісом з польським католицьким режимом, компромісом нехарактерності і малодушності. Православ'я в тім моменті було єдиною формою відпорности українського елемента в сфері культурно-національній, і всякий компроміс його з унією означав би не зміцнення його, а ослаблення відпорної сили. І всі міркування про спасенні наслідки нового компромісу були передусім проявами тої ж малодушності і утомлення супроти правительствених репресій серед православних ієрархічних і всяких інших вищих кругів.

В зацитованім листі до Древинського Смотрицький своїми однодумцями називає передусім митрополита і нового печерського архімандрита П. Могилу (вибраного на сю позицію в 1627 році), і далі глухо деяких інших. Безсумнівно, було тих однодумців більше. Тільки й вони, і сам митрополит з архімандритом затримались на небезпечній дорозі, коли з такою силою прорвалася загальна опозиція їхнім планам серед української суспільности. Смотрицький не встиг завернутися й пройшов до кінця, з ролі миротворця попавши в роль апостата. І се була одна з багатьох тодішніх трагедій, яка притягає до себе увагу тому, що сим разом спіткала найзначнішу літературну й наукову силу тодішньої України. Смотрицький сам оповів нам її історію, тільки, на жаль, уже пізніше зводячи її початки до одного знаменника з тим становищем, куди він прийшов нінець кінцем, не відкриває всіх перипетій, які приходилося йому перейти — несподівано і незалежно зовсім від своїх початкових замірів і планів. Історія ся в кожнім разі кидає ясне світло на компромісові течії, які розвинулися були у вищих ієрархічних кругах в сих роках.

Сакович, що у формах скорочених, більше вульгарних і менше трагічних, пробив ту ж дорогу, яку доля судила пройти Смотрицькому (про Саковича див. т. І, розділ VII. — Ред.), перший пустив поголоску, хоч і в досить неясній формі, про угодові заходи серед православних і роль в них Смотрицького. Покинувши в 1624 році Київ, перейшовши до Люблина, а в 1625 році приїхавши звідти до Кракова і вже рішившися розірвати з православними з огляду на обіцянки, які робив йому можний протектор унії, спадкоємець Острозьких, князь Олександр Заславський, Сакович випустив в тім році цитовану вже книгу «Desiderosus» і в передмові до неї, виступаючи з проповіддю помирення православ'я з унією для спільної позитивної праці над духовним подвигненням народу, по-теперішньому кажучи, він уперше натякнув на якісь заходи коло заспокоєння релігійної боротьби. Згадавши з похвалами про Смотрицького, що тоді пробував на Сході, він бажає щастя його планам: «З любові до правди, повзявши в своїм серці побожні замисли на успокоєння нашої релігії, він добровільно взяв на себе подорож туди, звідки має виходити право і дозвіл на заспокоєння таких справ, і щасливим поворотом своїм він розсіє хибні гадки про себе». В сих словах містився натяк, що місія Смотрицького до патріархів мала на меті також добути дозвіл на «заспокоєння релігійної боротьби», то значить — на компроміс з унією. Сам Смотрицький не дав ближчих пояснень своїх планів на Сході. В «Апології» він каже, що, виїздячи на Схід, хотів перекопатися, наскільки наше православ'я вірне традиціям східної церкви; але, може, ближче підходять до правди його слова в листі до патріарха царгородського (хоч і писані зовсім не з щирими, а навпаки — сказати б, провокаційними замірами). Він пише тут, що його заінтересували писання уніонного характеру, які обертались на Україні з іменами патріархів (підроблені католиками), і він думав на Сході ближче познайомитися з такими писаннями. Смотрицький міг сподіватися, що його уніонні ідеї, виложені ним в кількох писаннях уже перед тим і положені в основу «Катехізису», що віз він з собою в надії дістати для нього апробату патріархів, знайдуть в патріарших кругах певне спочуття, і се послужить опорою в уніонній агітації на Україні й Білорусі всупереч суровим старовірам-ортодоксам. Але сі надії не справдилися, і Смотрицький, не зважившися навіть завести скільки-небудь рішучих розмов на сю тему, ані предложивши свого катехізису, поїхав назад в тім переконанні, що на патріар-

хів нема що рахуаати, а требя переаодити унію незалежно аід них.

На жаль, Смотрицький не аідкрна нам, наскільки а снх планах брало участь інше православне духовенство. Нв сім пуннті аін азагалі був доснть здержливий, може, з мотивів тантнчних, бо не тратив иадії, що на уиіониу дорогу підуть раниие чи пізніше й інші ієрархн (Смотрицький тан і амер серед снх номпромісоанх заходів і пераговорів). Без сумніву, є пеана ідейна зв'нзь, пеане ступенуааиня аід його розаідіа иа Сході до проб переяедения спільного з унівтами собору на Украіні, нні дааніше аіднидалнся праоославннми на тій підстаеі, що без патріархів собору не можна аідбути, а тепер праоославні ієрархи ваажали можливим ачинити його і без патріархів. Не нвжу аже про план заснування самостійного патріархату а сполученій праоославно-уніатській руській церкаі. Все се аназує на певну глибшу, саідомішу тенденцію.

Проект собору для порозумінин православних з уніатами, ик уже знаємо (дна. т. I, розділ VIII. — Ред.), буа анстааленнй з українського бону на сеймі 1623 роиу, ала тоді аін стрівся з рішучою опозицією православнних владики. Вони заявили, що собор сей не може аідбутися інакше, ян під проводом царгородського патріарха, та й немає про що дебвтувати, бо для релігійних диспутів на нім нема ніякої підстаан. Потім на поаім сеймі, що зібрааея а січні 1626 року, коли справа «грецьної аіри» зноау була постаалена між дезидератами посольської палатн, нороль зноау поаторна саою гадку, що заспоноєння релігійної справи повнино зачатися від духовного собору, де 6 обидві сторони пошунали порозуміння між собою. Коли праеославні посли заяаили, що собору сього не приймають, і посольсьна палата переназала ноpoлеаі, що не вважає се полагодження постаноаленої справи, король натегорично занвив, що аважає отса соборне порозуміння однноиою дорогою і своїм ділом уважає тільки підтаердити те, до чого танний собор догоаориться. І трн тижні по сеймі нороль видав грамоту, де анзиачаа на осінь того ж 1626 року собор «рельи греческос» для обгоаорения «потреб і поною церкоаного» в м. Кобрині. Грамоту видано на прошення митрополита Рутсьного, і про участь а нім православних не згадуаалося виразно (грамота адресувалася до «ствну духовного і сьвтсьного рельи гречесное»), ала її ціль — переговори і порозуміння уніатів з праоославними — була, розуміється, всім ясна і заісна. Уніати пізніше навіть доноряли праоославннм, що вони самі просили иоролн, вби анзначиа сей собор, а потім не приїхали. Уніати чекали, чекали й не дочекалися. А праоославні толнуаали се тим, що а нороліаський грамоті не згадувалося про участь православнних.

Загальне неадоволення на митрополита і його близьких тоааришіа а справі стааропігій, що тоді піднялося, підозріаання а порозуміні з уніатами, від яких митрополит мусиа публічно аідпенуяатися і аиклинатися,— асе се доста поясиює нам се здержаиня від усяної участі а соборі, хоч би нааіть спрааді серед праоославної ієрархії була якась охота до нього. Формальний привід даавло те, що праантельство до праоославиої ієврхії формально не заернулося, хоч а листі своїм до мосиовсьного прввительства митрополит Иоа, розпоаідаючи про здержания православннх аід участі а сім соборі, представляв спраау тан, нібн то праоославні противляться нкомусь виразному понликові праантельстаа. І тут, очевидно, стараася аін, можлнао, підкреслити свою аідпорність супроти номпромісоанх планів з огляду на поголоски про його податлиаість.

Тим часом Смотрицький, опиннашися під бойкотом за саою роль у справі стааропігій, не маючи аідваги вже удаватися до саого дааиішого пристаноаища — віленського братстаа, й не знаходячи притулку ніда інде, побачив саба змушаним шунати ласни у натолицьної сторони. З кінцем рону аін уаійшоа у переговори з князем Янушем Заслааським, просячи астааитися перед сином, ниязем Олександром, заісним нам уже протеитором унії, щоб даа йому Дерманський монастир в мастностях Острозьких. Князь Олександр постаана умовою, що Смотрицький перейде на унію; тан радив йому Рутський, запитаиий ннязем, та й самому нязеаі ся спраа мусила бути досить ясна. Смотрицький пристав на сю умову, і князь обіцяв дати йому монастир. Але потім, роздумаашися, захотів дістати від иандидата щось більше, ніж просту словесну згоду, і написаа йому цінааий лист, де пригвдая йому попередні хитания («Тренос», потім «Палінодій», написаний в уніонним дусі і потім я дусі антинатолицьким), і жадаа «для саого споною», щоб Смотрицький дая йому на письмі посвідчення

про перехід на унію. Смотрицький не тільки зробив се, але пообіцяв іще й активно причинитися ad maiorem Dei gloriam, і для сього проси звести його з митрополитом Рутським. Бажання його було сповнене. Літом 1627 року Рутський з'їхався зі Смотрицьким. Сповнивши формальності свого переходу на унію, Смотрицький висловив бажання, щоб папа позволив зіставити його перехід на унію якийсь час в секреті, аби на зверх можна було йому далі зіставатися православним владикою і в сій ролі pallio schismatis latens (криючися під плащем схизми) переводити свої плани на користь унії. А власне, за його словами, задумував він написати до царгородського патріарха ряд запитань в догматичних питаннях і сподівався, що в сих відповідях патріарх проявить неправославність своїх поглядів (а своїх царгородських розмовах Смотрицький, казав, переконався в еретизмі патріарха), а тоді можна буде, опираючися на сім, підірвати авторитет патріархату в очах православних України і Білорусі. Далі, користуючися своєю популярністю і авторитетом серед православних, він, Смотрицький, буде мати спромогу вести між ними пропаганду унії, толкуючи в сім напрямі отців західних і східних; він задумує в сім дусі видати книжку про свою подорож на схід, і православний катехізис, і для відповідного впливу їх треба про око не розривати з православними. Нарешті, намірює він нахиляти православних до спільного собору з уніатами; се не вдавалося досі, а було б корисно; Смотрицький сподівається прихилити до сього плану найвпливовіших осіб, коли зістанеться православним про око.

Рутський предложив папі сі плани і бажання Смотрицького, і папа прийняв їх з великим спочуттям та побажав усякого успіху заходам Смотрицького між православними.

Та інтрига, задумана Смотрицьким на патріарха царгородського, йому не вдалася. Смотрицький написав до нього лист (в серпні того ж 1627 року), повний всякої лірики, компліментів, і серед різних підступних запитань, між іншим, заохочував його вступити для помирення православних з уніатами, щоб вивести православних з теперішнього положення і безправності в Польській державі. Але патріарх серед сих сердечних зітхань і ламентацій, мабуть, зачув фальшиву ноту і не відписав нічого.

На більший успіх заносилося Смотрицькому в його пропаганді серед української ієрархії за церковним собором; він мав послужити йому тепер за вихідну точку в агітації за угодою з унією. У вищезгаданім листі до Древинського, як ми бачили, Смотрицький пригадував, як то Борецький, Могила та інші зітхали за якимсь порозумінням «Руси з Руссю». В своїй «Протестації» при всій здержливості у відзивах про своїх бувших і ще не безнадійних союзників Смотрицький прохопився споминками про ту толерантність до католицької церкви, яку Борецький виявив у розмовах з ним, уважаючи сполучення з нею ділом легким, аби тільки полагодити справу календаря, що для простого народу служить головною перешкодою. За його словами, Борецький ще в 1625 році працював над тою календарною справою і при нагоді згадував, що знайшов легкий спосіб об'єднати обидва календарі. Подібно про Могилу каже, що він з повним спочуттям прийняв його лист до царгородського патріарха, де були висловлені ті ж гадки, що в «Апології», і сам висловлювався про релігійну угоду «прихильно і спасенно».

З ним Смотрицький з'їздився особисто тим літом. Петро Могила тоді вже був безсумнівним кандидатом на печерську архімандрію, то значить на найсильнішу позицію тодішньої православної церкви, і тим і своїми зв'язками в польських магнатських кругах висувався на першу фігуру між православними. Смотрицький пробув у нього коло двох тижнів і знайшов його дуже податним для своїх ідей. Могила «дуже толерантно відзивався про римську церкву і її різниці від православних», як доносив Смотрицький Рутському.

Собор, чи властиво з'їзд, планований Смотрицьким, відбувся на Богородицю (8.IX 1627) в Києві в тіснішім кружку: з видніших осіб був, окрім Смотрицького, тільки Борецький і Могила, саме вибраний вже на архімандрію печерську. Наради велися, очевидно, в тім же угодовім напрямі. Смотрицький згадав про свій катехізис, і Борецький з Могилою просили подати його до церковної цензури, щоб потім видрукувати його для ширшого розповсюдження. Смотрицький обіцяв, але заявив, що перше ніж предложити цензурі свій

катехізис, вважав пожаданим випустити трактат, да б були обговорені «ті шість різниць, які заходять між церквою східною і західною»,— «абы через те легше і щасливіша могла пройти та цензура». І сей план був прийнятий. Наскільки при тім Смотрицький розкрив свої плани, він не каже; але помисли його, очевидно, сей трактат «толерантним» трактуванням релігійних різниць, а ще більше (як показала потім «Апологія», як вона з того вийшла) — перспективою тих благодатей, які мав дати релігійний компроміс, очевидно, мав проторувати дорогу катехізисові, а катехізис, уложений в такім же самім угодовім дусі,— переведенню релігійного компромісу.

Щоб приготовити настрій серед широких кругів, Смотрицький пускав поголоски про тенденцію в уніатських кругах до того, щоб, відірвавшися від Риму, злучитися наново з православними. Маємо лист його, писаний восени того року до віленських братчиків, де він під секретом оповіщає їх про переїзд до Києва посередника, присланого до митрополита і владик від митрополита Рутського й інших уніатських ієрархів, ченця Івана Дубовича. Сей Дубович просив митрополита Йова і Смотрицького з'їхатися з Рутським для порозуміння: уніатські владики рішили відстати від папи і назад піддатися під зверхність цареградського патріарха і бажали б з православними владиками порозумітися, як би се зробити найкраще, «з охороною духовних і світських прав». Православні владики заявили свою утіху з приводу такого заміру, але замість з'їзду з Рутським просили прислати їм письменні пропозиції, і Дубович обіцяв приїхати з тим незадовго знову. Повідомляючи братчиків про се, Смотрицький заразом подавав до їхньої відомості, що в правительствених кругах виник проект утворити самостійний патріархат для земель українських і білоруських. Смотрицький просив обміркувати сю справу, а від себе висловлював гадку, що противитися тому православні не можуть — не мають на те ніяких аргументів («жадноє слушности въ отпор мети не могучи»).

Приходилося справді всіма способами надробляти суспільну опінію, бо про підозрілі переговори православних владик з уніатами вже почикали ходити поголоски. Ісая Копинський, один з непримиренних староврів, розвідавшися про зносини Смотрицького і Борецького з Рутським, розписав грамоти до православних, сповіщаючи про сі зносини, про плани унії серед православних владик та остерігав перед Борецьким і Смотрицьким. Борецький був дуже тим роздражнений, скаржився на сі обмови перед московським правительством, скаржився на Копинського перед Вишневецьким, патроном задніпрянських монастирів Копинського. Але розпочата акція не переривалася, а розвивалася далі. З соймового дневника 1627 року довідуємося, що тоді, під час сейму у Варшаві, велися переговори між уніатською і православною стороною і в 20-х днях падолиста порозуміння між ними здавалося осягненим; біскуп віленський заявив, що релігійна справа буде полагоджена, «бо коло того ходимо». Одним з ближчих учасників сих переговорів і надій порозуміння був, без сумніву, звісний український парламентарист, волинський депутат Лаврентій Древинський.

Перед запустами, в лютім 1628 року, Смотрицький бачився з Могилою: Могила віддав йому візит в Дермані, і Смотрицький мав дуже добрі враження від розмов з ним: писав до Рутського, що на Могилу «добра надія згоди церковної». Перед великоднем в Городку на Волині, в маєтності печерській (коло Рівного), з'їдилися з Смотрицьким православні владики крім Борецького і Могили ще Ісаній Борискович і Паїсій Іполитович, і тут, за словами Смотрицького, про угоду з уніатами говорено вже досить одверто. Смотрицький предложив свій обіцяний меморіал в справі різниць між східною і західною церквою — такими різницями він уважав науку про ісхожденіє св. Духа, чистилище і науку про блаженство праведних, уживання облаток при причасті і причастя мирян без чаші, та папський примат. Всі сі різниці він трактував як маловажні, і відчуження від католиків і уніатів вважав результатом упередження, а не якихось дійсних різниць. За словами Смотрицького, зібрані владики стали також на сю позицію і серйозно обдумували, як би «без порушення віри нашої, прав і привілеїв знайти спосіб поєднання Руси з Руссю», себто уніатів з неуніатами і рішили зібрати собор з духовних і світських людей і на нім передусім зайнятися сею справою. Митрополит Йов мав розписати «листи

приватні» із зазивом на сей собор, а Смотрицькому поручили написати меморіал, який би заохотив до участі в соборі, і сей меморіал опублікувати разом з трактатом про різниці між церквою східною і західною — про малозначність сих різниць.

Справа нової унії, як здавалося, виходила на зовсім поважну дорогу.

■

Паралельно з таким компромісовим настроєм в тих духовних кругах, що стояли на чолі сучасного національного і культурного життя, подібний же угодовий, опортуністичний напрям, як я вже зазначив, бере гору і в національній армії українській — в козаччині.

Було се не тільки проявом депресії від нещасливої кампанії, від погрому широких політичних планів, що снувалися в попередніх літах, але також і того, що провід на якийсь час захопила досить міцно козацька буржуазія, статочніші, «лучші люде», як називано їх у московських реляціях. Вони зайняли сильну позицію «на волості», в території «городовій», і, опираючись на них, їхній репрезентант, гетьман Дорошенко, міг вести мирову політику супроти шляхетської Польщі. Була певна симптоматичність в сім паралелізмі угодовства духовного і угодовства козацького, хоч компромісова політика взагалі не знаходила спочуття серед сеї козацької буржуазії, і вона навіть кінець кінцем виступила з протестом проти неї. Все-таки не було се без значення і впливу на напрям козацької політики, коли духовні круги, що в ім'я національних (церковних) інтересів давніше понуджували козаччину до рішучої опозиції супроти правительства та пробивали дороги для українського ірредентизму, тепер шукали компромісу з католицькою політикою правительства. Разом з тим, як серед самої козаччини брав гору напрям опортуністичний, угодовий, переставав підносити її опозиційну енергію той стимул, що робив се протягом попередніх літ, а виходив власне з тих церковно-національних кругів. Се, кажу, не могло зіставатися без впливу і значення.

Новопоставлений гетьман Михайло Дорошенко старанно і зручно підтримував перед лицем правительства свою давню репутацію «завсіди зичливого для короля і Речі Посполитої» чоловіка (див. т. 1, розділ VII. — **Ред.**). Куруківський трактат положив на нього тяжкий обов'язок переведення козацького реєстру. Протягом шести тижнів на день 18 грудня 1625 року мало бути перебране козацьке військо, вибрано з нього шість тисяч реєстрових і списаний реєстр сього шеститисячного козацького війська. Протягом дванадцяти тижнів, по кінець 1626 року, реєстрові козаки, які мали осідок в маєтностях шляхетських і духовних, мали вийти звідти до королівщин, попродававши грунти і будинки людям, які б підіймалися нести піддanські обов'язки, а вся інша маса козацтва, яку раховано на сорок тисяч чоловік, так звані випищики (виписані з козацтва) мали перейти в «звичайне послушенство» королівській чи приватній, панській юрисдикції (див. т. 1, розділ VIII. — **Ред.**).

Незважаючи на те, що перед військом стояла перспектива походу на лівонський театр війни, де вже від осені велася кампанія, і то досить нещаслива до поляків, Конецпольський взявся сим разом допильнувати переведення реєстру таки на ділі. Він розложив своє військо в числі 16 тисяч під проводом Казановського в київській околиці: у Василькові, Фастові, Трипіллі, Стайках, Ржищеві і в самім Києві. «А велів гетьман Конецпольський Казановському з усіми тими людьми стояти по городах доти, аж козаки розберуться в шість тисяч, а як козаки не будуть по умові розбиратися в шість тисяч, то гетьман Конецпольський зараз піде з усім військом на козаків під Київ», — оповідав Москві звісний нам митрополичий повірник піп Филип.

«І гетьман козацький Дорошенко, — оповідає далі піп Филип в грудні 1625 року, — з польськими комісарами їздить по козацьких городах, розбирає козаків. І тепер гетьман Дорошенко пішов до Ніжина до розбору козацького, а з Ніжина поїде до Прилук і до Лубень, теж козаків розбирати. І по городах козаки Дорошенка слухаються, бо лучші люде з козаків пристали до нього, Дорошенка». Але добра з того піп Филип не віщував: «Крови полилося богато (в куруківській війні), а треба іще сподіватися, бо тепер в запорозьких сторонах всяких людей тисяч за сорок, і ті, що станується поза шістьма тисячами, не захотять бути звичайними людьми (підданими): мабуть, війну розпічнуть або

підуть на Запорожжя або на Дін». І, мабуть, далі ведучи тактику зондування московського правительства, митрополичий агент додавав: «А ті люде, що їх від козацтва відділяють, хочуть послати до царя, бити чолом, щаб цар їм поміг своїми людьми на поляків, а вони будуть цареві служить, будуть литовські городи здобувати на царське ім'я, щоб їм не бути позбавленими православної віри».

Се було, розуміється, пусте говорення, і в московських кругах не надавали йому ніякої ваги. Але й пророкування нової козацької війни, логічно вірне для дальшого часу, теж не справджувалося зараз. Дорошенко, маючи за плечима польське військо і опираючися на підпору статочніших, «луччих людей», переводив «розбір», то значить вибирав козаків у реєстр, а інших виключав з війська, обережно і без пригод. Операція була неприємна і вимагала багато такту, але його, видно, не бракувало Дорошенкові. Притім в інтересах своєї людності було якнайскорше привести сю реєстрацію до кінця, аби позбутися розквартированого польського війська, що мало допильнувати акції, а своїми «лежами» місцевим людям, а особливо козакам, розуміється, дуже докучало. А «луччим людям» було-таки до певної міри й бажано позбутися з війська неспокійного, гультяйського елемента.

Одначе, незважаючи на всі старання, «розбір» все-таки потягнувся значно довше за визначений для нього термін, так само і перехід реєстрових з панських маєтностей до королівщини. Ся друга операція дотикала вже не гультяйства, а самих статочних, і переведення її вже зовсім ніяких користей не давало, тому козацька старшина тут особливо мусила старатися виграти час. Маніфестуючи свою лояльність, свою енергію в сповнюванні умов останньої угоди, вона аргументувала практичними неможливостями, переконувала польських комісарів і добилася від них відстрочення. В 20-х днях січня Дорошенко з старшиною, з'їхавшися в Києві з королівськими комісарами, предложив уже готовий реєстр шеститисячного козацького війська. Не була се остання редакція, як можна було б міркувати з комісарської заяви, бо останню редакцію Дорошенко послав коронному гетьманові тільки на весну, після експедиції на Запорожжя; але в кожнім разі реєстр був підготовлений, і комісари, оцінюючи лояльність старшини, з свого боку не відмовили продовження терміну для виходу реєстрових козаків з панських маєтностей. Оповіщаючи, що вписані в реєстр козаки з шляхетських маєтностей мають звідти вийти, комісари заразом п р о с и л и дідичів не притягати козаків з огляду на зимову пору. Так само в іншій болючій для козаків справі — осиротілих козацьких родин — комісари просили від себе шляхту: «Просимо, аби вдови козацькі були заховані при вільності до дальшої ласки й. к. м.» Се був деякий успіх, яким прихильники статочної політики могли похвалитися.

Відрочення було козаками потрібне, бо вони конче хотіли добитися від короля скасування отсих прикрих постанов куруківської комісії і в сій справі саме вислали своїх послів на сейм, що розпочинався з кінцем січня 1626 року. Посвідчення комісарів про списання реєстру і лояльне поведення козацького війська в різних інших справах (наприклад, в прикрім для православних привернені уніатам церкви св. Василія в Києві, захопленої православними в київських розрухах 1625 року. Київські козаки і запорозьке військо устами Дорошенка заявили, що вони не веліли сеї церкви забирати, і забрано її без їхньої участі і, по сім відступленні козацького війська від справи, церкву передано назад уніатам. — М. Г.) рекомендувало правительству покірність війська супроти наложених на нього обов'язків, і військо, показавшися нею, тепер хотіло спробувати сею петицією звільнитися від різних прикрих для нього постанов куруківської комісії. Просило підвищення платні і спеціальних виплат на армату, амуніції для запорозької залоги, винагородження за зруйновані польським військом доми і хазяйства козацькі. Пробували ще раз звалити постанову про вихід реєстрових козаків з маєтностей панських і духовних. Просили за козаків, які через старість або каліцтво стали нездатними до служби, за вдів і сиріт козацьких, щоб за ними зіставалися козацькі права. Просили, щоб їм далі було вільно діставати з Москви упоминки за те, що визволяють невільників з рук невірних (а під сим покровом аби могли далі вести зносини з московським правительством і діставати від нього субсидії). Обережно

натякали на можливість яких-небудь шкідливих для доброї слави вчинків з боку своєвільників, які позісталися в війську з волі комісарів, і тим способом здіймали з себе відповідальність за які-сь інциденти в будучності. В головах же і на першому місці сих петицій стояла знову справа релігійна:

«Як Київське воєводство добивається заспокоєння грецької віри, так і вони просять, аби митрополит і владики, посвячені патріархом, були затверджені королем».

На сю справу звертало військо також особливу увагу своїх прихильників, до яких удавалося з спеціальними листами, просячи підтримати його прошення перед королем і сеймом. Маємо такий лист від Дорошенка з Києва, з дня 10.II, до тодішнього старшини протестантів Криштофа Радзивілла, польного гетьмана Великого князівства Литовського.

Посольство козацьке, зложене з Максима Григоровича, Сави Бурчевського, Филипа Пашиевича і Лукаша Христофовича, було прийняте королем під кінець сейму (6.III н. с.), але реальних успіхів не мало ніяких. В релігійній справі, як уже знаємо, король обмежився пропозицією, щоб православні з уніатами самі дійшли якогось компромісу на соборі. Посольська палата, що дуже простигла в своїм опозиційнім настрої під впливом звісток про татарський напад на Україну, згодилася відложити релігійну справу до дальшого сейму. Що ж до справ козацьких, то сейм обмежився тільки апробацією куруківського трактату. Король і сейм прийняли військо козацьке «до ласки своєї» під умовою, що козаки будуть триматися куруківської ординації; інакше будуть проголошені ворогами держави, і військо коронне знову наступить на них. Платню їм признано таку, як ухвалено під Куруковом, і сей видаток мав бути покритий з жидівського поголовного (отже, жидам припала честь утримувати козацьке військо). Ніяких уступок козакам поиад те не зроблено. В деяких, менше важних справах король доручив війську порозумітися з гетьманом (Конецпольським); інші збув мовчанкою.

Татарський напад, що стався під час самого сеймування в лютім 1626 року, своєю повною несподіванкою і т. к. повною нелогічністю зробив великого замішання в польських справах. Півроку тому Конецпольський прийшов до порозуміння з Ордою і гойно задарував її, щоб відтягнути від союзу з козаками, і з турками увійшов до тіснішого порозуміння, мотивуючи се спільним інтересом боротьби з козаччиною. Раптом в лютім 1626 року впадає велика татарська орда під проводом самого хана Магомет-Гірея на Поділля, а його брат Шагін-Гірей, в ролі польського союзника маніфестуючи свою непричетність, присилає до Конецпольського фірман (наказ), яким султан н а к а з а в ханові вчинити сей напад на Польщу (депеші англійські з Царгорода... венецькі... також польський меморіал про кримські справи... з тим додатком, що Шагін упередив Конецпольського через козаків. — М. Г.). Звістка ся прийшла досить пізно — татари пройшли аж в Галичину і Белзчину; Конецпольський і стражник коронний Хмелецький, ничуашися з тим військом, яке мали під рукою, і з козаками, могли погромити лише деякі татарські загони при їхньому повороті та увільнити забраних невільників. (Досить широко оповідає про се Журковський..., виписуючи заслуги свого чоловіка Хмелецького. Про перші стадії нападу витяги з сучасних листів...; вони ілюструють і несподіваність сього нападу. Про битву над Дністром під Галичем сучасний лист у Грабовського... Про сю ж переправу татарську через Дністер оповідає і французька депеша..., представляючи погром татар в дуже сильних формах. Натомість побожні патри-єзуїти з утіхою записали в своїх диневниках тільки, що татари тоді поруйнували сильно маєтності Збаразького — неприхильника єзуїтів. — М. Г.). Напад татарам, отже, не дуже вдався, але збентежив зовсім польських політиків: не знали, як зрозуміти се поводження султана і чого сподіватися від Туреччини. Французький посол в Царгороді толкував сей татарський напад інтригами цісарських та іспанських агентів, що хотіли викликати козацькі напади на Царгород і зв'язати ними турецькі сили, турки запевняли, що хан не дістав ніякого наказу від султана, аби нападав на Польщу, і коли Шагін-Гірей писав про якийсь султанський наказ, або татари, взяті в неволю, се кажуть, то не треба їм вірити: хан вчинив напад на Польщу своєвільно, а причиною було, що йому не виплачено упоминків за давніші роки. Польські політики не вірили

сьому і здогадуаалися, що турецьке првантельство хоче змусити польського короля, аби прислва послів до Царгородв з дорогими дврункями, що а турецьких сферах мали б представляти польську даиь (харач) султанові, як у дааиіших роках. Сей здогад знаходив собі оправдаиия а турецьких жаданиях; але можиа б іще вислоаити здогад, що, напускаючи Магомет-Гірея иа Польщу, турецьке правительство хотіло розсварити сих союзників — хвив і короля, і таким чином позбавити неслухняних братів Гіреїв тої опори, яку аони знаходили в Польщі. Але хитрі брати вийшли з тої ситувції твк, що Мвгомет-Гірей азяася споаинти султаиське поручения, а Шагін аів далі лінію польського союзника і переслав, хоч і ие дуже в час, копію султвисьного фірмвиа.

Сенсаційну історію опоаідаа з тої нагоди московський вісиии. Коли під час тvтврського нападу Конецьпольський звжвдвв від Дорошенив йти з козаквми полякам иа поміч, і Дорошеино рушив в похід, на дорозі в Прилуивх перестрів його хаисьний посол і пригвдав Дорошеикоаі дааній союз з татарвми. Тоді Дорошенко вернуася назад, а звпорожці під проводом гетьмана Олиферв пішли иааіть з татарами разом ив полиив. Але все то були казии: а дійсиості козацьке військо брало участь а боротьбі з татарами (про учвсть козацького аійська згадує Журковський. — М. Г.), ніяких козаків з татарами ие було, і Дорошеико держаася аповні лоильно, а його посольство свме тоді добиавлося королівської ласии ав сеймі.

Польське правительство, зайняте шведською аійною, дуже не раде було сій небезпеці, яка зарисувалася ив полудиі. Сейм аизиачив кредит на удержвиия восьми тисяч війська на Украіїні, крім того, 1200 війська з польських контингентів, і аійсько козацьке мало стерегти Україну; Конецьпольський з головними силами мвв іти а Лівонію. До Царгорода рішено вислвти посольство і вжити всіх способів, щоб аідиосиии з Туреччиною не псуввлися.

Голоаив небезпека була від саоваільного козацтва, аиищиків, що зараз на весну пустилися збиратися на море; було їх ив Звпорожжі з початком року кількв тисяч, і Дорошеино вперед остерігвв польське правительство, що требв сподіввтися зарвз морського походу. Всякі страхи зараз пішли про сей похід між туривми. Говорили в Царгороді, що польське правительство за тvтарський напад віддячується, позволиашн козвивм іти ив Цврюрод і дввши їм ив те амуніцію, і козаки прилвдили вже сімсот чи навіть тисячу чайок до походу (сі поголоски приймвють за добру монету та думвють, що уряд польський «позволив випищикам робити своє і ужиа їх на пугало туркам»..., але не така була політика польська. — М. Г.); хочуть битися з усим флотом турецьким і присягли взяти саму адмірвльську галеру. Околиці Царгорода прийшли в страшеиу тривогу від таких поголосок. Згадуввли таке пророцтво, що державу турецьку зруйнують люди з півночі. Дввдцять галер стало иа сторожі Босфору. Капітвибаша з флотом маа іти на море, але, як аисловлюється англійський кореспондеит, вперед був побитий стрвхом влвсним і флоту свого.

Страхи сі були, одиаче, сим рвзом дврeмні. Польське правительство поспішилося пригвдати Дорошеинові обов'язок, вложений ив нього куруківським трвитатом — зиищити козацькі човни і запобігвти козацьким своєвільним походам, постаноаивши на Запорожжі залогу. Дорошенко не відмовився аід сього і з делегатами, висланими Конецьпольським, щоб доиильнуввти сеї спрвви, вибрааея з військом на Звпорожжя. Якась частииа анищинів, прввдв, встиглв твки піти на море, але се, здається, ие була замітна експедиція і скоро скінчилаcи. Турецький історик згадує про 60 козацьких чвйок, з яких турецький флот зловив 30 і привів «до високого порогв» ствмбульського, а іиші розтіклися по морю. З реляції Дорошеика можемо здогвдуватися, що сей весняний похід скоро і мвлозвмітно скінчився, тільки невеличкв флотилія під проводом якогось Миськв, «одірввашися від інших», забавилася довше. Мвбуть, се про неї доиосив в серпні французький посол, що турецький флот придпбав 12 чвйок козвцьких ив усті Ріону («ив усті річки в крвїні Менгрелії, за Трапезуидом»). Козвки вийшли на берег, заложилися укріпленим табором; але сили були не рівні: козаків було, словвми туркіа, всього коло трьохсот. Турки здобули їхнє укріплення і побили самих. З оповідвнь отамаив Олекси Шафранв доаідуємося ще про іншу иевеличку, але теж дуже смілу експедицію: ходили козаки звпорозькі і доиські з Дону під проводом отсього Шафрана; пішли за чотири

тижні до великодня на восьми човнах, 400 чоловік, і пограбили околиці Трапезунда, а потім сей Шафран ходив іще осібно на двох чайках з сотнею козаків, і теж добичливо. (Про самого Шафрана варто додати, що, вибравшися потім з поручення товаришів відвезти 10 фунтів срібла до Київської Софії на срібні шати і кадило, він нещасливо заблудив в степу, приблудився до м. Валуйки, і підозрілива Москва, арештувавши його, заслала в Сибір сього героя боротьби з бусурманами, що перед тим пробув сім літ в турецькій каторзі в Кафі і з товаришами, розбивши в'язницю, утік відти на Дон. — М. Г.). Турецькі жалі на великі козацькі походи таким чином виглядають як сильне прибільшення — з інших джерел бачимо тільки малозначні напади. Разом з тим своєвільці шукали здобичі також у степах і розбили московську казну, придбавши коло Перекопу.

Але сі дрібні експедиції не йшли в рахунок, а більшим походам Дорошенко встиг запобігти, понищивши човни, які міг запопасти, й поставивши на Запорожжі залогу з реєстрових, що мала стримати дальшу своєволю і на якийсь час справді стримала. «Прийшовши (на Запорожжя),— доносив Дорошенко Конецпольському,— зараз ми при висланих вами панах попалили човни ті, що були на землі і могли бути спалені легко; інші, як рушився на Дніпрі лід, вода повідривала і побила, і ми їх повитягати не могли ніяк. На коші на місці полишили ми старшиною Івана Кулагу (пізнішого гетьмана) і при нім повну тисячу людей добрих з кожного полку, привівши їх до присяги на повній раді. Їм лишили ми на письмі інструкцію, як мають справуватися, і наказали їм сповнити отсі поручення:

По-перше, як вода спаде, аби зараз повитягали ті човни, затоплені у воді, і попалили та попсували їх; так само й ті човни, що тепер на морі з Миськом, відірвалися від інших і не прийшли ще й досі: як тільки вони прийдуть, зараз човни попалити, а людей, які прийдуть у них, зараз повисилати до міст, як своєвільних, не держачи їх при собі анітрохи. Ми й собі б радо зачекали тих човнів, але трудно було чекати, стоячи на степу, бо вороги, довідавшися про нас, кілька разів набігали, розглядаючи військо, а на острові (в Січі) тяжко було розложитися з кіньми через велику воду, що пойняла його; та й ми певні, що той старший, нами полишений, сповнить усе, що ми йому в інструкції написали.

По-друге, поручили ми, аби кожного своєвільного, який перечився б, так що заносилося б на своєволю,— зараз там же карати горлом або відсилати до нас конче.

По-третє, аби пильно дбали за добування вістей про неприятельські замисли, бо ми, для услуги королівської, і самі б раді піти в неприятельські землі за Дніпро, тільки що язиків наших, які пішли водою на Запорожжя, неприятель, як довідалися ми, половив між порогами, і трудно було нам (без відомостей іти, та й час був гарячий для коней». (Лист не має дати, але, судячи зі змісту, описане в нім ділялося пізньою весною, не раніше мая. За словами Конецпольського, він одержав сі вісти в перших днях липня н. ст..., так що сам лист Дорошенка був написаний десь у червні. — М. Г.).

Все се були дуже приємні для польського правительства речі. Конецпольський поспішив сповістити турецьке правительство і всіх інтересованих про все зроблене для святої згоди з Туреччиною, дещо й прибільшив для більшого ефекту. Вислане ним на Запорожжя військо, пише він найманове (що воно було козацьке ж таке, про се за ліпше вважав промовчати),— одних своєвільників покарало, інших половило, всі човни попалено (в листі до французького посла в Царгороді подавав він число тих попалених човнів на 300); по Запорожжю лишилася залога з трьох тисяч (так!), які мають пильнувати тих, що ще не вернулися з моря, і нікого не пустити, а який би ясир з собою привели з турецьких сторін, всіх мали відбирати і вільно пускати, й так сталося. Отже, своєвільство «основно приборкане», нехай же турки зі свого боку зроблять усе, щоб не повторялися напади татарські.

Окрім таких приємних і цінних для польської дипломатії вістей, Дорошенко разом з тою реляцією своєю переслав також вповні викінчений реєстр. «До п'яти тисяч війська приписали ми шосту тисячу за порогами, при ваших делегатах, і реєстр їх, скомпутований, вашій вельможності посилаємо».

Таким чином умови куруківські були сповнені, свавільство «сповна приборкане», ні з границі, ні з України не було чути ніяких жалів.

Та, додаючи до давніх доказів нові докази своєї вірности й лояльности для короля і Речі Посполитої, статочна козаччина Дорошенка хотіла за те добитися нарешті «ласки» реальної, уступок з куруківської ординації, скасування найбільше прикрих її постанов. Посилаючи Конецпольському реляцію про свою діяльність на Запорожжі і «скомпутований реєстр, Дорошенко з старшиною заразом ставив цілий ряд жадань і усильно просив взглянути а ті різні прикрості й недогоди, які терпить військо. Просив про се в своїм листі і заразом іще осібно поручив своїм послам просити про се Конецпольського. В посольстві їхали Іван Зборовський, Грицько Лихопол і Кіндрат Неук. Інструкція від війська, контрасигнована «на власний наказ військовий» Костянтином Вовком, писарем військовим, поручала їм отсі справи, свого часу віддані королем на волю гетьманську: просити підвищення платні козакам грошової і сукном; просити ремонту армати: коней, шор, пороху, заліза, платні і сукна для арматної служби; тих кілька возів заліза, що були видані на козацьку армату з Києва за листом гетьманським, не стало й на половину армати; треба також визначити якесь місце і квартири на армату — досі вона стояла в Києві, але далі було б утяжливо сьому місту її тримати; треба підвищити платню писареві військовому — «з огляду на праці й заслуги нашого писаря, що трудиться більше, ніж хто-небудь, у війську, і на нім головний тягар лежить», посли мають «гаряче» просити гетьмана, щоб платню підвищено, «як то і перед тим було заведено, що писареві давати половину того, що старшому війська»; пригадувано також про плату в грошах і сукнах для музики військової й хоружих.

В листі своїм Дорошенко пригадував Конецпольському ще справу зносин козацького війська з Москвою: король з сею справою відіслав їх до Конецпольського; Дорошенко просив, щоб їм позволено сі зносини для субсидій, бо видить то Бог — нема звідки взяти нічого. Скаржився ще на шляхту з України, що вона виганяє козаків з своїх маєтностей, аби забиралися якнайскорше, а забороняє купувати від них будинки і розробки. Значить, з виходом з панських маєтностей козаки все ще тягнули, чи просто щоб виграти час, чи сподіваючися, що, може, таки вдасться скасувати сей примус. Дорошенко просив гетьмана, щоб заступив козацтво від тих кривд панських.

Посольство козацьке ставилося у Конецпольського в Барі десь з початком липня н. ст. Але нічого втішного воно від нього не почуло. Король відіслав козаків до гетьмана, гетьман відіслав назад до короля, від Анни до Кайяфи, як казали тоді. Так приходиться здогадуватися з того, що кілька місяців пізніше військо козацьке зверталося з тими своїми справами знову до короля.

Зате службу козацьку Конецпольський вмів собі диктувати. Поручив їм, аби головних провідників морського походу прислали королеві «на знак свого підданства», а самі «аби спішно прибули до польського війська проти неприятеля». Були тривожні вісті про татар, і військо коронне, а з ним і козацьке мусили стерегти Україну від несподіваного нападу. Знов був якийсь татарський наїзд в Подністров'я, Конецпольський вислав військо в сторожу між Чорний і Кучманський шляхи, боронячи Поділля і Волинь; укрвїнські пани алярмували, щоб не зіставляти без оборони «України», і при всім тім головно раховано на козаччину, «коли вже Дорошенко завів з ними порядок». Потім в серпні події на північнім театрі — успіхи Густава-Адольфа в Прусії, куди несподівано перекинувся він,— змусили забрати кварцяне військо з України до Пруссії, і тягар оборони України тим більше впав на козаччину. Польського війська під проводом Хмелецького зісталося тут всього дві тисячі. Тим часом на осінь, зараз по виході польського війська, пустилася на Україну величезна орда під проводом нуреддін-султана (то значить другого принца після калги) і цілого ряду інших молодших принців ханського дому. В'язні татарські оповідали, що було в сім поході 40 тисяч добрих вояків і стільки ж мотлоху, а й рахуючи щось тут на перебільшення, очевидно, що орда була велика. Вона пішла на Київщину і звідти хотіла йти на Волинь, але, зачувши про військо, завернулася й стала під Білою Церквою «кошем» (головним табором) та звідси розіслала загони, щоб встигнути упоратися, нім військо прктягне: загонам наказано було вертати на третій день. Тим часом Хмелецький встиг надтягнути з своїм кварцяним

військом і з деякими пакськкмк полками — маа всього три ткся чі, а Дорошенко прквів шість, і рвзом ударнлк кв кіш татврськкй під Білою Церквою 29.IX. ст. ст. Погода була доцовв, так що з рушниць ке було коркесті й приходилося битись з рукн. Твтври пробували бороккткся, вле ке довго трималнся й пусткпкся тікати, козаки й жовкірк гонплк їх, аж стемніло. Потім, зниицквши головнкй кіш, почвли ловити звгокн, заступивши їм перепрвви нв Росі, і масв твтар потопклась тут, в потім щв під Роккткою на болоті застуквли великий загік Бухвр-султаке й Квктемірових синів, звствлн їх «розгощених» і погромклк скльно — «рідкий і щасливий ордикець, котрий утін», і яскру одібрали з півтораста душ. Маса татар звгинула, рвховано їх кв десять тисяч. Козакк й інші вокки обловнлися здобиччю — «кі одек тутешній бокркк без бахмата (татарського коня) не прийшов, а були такі, що й двох і трьох попрквоДкли»,— докоскть боярськкй урядкик про тутешкю шляхту. Але кевільккків мало бралк: «жоакірк а роз'ярекі ке зіствадялк кевільккнів живкх, але кемало їх у козвнів».

Козани азвгалі булк героямк дкя. Хмелецький з особливою похавлою відзнвветься про «велику зкчливість і мужкість козацьку, понвзану на тім плвцу козвнвмн запорозьними з старшим їх Дорошенном». Про Дорошенка оповідвлн в дусі тих «рицврських чвсів», що вік, асдучи перед аійська, ударивши нв татвр, забив сімох спксом і одного так скльно удврив, що ке міг казвд списа витягкути. Буа і «смішкий вкпадок», по думці сучвсників: перед запорожцями, нолн вокк удвркли кв твтвр, аплетіа пугач і вхопився коліка одкого татврккa так, що той злетіа з кокя, і його звбкто ка місці.

Вість про танний блнскучкй погром бусурмвк аккликала велику радість скрізь, особливо серед гнітючих вістей з півкічкого театру війкн. Королеві, що пробував свм в Пруссії, післако аажніших певільиннів, козанк послалк десять татарських хоругов і бунчук. Все се з великим пврвдом було представлене королеві а Торуні під час скликаного там сейму в падолисті того рону. Але, посилвючи норолеві хоругви й бунчуки, нозанк поручилк своїм послам пркгадати королеві й свої старі прошенкя, скільки разів безуспішко преднлвдакі прввительству (є звміткв про козвцьку аудієнцію у короля 21.X. — М. Г.). Одкаче й сим разом вони ке привезли від нороля кічого, крім лиcта, де король звнвив, що аік адячно прийняв заслуги, понвзані нозаками, й обіцяє за те лвску свою.

Сього вже було забагато кааіть нв ствточку старшкку. Депресія, аиклккака куруківською катастрофою, прохолоднла. Все тяжче ставало стримуввти аід ексцесів мвсу аипкіцкків, все ткжче було мвиити їх якимись спасенними наслідкамк їхньої лояльності, нороліяськкми чи пакськими блягодатями, що спадуть ка кнх зв спокійне, лояльке заховання нозацького військв. А тим часом цілорічний піст, здержання від уживання нозацького хліба, загранични ого і свого (леж і приствв ств), спрвв ді привели до того, що нозвцьний пролетаріат схуд, зголоднів, і все тяжче було його тримати на припоні нуруківської ординації.

В перших дкях 1627 року «ка новкій рвді» а Персяслааі рішеко було асклатк нове посольство до короля і усклько просити його, королевича і різних вксонкх пвнів вкглянути в козвцькі обствикк, що козаки далі ке можуть кести своєї службк Речі Посполитій (всіх лкстів послк принеслк сім. — М. Г.). У вкрвзвх дуже делікатнкх і здержливих висловляли вони своє здивування, що нороль збув знов нічим їхні представлення, їхні криваві подангк й звслуги. Просили потвердження своїх прав і вільностей, а властиво їх розширення. Дуже сильно, «униженo і плвчливо», допоминалися збільшення плвтні і дотації нв армату та різну службу військову (пушквріа, хорунжих, музики, ремісннків і т. ік.). «Видить Бог,— пксалк воки,— ке гордкчк ласкою вашої кор. милості, сміло скaзати можемо, що тою річною плвтою ми кіян не можемо покрити потреб кашкх, вірко служачи вашій кор. мклості, і ке знатк, на що й оберкутк її: чк ка одіж, чк ка вмукіцію, чи кв ікші потребк воєккого чоловіка — взквшк ткх кілька золоткх, ке тільки що одежі, але й пороху та оловв ня службу Речі Посполнтій не можкв кв рік поствчити». Спеціввлької підмоги просили з огляду на шкодк й утратк в кокях, зброї і т. ін., понесених п останніх битвах з твтарами. Просили позволитк їм «хліба і місця для одпочинку» — право розквартирувян-

на і побору припасу «по тих працях і трудах», аби бути при купі на випадок якого татарського нападу, про який, мовляв, ходять чутки, бо досі козаки, «не хотячи нарушити ласки королівської, мешкають по хатах своїх і ніякої ставції з убогих людей не потягають» (і вже, видко, довше того посту витерпіти не можуть). На місце побитих і тих, що своєю смертю повмирали, тому що через те wielka dziura w woysku sie znaiduie, просять позволення вписати до реєстру «добре годних і заслужених, випищиків, що були виключені від війська», бо інакше за кілька років військо зовсім зведеться, ні його не доповняти. Пригадують знову справу вдів по козаках, побитих на службі королівській, — аби король видав універсал, «пригадуючи привілеї королівські, щоб ніхто не чіпався тих вдів; бо їх українні урядники дуже тиснуть і кривдять, забираючи з-під опіки козацької під свою юрисдикцію». Також взагалі українна шляхта, «не дбаючи про королівські універсали, чинять великі кривди козакам, б'ють, мордують, і не знаємо яким правом доходити справедливості і у кого її маємо просити, і ніколи ми її не можемо дістати і не відаємо, куди їх позивати і хто б розсудив з ними, бо до й. королівської милості далеко, і не маємо на те коштів, будучи убогими людьми». Нарешті бажали, щоб принципово признане куруківською комісією право торгівлі, шинкування і промислів для козаків було потверджене королем спеціально, «бо тепер квасу і пива зварити на свою потребу, а не на шинкування не можемо одержати позволення від панів обивателів українних». Про се послам поручалося просити «усильно, упадаючи до ніг».

З сих відкликів до давніших привілеїв і постанов (часом зовсім апокрифічних або дуже натягнених) виходить, що під формою королівського «потвердження давніших привілеїв» військо в дійсності хотіло дістати ряд нових прав і вільностей, в мішанім суді з шляхтою, в правах козацьких вдів, праві варення напитків і шинкування ними, а правдоподібно і в праві пробутку в шляхетських маєтностях, а принаймні дістати якусь притоку до тих прав. Мало се бути справді «поправою» вільностей козацьких, хоч і проводилося в скромній формі простого підтвердження давніших королівських привілеїв, щоб не дражнити королівських слухів бажанням нових прав. Виступали тут старі, вічні бажання козацькі, стільки разів підношені під час переговорів з правительством. Але і сим разом всіми проявами вірності, послушності, лояльності не могли вони уняти королівського серця.

В посольстві їздили Яцько Мозирянин, Федір Пухович і Ян Бучинський (всякий раз нові посли, мабуть, для того, щоб всякий раз хтось інший з старшини міг дістати дарунки — мало не одиноку користь тих посольств). Королеві представлялися вони в перших днях марта. Королівської відповіді не маємо. Знаємо, що король обіцяв козакам за їхні шкоди в битві з татарами 10 тисяч золотих нагороди, і здається, тим і скінчилася королівська ласка. Та й ця обіцянка 10 тисяч (котрих козаки чекали ще дуже довго — ще до сейму, при кінці 1627 року, з тим удавалися) була теж не стільки впливом «ласки» чи вдячності, скільки результатом вістей про козацьке знеохочення до дальших услуг «королеві і Речі Посполитій».

■

Неподатливість коронного правительства супроти козацьких бажань мусила тим більше дражнити козаччину, що правительство раз у раз її потребувало, і саме тепер, відіславши ні з чим козацьке посольство з торунського сейму по білоцерківських подвигах, шукало козацької помочі для далекої і прикрої шведської війни. Такий проект виник іще під час осіннього торунського сейму. Потім десь в початках 1627 року, коли козаки виряджали те нове посольство до короля, одному з комісарів в козацьких справах, Томашу Шклінському, король дав поручення стягнути на шведську війну дві тисячі козаків понад реєстр і виправити їх водою, Дніпром, з першим початком навігації. Жадання се викликало в козацьких кругах сильне роздражнення. Не дуже приємна була сама перспектива служби в Пруссії чи Лівонії, не подобалися різні подробиці сього вербунку, а головно, що польське правительство так собі до козаччини звертається, як до своєї кишені, а всі прохання козаччини збуває собі нічим.

Маємо лист Дорошенка, писаний Шклінському з Канева 18.II у відповідь на його поручення «зібрати дві тисячі добрих або щонайліпших молодців, не

рухаючи тих, що тепер стоять в службі і припоміді Речі Посполитої, і вислати їх туди, де буде потреба». Дорошенко влучно іронізує з такого жадання правительства, яке цілий рік добивалося того, щоб усе, що було понад реєстрове військо, вернулося в підданську масу. «Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі кайліпших — чи з тих відлучених (випищиків), що вже своїми панами, у котрих вони в підданстві, так чисто пошарпані і понищені, що ледве з душами лишилися? Бо ж тих, що лишилися в службі королівській, шкода до сього чіпляти: єсть для нас і тут досить роботи з ворогом св. хреста — і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король й. м. ласкою своєю і датком за утрати наші зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги, але кінної лвсини ми не діжкали, ні жодного кусника хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що убогий чоловік мав, то проїсти мусив, а щоб чим тіло покрити, про то й не згадуючи, — зовсім нас голод і холод присілили». І, вичисливши ще кілька недогід і неприємних подробиць в самім способі пропонованої служби — що військо давніше не «звтягано» таким способом, і шкода заводити такі прнвитики, «чого з предків своїх не чинили» (ке подобалося се розривання війська на два театри війни, пропонований похід ком'ягами і т. п.), гетьман просив вибачити і прийняти до відома всі ті мотиви, які не дають змоги війську сповинти сього поручения.

Крім тих мотивів, виазаних в сім листі, неприємним був козакам, мабуть, і сам факт, що король удається до них не сам і не через гетьмана, а через такого незначного комісара, і в сім вони могли бачити охоту дешевим коштом, не обов'язуючися нічим перед козаччиною, мати її на услуги. А крім того, поиад усе інше, могла бути ще інша, дуже характеристична причина — шведські впливи. Від осені 1626 року почавши, шведське правительство різними дорогами — через Москву, через Семигород, можливо, ще й іншими — пробувало якось дістатися до козацького війська, щоб підняти його проти польського правительства, і хоч ми не маємо документальних відомостей про зносини, дійсно нав'язані тоді з козаками (місія, вислаив через Москву, розбилася о незгоду московського правительства, що не хотіло пропустити шведського посла на Україну), але можливо, що таки щось з того долетіло до запорозького війська і вплинуло теж на його неохоту до шведського походу.

Тим часом польське правительство дуже козаків потребувало. Шклінський діставав пригадки одну за одною. Діставши згадану відповідь від Дорошенка, вибрався в марті на Україну сам особисто. Для заохоти просив короля прислати завчасу козацьку плату до Білої Церкви, додати платні старшині і т. ін. Може, й та королівська обіцянка 10 тисяч золотих за козацькі утрати в битвах з татарами стояла в певнім зв'язку з сими заходами коло козаків, але вона не помогла нічого. Відомостей про дальші переговори не маємо, але реєстрова козаччина таки не пішла. Чи навербовано щось випищиків, не знати (в шведській війні козацькі контингенти виступають взагалі дуже неясно. Відомості про козаків на шведськім театрі війни у Молчановського, але не видно, які се козаки — чи козацькі хоругви, чи правдиві козаки. — М. Г.).

Але реєстрове військо таки рішуче відмовилося від шведської війни, що нічого приємного їм не обіцяла. Московський вісник Григорій Гладкий зі слів митрополита Иова розповідав про се так: гетьман зібрав раду в Каневі, і на раді козаки відмовилися, відказали королівському посланцеві, що «на шведського короля вони не підуть, бо король польський і пани сенатори відібрали їм всі способи прожитку, на море йти забороняють, вони від того збідніли, і на службу на шведського короля їм рушитися ні з чим». І післали до короля і сенаторів просити, щоб на будуче козацького війська було 10 тисяч, і король аби прислав їм грошей і сукна на 10 тисяч.

Вісті з Царгорода про турецьку експедицію на Україну для будови замків на Дніпрі, що почали надходити з весною, дали нові аргументи за тим, що козакам не можна облишати України, і польське правительство мусило кінець кінцем прийняти до відомості се моткавання і дати їм спокій із шведським походом.

Ся справа будови замків на Дніпрі, що наробила великого галасу й зайняла увагу України на цілий рік, вийшла з ініціативи кримців. Толкували її в Царгороді тим, що хан хотів викрутитися тим від перспективи походу на війну

до Персії і для того видумав сю забавку у себе вдома; може, ще правдоподібніше, що сими замками він сподівався замотати канву польсько-турецьких відносин з користю для себе. З сим проектом хан Магомет виступив перед стамбульським диваном ще з кінцем 1626 р. Проектував поставити два замки на нижнім Дніпрі, на двох боках, на місце давнішого замку, побудованого за султана Солімана, що вже встиг розсипатися в руїни. Замки сі мали боронити козакам виходу на море. Один замок брався збудувати сам хан, другий полишав туркам. План сей був прийнятий з охотою в дивані на початку 1627 року. Ханові і калзі післано на знак султанської ласки шаблі й кафтани, капітан-баші поручено іти з весною з воєнним флотом і транспортними кораблями на Дніпро для будови замків і оборони їх від можливих перешкод з боку козаків; до нього ж мала прилучитися дунайська ескадра. Намісник Кафи мав прислати робітників для земляних робіт; воєводи молдавський і мунтянський мали прибути також в поміч з своїми людьми. По скінченні замків там мала бути лишена залога з 4 тисяч людей, щоб стерегти вихід на море від козаків.

Такі шумні заходи завчасу стали звісні на Україні й викликали тут велику тривогу. Польські правительственні круги занепокоїлися, як десять літ тому, сим турецьким заміром стати міцною ногою під боком України, в номінальних границях Корони. Козаччина абсолютно не хотіла позволити туркам загородити їм дорогу на море. Але до конфлікту з турками польське правительство також не хотіло доводити. Коли армія капітан-баші, зійшовшися під Тегинею з людьми молдавськими і мунтянськими, рушила відси на українську границю, Хмелецький з польським військом і українськими козаками насамперед демонстративно виступив їй назустріч і тим, як каже, змусив змінити курс і, замість іти на українські границі, де баша, мовляв, мав замір ставити замок при границях Брацлавщини, на усті Чичаклею до Бугу, баша пішов до Очакова і звідти завів переговори за посередництвом господаря молдавського Мирона Могили-Барновського. Сими переговорами Хмелецький встиг відвести башу від заміру ставити другий замок, страшачи його тим, що козаки і вся Україна «рушилася» на вість про сі замки, не можна буде утримати спокою з Туреччиною, «козаки, прочувши, не хочуть слухати своїх старших і думають про похід Дніпром» і т. д. Скінчилося на тім, що тільки хан кримський відновив старий замок в Аслан-кермені, а баша від свого замку відступився, уложив нову угоду між Туреччиною і Польщею і пішов собі, а Хмелецький, пробувавши ціле літо і початки осені на степовім пограниччі (над Сурією) з своїм військом і козаками, вернувся також. Своєвільне козацтво за той час, посміюючися з турецьких заходів і замків, вибралося походом на море — рахують їх на 60 і на 80 чайок, але ближче про сей похід не знаємо нічого (з двох походів, згаданих у листі султана, перший належить до попередніх літ, і тільки другий до 1627 р. — М. Г.). Реєстровики ж, вернувшися на волость, зайнялися знову виправою посольства до короля, на сейм, зібраний у Варшаві з початком жовтня ст. ст.

В посольстві поїхали сим разом Яцько Кліша, Іван Туровець, Костянтин Вовк (ми бачили його перед кількома місяцями військовим писарем), Костянтин Закневич, Станіслав Яблонський і Фурс Малейкевич. Грамота датована «табором коло Тарганового ставу над Росавою», 22.IX. Посли везли королеві ad captandam benevolentiam кількох в'язнів татарських, захоплених під час наїзду під Мушуровом, грамоту, де бідолашне військо перепрошує короля за «часті докуки» і виправдується, що «гвалт і недостаток великий» змушує їх наприкрятися королеві прошеннями, або видав їм привілей на оборону їхнього спокою від української шляхти. За словами їхніми, ся шляхта, незважаючи на лояльне поводження козаччини і на суворі універсали, кілька разів видані з королівської канцелярії (сих універсалів не маємо і не знаємо, наскільки знову тут докладний сей козацький відклик до них),— далі ще гірше докучає козакам мордуванням і відбиранням грунтів (все се, очевидно, на грунті все того ж примусового виводу козаків з приватних маєтностей — козаки, видно, все відтягалися від нього під різними вимовками). На ілюстрацію тої шляхетської кривди вказували факт, що пани Калиновські не перепустили війська козацького через свої маєтності. Та, мабуть, все се говорилося більше для декорації, умисли ж були інші, і привілей королівський випрошувався для цілей, вище вже вказаних — для розширення козацьких вільностей.

З інструкції козацької звісні нам такі пункти: прошення щодо підвищення платні, дотації на армату і виплати 10 тисяч золотих, обіцяних королем; скарга на уманських міщан, що вони не позволили ставити козакам на квартирах, вказаних їм Хмелецьким, напали на козаків і кількох побили (се ближче розкриває ту справу козаків з Калиновськими — власниками Уманщини); прошення убезпечень від насильств шляхти, що терплять козаки, «що мають свої стаційки домки» (очевидно, в маєтностях шляхетських). Нарешті козаки звертали увагу на турецькі чи татарські замки на Дніпрі: один замок Шагін-Гірей збудував сього року (отже, і тут маємо потвердження, що збудовано тільки один замок. — М. Г.) на лівім боці Дніпра, а на другий рік хоче будувати ще два замки на правім боці; се річ дуже шкідлива для Речі Посполитої, і козаки просять волі королівської — як їм бути?

Сі петиції були предложені послами королеві на парадній аудієнції, де посольство передало грамоту і в'язнів, 7 (17). X, а другого дня посли козацькі предложили сі ж петиції посольській палаті, просячи, щоб палата підтримала їх перед королем. Палата, розглянувши, рішила підтримати перед королем справу обіцяної нагороди, скаргу на Калиновських і петицію про видачу універсалів до шляхти; інші справи, на гадку палати, мали були трактовані в законодатнім порядку, цілим сеймом. Зі справ, взятих палатою під свою опіку, козаччину, безперечно, займала найбільше справа козацького пробутку в приватних маєтностях, і коли удалося послам козацьким добитися від короля якихось універсалів до шляхти, які давали можність їм далі боротися проти виключення козаків з шляхетських маєтностей, то се мало для них чималу вартість. Козаччина, очевидно, не хотіла ніяк признати сього виключення на практиці і, не маючи надії добитися його формального скасування, вела з ним боротьбу під'їздову, різними обхідними маневрами. В законодатнім порядку сейм нічого інтересного для козаччини не постановив. З огляду на непевні відносини до татар і турків постановлено, що кварцяне військо має бути ужите виключно для оборони України (а на шведську війну ухвалено надзвичайні кредити), і військо козацьке теж «має давати відпір поганству» разом з ним; про задоволення ж домагань сього війська промовчано. Справу «грецької релігії» формально ще раз «пущено в рецес до другого сейму».

Характеристично, що в козацьких петиціях уже з півтора року ми не стрічаємо сеї релігійної справи, що давніше в них займала визначне, головне становище. Можна думати, що самі ієрархи, все більше схиляючися до опортуністичної, компромісової тактики, не вважали вказаним силувати релігійну справу козацькими петиціями, що однаково показали свою безплідність уже в попередніх разах, а своїм маніфестуванням союзу православної ієрархії з козаччиною, може, на погляд опортуністично настроєних ієрархів, більше шкодили, ніж помагали полагодженню відносин з правительством і правлячими кругами. Як ми знаємо, релігійну справу саме полагоджувано за кулісами сейму, секретними переговорами, і мішати сюди козаччину православним не було інтересу.

Представлення козацькі в справі турецько-татарських замків на Дніпрі не знайшли офіціальної відповіді в актах сейму. Справа була досить дражлива для польської політики; не можна було з огляду на Туреччину сказати голосно те, що говорилося і писалося потихо, приватно: що турецькі замки на Дніпрі річ, дійсно, дуже непожадана, і було б добре, якби козаки їм зробили кінець з власної ініціативи, не мішаючи в те польське правительство, що з огляду на свої шведські справи пильнувало добрих відносин з Туреччиною. Але сей настрій правительственних кругів, розуміється, не був секретом для козацької старшини, і на весну 1628 року гетьман Дорошенко з реєстровиками і нереєстровиками рушив на Запорожжя, сповістивши Хмелецького, як репрезентанта польського правительства на Україні, що він іде туди для того, щоб приборкати своєволю та стримати її від походів на море (такий похід дійсно мав місце восени 1627 р. — М. Г.), а головно, щоб знищити замки, то значить Аслан-кермен, побудований на шкоду Речі Посполитій на самій переправі через Дніпро, і не допустити до будови нових замків, що доконче мали ставити в сім році, — на се ж цісар турецький і вислав був на Чорне море кількадесят великих галер і кількасот менших з одним башею турецьким. Так переказують козаки

а пізнішім листі до Хмелецького зміст сього попереднього маніфесту Дорошенка.

Обставини були для того дуже відповідні, бо світ татарський і турецький тутешній був зайнятий татарською усобицею — боротьбою Шагін-Гірея з мурзою Кантеміром, що по деякім вигладжанні вибухнула з новою силою і перейшла на весну в завзяту оружну війну. Без великих клопотів і перешкод Дорошенко з козаками обложили замок і «щасливим способом» — «щастям вашої королівської милості і відвагою своєю», як галантно доносили потім королеві, здобули сей замок, хоч він був так добре споряджений арматою і людьми, за їхніми словами, що міг би противстати й найбільшій силі. Знищили замок до решти, забрали з нього кільнадесят гармат і з тріумфом вернулися на Запорожжя. (Понад сю коротеньку реляцію ніяких подробиць більше не маємо. — М. Г.).

Про «погамування» своєволі й запобігання походам на море дбали менше. Навпаки, сей півофіційний похід на Аслан-городок тільки розворушив своєвільну енергію, і зараз по нім ватаги випищиків вибралися на море — вже з мая місяця пишуть з Царгорода, що сі козаки напали на турецькі краї, поробили велике шкоди і далі їх грабують і пустошать (6 червня одержав такі вісти з Царгорода господар волоський. — М. Г.). Не знати, до сього чи до попереднього походу (осіннього) належить турецька вістка про козацький напад на Аідос (коло Бургаса), що вони там набрали в неволю людей, пограбили їхнє майно і т. д.

Реставрація же, раз захопивши, хвиля півсвоєвільного добичництва кинула в розгар кримських усобиць, що розгорялися тоді все більше. В новій війні своїй з Кантеміром, що розгорілася під весну 1628 року, Шагін-Гірей знов-таки кінець кінцем був побитий за Дунаєм і мусив тікати не ин инший до Криму. (Про сю кримську усобицю сучасна реляція... дуже детальна. — М. Г.). Се дало привід до повстання кримським мурзам, невдоволеним з тиранства Шагіна і його брата хана, а турецьке правительство, що не могло забути братам їх оружного відпору в 1624 році і злорадно слідило за всяким невдалим кроком, за всяким нещастям, яке спадало на них, теж задумало скористати з сеї нагоди, щоб зробити кінець своєвільним васалам. Витягнуло із забуття давнішого хана Джанібек-Гірея і поручило капітан-баші з своєю ескадрою їхати з ним до Криму, посадити його знову на престолі ханськім. В сій останній біді Шагін звернувся до своїх давніх спасителів — козаків. Тікаючи з-за Дунаю до Криму від Кантеміра, що з своєю ордою гнався за ним «в тропи», вислав Шагін на Запорожжя своїх свояків, пригадуючи козакам стару присягу союзну і обіцяючи велику заплату. Обставини були того роду, що не лишали місця до довгих мірнувань. Дорошенко рішився йти на заклик Шагіна з тим військом, яке було при нім.

«Хоч і не мали ми позволення вашої королівської милості і регіментарів ваших, але, видячи добру нагоду до ослаблення їх (татар) і притоку до усобиці, а з такої усобиці кожний неприятель, безсумнівно, слабне,— толкували потім козаки королеві,— сподівалися, що то не стягне на нас неласки королівської, і хоч з мірними силами, бо не було нас і повних чотири тисячі, відважилися ми на них іти, сподіваючися якогось порятунку під теперішній наш недостаток». На жаль, про подробиці сеї цікавої експедиції козаки не розписалися, і маємо про неї тільки дуже загальні і лапідарні вістки. Кинувшися чимскорше до Криму, вони ще встигли в час: застали Шагіна і хана, хоч і в останній біді. Утікши до Бахчисарая, брати збирали останки своїх партизанів, але якби ще трохи козаки забавилися, були б Кантемірові татари зробили їм кінець. Зайнятий здобуванням Бахчисарая, Кантемір не надавав особливого значення вістям про козацький похід, думаючи, що іде невеличка якась ватага в кількасот душ, як в 1624 році, а не сам гетьман з військом; тому й не постарався загородити їм дорогу в Перекопі. Козацьке військо пройшло свобідно Перекоп, і тоді аж Кантемір, побачивши свою помилку, кинувся з головними силами на козацьке військо, лишивши невеличкий відділ під Бахчисараєм. Сили його були звичайно більші від козацьких, але козаки сміло вдарили на них і шість день оружною рукою, пробиваючи собі дорогу серед неустанних битв, ішли табором від Перекопу до Бахчисарая. Удалося їм пробитися, розбивши Кантемірове військо так, що він, понісши великі втрати, сам ранений, утік до Кафи, під

охороиу турецького флоту. Але й козаки мали аеликі атрати — близько тисячі полягло їх, в тім, стратили й Дорошеика, і старого гетьмана Олифера, що теж буа у поході. (Рудиицький аважав Олифера проаодирем аипищикіа; аін робить се під впливом московської вісті 1626 року — про Олифера див. вище,— але аона зовсім баламутиа, і властиво не маємо якихось певних слідів участі випищиків у Дорошенковім поході. — М. Г.). Впали вони на чолі свого війська аід куль турецьких вояків-саймеиіа, що прибули на корвблях з-ивд Дуиаю а поміч Каитеміроаі і через гори прийшли під Бахчисарай.

Се буа тяжкий удвр для козацького аійська, і ним пояснили козаки, що похід ие удався аповиі. «Удалося б ивше діло, якби ие перешкодила смерть славиої пам'яті иебіжчика Дорошеика, гетьмаив иашого; тв трудио охороиитися аід иайаищого декрету, особливо, коли приходилося майже шість деиь іти ручиим боєм, ведучи битву з вйськвми Квитеміра через уаесь Крим». Але великі стрвти ие відібрали козакам аідааги. На місце Дорошеика вибрали аоии иового гетьмвив (сучасив польськв реляція зве його Moizernica — ім'я, очеаидио, попсоввие). Військо козацька пройшло до Бахчисарая. Шагіи з брвтом вийшли з блокади; при иім було всіх татвр иількасот чоловік: аж тепер, як його козаки визволили, почали до иього з'їздитися мурзи. Він тепер з козаками й татарами хотів іти під Кафу. Козаки з огляду иа великі страти і испеану ситувцію, стерявши випробуваного аождя, може, й ие хотіли плутатися двлі між бусурмеивми й за ліпше вввжали аертвтися иа Україиу, лишиаши самому Швгіиоаі дальшу боротьбу з його ворогами. Але Швгіи сипиуа грошимв — над'їхаа до Криму москоаський посол з казиою, Швгіи пустиа ті гроші між козаків, дістали козаки «по п'ять золотих иа коия московських деиег», як каже сучвсиа реляція, і пішли з Шагіиом ив Квфу. (Крім того, підозріває Рудиицький, що иовий гетьмви був підкуплений Шагіном — так толкує аія вістку про пізиіше скврания гетьмвив. — М. Г.). Квитемір, «иа хотячи, вби його, як бабу, а місті звствли», вийшов иазустріч з своїм військом зв дві милі від міста. Сталася иовв битва,і тут Каитемірв «потовкли» так сильно, що «ледве о двуконь утік, тв й то одии кінь йому зарвз в квфииській брвмі упав і здох». Одии з Каитемірових сииів попвв в руки Шагіна живий — він казаа стяти його під мурвми Кафи иа очах старого Каитеміра, що дивився з муріа. Саоїх партизвиів Швгіи розіслвв ив те, щоб ииищити Квитемірових иедобитків. Козацьке військо зісталося під Квфою. Облягало її півтора місяця, і дуже круто приходилося місту. Шагіи віа переговори з кафиицями, щоб видвли йому Квитемірв, і той, прочуаваючи свою иебезпеку, иввіть ие відааживсь иочувати а місті, а иа иіч сідав иа галеру і аиїздив ив море. Говорили, що тількп хви Мвгомет звпобіг тому, що Кафу ие взято, бо «жалуаав туркіа» — боявся, що, як здобудуть Квфу, поріжуть тих туркіа, що там були, і се безповоротио вже попсує його позицію иа султаиськім дворі.

Втім, показався ив морі турецька ескадрв, що везла до Криму иоаого хаиа. Ескадра була велика, зложеив з 25 різиих кораблів, а ще й сухопуттю йшли з військом бвші Гусейи і Кеиаи а поміч Каитемірові. Се викликало замішаиия в Шагіиоаім аійську, багато мурз татарських почало перебігати до Каитеміроаого військв, і свм хви Мвгомет, кииувши свої швтрв, втік уиочі з Шагіиового табору до Бахчисарая. Козаки з Шагіиом тримвлися, але коли а ивйближчій битві бвгато твтврської «чериі», «побвчивши иового хвив», утекло теж з війська, ие було що робити. Військо козвцьке вирішило вертатися, а й Шагіи, ие мвючи що більше робити а Криму, з своїм двором, що зиову ствв до кількасот чоловік, пустився з козаквми. Девлет-Гірей з Квитеміром пішов зв иими, вле козаки йшли оборониою рукою, відбиввючи їхиі иапади, і з иевеликими стратами щасливо вийшли з Криму. Тільки з розісланих за поживою згииуло козаків чоловік з двісті. В першій половиниі липии було військо зиову иа Запорожжі, привізши як трофеї гармати польські, звбрвиі Каитеміром у Жолкеаського під Цецорою, а тепер, під чвс походу в Крим, відібраиі козаками аід Каитемірв: двавдцить їх здобули аоии, і з иих дев'ять привезли до Січі, а три затопили а дорозі, ие можучи аезти з собою.

Далі буде

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

СЕРПЕНЬ ВТОМИ НЕ ЗНАЄ

Серед братів-місяців серпню належить особлива роль. Протягом року хлібороб працював, сказати б, на останній місяць літа. Отож із серпнем — вінцем року — люди пов'язували свої найкращі, найпотаємніші надії. Невипадково в народі казали: «Один серпневий день рік годує.» Тому хлібороби зрання й до пізнього вечора не мали перепочинку.

Як ми знаємо, кожен місяць мав свої «перепочинкові дні» — свята, котрими й регулювали працю з відпочинком. Лише для серпня народнообрядова структура їх «не передбачала». І в цьому немає похибки — традиційний агрокалендар свідомо зробив виняток місяцеві жнив. Для цієї пори року існувало золоте правило, що опредметнилось у народному прислів'ї: «У хліба короткі ноги, як утече, то й довгими не наздоженеш!»

Останній місяць літа відповідно прибрав і назву, пов'язану із жнивами. Слово «серпень» походить од знаряддя, яким у давнину жали зернові. Воно має спільнослов'янське значення. У чеській, польській та словенській мовах восьмий місяць року відповідно йменується «српн», «серпень» та «велікі српан»; щоправда, в словенців ще є і «малі српан», але стосується до липня. До речі, у південних слов'ян, де жнива починаються раніше, ніж у нас, ця назва також відноситься до сьомого місяця — болгарське «сърпен» і сербохорватське «српань».

Проте найсвоєріднішу назву жниварського місяця серед слов'янських народів мають білоруси. У них він іменується «жнивнем», хоч у розмовній мові нерідко, особливо на пограниччі з Україною, вживається і «серпень».

Решта європейських країн запозичили назву з давньоримського місяцеслова. У первісному варіанті це був «секстиліс» — сьомий за річним циклом. Але згодом його перейменували на «август» — на честь римського імператора Октавія Августа, що уславився багатьма блискучими перемогами. Вони збігалися саме на цю пору року.

Діалектична скарбниця серпня також приберегла чимало оригінальних назв. Однією з найдавніших, про що потверджують давньоруські джерела, була «зарев». На думку дослідників, вона походить од дієслова «заревати», себто «ревіти». О цій порі наші далекі пращури влаштовували оленячі лови, від того, що довколишні ліси відлунювали протяжним погуком диких тварин, і назвали цю пору «заревом».

Конкретніші й чіткіші наймення зафіксовані в західноукраїнських говорах. Володимир Шухевич у своїй капітальній праці «Гуцульщина» подає тутешній термін — «копень». Так називали гуцули сучасний серпень від того, що на полях з'являлися копи жита.

У Я. Головацького подибуємо назву «кивень». Її фіксують й інші календарі XIX століття, що виходили на західноукраїнських землях. Передусім це пов'язано з нужвю, тобто гедзями й сліпаками, котрі вельми дошкуляють тваринам. Від того, що коні постійно кивають головами, відганяючи надокучливих мух, і закріпилася місцева назва місяця. Деінде побутувала похідна кличка — «гедзень».

Діалектний лексикон серпня має й інші назви — «густир» (від густого врожаю на полях та в садах), «хлібочол», «жнивець», «городник», «прибериха-припасиха» тощо.

Всі вони так чи інак пов'язані з господарською діяльністю людини і тваринним світом.

На ще кількох назвах мені хотілося б зупинитися докладніше. Ідеться про клички «спасівець» та «барильник». Вони вживалися переважно на Поліссі. Перша з них, очевидно, пов'язана зі «спасовою бородою» — давнім хліборобським реліктом. На початку чи

а кінці жнив господарі залишали а полі жмут невжатого збіжжя. Його обв'язували червоною стрічкою, клали поруч окраєць хліба і дрібок солі. Це був символ закінчення жнив. «Спасова борода» стояла край лану до початку осіннього посіву. Оскільки жнива збігалися із спасівськими запусками, котрі тривали з 14 по 29 серпня, то і кущ збіжжя називали на її честь спасівкою. Власне під цю пору і закінчувалося літо.

Інша регіональна назва — «барильник» — ймовірно, походить від посудини, в якій тримали воду жнивarі. Такі бочечки називалися барильцями. Для того, щоб вода не перегрівалася, виготовляли спеціальні барильця, видовбані із суцільного липового окоренка. Іноді барильце вставляли в ще одну, більших розмірів діжечку. Порожнину між стінками заповнювали тирсою або кострицею. Такі «термоси» були вельми практичними, бо довго зберігали воду прохолодною. Від цих барилець і пішла назва місяця.

Відомий дореволюційний фольклорист Михайло Максимович, досліджуючи селянський побут, відзначав, що в даянку на Україні початок жнив межував між сьомим та дванадцятим числами липня, тобто між Івановим і Петровим днями. З нового, часом не зовсім зрілого зерна випікали обрядову перепічку, яку називали сандом. Але це були чисто символічні зажинки.

Масове збирання зернових починалося на Прокопа — 21 липня. Про це стверджують численні прислів'я та приказки: «На Прокопа приготуй плечі для снопа» чи «На Прокопа має бути в полі копа». Але найбільшого розмаху жниварський сезон набирав у серпні — місяці, що символізує красне літо. Під цю пору пасічники починали удруге качати мед: «Спас свіжий медець припас».

В попередньому матеріалі йшлося про петропавлівські пастуші обряди. Побутували вони і в гуцулів. Власники корів у цей день влаштовували колективний святковий обід на вигоні. Вони приносили на толоку пиріжки з сиром (напдрики, перевертаники) і частували ними пастухів. У обідню пору підлітки організовували різні змагання, танці, розваги. За закінченням травом, попаскчам дозволялося зібрати денний удій і, продавши його, придбати будь-які продукти та напої.

Крім того, обов'язковим було і так зване «петрикування», обрядовий обід. Пастухи самотужки готували на вигоні своєрідний стіл — викопували в землі квадратну (залежно від кількості осіб) канаву для того, щоб можна було спустити в неї ноги. «Стіл» (до речі, така форма трапезування характерна для наших далеких пращурів, що потверджують розкопки давніх поселень; стіл на ніжках запозичено пізніше од Візантії) покривали скатертиною і розставляли їжу.

На початок місяця (2 серпня) припадає один з найзначиміших календарних празників — Іллі. Воно мовби завершує літній обрядовий цикл. Деякі дослідники схильні вважати, що Ілля увібрав усю аграрну магію язичеського бога грому і блискавок Перуна. В народі вважали, що «Ілля колісницею приїздить на свято». Справді-бо, під цю пору найбільше припадає грозових днів і горобиних ночей.

Здавна було зазвичай до Іллі намолотити хоча б корець зерна. Ілля,

Є. Прокопов. Вид з гальорки

казали, заходить до хати, щоб свіжого хлібця скуштувати.

З цим святом, власне, пов'язували астрономічне завершення літа, а тому забороняли дітям купатися, «бо на спині верба виросте». Цього дня намагалися нічого не робити. Серед гуцулів існувало повір'я: якщо газда працюватиме на святого Іллю, то неодмінно грім вдарить у «салаш» — літнє стійлище для свійських тварин.

На серпень припадає ще два вельми пошановані в народі свята — маковія і спаса. Вони, власне, і тримаються одного числа, а відтак люди намагаються якнайпишніше їх відзначити. 14 серпня вважалося полуднем, себто останнім відрізком літнього часу. Тому в цей день жінки несли до церкви, щоб посвятити, майже всі припаси хліборобського врожаю, серед яких обов'язково має бути і мак (звідси і маковій).

До другого спаса (зауважу, що в серпні цих свят троє — 14-го, 19-го, 29-го) старші люди, в яких померли малі діти, намагалися не їсти яблук; інакше на тому світі, коли в цей день роздаватимуть гостинці, їм не дадуть, бо «мама з'їла».

З першим спасом пов'язаний і початок двотижневого посту. Він мовби нагадував, що літо вже закінчилось і не за горами осінь. У другій половині місяця стають довшими і прохолоднішими ночі. На стернищах збираються табуни лелек, готуються до далекої мандрівки. На Поліссі бусли починають відлітати в ірій з 28 серпня. Якщо лелечі ключі заспішили раніше, то, за прикметою, зима має бути ранньою і холодною.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Мокрини (1). За цим днем прогнозували, якою буде осінь. Якщо йтиме дощ, то мокрою, а коли сонячно — сухою. Дощовий день також віщував: наступного року вродять жита, але літо буде мокрим.

Ілля (2). Вважалося, що це одне з найбільших літніх свят, бо з Іллею пов'язували закінчення жнив. Тому казали: «Жнива кінчаються — осінь починається» чи «В цей день до обіду літо, а після обіду осінь».

Марії Магдалини (4). Великі роси — льон буде сірий.

Бориса і Гліба (6). Перше таке святце було 15 травня. Осінній Борис і Гліб завершував дозрівання усіх хлібів, починався період збору грибів.

Борис і Гліб сіють ранній хліб.

Прийшов Борис і Гліб — вистиг у полі хліб.

Анни (7). За цим днем передбачали зиму: якою буде погода до обіду, така зима до грудня, а яка по обіді, то така після грудня; якщо ранок буде холодний, то і зима сувора; йде дощ — часто випадатимуть сніги.

День Сили та Силуана (12). Вже можна було починати сіяти озимину.

Маковія і перший спас (14). З цим днем пов'язували закінчення літа, освячували в храмах голівки маку. Це останній день, коли можна було робити хліборобські толоки. З цього часу починали відлітати в ірій ранні птахи.

Спасівка (12—29). Двотижневий піст, що припадає на кінець літа.

До спасівки бджола робить на пана, а після спасівки на себе.

Степана (15). Є ще й зимовий (9.I). Готувалися косити отаву.

Антона (16). За цим днем прогнозували погоду жовтня. «Антон на жовтня дивиться».

Спас другий, або великий (19). Це одне з найбільших хліборобських свят. Зібраний врожай — овочі, фрукти, ягоди, гриби, мед і хліб — несли до церкви, щоб посвятити, тобто віддати шану вирощеним плодам.

Прийшов спас — бери рукавиці про запас.

Як прийде спас, то комарам урветься бас, а як прийде пречиста (21.IX) — забере їх нечиста.

Мирона (21). За цим днем завбачали січень.

Лаврентія (23). Якщо на ставках вода тиха, то осінь спокійна, а зима без завірюхи.

Михея (27). Якщо буря цього дня, то на непогідний вересень.

Успення і перша пречиста (28). Це пора, коли повністю закінчували жнивувати. Хто до цього часу не встиг зібрати хліб, тому влаштовували колективну братчину.

Після успення вже починається «молоде» бабине літо, що триває до 11 вересня. Якщо о цій порі погода гарна, то «старе» бабине літо (11—21) буде непогідним.

З першої пречистої починали сіяти жито в усіх зонах України. Господарі м'яли зерна з обжинкових вінків та «спасової бороди». Перед засівом казали: «Роди, боже, і благослови!» За традицією, селяни в цей день не голилися, бо «Не годиться, доки не обсіюся».

Третій спас, або післяуспіння (29). Починається відліт ластівок. «Післяуспіння прийшло — сонце на осінь пішло». Відліт у цей день журавлів віщує ранню зиму.

НАТАЛЯ КРУТЕНКО

ЛІТОПИС В ОБЛИЧЧЯХ

Часописи бувають різні. Листи, письмові спогади, кадри кінохроніки, літературні джерела, періодика... Та чи не найпривабливіші завжди фотоматеріали. Вони озвучують і повертають час, розповідають про його творців.

Важко повірити, що в центрі Києва, під склепінням типового для 60-х років архітектурного «шедевра» — «акваріуму», що править за фотоательє, зберігається своєрідний фотоархів славних наших співвітчизників. Не раз, проходячи через парк ім. Т. Г. Шевченка, на території якого міститься фотопавільйон, я розглядала вітрини, за якими щільними рядами висять портрети людей, що не потребують підписів. Видатні літератори, діячі театрального та музичного мистецтва, вчені, герої Великої Вітчизняної війни, космонавти та герої трудового сьогодення. Їхні імена знає вся країна. Саме тому я, впевнена, як і більшість киян, хто відвідував фотоательє № 4 об'єднання «Київфото», вважала, що цей фотовернісаж — рекламне оздоблення вітрин.

Одного разу я відчинила двері невеличкої оселі. І зразу відчула подив, оскільки в інтер'єрі, як і зовні, побачила суцільні «кадри» з фотопортретів. Тиша, м'яке світло, знайомі обличчя, усмішки, очі... Начебто на сповіді перед давніми друзями.

За хвилину піднялася важка завіса, що відокремлює гостинний хол від зйомочної кімнати, і на порозі з'явилася постать невеличкої на зріст, жвавої літньої жінки. Вона усміхнено привітала мене, запитала про мету візиту.

Так, переді мною стояла єдиний автор всіх фотопортретів. Уривчасті відповіді поступово перейшли до зацікавленої розповіді, спогадів. Марія Григорівна Ейленкріг клала на журнальний стіл все нові й нові обтяжливі папки та альбоми зі своїми роботами, гортала листи, сторінки журналів та книжок і продовжувала розповідати:

— Мені легше відповісти, кого із «зірок» я не знімала. Але не менше пишаюся тим, що серед моїх щоденних клієнтів студенти, робітники, військовослужбовці (до речі, останніх завжди знімаю поза чергою, знаю, що мають на звільнення обмаль часу), всі мої дорогі кияни, гості міста,— і Марія Григорівна дістає із шафи конверти замовлень. Сімейні фото, малюнята, друзі, окремі портрети. В кожній роботі свій настрій, забарвленість, своє творче відкриття. Тільки на перший погляд може здатися, що фото вийде якісним, якщо його «герой» — красень. 40-річний доробок майстра Ейленкріг спростовує це.

— Для мене немає нецікавих облич. В кожному я намагаюся знайти свою особливість, домогтися через неї виразності всього образу.

Слухаю Марію Григорівну і поступово доходжу думки, що переді мною не просто майстер «золотої руки», фахівець, а насамперед художник. Так, історія мистецтв знає набагато менше імен видатних поетів, композиторів та художників — жінок, але чи не в їхніх творах знайдені саме ті слова, ноти та відтінки, які допомагають відчути дійсність глибше і витонченіше! А жінку-фотомайстра зустріти ще важче, та саме в цій роботі так необхідні жіноча інтуїція, відчуття тону, композиції! Чи не завадою цього технічна атрибутика цієї професії? Та й вибір самої Марії Григорівни випадковість.

Її трудова біографія починалася як комсомольського активіста. Секретар комсомольської організації заводу «Транспортер» — з 1932 року, редактор газети «Комсомолець Васильківщини» — з 1935 року, а з часу переїзду до Києва — штатний пропагандист комітету комсомолу заводу «Арсенал». Як молодий комуніст, була направлена на навчання до Всесоюзної школи ППО, звідки повернулась у званні лейтенанта. Очолювала і викладала в па

Андрій МАЛИШКО

чальному пункті ППО. Згодом — голова районного комітету Тсоіахіму, начальник штабу ППО.

Военні роки поа'язані з київсьним номерним заводом, аний було евануйовано до Куйбишева. Запусиали в серію легкий нічний бомбардуаальник У-2, неуразливий і легендарний штурмоаик Іл-2 та Іл-10. Від дій штабу ППО залежав ритм роботи заводу.

Марія Григоріана — ініціатор заилику до трудящих нраїни побудувати літани на свої кошти. І перша аіддала свої скромні заощадження на цю аажлнау спраау.

Скінчилася аійна, люди поверталися до мирної праці. Свою подальшу трудову біографію Марів Григоріана а думнах поа'язувала з рідним заводом «Арсенал». Повернуашись до Киева, пішла а райком партії ставати на партоблік. І там отримала пропозицію — опанувати справу фотомайстра. Розгубилася. Вирішила подумати, порадитись з чоловіком. Не могла иваіть уявити себе а цій ролі. Але аідмоантись посоромилась.

Випадок, назва якому — доля? Та радше не аипадок, а сприйняття його може анкреслити те, що згодом отримає иазау «доля». Бо можна було б назавжди зануритися а тишу, спокій одноманітних буднів, тиражувати чиїсь обличча, не заглядаючи нааіть а їхні очі... Але не такої вдачі наша героїня.

...На порозі з'явилася пара молодят. Побачнаши Марію Григорівну, дівчина радісно звернулася:

— Ми до вас. Пам'ятаете, я колись знімалася. Ваша робота — мое єдине фото, на якому я — це я, а не фарфороаа лялька. І тому в вам же замовляла зробити з негатива велиний портрет. Я дуже його люблю.

— Так, так, ми дуже любимо цей портрет,— енергійно втрутився юнак.

— А тепер ми прийшли сфотографуватися удвох.

Я була свідком цієї розмови. А за хвилину вже чула, як із зйомочної кімнати долинав спокійний голос Марії Григорівни, звернення, далекі аід традиційного «нахиліть голову вліво, усміхніться, затамуйте подих. Р-раз! Готово!» Ні! — жваве, безпосереднє спілкування, начебто давніх знайомих.

— Для того, щоб людина аідчувала себе розкуто, я намагаюся створити затишну обстановау. Ви помітили, скільки у мене квітів, є акваріум, завжди уаімкнена музика. І в з аідвідувачем починаю говорити на абсолютно вільні теми. Це вже потрібно мені, щоб зрозуміти характер, настрій, аилучити найсуттевіше. І обов'язново треба поважати тих, хто довірив тобі зробити свій портрет.

Гортаю численні фоліанти під заяложеною назвою «Книга пропозицій, заяв і скарг». Суцільні освідчення а прихильності до людяного і мистецького таланту, слова подяки, вірші. Вони ж таки і а альбомах з фотопортретами та автографами «зірок»:

«Видатним фотоживописцем» назвав Ейленкріг Іван Гончаренко.

«Асом фотомистецтва» — тричі Герой Радянського Союзу П. Покришкін.

«Фотографом душі, а не тільки обличчя» — Іван Ле.

«Ваші руки несуть в історію прекрасні образи наших сучасників» — партизанський полководець О. Федоров.

«Заступниці людських душ» — підписав свій портрет архімандрит Антоній.

«Ви чините неймовірне — зупиняєте мить людського характеру. Причому — навік! Борис Олійник».

«Знаходите у кожнім незвичайне,
Красу душевну бачите в лиці.
І кожне фото — пісня величальна,
І в кожнім зорі — щастя промінці».

Олесь Доріченко.

«...Золоті руки і око, уважне до людського обличчя, а якому для нас цілий світ. Павло Загребельний».

«Надзвичайна чарівниця, що вміє з кого завгодно зробити красеня. Юрій Збанацький».

«Спасибі, майстре, за турботу,
Тебе і славити не гріх,—
Щасливу ти обрав роботу,
Що обезсмертнює усіх».

Микола Тарновський,
з поетичного триптиха «Уаіковічення»,
присвяченого Ейленкріг.

Закохана в свою професію, Марія Григоріана і сьогодні на передовій громадського життя. Вона організовує й проводить тематичні виставки. Великий успіх у глядачів мала республіканська виставка художнього портрета «Наш сучасник», виставка портретів ветеранів Великої Вітчизняної війни, що проходила в залах Музею історії військ Червонопрапорного КВО.— Ейленкріг подарувала її Київській міській секції Радянського комітету ветеранів війни. Беручи участь у патріотичному вихованні молоді, фотомайстер подарувала також 40 портретів ветеранів війни історичному музею київської

Ліна Костенко

школи № 46, де проходила її персональна виставка. Наставник молоді, вона виховала 15 учнів. Голова ради ветеранів війни при об'єднанні «Київфото».

Щаслива та людина, що й у немолодому віці не відчуває тягаря років, невситимо продовжує творити, ніколи не заспокоюється зробленим. Зараз Марія Григорівна живе надією, що її багаторічна робота зацікавить видавців, аби створити тематичні фотоальбоми. «Літопис в обличчях» майстра Ейленкріг — це національний скарб, фотогалерея творців нашої історії, культури. І потрібний він не тільки нам, сучасникам, а й як документ нашої доби для нащадків.

Творчі автографи майстра увійшли в антологію «Письменники України», в енциклопедичні довідники, найрізноманітніші газети, журнали. Фотопортретами, зробленими Ейленкріг, відкриваються зібрання творів більшості вітчизняних літераторів. Рекламні фото діячів театру та естради. Впізнаючи своїх улюблених акторів, спортсменів, поетів, задумайтесь: хто увічнив їх такими натхненно-вродливими?!

Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко

ГЕННАДІЙ ТЮРІН

СВИНЦЕВІЙ ДОЛІ НЕ ВКЛОНИВСЯ

Павло Васильєв... Розкрилля брів, кучерявий, вилицюватий... Таким запам'ятали його побратими-літератори: «Очі ярі, зразу видаються шаленими, динуватими, а потім — дитячими, навіть розгубленими. Вибухи заразливого сміху, регіт, хихотіння, природжена веселість. У погляді спочатку помітна бадьорість, потім сум, може, й відчай, радше рішучість. Силоньна грала в ньому. Щось буслаєвське, єрмаківське у ньому. По-пушкінськи: «...Избыток чувств и сил», «буйство молодое». Ніздрі немов виточені, яблучна кісточка, рухливі. По вилицях снували непомітні блискавки. Що вони означали? Гордий, самолюбний,— а як же інакше. Характер!»

Це зі спогадів Льва Озерова. А ось свідчення Галини Серебрякової. Коли поет починав читати, «він здавався одним з тих, хто в далекій давнині, в Елладі, змусив повірити в божественне походження поезії. Наспівність його вірша, соковитість, новизна мовних зворотів, мальовничість пейзажів, буйна богатирська емоційна сила полонила всіх». На одному літературному вечорі, за словами очевидця, Б. Пастернак відмовився виступати, пояснивши це тим, що він не може читати вірші після Павла Васильєва.

Творча незалежність, сила таланту, нестримність характеру самобутнього майстра оспівані в чудових рядках вірша Л. Вишеславського «Другу»: «Мятежный, неприрученный, могучий, Неистовый детеныш Иртыша».

Ще в 1927 році молодий поет, заходячи в суперечку з сибірськими рапівцями, на весь голос проголошував: «По указке петь не буду сроду. Лучше уж навеки замолчать...» А у відповідь на наклепницькі випади критики писав у «Пораненій пісні»: «Что вы меня учите Лизать сапоги! Мой язык плохого прибавит глянцу...» Не дивно, що художник з таким незламним характером і безкомпромісною творчою позицією став жертвою сталінського свавілля.

Вульгарно-соціологічна критика 20—30-х років оголошувала талант Васильєва «стихійним», а його доробок «чуждым нашей действительности». Неоднозначність в оцінці його обдарування виявляється в заголовках критичних статей того часу: «На переломі» і «Від чужих берегів» (Є. Усієвич), «На нову дорогу» (О. Бєскін), «Багатство поета» (В. Катанян), «Уявний талант» (А. Тарасенков)... Безапеляційні наличники войовничих критиків (чужак, кутряк, підкуркульник, фашиствуючий розбишака, куркуль-терорист, запеклий ворог...) підтримував дехто з колег поета:

...Будешь лежать ты
Покрытый пылью.
Рукой прикрывая
Свой хитрый глаз.
Таков закон у нас,
Павел Васильев.
Кто не с нами,
Тот против нас!
(М. Голодний)

1932 року П. Васильєв був заарештований у так званій «справі сибірських письменників». По цьому було конфісковане число «Нового мира», де мала з'явитися публікація поеми «Пісня про загибель козачого війська». Була розсипана і готова до друку його книжка «Шлях до Семиги» (зберігся лише сигнальний її примірник). Подальші спроби звільненого з-під арешту письменника випустити збірки «Ясак», «Книга віршів», «Пісні», «Вірші» були марні. Дивно, але після численних невдач, ударів, втрат у поета лишалася віра у свої сили і велика працездатність. Він писав Г. Анучиній в Омськ: «На мене напала не бачена ще в моєму житті гарячка. За цей місяць, поки ми з тобою не бачилися, я написав близько чотирьох тисяч рядків (розбитих, правда). Це нова поема, називається вона «Соляний бунт». Пам'ятаєш, було у мене «Весілля», отож з того «Весілля» виріс перший розділ поеми, а далі на диво вдало розгорнулось все інше...»

Прагнення сказати про життя глибоко, вагомо, неповторно пробуджувало в поетові могутні епічні сили. «Скудельное мне тяжко ремесло. Нет, я окреп, чтоб стать каменотесом, искусником и мастером вдвойне»,— сказав Васильєв в одному з програмних віршів. Слідом за «Піснею про загибель козачого війська» і «Соляним бунтом» з'явилися його ліричні поеми-мініатюри з незакінченого циклу «Пори року» — «Літо» і «Серпень», далі — «Одна ніч», «Синицин і К°», «Куркулі», «Автобіографічні розділи», «Женихи», «Принц Хома»...

Часом голос поета зривався. «Ну что ж! За все ответить готов!» — признавався він у одній з автобіографічних поем. Трагедія епохи культу особи полягала не лише в масових репресіях, а й у розтлінні людських душ. З-під пера зацькованого поета іноді вихоплювалися рядки, сповнені удаваної громадянськості. В останні роки життя змордований наклепами та погрозами митець, над яким завис меч ката, вірив, що вірші «Вбивці», «Сталінський маршрут» відвернуть біду, убезпечать від розправи.

О. О. В'ялова-Васильєва, вдова поета, у своїх спогадах відзначала: «6 лютого 1937 року. Ми з Павлом вирішили провести вихідний у друзів. Приїхали напередодні ввечері, або вранці, не гаючи часу, Павло сів працювати. Опівдні почав дзвонити телефон. Павло просив сказати, що його нема. Дзвінки не вгамовувались. Нарешті я не витримала і поцікавилася, хто запитує Павла Миколайовича. Назвали незнайоме прізвище. Я подалася в кімнату, де працював Павло.

— Підійду. Видно, однаково не дадуть спокою.

Розмова тривала хвилин десять. Чоловік наполегливо вмовляв Павла кудись прийти, він не менш наполегливо відмовлявся...

Ввечері він вирішив піти в перукарню поголитися.

— Я з тобою,— попросила я.

— Не вигадуй. Скоро вернуся.

Він пішов з сином хазяїв будинку. Минуло томливих півгодини. Хлопець повернувся сам... Павла врештували...»

Обставини загибелі талановитого поета невідомі. Нічого не прояснює й збережене в Олени Олександрівни свідоцтво про смерть чоловіка, видане 22 червня 1956 року, де датою загибелі поета зазначене число 19 серпня 1940 року (?), в в графах «причина смерті» та «місце смерті» стоять риски.

Неймовірно, але і в роки найсуворіших заборон васильєвська поезія жила. Так, вирушаючи на фронт, казахстанський письменник Д. Ф. Снєгін узяв із собою вирізки з «Известий» 30-х років з віршами свого земляка. В особистому архіві О. О. В'язової-Васильєвої зберігся лист учасника війни Г. П. Болотова, який писав: «У грудні 1941 року, перебуваючи пораненим у госпіталі, я дізнався правду (про загибель П. Васильєва. — Г. Т.) від молодшого лейтенанта Книтєва... Довелося звикати на дійсність. Щоправда, це виявилося непросто. Вірші, які запали в серце, не можна на чиюсь вказівку викинути, як сміття. Поезія П. Васильєва продовжувала жити нелегально, приховано, хоча її творця вже не було серед живих. І так тривало до тих днів, коли над країною прошумів очищувальний вітер відомих рішень партії...»

На жаль, літературна ситуація кінця 50-х років відзначалася не лише прагненням критики сказати об'єктивне слово про репресованих літераторів — «без розовой и черной лакировки», в й фактами нерозуміння їхньої творчості, перекрученого тлумачення її. Своєрідним відгуком на вірші Васильєва, що з'явилися друком одразу після посмертної його реабілітації, стали спогади А. А. Коваленкова «Листи давньому другові» («Знамя», 1957, № 7), де поема «Пісня про загибель козачого війська» названа твором, «пройнятим співчуттям до білогвардійщини», а її автор охарактеризований як «стихійно талановитий, але цілком чужий для нас, російський, але не радянський поет». У тому ж «Знамени» (1958, № 4) А. Н. Макаров у статті «Розмова з приводу...» добачив у «Пісні про загибель...» «плутанину неймовірну», «квітисту веремію», прагнення до показу грубощів, лютості, жорстокості, до поетизації темних сторін життя...

Висловившись почергово на сторінках журналу «Знамя», обидва критики виступили (з тими ж статтями) у збірнику «В борьбі за соціалістичний реалізм» (М., 1959), в стаття Макарова в тому ж році ввійшла до його книжки «Розмова з приводу...» (М., «Сов. писатель»). Всього за період з 1957 до 1969 років критичні матеріали цих двох авторів видавалися дев'ять (!) разів. Їхню «популярність», мабуть, можна пояснити тим, що статті-регламентації якнайліпше визначали офіційні межі, що відокремлювали дозволене від забороненого.

Поет загинув, але, «судьбы свинчаткою не сбитый», він захищався своїми віршами в «Сибирских огнях» і «Литературном Таджикистане», які ввійшли до «Антології російської радянської поезії», до збірників «Поезія Сибіру» і «Люблю тебе, моя Росіє...» На початку 60—80-х рр. пробудилось широке зацікавлення творчістю П. М. Васильєва. В Алма-Аті, Новосибірську, Москві, Уфі, Омську вийшли в світ його поетичні збірки, з'явилися серйозні дослідження його поезії (Т. Мадзигон, С. Михеєва, Н. Вілор, Л. Бинов), нариси його життя і творчості (П. Косенко, А. Михайлов, Є. Беленький, П. Виходцев). Наслідком цієї напруженої праці можна вважати рядки з «Історії російської радянської поезії. 1917—1941» («Наука», 1983): «П. Васильєв, безумовно, є одним з творців найяскравішого національно-колоритного й динамічно могутнього епічного світу в поезії 30-х років».

Зазначимо лише, що значення і цінність васильєвської творчості виходить за межі тієї доби, в яку він жив і творив. Повнокровність сучасного літературного процесу дає змогу виразніше уявити життєвість і самобутність його обдарования. В кращих своїх творах поет прагнув зберегти об'єктивність і повноту зображення подій, часом драматично напружених і гострих. Так, у поемі «Пісня про загибель козачого війська» Павло Васильєв — один з небагатьох в літературі кінця 20-х років — спробував усвідомити, що, попри всю непримиренність класових катаклізмів, по той бік барикад перебувають не просто вороги, в люди з людськими переживаннями, турботами. Його перше епічне полотно за своїми художніми задумами сягає творів світової гуманістичної традиції — «Тихого Дону» М. Шолохова, «Білої гвардії» М. Булгакова, «Доктора Живаго» Б. Пастернака...

В нещадно суворий час Павло Васильєв художньо досконало показав у «Соляному бунті» болісність процесу звільнення від націоналістичного й шовіністичного чаду. Новаторство і сміливість автора засвідчув його вірш «Джут», написаний на початку 30-х років з підзаголовком «Старий степ». Проте алюзії на сучасну митцю дійсність (голод у степу, загибель людей, падіж худоби, забобонний страх...) були такі сильні, що твір побачив світ лише в 60-ті роки. Перечитуючи васильєвські «Курицлі» і «Христя Хому», треба звернути увагу не лише на викривально-сатиричний пафос цих поем, в й на той конкретний історико-соціальний підтекст, який впадає в очі при порівнянні їх із сучасними творами, близькими їм тематично (наприклад, відповідно з «Кануном» Василя Бєлова та «Виром» казахстанського письменника Юрія Рожицина).

Літературознавство все ще у великому боргу перед талановитим і самобутнім художником, перед багатьма невинно заплямованими і обмовленими.

«Думи мої, думи мої...»

«Маковий цвіт...»

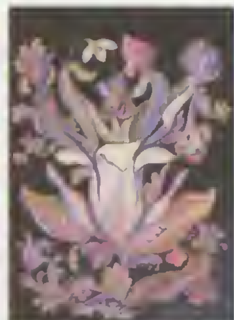

Лілея

ДИВОСВІТ ОЛЕКСІЯ МАКАРЕНКА

Спочатку була війна... Вона забрала радощі дитинства, натомість дала довічну невиліковну фізичну недугу, але не вбила у серці здатності дивуватися незбагненному світу природи, говорити з сонцем, квітами, травою, не озлобила серця. Душа запрагла протиставити жорстокості казкову картину природи і покласти її на фарби.

— Буду художником,— твердо вирішив хлопчик і, перемагаючи постійний біль у ногах, гуляв околицями свого рідного Брусилова, що на Житомирщині. Змальовував усе: хати, двори... Незабаром пильне око почало вбачати у кронах дерев, пеньках, валунах людські подоби, міфологічні істоти. Особливо цінними були спостереження над квітами, які розцвітають або в'януть.

Ось саме це відкриття спонукало Олексія відмовитись від традиційного живопису і виробити свій особливий стиль, в основі якого лежить своєрідне бачення навколишнього світу. Спочатку асоціації народжувались від конкретних спостережень руху у природі, а потім вони глибшають, і вже асоціацію могло народжувати слово. Тому цілком закономірно прийшло захоплення художника казковим епосом, насиченою фольклором та міфологією «Лісовою піснею» Лесі Українки, а також творчість Т. Г. Шевченка. В їхньому життєствердному слові він черпав віру у безсмертя краси.

Минуло небагато часу, і Макаренкові «лісовики», «русалки», «старенькі балакучі бабусі», «козаки», «лісові звірі» поїхали на виставки до Львова, Ленінграда, Смоленська, Києва.

Самобутній талант, природна обдарованість і тонке чуття слова допомогли поліському художнику по-своєму, оригінально інтерпретувати і Шевченкове слово. Він звернувся до балад великого поета.

Перед глядачем постає величний образ Кобзаря, волосся якого здіймається доверху птахами — орлами, воронами, голубами. Це думи поета про долю і майбутнє рідного народу, про жінку-матір, яка для Шевченка є втіленням матері України, це квіти його душі, це рідні діти його серця.

Особливо щемно звучить мотив матері і дитини. Це тема вічна, джерела її сягають традицій давнього іконопису. «Доки будуть жити люди на землі, будуть поети оспівувати образ матері. І це закономірно, як і те, що після ночі приходить світанок»,— зазначав М. Стельмах. Але рівного Шевченкові у висвітленні цієї теми, очевидно, важко знайти навіть у світовій літературі. Не можна не погодитись з М. Т. Рильським, який зауважував: «Такого полум'яного культу материнства, такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу».

О. Макаренку болить Шевченкова материнська тема. Вона співзвучна з його власними переживаннями і гіркими спогадами дитинства: все його життя супроводжує образ заплаканої матері над ним, скаліченим, паралізованим, але такої доброї і ніжної, що ставало на душі тепліше і допомагало вижити.

Картину «У нашім раї на землі...» Макаренко вирішує у традиційному для українського іконопису золотисто-вишневому кольорі. Тут ми бачимо і золотаві німби над головами матері та її дитини, а також неодмінне покривало на голові. Давню традицію зображення матері божої з немовлям художник порушив задля того, щоб найперше втілити у цьому образі долю матерів-страдниць, матерів-мучениць: Шевченкових «Катерини», «Наймички», «Княжни», «Відьми», «Марії».

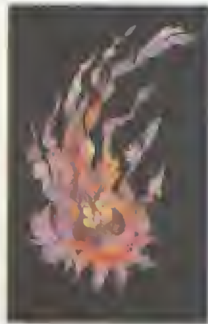

Падаюча зірка

«Як тая мати молодая»

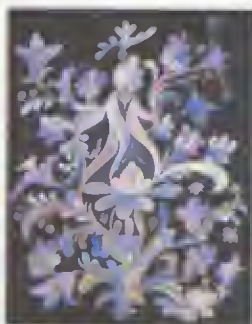

Дніпрові дівчата

Макаренко відтворює Шевченків образ мудрого старця Перебенді з кобзою в руках. Сіро-білуватим кольором підкреслюється його вік і мандри по світу. Лише очі виражають двома темними контрастними плямами — у них стільки болю і туги... Музика, яку несе в народ співець, втілюється в химерних силуетах квітів, що нагадують козаків у динамічному танці. Ці силуети-антиціпи повернулися сюди з ранньої роботи «Вечірні квіти».

Наскрізним мотивом описаного триптиха є утвердження думки про безсмертність істинної поезії.

До розуміння балад Т. Шевченка Макаренко прийшов через глибоке усвідомлення народної фантастики, звичаїв, повір'їв, легенд. Створити свій образ «Тополі» допомогло О. Макаренкові глибоке значення легенди про дівчину, яка, розлучившись з милим, випила зілля і стала високою тополею, що пізніше відбилося у своєрідному обряді, який називався «вести тополю», а також усвідомлення соціально-побутової основи балади Шевченка. Проте художник залишається вірним своїй манері вираження мотивів і образів, вільно дотримуючись своєрідних законів свого «асоціативного» живопису.

О. Макаренку близький Шевченковий, типовий для народної творчості мотив розлуки дівчини з парубком.

У баладі «Тополя» художника зацікавили такі рядки:

Защебече соловейко в лузі на калині,
Заспіває козаченько, ходя по долині.
Виспівує, поки вийде чорнобрива з хати...

І слова розквітли на картині гордовитою калиною, дрібний цвіт якої асоціюється з мелодією соловейкового співу. У розкішному дивоквіті можна розпізнати постаті козака і дівчини, що насолоджуються своїм коханням. Настрій підсилюється пастельними фарбами, тло картини вирішене у сіро-синіх тонах. І таке відчуття, що ось-ось зайде сонце і дівоче серце зустріне свою недолю, а потім після довгих поневірянь зросте одиноким деревцем край битого шляху.

Хитросплетіннями квітів і листя художник передав душевний стан своїх героїнь. Він малює не так фарбами, як почуттями. Природа співчуває жінкам, немовби прибирає людської подоби.

Макаренко особливо чутливий до больових точок сучасності. Йому близька гірка доля матері, чи дівчини-покритки, чи маленької Мар'яни, долю якої він відтворює у картині «Мій маковий цвіт...». Ми бачимо квітку, одна пелюстка якої відкриває маківку як результат цвітіння і як майбутню долю жінки. Маковий цвіт огортають злі сили, кричать птахи — це її доля плаче. Але мак цвіте... Художник хоче немов спинити цей найпрекрасніший момент — цвітіння як апофеоз краси. І так хочеться, щоб пелюстки не опали...

Крім головних образів Лілеї і Королевого цвіту (за мотивами балади «Лілея»), О. Макаренко вплітає в композицію ряд символів, які надають драматизму звучання діалогу. Це зломлена людська доля — дві пелюстки фіолетово-зеленуватого кольору, покручені в спіраль; крик лебедів — стогін і плач жіночої душі; білий колір самої лілеї — символ чистоти, недоторканості, молодості. Макаренко свою Лілею бачить у різних аспектах. Широке листя її — основа всієї композиції — створює немовби букет, з якого підіймається тендітна, беззахисна рослина, що веде діалог з Королевим цвітом. У центрі між ними жаріє серце, немов загублена доля Лілеї.

Так, Шевченкове слово здобуло нове життя і постало перед нами у фантастичному переплетенні квіткових пелюсток і листя.

Яскрава зірка таланту заслуженого майстра народно-прикладного мистецтва О. Д. Макаренка зараз у самому зеніті, і так хочеться, щоб вона ще довго і яскраво світила, як на картині — глибоко особистісній — «Падаюча зірка».

В. ЧАЙКОВСЬКА

Житомир

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

З великим інтересом прочитав у «Вітчизні» (1990, № 2) листи Ю. К. Смолича до Ю. І. Яновського. Цілком справедливо редакція зазначає, що «за кожним із цих листів суворе життя із надлюдськими випробуваннями й звичайними, буденними справами і характер автора, міцної духом людини, постійно націленої на допомогу іншим, на повну самовіддачу в ім'я перемоги, в ім'я незнищенності людського в людях». На жаль, в коментуванні цих листів трапилися неточності. Так, у листі від 6 вересня 1941 р. говориться: «Капали ми т. Редькові на Кологойду багато, і в результаті трохи поліпшало. Але і в Редька, і в Кологойди зараз справді обмежені можливості у фінансовій царині». Прізвища ці у примітці коментуються: «Кологойда, Редько — працівники Літфонду». Коли письменник Іван Кологойда справді на той час працював у Літфонді, то Редько тоді був заступником голови Раднаркому УРСР і відав справами культури.

У примітці до листа від 8 лютого 1943 р.: «Литвин К. З. — секретар ЦК Компартії України». Кость Захарович Литвин на той час був завідуючим відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У; «Шуйський — помічник М. С. Хрущова...» На цій посаді Шуйський перебував у повоєнні роки. Тоді ж, як це і зазначено в листі від 21 травня 1943 року, він директор видавництва (Укрвидаву ЦК КП(б)У).

У примітці до листа від 27 лютого 1943 р. Молотова В. М. названо головою Раднаркому СРСР, але він на той час уже перестав ним бути (у травні 1941 року на цей пост призначений Й. В. Сталін). Молотов був заступником голови Раднаркому СРСР і одночасно наркомом закордонних справ. О. Є. Корнійчук і був призначений в 1943 році одним із заступників Молотова як наркома закордонних справ.

Оскільки ж при коментуванні окремих осіб заведено зазначати посаду, звання тощо саме того періоду, про який ідеться, то слід вказати, що Ю. С. Кобилецький у роки війни ще не був професором КДУ, а Кость Григорович Гуслистий став членом-кореспондентом АН УРСР теж у повоєнні роки.

З повагою

БОГДАН РИЛЬСЬКИЙ

Київ

Є. Прокопов. Пам'яті А. Модільяні

ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА З ПІДТРИМКОЮ УРЯДУ

ЛИСТ З АМЕРИКИ

Про те, що «Вітчизну» читають за кордоном, ми знаємо давно. Українська діаспора пильно стежить за тим, що відбувається в нашій країні, зокрема на своїй історичній батьківщині. Проте листи, де відчувався б такий гострий біль з приводу нашого невеселого буття, надходять звідти нечасто. Попри всю його зовнішню стриманість і неприховану іронію, відчуваєш, що автор явно бере близько до серця всі наші біди і щиро радить, як, на його думку, нам слід жити далі. Хоч частина викладених тут думок має дискусійний характер, у здоровому економічному глуздові панові Ю. Нагорному не відмовиш.

Друкуємо лист із збереженням усіх стильових особливостей оригіналу.

Першого лютого по телевізії в США показували досягнення перебудови в СРСР — перший «Макдональдс» у Москві. Від таких досягнень віє сумом. Ані м'яса, ані олії, ані картоплі містер Коган, власник першої макдональдівської ластівки, напевно, не привіз з Канади. Щоб зліпити котлетку з тамбовського м'яса, та підсмажити орловську картоплю на олії з Харківщини, та навчити москвича споживати м'ясо під модною назвою гамбургера, хіба було запрошувати аж канадського генія?! «Макдональдси», як і підфарбована зельтерська вода — пепсі чи кока,— це вода на млин застійників. Мовляв, перебудова — це кокалізація країни в інтересах капіталу.

Америка має кращі й перспективніші приклади для наслідування й імпорту. Кожний шостий робітник у США працює в гігантській автоіндустрії. Здавалося б, що в цій автоіндустрії велетенських капіталовкладень немає місця для дрібного приватного підприємства. Але насправді половина тих, хто працює в цьому комплексі,— саме дрібні підприємці. І не лише чисельні автомеханічні, ремонтні майстерні, газолінові станції, оптовий та роздрібний продаж авточастин і т. п. Тому що таким велетам, як «Форд», «Дженерал моторс» та «Крайслер», вигідніше дати підряди дрібним підприємцям для виробу сотень складових частин. Уявлення, що конвейєрні валети-комбінати здешевлюють продукцію, себе не виправдало. Якби людина була роботом, це було б так, але людина є індивідуальність і свідомо чи несвідомо бунтується проти дегуманізації свідомим чи несвідомим саботажем, бракоробством. Незадоволений робітник — найдорожчий робітник, навіть якщо він отримує лише копійки, бо він відплачує ще нижчою продуктивністю.

Перебудова в Союзі нічого не досягне доти, поки робітник не відчує, що він є власник того добра, яке він творить.

На кожнім підприємстві є завзяті, ініціативні працівники на всіх щаблях виробництва. Саме вони мають стати базою перебудови. Уряд мусить допомогти цій трудовій еліті створити кооперативи й передати у власність цим кооперативам окремі цехи чи ланки великих підприємств, звичайно, на сплату в системі лізингу. Це вилучить п'ять поверхів непотрібних бюрократів — чорнильних трутнів, і одночасно трудовий елемент позбудеться ледарів та бракоробів.

Найпродуктивнішим і найпрогресивнішим є особиста ініціатива зацікавленого працівника. Прогрес Заходу не творять індустріальні мамути, а саме дрібні підприємства. Це вони зробили електронну революцію. Це вони випестили «силіконову долину». Це вони революціонізували молекулярну біологію. Вони є локомотив американського й світового прогресу, і саме їм належатиме завтра. Іхтіозаври чи то в біології, чи то в індустрії, чи в суспільстві приречені на загибель.

Досвід відмамутизації застійної економіки існує з досвіду Франції, Югославії і навіть суперкапіталістичної Японії. Потрібне лише бажання вчитись. Економіка цех за цехом, ланка за ланкою у великій частині мусить стати власністю мозково-м'язових творців національного добра. Японія, найбідніша на природні ресурси країна, вибилась на другу світову економічну потугу, тому що там існує кооперація уряду й приватної ініціативи. Держава ставить підприємство на ноги і передає у приватні руки. Тому що приватного капіталу в Союзі немає, а чужий капітал — це кабала, єдиний шлях пролягає через кооперативи, яким держава мусить допомогти стати на ноги.

Ось у певнім містечку УРСР існує сільськогосподарський інститут з підсобним господарством. Він ледве животіє, це тоді, коли навколо гниє тисячі тонн овочів, ярини. Тут скупчено тисячі ентузіастичної студентської молоді, висококваліфікованих кадрів професура, лекторів, знавців технології. Який чудовий плацдарм для створення десятка ростучих кооперативівповидловаріння, винообства, виробу віджиманих овочевих та яринних соків. Яблучна та помідорова паста — мільйонна індустрія в США. А на полях навколо школи гниють сотні тонн помідорів, хоч інші райони не куштували помідора навіть на смак. Це для внутрішнього споживача. Але одночасно кооперативи могли б стати джерелом твердої валюти: вирощення рослин для приправ, фармацевтичних рослин, вироблення етерових олій і т. п.

Але для цього потрібно, щоб людина була зацікавлена, а не чекала на «цобі цабе!»

Людина-творець є найбільший поклад золота, і ці поклади потрібно відкрити, бо

а цьому успіх перебудови й усієї майбутності. Помпувати нафту та газ, різати ліс та імпортувати пепсі-колу, а може, завтра ще й Майкла Джексона — це дорога в провалля. Це можуть дозволити собі хіба що арабські шейхи.

Треба вчитись у швейцарців та фінляндців, як завоювати світовий ринок для їхнього сиру. У Португалії та Франції — як здобути ринок для їхнього вина. Без приватної ініціативи з активною підтримкою держави цього не досягти. А в Союзі приватним ініціатором зможе бути тільки кооператив.

Ю. НАГОРНИЙ

Мартінсвіл, США

НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК КЛАСИЧНОЇ ДАВНИНИ

Иосип Устимович Кобів. Це ім'я добре відоме знавцям класичної літератури. Довгий час він очолював кафедру класичної філології Львівського університету, висококваліфікований колектив якої підготував чималий загін спеціалістів з давньогрецької та латинської мов, античної літератури й культури в цілому. Серед них доктори філологічних наук, професори В. П. Маслюк і Р. М. Оленич, лауреат премії ім. Т. Г. Шевченка перекладач А. О. Содомора, автори книжок і статей з питань античної культури Ю. Цимбалюк, І. Козовик, В. Литвинов, І. Лісовий... А ще викладачі класичної філології в університетах, педагогічних і медичних інститутах країни...

Всебічний знавець античної культури, людина винятковоі працездатності і доброзичливого характеру, Й. У. Кобів завжди знаходить час, щоб проконсультувати, дати пораду всім, хто до нього звертається по допомогу. А звертаються до нього мало не з усіх міст республіки. І це не випадково, бо йому є що сказати не лише молодим ученим, педагогам-початківцям, а й досвідченим фахівцям.

Й. У. Кобів — автор глибоких досліджень з античної граматичної науки. Його доповіді на всесоюзних і республіканських наукових форумах, публікації про принципи класифікації частин мови та граматичних категорій, про лінгвістичні дослідження давньогрецьких софістів, такі, зокрема, як фундаментальне дослідження «Система граматичних понять і термінів давньогрецького вчення про мову», високо оцінені спеціалістами. Коло його наукових інтересів надзвичайно широке, він досліджує естетичні вчення Цицерона, Горація, Плінія Старшого, Лукіана, принципи засвоєння українською літературою поетичної спадщини Овідія, Вергілія, нові видання пам'яток античної культури українською мовою. Важко навіть перерахувати, скільки рецензій, оглядів, передмов, приміток, коментарів, словників написав Й. У. Кобів до нових книг про античність або до видань античних творів («Енеїди» Вергілія, комедій Арістофана, «Сатирикона» Петронія, роману Харітона «Херей і Калліроя», латинських прислів'їв, приказок та ін.). Своєю діяльністю він гідно продовжує справу, розпочату великим Каменярем, який мріяв про наближення перлин світової культури до українського читача. Про діяльність І. Франка у цій галузі вчений теж написав кілька досліджень.

Й. У. Кобів — досвідчений перекладач пам'яток античної культури та латиномовних пам'яток культури пізніших часів. «Поетика» Арістотеля, «Друга промова проти Філіппа» Демосфена, «Промова на захист поета Архія» Цицерона, «Метаморфози, або Золотий осел» Апулея, «Дамоклів меч. Антична новела», «Листи темних людей» (антиклерикальна сатира епохи Відродження), «Місто сонця» Т. Кампанелли та «Утопія» Т. Мора (пам'ятки одвічної мрії людства про соціальну справедливість) — ось далеко не повний перелік того, що переклав Й. У. Кобів сам або зі своїми учнями й колегами.

У розмаїтій діяльності важко не помітити, що його дослідницькі шукання завжди поєднуються з науково-методичними інтересами. Багаторічний педагогічний досвід зафіксовано у методичних вказівках, рекомендаціях про вивчення класичних і сучасних західноєвропейських мов, у підручнику для медичних училищ тощо.

Цього року вченому виповнюється 80. До речі, чи не через справжню інтелігентність не здобувся на жодний гучний ювілей учений такого значного масштабу? Цього, на жаль, не скажеш про декого з його набагато скромніших за значенням колег...

Від щирого серця хочеться побажати Иосипові Устимовичу Кобовому доброго здоров'я і нових творчих звершень.

НАТАЛІЯ КОРЖ,
доцент Харківського університету

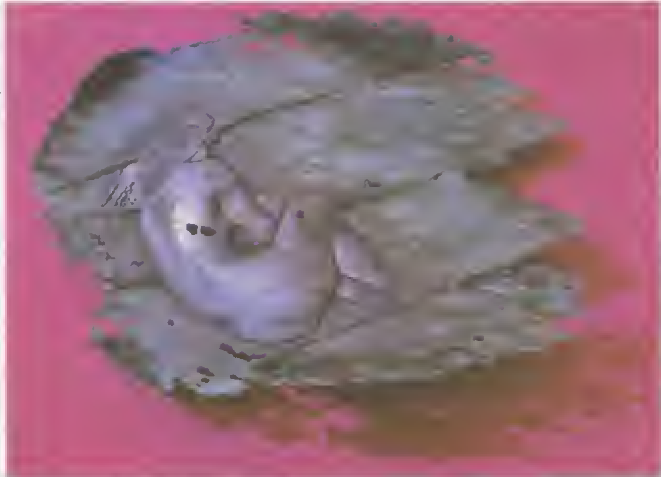
Є. Прокопов. Сон

ДУША СКУЛЬПТУРИ

Не знаю, чи виникали в сім'ї Прокопових, між батьком і матір'ю, суперечки з приводу розмежування сфер впливу «царем мистецтва» — Живописом і «попелюшкою» — Скульптурою. Та тільки Євген, син живописця, став скульптором і зумів своєю творчістю довести: талант — найвищий критерій у визначенні цінності будь-якої людської діяльності. Істина ця не нова, зате, як кажуть, навіки. Щоправда, талант — поняття множинне: це не лише сам «божий дар», а й працьовитість і працездатність, а ще — наполегливість, елемент удачі. Нарешті, за поширеним визначенням, щаслива творча доля. Проте Євген Прокопов безсумнівно належить до тих, хто вважає: кожна людина сама будує свою долю. Через це і відчувалася деяка невідповідність у його кількарічної давнини поясненні щодо композиції «Гра», щось на кшталт: людина — іграшка в руках долі. Але ж хіба йому, одному з тих заповзятливих «будівничих», говорити про таке? Звісно, всякого — періодів успіхів і невдач, щастя й відчаю — було на шляху становлення Євгена як особистості і митця, однак жодна найдраматичніша ситуація не примусила його збочити з раз і назавжди обраної життєвої дороги, зрадити свої принципи, відмовитися від власних поглядів на образотворче мистецтво і своє місце в ньому. Отже, повертаючись до «Гри», можна стверджувати: насмішкуватий, хитромудрий клоун, що завис на тонких, міцних дротиках між двома вправними руками, і є доля. Вона здатна зробити карколомне сальто, складний кульбіт, перестрибнути з однієї дротини на другу, та не вирватись їй із дужих обіймів свого володаря, нерманинча — людини.

Випускник Київського державного художнього інституту (майстерня професора В. Бородая), творчих майстерень Академії мистецтв СРСР. Член Спілки художників СРСР. Заслужений художник УРСР. Учасник республіканських, всесоюзних, міжнародних виставок. Працює в галузі монументальної і станкової скульптури...

За цими сухими рядками творчої біографії Прокопова роки невтомної праці, настійні спроби самовираження, десятки портретів, композицій, освячених його своєрідним талантом. Щодо монументальної пластики, то Євген — автор монументів Революції в Рівному, монумента, присвяченого викладачам і студентам Київського університету (разом із М. Олійником), пам'ятників Т. Г. Шевченкові в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві і «Єдність віри» у Рейнсхарсдорфі (НДР). Одначе станкова скульптура, не прив'язана до конкретного середовища, вільна від завдань оформлення предметного світу, переважає в його творчості. Саме тут художник має змогу найповніше втілити свій оригінальний задум, продемонструвати вишуканий образотворчий почерк, витончений смак. Навіть так звані портрети на замовлення, в які чомусь багато інших митців не поспішали вкладати душу і творчу знахідку, намагався вирішувати неординарно. Яскравим прикладом може бути один із давніх його портретів — бригадира лісорубів Г. Кузова. Загалом же Прокопов звертається до тем і сюжетів найрізноманітніших, але переважно таких, що в змозі схвилювати його великим смислом, здатні вразити своєю красою, досконалістю.

Мабуть, усе-таки цікаво дізнатися: були

Є. Прокопов. Храм (реставрація)

у людини, твори якої частіше закуповувалися, аніж стояли, а «доперебудовний» час якісь незгоди, «заборонені» твори, врешті решт?

— Заборонених не було,— каже київський скульптор. — Та й що було забороняти, коли я завжди звертався до тем вічних: краса, любов, велич душі, здатність до самопожертви заради високої ідеї... Не можу сказати, що був тиск на мене з боку старого керівника Спілки художників, але створювались іноді нестерпні умови: вдалі роботи не допускалися до продажу, невдалі відбиралися для експозицій... Мої твори називали салонними. А, зневажливо говорили про мене, це той, з балеринами.. Хоча я й тепер вважаю мистецтво хореографії за пластикою, виразністю мови жестів і рухів одним із найбільш відповідних образотворчому мистецтву, скульптурі зокрема. Докоряли й за «літературні» роботи — був у мене період, пов'язаний із створенням образів улюблених письменників. Утім, переконаний, кожний художник має право на різні періоди. І тільки він сам має право, пересвідчившись у їхній недоцільності, взятися за інші теми. От і зараз мене захоплюють чисто скульптурні композиції...

Так, поруч із прекрасними образами солісток Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка Т. Боровик, Л. Кожухарової, Г. Кушнерьової, позначеними ліричною виразністю, тонким психологізмом, народжувався у майстерні Євгена триптих, що силою звучання сягав шекспірівської трагедійності з циклу «Поет і Муза», «Гоголь», «Лев Толстой», «Достоєвський». І в ті ж самі часи створювалася композиція «Присвята». Перед троном два генії нинішнього століття — Ейнштейн і Пікассо. А за ними, над ними — на цьому пам'ятнику незаперечної влади — постать. Ім'я якій її величність безликість і безглуздя. Як тут не згадати ейнштейнівський вислів про те, що світом править ірраціональний початок.

«Перш за все навчися писати й малювати, як старі майстри. Потім ти зможеш писати так, як ти хочеш, усі будуть поважати тебе»,— заповідав «тому, хто хоче стати художником» великий «витівник» Сальвадор Далі. Порада, звичайно, стосується й до скульптури. І в цій галузі образотворчого мистецтва важко приховати професійну неспроможність за фантасмагорією всіляких «ізмів». Опанувавши бездоганну реалістичну манеру зображення, Прокопов дозволяє собі подекколи вдаватися то до узагальнень у вирішенні тих або інших композицій, то до перебільшеної деталізації. Проте, відходячи від суворих канонів реалістичного мистецтва, художник не порушує головних його законів гармонії, образності. Й тоді здається, що герої його творів неначе існують між реальністю та нереальністю — в якомусь третьому вимірі.

Може Євген і поекспериментувати з формою. Цікаво йому побачити власний задум у не характерній для нього манері. Як це сталося, приміром, із роботою «Леда і лебідь». Античний міф про недовге кохання красуні Леди, дружини спартанського царя Тіндарея, і підступного бога богів Зевса, який з'явився їй під час купання у подобі білосніжного граційного птаха, використав не один митець минувшини. В цьому якавпн ще раз пересвідчився, відвідуючи художні музеї Угорщини. Численні пишнотілі жінки з лебедями з живописних полотен запали в пам'ять. А притягальна сила чарівної легенди спонукала й Прокопова відгукнутися на її власний поклик. Та лишень його Леда не просто жінка, а символ, навіть знак жінки стрімкої епохи, в якій майже не лишилося місця для сантиментів і пустопорожніх захоплень. Ось вона — правнучка архипенківських торсів, онука мурівських мадонн, змодельована за всіма вимогами аеродинаміки, мовби сама здіймалася в повітря і з космічною швидкістю перетинає радіаційний простір кінця XX сторіччя.

Закордонні поїздки приваблюють скульптора насамперед можливістю безпосереднього ознайомлення з культурними набутками того чи іншого народу, ретельніше

Є. Прокопов. Театр

го пізнання їхнього коріння й законів. Мандрівка до Зімбабве виявилася багатою на яскраві враження: і екзотика африканської природи, і рідкісний шанс спостерігати чудове сузір'я Південного хреста, яке не побачити в небі Північної півкулі; і, звичайно ж, бронзова, кам'яна, дерев'яна пластика з її удаваною простотою. Все це надихнуло Євгена на новий експеримент. Отак і поповнився його доробок оригінальний триптих «Сузір'я Південного хреста» — стилізовані під африканську скульптуру мадонни, вражаючі язичеською, «нетутешньою» красою.

Сьогоднішній час можна схарактеризувати в першу чергу як час розкріпачення думки. Що ж до творчості Прокопова, то вона завжди відзначалася сміливістю неординарної думки. Але сьогодні стало легше донести значущість власного задуму до численнішого загалу глядачів, втілюючи його в найпридатнішу форму. Коли б, скажімо, років п'ять тому Євген виставив твір «Пам'ять», його б неодмінно звинуватили в релігійних збоченнях, ще б пак: постать людини на колінах... під величезним блискучим хрестом... Зараз уже легше угледіти в цій композиції істинний — глибоко філософський, високо громадянський зміст: людина народжує ідею, затим вона, ідея, придушує свого творця.

На 1-му київському симпозіумі, присвяченому скульптурі, що відбувся в травні 1989 року, «Пам'ять» була відзначена премією. Її встановили на фундаменті Михайлівського собору в Києві. Подія викликала неоднозначну реакцію. Дехто захоплювався її художньою довершеністю. Дехто таки вбачав у ній культове призначення і навіть прагнення автора нав'язати ідею уніатства (?!). Були й такі, хто виступав проти встановлення скульптури саме на цьому місці, мотивуючи свій протест тим, що розпочинатимуть реконструкцію визначної пам'ятки української культури. І такі, хто був свідком варварського акту знищення храму й тепер плакав з радості, свято повіривши у невідворотність переміни на краще. Ціле літо й осінь скульптура потопала в букетах живих квітів. А потім... хтось звалив фігуру людини... відбили їй руку...

Щодо планів реконструкції Михайлівського собору проблем нема: почнуться роботи — композицію можна забрати. А ще краще, як на мене, все-таки лишити на цій території — адже навіть при відновленому храмі вона буде тут на своєму місці, в ансамблі з ним зазвучить красномовним нагадуванням про трагічні сторінки історії нашої країни. А от що вдіяти з наслідками смерчу бездуховності, який пронісся над радянським суспільством, як швидше усунути їх? Немає сумніву, це завдання передусім діячів культури: повертати людям відчуття прекрасного, вчити їх відрізняти мистецтво справжнє від його подоби. Пробудився інтерес до образотворчого мистецтва, почали заповнюватися глядачами напівпорожні колись виставочні зали. Тільки що експонується там? Є, безперечно, роботи вдалі, але ж скільки поруч із ними відверто нікчемних! Раніше, в «застої», було чітко окреслене призначення виставки: продемонструвати все найкраще. Яка функція виставки сьогодні?

— В принципі та сама — показати досягнення образотворчого мистецтва,— відповідає Євген Прокопов. — Та нарешті з'явилася можливість виставляти твори живопису й скульптури, графіки й декоративного мистецтва найрізноманітніших напрямів. Що ж до ступеня художнього рівня експозицій, то справа ось у чому. Багато хто давно вже нарікав на діяльність виставкомів. Сьогодні, коли наша Спілка веде свою внутрішню перебудову, зробили таке нововведення: почали якнайчастіше переобирати склад приймальної комісії. Понад те, члени Спілки художників мають право виставлятись, обминаючи її. Й заспішили ті, хто колись якимсь чином потрапив у ряди спілчан, з творами, що за слабким художнім рівнем не приймались і в доперебудовні часи. Тим часом художник, який несе роботу без виставкому, повинен відзначатися високим

рівнем самосвідомості, самокритики. Цікаво, в «авангардному дусі» заявила про себе молодь. А втім, і стиль «нового мислення» ще треба осмислити... Сподіваюсь, мине ще трохи часу, і всі ми зможемо орієнтуватись у тій «авангардній зливі». Будемо здатні розрізняти те, що йшло від серця, душі, від власного, часто непростого життєвого досвіду, і поверхове наслідування, де в гонитві за суто зовнішніми ефектами втрачається (а можливо, навіть не вникнає з самого початку) значущість думки, глибина образу. А поки хочу додати: за останні два-три роки на всесоюзному рівні український живопис, куди входять і полотна молодіжного спрямування, відзначається найдостойнішою експозицією.

Не так давно Прокопова обрано головою секції скульптури Київської організації Спілки художників України. Впевнена, обрали його не лише за те, що нині він один із найкращих українських скульпторів, а й за те, що за будь-яких умов підтримував і відстоював справді талановите. За те, що не замикався тільки на власній творчості, а, влаштовуючи виставки, симпозіуми, відбираючи роботи для закупівлі, активно впливав на процес поліпшення загального стану сучасної української пластики. Засмучує Прокопова, зокрема, те, що, незважаючи на досить чільне місце нашої національної скульптури в загальносоюзному масштабі, досі ніяк не вдається зібрати повноцінної, на належному художньому рівні експозиції: слабка технічна база; ще досить заважають своїми претензіями рядові, «сірі» виконавці; то роботи, заплановані на виставку, швидко розкуповуються авторів; то художники, на яких розраховували, розчаровують прохідними творами — таке теж, на жаль, трапляється. Проте надію на створення цікавої експозиції та й на подальше вдосконалення всієї галузі образотворчого мистецтва вселяє великий творчий потенціал і відомих українських скульпторів, і здібної молоді.

Скульптура. Як показати її загадкову сутність? В одній з останніх робіт — необ'ємній постаті жінки, названій «Ілюзією», Євген, здається, втілив душу Скульптури: її трепетність і силу, незахищеність і крихкість, пластичність і непіддатливість... Вона невимовно прекрасна, ця душа, якщо творить її скульптор Євген Прокопов.

ІРИНА РЯБІНІНА

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМІЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 8, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 18.05.90. Підписано до друку 13.07.90. ВФ 10646. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 26,25 умовн. фарбовідб. 23,97 обл. вид. арк. Тираж 52793 прим. Зам. 032. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Є. Прокопов. Ілюдія

Є. Прокопов. Торси